

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Soc. 397 e. 23
7

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Digitized by Google

Digitized by Google

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Zevende Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1863.

Digitized by Google

GEDRUKT BIJ W. J. DE HOEVER KRÖBER.

Digitized by Google

INHOUD

VAN HET

ZEVENDE DEEL.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	op	den	14den	April	1862.	blz.	1.
"	"	"	"	12den	Mei	"	"	6.
"	"	"	"	2den	Junij	"	"	56.
"	"	"	"	8sten	September	"	"	92.
"	"	"	"	13den	October	"	"	96.
"	"	"	"	10den	November	"	"	105.
"	"	"	"	8sten	December	"	"	135.
"	"	"	"	12den	Januarij	1863.	"	190.
"	"	"	"	9den	Februarij	"	"	210.
"	"	"	"	9den	Maart	"	"	216.
"	"	"	"	13den	April	"	"	244.
"	"	"	"	11den	Mei	"	"	261.
"	"	"	"	8sten	Junij	"	"	269.
"	"	"	"	14den	September	"	"	280.

Digitized by Google

GEDRUKT BIJ W. J. DE

Digitized by Google

INHOUD

VAN HET

ZEVENDE DEEL.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	op	den	14den	April	1862.	blz. 1.
"	"	"	"	12den	Mei	"	" 6.
"	"	"	"	2den	Junij	"	" 56.
"	"	"	"	8sten	September	"	" 92.
"	"	"	"	13den	October	"	" 96.
"	"	"	"	10den	November	"	" 105.
"	"	"	"	8sten	December	"	" 135.
"	"	"	"	12den	Januarij	1863.	" 190.
"	"	"	"	9den	Februarij	"	" 210.
"	"	"	"	9den	Maart	"	" 216.
"	"	"	"	13den	April	"	" 245.
"	"	"	"	11den	Mei	"	" 261.
"	"	"	"	8sten	Junij	"	" 280.
"	"	"	"	14den	September	"	" 280.

Digitized by Google

VERHANDELINGEN.

H. C. MILLIES. Opmerkingen over de bronnen voor de beoefening der Kerkgeschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië . . . . . blz. 12.

J. C. G. BOOT. Over de Germania van TACITUS . . . " 66.

W. N. ROSE. Over de Groote Zaal op het Binnenhof te 's Gravenhage . . . . . " 83.

H. C. MILLIES. Over de Oostersche vertalingen van het beroemde Geschrift van HUGO GROTIUS: *de Veritate Religionis Christianae.* . . *i* . . . . . " 109.

N. BEETS. Mededeeling omtrent eene voorgenomene nieuwe uitgave van HOOFTS Gedichten . . . . . " 160.

J. VAN LENNEP. Een en ander over Letters . . . . " 179.

B. J. L. DE GEER. Over P. MUCIUS, MANILIUS en BRUTUS, in L. 2. § 39. D. de O. J. . . . . " 196.

Digitized by Google

R. H. TH. FRIEDERICH. Bemerkungen über einige Bilder des Indischen Thierkreises nach alt-Javanischen monumenten . . . . . blz. 237.

J. P. SIX. Over de munten, die den naam van PTOLEMAEUS SOTER dragen . . . . . " 285.

J. HOFFMANN. Over de beoefening der Nederlandsche taal in Japan . . . . . " 289.

H. C. MILLIES. Opmerkingen over den oud-Javaanschen Dierenriem . . . . . " 297.

VERSLAGEN.

Advies aangaande den Catalogus enz. der Muntverzameling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, uitgebragt in de Vergadering van 10 Junij 1861 door de Leden C. LEEMANS en L. J. F. JANSSEN . . . . . blz. 59.

Digitized by Google

Rapport over de wetenschappelijke waarde en het al of niet wenschelijke eener uitgave van den Codex van THOMAE REINESII EPONYMOLOGICON, op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage . . . . . blz. 141.

Verslag der Commissie, benoemd ter beoordeeling van Latijnsche Gedichten, ingezonden ter mededinging naar den Eereprijs uit het Legaat van HOEUFFT . . " 222.

Verslag wegens het Charterboek van Holland en Zeeland, uitgebracht door den Heer R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK . . . . . " 250.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den APRIL 1862.

Tegenwoordig de Heeren: H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. BAKE, W. MOLL, J. C. G. BOOT, B. J. L. DE GEER, G. MEES AZ., D. HARTING, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, H. C. MILLIES, J. A. C. VAN HEUSDE, L. A. TE WINKEL, S. KARSTEN, M. DE VRIES, L. J. F. JANSSEN, C. LEEMANS, J. H. SCHOLTEN, G. H. M. DELPRAT, W. G. BRILL, J. H. HULLEMAN, M. H. GODEFROI.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

De Secretaris bericht dat van den Heer DEN BEER PORTUGAAL is ingekomen een exemplaar eener brochure door hem uitgegeven over de aan het vernieuwde gebouw op het Binnenhof in 's Gravenhage te geven bestemming, met begeleidende Missieve. Met dankzegging aangenomen voor de Bibliotheek.

Nog bericht de Secretaris, op uitnoodiging van den Voorzitter, dat door hem aan den Heer DELPRAT het denkbeeld is geopperd, om diens historische Verhandeling over het Interdict tijdens de regering van FLORIS V over dien vorst

Digitized by Google

uitgesproken, in eenige opeenvolgende stukken der *Verslagen en Mededeelingen* op te nemen, aangezien het Bestuur der Akademie, wegens de finantiëele omstandigheden der Instelling, tot het schorsen van de uitgaaf der Quartowerken besloten heeft; waarover de Voorzitter voorstelt, het oordeel der Vergadering te vernemen. Door de Heeren JANSSEN, LEEMANS en MILLIES worden zwarigheden tegen deze schikking geopperd, weshalve de Voorzitter den Heer DELPRAT verzoekt, liever aan een vroeger door hem geuit voornemen gevolg te geven, door de wijze van uitgave in de Vereenigde Zitting der beide Afdeelingen ter sprake te brengen.

Op voorstel van den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK wordt besloten, dat ter gelegener tijd, door de Commissie benoemd ter zake van het onderzoek der stukken, door den Heer ROSE betreffende de groote Zaal op het Binnenhof in den Haag overgelegd, en inzonderheid wegens den uitslag harer nasporingen omtrent de daarop betrekking hebbende rekeningen, verslag zal worden uitgebracht.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK doet eene mededeeling over een door het Rijksarchief verkregen stuk, behelzende de eigenhandige Confessie van BALTHAZAR GERARDS wegens zijnen moordaanslag op Prins WILLEM I. De Heer VAN DEN BRINK vermeldt, dat de laatste eigenaars op edelmoedige wijze daarvan afstand aan het Rijksarchief hebben gedaan. Hij gaat de geschiedenis van het HS. na, dat aanvankelijk bij den Delftschen Magistraat zeer geheim bewaard is geweest, later door een Regeringslid van die stad uit de Charterkamer aldaar is gelicht geworden; hetgeen reeds moet zijn geschied vóór 1618, toen ge-

Digitized by Google

meld locaal door een zwaren brand is verwoest geworden. Spreker herinnert aan de polemiek, vóór eenige jaren tusschen onderscheidene Oudheidkundigen in België gevoerd over de echtheid of onechtheid van een ander Afschrift, nog in het bezit der Belgische Akademie, hetwelk den grond van het relaas door DE VILLIERS heeft uitgemaakt, en waarvan Spr. een facsimile aan de leden der Vergadering vertoont. Het thans gevondene stuk bevat alle blijken van echtheid, zoo als door den Spreker op onderscheidene gronden in het breede wordt uiteengezet.

De Heer VAN DEN BRINK is voornemens, zijne beschouwingen over dit onderwerp eerlang in het tweede stuk zijner *Historische Schetsen en Studiën* te doen in het licht verschijnen.

Naar aanleiding der mededeeling geeft ook de Heer DELPRAT naricht van belangrijke papieren van HUGO GROTIUS, te Rotterdam door hem opgespoord, en gemeenschappelijk met den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK onderzocht. De Heer VAN DEN BRINK doet opmerken, dat die zaak door hem het eerst in eene buitengewone Vergadering is ter sprake gebracht, en meldt, dat hij nog niet in de mogelijkheid is geweest daarover een afdoend rapport uit te brengen, doordien hij nog altoos te vergeefs heeft gezocht naar de levensbijzonderheden van zekeren MARIJN of MARINI, die in deze papieren eene belangrijke plaats vervult. Overigens zijn de Heeren VAN DEN BRINK en DELPRAT van gevoelen, dat de gevondene, tot dusver slechts ten deele bekende brieven van en aan GROTIUS veel licht over de toenmalige tijdsomstandigheden kunnen verspreiden.

De Heer BAKE komt terug op het in de vorige vergadering door hem medegedeelde omtrent het *Eponymologicum* van REINESIUS. Hij vermeldt omtrent den Auteur en

Digitized by Google

zijne andere geschriften eenige letterkundige bijzonderheden, Spreker onder anderen uit de rijke boekerij van den Heer DE WAL verschaft, stelt voor, eene Commissie te benoemen, bestaande uit de leden JANSSEN, HULLEMAN en VAN HEUSDE, ten einde aan de Vergadering verslag uit te brengen wegens het gebruik, dat dit veel omvattende HS., waarvan de Spreker eenige proeven óverlegt, zou kunnen worden gemaakt.

De Heer KOENEN leest zijne bedenkingen voor over het doel en de werkzaamheden der Madridsche *Société de la Langue universelle*. Hij betoogt de onmogelijkheid van het uitvinden eener zoodanige nieuwe taal, deels op grond van het menschelijk spraakvermogen in het algemeen; deels uit aanmerking van de geschiedenis der talen; en beantwoordt de vraag, of men van zoodanige nieuw te scheppen taal, ondersteld dat de uitvinding mogelijk ware, meer en beter diensten zoude te wachten hebben, dan van de vroegere algemeene taal der geleerden, het Latijn. Op alle deze vragen wordt door den Spreker in ontkennenden zin geantwoord.

De Heer DELPRAT maakt de bedenking, dat het denkbeeld eener algemeene taal toch reeds door LEIBNITZ is geopperd, die zich sterk maakte met algemeen aan te nemen teekens alle begrippen en denkbeelden te kunnen uitdrukken, even als men dit ten aanzien der getallen door de Algebra doet. Deze Spreker achtte zulk eene teekentaal vooral voor philosophische en theologische onderzoekingen, niet geheel onmogelijk.

De Heer KOENEN antwoordt, dat het hem heeft getroffen, dat dit plan bij algemeene denkbeelden is gebleven, en men, voor zoo ver hem bewust is, van zulk een kunsttaal, nog nimmer eene bruikbare proeve heeft kunnen geven.

De Heer BRILL deelt zijne beschouwingen over het besprokene Onderwep uitvoerig mede. Men moet aannemen,

Digitized by Google

dat er hier bij degenen die eene nieuwe taal willen scheppen, eene groote vergissing plaats heeft. Niemand kan ter goeder trouw meenen, dat hij eene nieuwe taal zal scheppen. Alles wat onder die benaming begrepen wordt, heeft eenig en alleen betrekking op een algemeen schrift of *pasigraphie*, welke begrippen en denkbeelden uitdrukken kan, en hoedanig reeds werkelijk in het Schrift der Chinezen aanwezig is. De Ontwerpers van het plan hebben zich dus gansch verkeerd uitgedrukt. Hetgeen de Heer SOTOS OCHANDO verlangt, is zonder twijfel eene nieuwe proeve van zulk eene teekentaal.

De Heer KOENEN voert hierover nog nader het woord. Hij doet zien, hoe het geheele denkbeeld van LEIBNITZ in verband staat met de mechanische beschouwing die nog in zijnen tijd heerschte omtrent de Logica, door welke men ook op eene werktuigelijke wijze mathematisch zeker tot het vinden der waarheid meende te kunnen komen. Niemand zal thans meer de verdediging van deze kunstmatige stelsels op zich nemen, die nimmer tot het beoogde doel geleid hebben.

De Heer DE VRIES wijst nog op zeker pasigraphisch tijdschrift van den geleerden VON GABELER, dat reeds sedert eenigen tijd te Berlijn wordt uitgegeven, maar geen den minsten invloed op het algemeen heeft gehad, en naar het oordeel van den Spreker ook geene toekomst heeft.

Eindelijk legt de Heer DE VRIES nog de 18de Afl. van den *Spieghel Historiael van Maerlant*, namens den bewerker, den Heer VERWIJS, over, en bericht dat het Werk met nog vier Afleveringen compleet zal zijn. Ook deze Aflevering wordt met dankzegging voor de boekerij aangenomen, waarna de Vergadering, daar er nog eene buitengewone dient gehouden te worden, door den Voorzitter wordt gesloten.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den MEI 1862.

Tegenwoordig de Heeren : W. MOLL, H. J. KOENEN, C. LEEMANS, L. J. F. JANSSEN, W. G. BRILL, H. C. MILLIES, J. G. HULLEMAN, J. H. SCHOLTEN, G. MEES, AZ., B. J. L. DE GEER, J. P. SIX, S. KARSTEN, J. C. G. BOOT, M. H. GODEFROI, J. VAN LENNEP.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

De Secretaris meldt, eene nota van de Heer BAKE te hebben ontvangen, behelzende ophelderingen en specimina van het Werk van den geleerden REINESIUS. Wordt besloten, dat deze nota zal worden medegedeeld aan de Commissie benoemd ter overweging van het voorstel van den Heer BAKE.

Van de Commissie benoemd tot onderzoek der rekeningen en verdere bescheiden op het Rijksarchief betrekkelijk de Grafelijke hofzaal te 's Gravenhage is alleen de Heer LEEMANS tegenwoordig, die mededeelt, dat deze Commissie, voor zooverre hem bekend is, met de uitvoering van hare

Digitized by Google

taak nog geen aanvang heeft gemaakt. Hij geeft zijnen wensch te kennen, om van die Commissie ontslagen te worden, en meent te moeten verklaren, dat bijaldien zij vóór de volgende Vergadering geene teekenen van leven en werkzaamheid geeft, hij zich van haar lidmaatschap zal ontslagen achten.

Daarop verleent de Voorzitter het woord aan den Heer LEEMANS tot het doen zijner mededeeling betrekkelijk de Egyptische hieratische papyrussen van het Museum van Oudheden te Leiden. De Heer LEEMANS geeft een overzicht over de Egyptische HSS. op papyrus in gemelde verzameling aanwezig: deze zijn van godsdienstigen of geschiedkundigen inhoud, of hebben op de lijkplechtigheden betrekking. Zij zijn vervat, òf in het eigentlijke hieroglyphische schrift, òf in het hieratische, 'twelk daarvan eene verkorte schrijfwijze uitmaakt; òf in het demotische, 'twelk op nieuw eene verkorting van het hieratische schrift is. Het hieratische schrift diende meer voor het geleerde publiek; het demotische voor het dagelijksch gebruik. Spreker beschrijft de voorhanden papyrussen, waarvan sommige eene zeer aanmerkelijke lengte en breedte hebben. Op zijn voorstel had het Gouvernement hem gemachtigd, de hieratische papyrussen van godsdienstigen of geschiedkundigen inhoud, die in het groote, door hem op last der Regering uitgegevene Werk: *De Egyptische Monumenten van het Nederlandsche Museum van Oudheden te Leiden*, bekend zijn gemaakt, eenige afzonderlijke exemplaren te zenden aan enkele buitenlandsche geleerden, die zich meer opzettelijk met nasporingen op het gebied der Egyptische Paleontologie onledig houden, de Heeren SAMUEL BIRCH te Londen, EM. DE ROUGÉ, Conservator van het Egyptische Museum van het Louvre te Parijs, aan Prof. L. LEPSIUS

Digitized by Google

te Berlijn en aan den Heer F. CHABAS te Châlons sur Saone. De laatstgenoemde vooral heeft zich met groote zorg en goed gevolg met de ontcijfering bezig gehouden, en zijne verklaringen zullen dan ook in de eerstvolgende Afleveringen van het *Egyptisch Museum* door den Heer LEEMANS opgenomen worden.

Tot een geregeld overzicht van de boven bedoelde papyrusteksten des Leidschen Museums brengt Spreker, naar aanleiding van den arbeid des Heeren CHABAS, daaraan besteed, deze tot de acht volgende rubrieken:

§ 1. Tooverformulieren (*papyrus magiques.*)

§ 2. Amuletten, welke aan koordjes vastgehecht en om den hals gedragen werden.

§ 3. Grondregels, spreuken en waarheden van practische levenswijsheid.

§ 4. Lofzangen aan de Godheid.

§ 5. Briefwisselingen en officiële rapporten.

§ 6. Rekeningen en comptabiliteit.

§ 7. Kalligraphische proeven. Zeer schoon schrift, dat tot eene hooge oudheid opklimt.

§ 8. Eene bezwering van eene overleden vrouw door haren echtgenoot, die, naar het schijnt, door de schim der overledene bestendig geplaagd werd, en haar deswege eene soort van zelfverdediging voordraagt.

De meeste dezer stukken klimmen op tot den tijd van de XIX^{de} Dynastie, waaronder MOZES in Egypte geleefd heeft.

Van al deze teksten worden proeven der door den Heer CHABAS geleverde vertalingen medegedeeld. Daaruit, en ook uit de in alle hoofdzaken overeenstemmende vertolking van een der stukken, door drie geleerden van verschillende landen onafhankelijk van elkander (de Heeren BIRCH te Londen, BRUGSCH te Berlijn en CHABAS te Châlons) gegeven, blijkt, volgens den Spreker, op afdoende wijze, hoe

Digitized by Google

onbillijk en onwaar door sommigen nog altoos beweerd wordt, dat de moeite aan de ontcijfering dezer monumenten besteed, vergeefsch zoude zijn, en tot geene betrouwbare uitkomsten geleiden. De Heer LEEMANS stelt vooral in het licht, hoe groote verplichtingen de wetenschap aan de onderzoekingen van den Heer CHABAS heeft, en hoe veel die hebben bijgedragen, om nog verder tot nieuwe verrassende ontdekkingen te geraken.

Over deze mededeeling ontstaat eene woordenwisseling tusschen onderscheidene leden der Vergadering. De Heer KOENEN, die den Spreker met een enkel woord van den geleerden SEYFFARDT en een nieuwen discipel diens Geleerden, door welken zijne denkbeelden onlangs op nieuw zijn ter sprake gebracht, heeft hooren melding maken, vraagt eenige inlichtingen omtrent het stelsel van dien schrijver, wiens tijdrekening zeer aanmerkelijk van die van LEPSIUS en BUNSEN schijnt af te wijken en meer met de gewone overeen te komen. De Heer LEEMANS roemt het karakter en de heuschheid van dien Geleerde, maar zegt, dat zijne zonderlinge denkbeelden en stelsels van ontcijfering voor de wetenschap geene waarde hebben. De Heer BRILL vraagt, of de Syrische godheden, die in de Egyptische tooverformules vermeld worden, alleen tot de volksbegrippen behooren, dan of zij ook in officiële stukken voorkomen. De Heer LEEMANS komt nader op zijne mededeeling terug, waarin gezegd werd, dat de oudste godsdienst in Egypte monotheïstisch was, en dat Egypte zijne beschaving uit Azië en het Noord-Oosten, en niet uit het Zuiden, dat is uit Ethiopië, ontvangen moet hebben, of zoo er een zuidelijke invloed opgemerkt wordt, dat deze alsdan van veel latere dagteekening is, en tot eene beschaving behoort, die van Egypte zelve afkomstig was.

De Heer KOENEN richt nog de vraag tot den Spreker, in hoedanige verhouding de latere egyptologische ontdekkin-

Digitized by Google

gen staan tot het stelsel van CHAMPOLLION LE JEUNE, wiens verklaringen vóór een veertigtal van jaren ook hier te lande zooveel toejuiching hebben gevonden. De Heer LEEMANS antwoordt, dat de grond van genoemd stelsel onaangetast is gebleven, maar dat natuurlijk het overgroote aantal van sedert aan het licht gebrachte overblijfselen in de toepassing op vele ondergeschikte bijzonderheden nog al eenige wijzigingen hebben doen ontstaan. CHAMPOLLION heeft zeer veel op de monumenten die hij kende goed gelezen, maar de voorraad van teksten is sedert niet slechts vertien-, maar verhonderdvoudigd, en daardoor zijn vele geschied- en taalkundige opvattingen gewijzigd geworden. Ook de Heeren G. MEES en MILLIES voeren nog te dezer zake het woord: de laatstgenoemde vraagt eenige inlichtingen aangaande de herkomst der vermelde papyrussen, en herinnert aan de laatste ontdekkingen van de Heeren MARIETTE en DE ROUGÉ aangaande de merkwaardige monumenten der Hykschos in het oude Tanis, die een geheel ander licht over de verhouding der Semietische Veroveraars tot de Egyptenaren hebben doen opgaan. De Heer LEEMANS deelt mede, dat men inderdaad in den laatsten tijd in het oude Avaris of Tanis monumenten van de Hykschos heeft gevonden, waardoor men deze Dynastie thans juister en onpartijdiger dan vroeger kan beoordeelen.

Daarop erlangt de Heer MILLIES het woord tot het voordragen zijner opmerkingen naar aanleiding van de mededeeling door den Heer KOENEN in de Maart-Vergadering der Afdeeling gedaan. Spreker zegt dat die mededeeling hem verrascht en verblijd heeft, daar hij meende dat het niet onbekend was, dat hij zelve sedert twintig jaren bouwstoffen voor eene soortgelijke onderneming verzamelde. Ook de Heeren VAN DER MEER VAN KUFFELER te Samarang en

Digitized by Google

BRUMUND, thans mede op Java, houden zich, naar hij meent, met dit onderzoek onledig. Van de door hem gevolgde beginselen, van den weg bij dit onderzoek bewandeld, van de door hem gebruikte of vruchteloos gezochte bronnen, wenscht hij nu eenige bijzonderheden mede te deelen. Eerst wijst hij op de bestaande behoefte aan meer naauwkeurige kennis van het wezen en de inwendige geschiedenis der inlandsche godsdiensten in den Indischen Archipel. Vervolgens duidt hij aan, dat de Geschiedenis van de verspreiding des Christendoms aldaar moet aanvangen met de Portugezen; slaat hij een blik op de bronnen voor de kennis van den godsdienstigen arbeid der Portugezen in den O. I. Archipel gedurende de zestiende eeuw, en deelt hij mede, dat hij in Portugal en Spanje vruchtelooze pogingen heeft aangewend om nadere inlichtingen te bekomen. Zoo had de Madridsche Hoogleeraar CALDERON hem geschreven, dat al de bescheiden en oorkonden van de onderscheiden geestelijke orden, vroeger nog steeds bewaard gebleven, in Spanje gedurende de laatste halve eeuw verdwenen waren.

In de volgende Vergadering hoopt de Heer MILLIES zijne voordracht te voleindigen.

Bij de omvrage verzoekt de Heer BOOT, dat er maatregelen genomen worden, om de benoeming der nieuwe leden van deze Afdeeling der Akademie, welke nog niet ter kennis van het Publiek gekomen is, algemeen bekend te doen worden: hetwelk aan de zorge van den Secretaris wordt aanbevolen; waarna de Vergadering door den Voorzitter wordt gesloten.

Digitized by Google

OPMERKINGEN OVER DE BRONNEN

VOOR DE

BEOEFENING DER KERKGESCHIEDENIS

VAN

NEDERLANDSCH OOST-INDIË,

DOOR

H. C. MILLIES.

Groot was mijne verrassing, toen ik onverwachts verhinderd de voorlaatste Vergadering bij te wonen, uit het Verslag in de Staats-Courant kennis kreeg van de mededeeling van ons geëerd medelid, den Heer KOENEN, over den door hem ondernomen arbeid. Ofschoon ik niet noodig had geacht dit openlijk aan te kondigen, heb ik er toch ook nooit een geheim van gemaakt, wisten velen mijner vrienden, dat ik mij onder anderen ook met een soortgelijken arbeid sedert ruim twintig jaren bezig hield. Meermalen had ik aanleiding, aan velen, eens naar ik meen zelfs aan den Heer KOENEN, op ontvangen aanvrage, naar mijn vermogen eenige inlichting uit dat gedeelte mijner studiën te geven, of waar de gelegenheid zich aanbood, enkele punten daarvan ter sprake te brengen; tweemalen zelfs, eens te Amsterdam, later te Utrecht, dit belangrijk onderwerp in afzonderlijke lessen met eenige studenten te behandelen. Bij mijne nasporingen was mij tot dus verre gebleken, dat althans twee verdienstelijke mannen, de Heer F. C. VAN DER MEER VAN KUFFELER, thans Predikant te Samarang, en de Heer

Digitized by Google

J. F. G. BRUMUND, thans weder Predikant te Batavia, zich met soortgelijken arbeid wilden bezig houden. Een nieuwen onderzoeker van zooveel bekwaamheid en ijver, als den Heer KOENEN, mede op dit uitgestrekte veld werkzaam te zien, kan niet anders dan verblijdend zijn voor ieder, dien het hooge belang der zaak, meer dan de vrucht van eigen arbeid ter harte gaat. Dat hetzelfde onderwerp op verschillende wijze kan opgevat en behandeld worden, bleek mij ook hier, uit het verschil in de aanleiding en het doel van het onderzoek bij den Heer KOENEN en bij mij. De Heer KOENEN schijnt vooral tot zijne nasporingen gedrongen te zijn door de beschuldigingen, die buitenlandsche schrijvers tegen onze voorvaderen hebben ingebragt, en meent hen door de resultaten van zijn onderzoek tot billijker waardering te zullen brengen. Mij is het oordeel en vooroordeel der buitenlanders op zich zelf tamelijk onverschillig. In den regel bestaat er bij vreemden weinig andere belangstelling in de kennis onzer koloniën, dan waar zij met eenig zelfzuchtig doel is verbonden. Het was waarlijk niet zoo zeer zuivere liefde voor de wetenschap, of bewondering voor de wijsheid der Nederlanders, gelijk somtijds ons bestuur in Indië scheen te meenen, die het hoofddoel was der talrijke Fransche, Engelsche, Amerikaansche, Oostenrijksche enz. onderzoekingstogten in den O. I. Archipel. Slechts daar heeft het oordeel van buitenlanders voor mij bijzondere waarde, waar zij somtijds op onpartijdiger standpunt staande, de zaken juister beschouwden en beoordeelden, dan eigene bekrompenheid en vooroordeel dit toelieten; waar zij niet, door dwang of vrees weêrhouden, zaken aan het licht bragten, die ten onzent het noodlottig stelsel van geheimhouding trachtte te verbergen. In dien zin is, naar ik meen, van sommige vroegere buitenlandsche schrijvers nog wel iets op dit gebied te leeren. Het blinde vooroordeel van vele hedendaagsche

Digitized by Google

buitenlanders, uit onkunde geboren, door naijver gevoed, te willen wegnemen, zal, mijns inziens, wel meestal vruchteloos blijken.

Het zij mij vergund, hier iets van de beginselen, die ik gemeend heb te moeten volgen, van den weg, dien ik in mijne veeljarige nasporingen heb bewandeld, van de bronnen, door mij gebruikt, of noch steeds vruchteloos gezocht, kortelijk te vermelden. Welligt kan dit aanleiding geven tot nuttige teregtwijzing en leering voor mij zelven, tot het vinden van lang gezochte of mij nog onbekende hulpmiddelen, misschien ook anderen den weg tot onderzoek op dit uitgestrekte veld gemakkelijker maken.

Naar mijne overtuiging is het Christendom, dat groote middel tot ontwikkeling en heil des menschdoms, den volkeren gegeven om daarvan gebruik te maken tot hunne geestelijke verlossing en volmaking: hangt van dat gebruik bovenal hun toestand, hun meerdere of mindere ontwikkeling, hun kracht en welvaart af. Meer in het bijzonder geldt dit voor die volkeren, die, op welke wijze dan ook, magt en invloed over anderen verkregen. Eene heerschappij van een volk over een ander alleen tot magtsbetooning, tot voordeelverkrijging, uit het regt van den sterkste geboren, tot zelfverrijking gevoerd, is, naar mijne overtuiging, niet alleen onchristelijk, maar onmenschelijk, moet evenzeer voor den overheerscher, als voor den overheerschte verderfelijk worden, kan onmogelijk vast en duurzaam zijn. De heerschappij van een Christelijk over een niet-Christelijk, van een hooger ontwikkeld over een minder ontwikkeld volk kan en mag alleen de heilige taak van opheffing en beschaving zijn, en de geschiedenis der buitenlandsche vestigingen moet steeds het antwoord geven op de oude vraag: wat hebt gij met uwen broeder gedaan? Hoe hebben de Christelijke volken, die met dat gedeelte der wereld, den Oost-Indischen Archipel, sedert drie en een

Digitized by Google

halve eeuw in aanraking kwamen, elkander daar opvolgden, hun magt en invloed daar steeds uitbreidden, aan hunne hoogere roeping beantwoord? Wat waren de beginselen, drijfveeren en bedoelingen, die hen bestuurden? Welke hoogere, geestelijke en zedelijke krachten zijn daar werkzaam geweest en met welke gevolgen? Wat vonden de Christelijke overheerschers daar te doen, wat hebben zij gedaan, wat is daar nu nog te doen? Deze vragen moet bovenal de geschiedenis des Christendoms in den Indischen Archipel trachten te beantwoorden, door grondig en onpartijdig onderzoek van het voorledene, door naauwkeurige opsporing van alle bijzonderheden, door ontdekking van tal verborgene of onbekende zaken, door opene vermelding van het goede en kwade, van gebrekkige en verkeerde pogingen zoowel, als van de regte en doelmatige middelen, trachten mede te werken, den weg zoeken aan te wijzen tot oplossing van een der onafwijsbaarste en heiligste roepingen: ook hier moet de geschiedenis de trouwe spiegel van het voorledene, de leermeesteresse der toekomst zijn.

Toen ik dit onderzoek begon, was de geschiedenis der Christelijke Kerk in den Oost-Indischen Archipel uitsluitend mijn doel. Bij het nasporen der bronnen voor dat onderwerp ontdekte ik echter een aantal bouwstoffen tot de geschiedenis van vele nog weinig, of in het geheel niet bekende Hollandsche Hervormde Kerken in het buitenland, zoo als van de Hollandsche gemeenten in Rusland, te Moskou, Thoela, Archangel, Petersburg enz.; in de Levant, te Constantinopel, Smirna, Aleppo; in Amerika, in Nieuw-Nederland, Brazilië, Guiana, Suriname, de West-Indische eilanden; in Afrika, in Angola, de Kust van Guinea, de Kaap de Goede Hoop; op Ceilon en op het vaste land van Indië. Hoe verschillend toch de handelsmaatschappijen waren, van waar die vestigingen uitgingen, steeds was daarmede ook de overplanting en bewaring der Hervormde Evange-

Digitized by Google

liepredikiug verbonden, en de zorg voor al de kerkelijke belangen der Nederlanders in zoo verschillende streken der wereld, werd grootendeels door dezelfde collegiën en besturen behartigd. Van daar zijn er dan ook voorbeelden, dat een predikant, vroeger in Angola geplaatst, later in Rusland werkzaam was, dat een ander, die in de Molukken had gearbeid, later naar Curaçao, anderen uit Nieuw-Nederland naar Brazilië werden gezonden. Bij mijne vele andere werkzaamheden ware het welligt veiliger geweest, die verschillende velden te verlaten om mij tot het groote gebied van den Oost-Indischen Archipel te bepalen, maar de kennismaking met zoo verschillenden en nog zoo weinig bekenden arbeid was mij te aantrekkelijk, dan dat ik, in de hoop nog eenmaal in staat te zullen zijn iets zamenhangends daarvan mede te deelen, mij ook van die andere onderzoekingen zou hebben kunnen ontslaan. Bij deze gelegenheid zij het mij vergund, naar het voorbeeld van den Heer KOENEN, uitsluitend de aandacht op den Oost-Indischen Archipel te vestigen.

Om den invloed van de komst en heerschappij der Christenen in den Indischen Archipel goed te leeren waarderen, is het natuurlijk noodig den toestand, vooral de godsdienstige gesteldheid der talrijke volken in die eilanden-wereld te kennen, maar hiertoe ontbreken ons nog grootendeels voldoende bouwstoffen. Wel weten wij, dat bij de komst der Portugezen in Indië, zelfs nog omtrent eene eeuw later, bij de eerste scheepstogten der Hollanders naar het Oosten, de Islam op Java, Sumatra, Borneo, Celebes enz. veel minder was verspreid, dan tegenwoordig, dat toen verschillende heidensche godsdiensten in meer oorspronkelijken vorm dan thans in den Archipel waren verspreid, maar welke en hoe die geweest zijn, laat zich nog wel niet met juistheid bepalen. Aan de kennis van kusten en landen, van natuur- en handelsvoortbrengsels,

Digitized by Google

aan de kennis van den bodem, van het planten- en dierenrijk in Neêrlandsch Indië is in drie eeuwen, vooral in de laatste vijftig jaren veel—, aan de kennis van den mensch, van het hoogste in den mensch, waaruit hij vooral verstaan moet worden, aan de kennis der Godsdienst bij de verschillende inlandsche volken, is nog altoos het minste gedaan. Niet alleen aan de regeringen, maar vooral aan hen, die het Christendom wilden verspreiden, is het, gelijk in zoo vele andere landen, ook in Nederlandsch Oost-Indië tot groote oneer en schade geweest, dat zij de naauwkeurige studie der volkeren, van hunne taal, godsdienst, zeden en instellingen, met zoo groote onverschilligheid verwaarloosd, of in dwazen hoogmoed en traagheid verworpen hebben, en daardoor zich zelven den voornaamsten weg tot heilzamen invloed hebben afgesneden. Dat verwijt geldt hier zoowel de Portugezen, als de Nederlanders, het treft Staat en Kerk, zoowel onder de Oost-Indische Compagnie, als nog heden onder het nieuwe Nederlandsche bestuur, en schoon minder welligt in het oog vallende, zijn de gevolgen van dit verzuim tot op dezen dag hoogst nadeelig geweest. Tot de kennis der geschriften over de Mohammedaansche godsdienst, in den Indischen Archipel verspreid, heeft onlangs de Heer G. K. NIEMANN in zijne *Inleiding tot de kennis van den Islam*, eene belangrijke bijdrage geleverd. Of er onder de inlandsche volken vele geschriften bestaan, gerigt tegen de Christenen en de Evangelieverbreiding, waag ik niet te beslissen. In het Maleisch kunnen welligt de korte vermelding van de verovering van Maláka door de Portugezen in de Sedjara Malajoe, het verhaal van de bekeering van duizend Christenen op eenen dag tot den Islam, waarschijnlijk uit het Arabisch ontleend, en uit lateren tijd de geschriften tegen het Christendom van den afgevallen renegaat SABAT, in het Javaansch misschien eenige stukken van Hadji AHMED ARRIFÁ'Ï hiertoe gebragt worden.

Digitized by Google

Voor ons Nederlanders heeft natuurlijk de verbreiding des Christendoms door ons voorgeslacht, de voortplanting der ware Gereformeerde leer in Ned. O. I., gelijk de Vaderen plagten te zeggen, het meeste beteekenis. Maar om deze te verstaan, moeten wij vroeger in de geschiedenis opklimmen. Niet op een onontgonnen akker kwamen de Christelijke Hollanders, maar omstreeks eene eeuw lang vóór hunne komst hadden reeds de Portugezen op de twee hoofdpunten hunner magt in dat deel der wereld, te Maláka en in de Molukken, met al de kracht, die de Roomsche Kerk nog destijds bij uitsluitend Roomsche volken uitoefende, aan de verbreiding des Christendoms gearbeid. Die Portugesche periode van Christelijken arbeid in den Indischen Archipel is eene niet onbelangrijke, die, hoe dan ook haar aard en invloed mag geweest zijn, den weg heeft gebaand voor de Nederlanders. Al werd die arbeid der Roomsche Kerk, na een eeuw van alleenheerschappij, door de overwinningen der Hollanders en den invloed der alleenheerschende Hervormde Kerk schier overal tegengegaan en verdrongen, langs velerlei wegen, door allerlei middelen trachtte die Kerk in het geheim haren arbeid voort te zetten, zoekt zij in onze dagen met nieuwe kracht zich weder ginds te verheffen en den weg te banen tot hare veelomvattende bedoelingen. Die oude geschiedenis der Portugesche, of liever Roomsche Kerk in Neêrl. O. I. heeft eigenaardige bezwaren, deels in de gebrekkigheid en weinig toegankelijkheid der bronnen, deels in de moeijelijkheid gelegen om de kritiek op die schaarsche, maar meestal zeer eenzijdige en eigenaardig gekleurde berigten toe te passen. Om van het laatste nu niet te gewagen, moet ik opmerken, dat bij de voornaamste Portugesche geschiedschrijvers van Indië, zoo als in de *Commentarios de Afonso Dalboquerque capitão geral & governador da India*, door zijn' zoon in 1556 f°. uitgegeven, (laatste uit-

Digitized by Google

gave: Lisboa, 1774, 4 deelen. kl. 8°.); bij JOÃO DE BARROS, in zijn *Asia, dos feitos que os Portugueses fizeram no descobrimento e conquista dos mares e terras do Oriente*, 1552 sqq. f°., (de laatste uitgave: Lisboa, 1777 en 1778, 8 deelen in 8°.), en den voortzetter van zijn werk: DIOGO DO COUTO, 1602 sqq., (laatste uitgave 1778—1788. 14 dln. in 8°.); bij FERNÃO LOPES DE CASTANHEDA, *Historia do descobrimento e conquista da India pelos Portugueses*, 1551 sqq. 4°. (laatste uitgave: Lisboa, 1833. 7 dln. 4°.); bij den weinig zelfstandigen Spaanschen schrijver MANUEL DE FARIA Y SOUSA, in zijne *Asia Portuguesa*. Lisboa, 1666. 3 voll. f°., de staatkundige geschiedenis zoo zeer op den voorgrond treedt, dat de godsdienstige niet tot haar regt is gekomen. Eenigzins anders is dit bij den Italiaanschen Jezuïet JO. PETRUS MAFFEJUS in zijne *Historiarum Indicarum libri XVI.* Florentiae, 1588 f°. en dikwerf later herdrukt, het best in zijne *Opera omnia latine scripta.* Bergomi, 1747, 2 t. 4°. Niet onbelangrijke bijzonderheden bevat het werk van den Franschen Jezuïet JOSEPH FRANÇOIS LAFITAU: *Histoire des decouvertes et conquestes des Portugais dans le Nouveau Monde.* Paris, 1736. 4 voll. 8°. en het beroemde werk van den Spaanschen Geschiedschrijver der Molukken BARTOLOME LEONARDO DE ARGENSOLA: *Conquista de las islas Malucas.* Madrid, 1609. f°. De verbreiding des Christendoms in dit tijdvak geschiedde schier uitsluitend door de geestelijke orden, en het is dus in de geschiedenis dier orden, dat bovenal het licht moet worden gezocht. Ongelooflijk echter en onverklaarbaar is het, hoe zeer die geschiedenis, misschien wel de schoonste bladzijde in de gedenkrollen der nieuwe Roomsche Kerk, in die Kerk zelve is verwaarloosd. Overal ontmoet men gapingen, telkens ontbreken de berigten. Op mijne aanvragen in Portugal naar een onderzoek omtrent enkele punten in de archieven werd mij geantwoord, dat daar

Digitized by Google

weinig of niets meer aanwezig was, ofschoon ik sedert, ook door het voorbeeld van Prof. KUNSTMANN te Munchen, ben bevestigd in mijn vermoeden, dat zoo goed werd gezocht, en het ware te wenschen, dat onze regering eens goed liet zoeken, daar nog veel zou te vinden zijn, wat voor de kennis en geschiedenis van den O. I. Archipel van belang ware te achten. Vooral in Spanje hoopte ik eenig licht uit de oude archieven der geestelijke orden te kunnen verkrijgen. Op mijne aanvrage antwoordde mij de Madridsche Hoogleeraar SERAFIN E. CALDERON het volgende: „de berigten omtrent den arbeid der Katholieke beschaving in Indië en Amerika, nedergelegd in de chronijken der godsdienstige orden, in de levens en reizen der heiligen en der zendelingen, in hunne linguistische werken en in hunne gedrukte en onuitgegeven brieven, zijn in Spanje sedert ruim 50 jaren verdwenen. Vroeger was er geen klooster van eenige vermaardheid, dat geene verzameling dier gedenkstukken bezat en wat op de eene plaats ontbrak, werd ligt elders bij de orde gevonden. Al die geschriften en boeken zijn verbrand of in de handen der kruideniers en papierfabrikanten verloren gegaan." — Maar zijn de bronnen dier geschiedenis nog slechts ten deele aanwezig, nog moeijelijker wordt het onderzoek door de bezwaren om de overgebleven gedenkstukken, hier en daar in enkele groote boekerijen in het buitenland verscholen, te zien te krijgen. Straks zal ik iets over onze openbare bibliotheken moeten zeggen, hier zal ik slechts opmerken, dat op de meesten in ons vaderland voor de geschiedenis der orden in de Roomsche Kerk bijna alles ontbreekt. Ook elders was ik niet altoos even gelukkig. Nog in het vorige jaar zocht ik in de *Bibliothèque Impériale* te Parijs naar een aantal werken over dit onderwerp, maar vond ik, wel weinig kennis en wellevendheid bij de beambten, maar niets van de verlangde boeken. Na jaren lange, ten

Digitized by Google

deele nog altoos vruchtelooze pogingen, mogt ik althans een aantal der voornaamste werken te zien verkrijgen of magtig worden. Een korte aanduiding dier bronnen, zoowel der mij bekende, als van die mij nog onbekend zijn gebleven, zal hier niet ondienstig zijn *).

Al moge er verschil zijn, welke onder de geestelijke orden het eerst in den Indischen Archipel is doorgedrongen, door de faam harer werkzaamheid is de orde der Jezuïten gewoon de andere te overschaduwen, en zullen wij dus daarom ook het eerst van die orde gewagen, tot wier stichters de man behoort, wiens zendingsarbeid een zoo grooten naam onder het nageslacht heeft achtergelaten. Bij het verlies van heerschappij, dat de Roomsche Kerk in de XVI^de^ eeuw in Europa had geleden, was het, gelijk weder in onze dagen, een der hoofdbedoelingen van de orde van JEZUS, elders daarvoor vergoeding te zoeken en een nieuw gebied voor den Paus te veroveren. FRANCISCUS XAVERIUS, al heeft latere overdrijving zijne waarlijk groote figuur door ongerijmde sprookjes en fabelen schier belagchelijk gemaakt, is zeker een der merkwaardigste personen uit dit tijdvak in Nederlandsch Oost-Indië. Zijn arbeid te Maláka en in de Molukken (van September 1545 tot Junij 1547) is beter nog dan bij de beste onder zijne tallooze Roomsche levensbeschrijvers, HORATIUS TURSELLINUS †) en JOAM DE LUCENA §), uit zijne eigene brieven te kennen. Om niet van de eerste, zeker om

---

*) Sedert ik dit schreef, mogt ik het grootst gedeelte mijner vacantie in dit jaar in het Britsch Museum te Londen doorbrengen en daar een aantal werken vinden en raadplegen, die ik hier nog als onbekend moest vermelden.

†) *De vita* FRANCISCI XAVERII *libri* VI. Coloniae, 1610. 8°. en dikwerf elders.

§) *Historia da vida do Padre S.* FRANCISCO DE XAVIER. Lisboa, 1788. 4. voll. 12°.

Digitized by Google

verschillende redenen gewigtige, maar schier geheel verdwenen uitgave van sommige zijner brieven *) te gewagen, zoo moet ik ter loops opmerken, dat de beste onder de latere verzamelingen zijner brieven, die te Bologna is uitgegeven, zoo veel ik weet, in geen enkele openbare Bibliotheek in ons land is te vinden. Voor de geschiedenis der orde in het algemeen zijn van belang de *Litterae annuae S. I.*, sedert 1583 achtervolgens te Rome, Napels, Lyon, Antwerpen, Douai, Dillingen en Praag uitgegeven, die jaarlijksche Verslagen bevatten uit schier ieder gebied der zending. Maar in deze, zoo ver ik ze heb kunnen raadplegen, komen weinig berigten over den Indischen Archipel voor †). De verzamelingen, afzonderlijk uitgegeven onder den titel van *Epistolae Indicae, Japanicae,* enz. loopen slechts over een zeker getal jaren, bevatten slechts enkele brieven uit den Indischen Archipel en zijn blijkbaar onvolledig, zoodat ik vermoed, dat er nog enkele mij onbekende uitgegeven verzamelingen, zeker nog vele ongedrukte brieven uit die zending zullen zijn. Het bekende werk van de H.H. AUGUSTIN en ALOIS DE BACKER, *Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus.* Liége, 1853—1861. VII t. 8°. geeft ze tot dus verre niet afzonderlijk op, en heeft zelfs sommige mij bekende brieven nog niet vermeld. Eene opgave van al de brieven der Jezuïten, na den tijd van XAVERIUS, uit den O. I. Archipel geschreven, of waarin berigten over dat arbeidsveld voorkomen, voor zoo verre ik die tot nu toe in de mij toegankelijke briefverzamelingen heb leeren kennen, zal ik

---

*) In: *Cartas que os padres e irmãos da Companha de Jesus, que andaõ nos reynos de Japaõ escreveraõ aos da mesma Companha da India e Europa, des o anno de* 1549 *ate o de* 1566. Coimbra, 1570, 4°. en in de uitgave: Evora, 1598.

†) Ik heb slechts de jaren 1582, 1584, 1585, 1600—1605, 1608, 1610-1614, 1650—1654 kunnen doorzien.

Digitized by Google

als bijlage hier achter voegen. De hoofdinhoud der vroegere brieven is medegedeeld in de zonder vermelding van zijn' naam door J. P. MAFFEJUS bewerkte Latijnsche vertaling: *Rerum a Societate Jesu in Oriente gestarum ad annum usque a Deipara Virgine MDLXVIII, Commentarius Emanuelis Acostae Lusitani recognitus et latinitate donatus* etc. Dilingae, 1571. kl. 8°. en later meermalen herdrukt; beter nog en tot het einde der XVI^de^ eeuw voortgezet in het werk van den Franschen Jezuït P. PIERRE DU JARRIC, *Histoire des choses plus memorables advenues tant ez Indes Orientales, que autres païs de la descouverte des Portugais, en l'establissement et progrez de la Foy Chrestienne et Catholique*, etc. Bordeaux, 1608—1610, 3 voll. in 4°., later in 1615 in het latijn verschenen te Keulen onder den titel: *R. P.* PETRI JARRICI *Tholosani Societ. Jesu, Thesaurus rerum Indicarum*, in 3 (of 4?) dln. in kl. 8°., dat door de latere schrijvers meest alleen is gevolgd. Bij dit werk moet ik opmerken, wat ook dikwerf van de uitgaven der brieven in verschillende talen geldt, dat de Latijnsche vertaling niet altoos naauwkeurig overeenstemt met den oorspronkelijken tekst. Zonderling, dat nog geen geleerde in Portugal, Spanje of Italië, waar misschien nog de autographa van vele dier brieven aanwezig zijn, aan eene nieuwe, volledige, naauwkeurige uitgave dier voor de zendingsgeschiedenis der Roomsche Kerk niet alleen, maar ook in vele andere opzigten gewigtige documenten schijnt gedacht te hebben. Meest alleen voor sprookjes en mirakelvertellingen is later die arbeid van geloof en zelfopoffering geëxploiteerd, maar zelden voor een nuttig doel. Een enkel voorbeeld willen wij hier aanvoeren. In het leven van XAVERIUS wordt berigt, dat hij te Maláka zijnde, zich de Maleische taal (anderen, zoo als TURSELLINUS l. l. p. 103 vermelden ook het Makassaarsch) zoozeer had eigen gemaakt, dat hij een Catechismus in die taal zou hebben opgesteld.

Digitized by Google

Van dat nuttige werk nu, welligt het eerste Christelijke geschrift in die taal, is zelfs in vroeger tijd en ook nu, waar ik ook heb laten onderzoeken, nergens eenig spoor meer te vinden, terwijl men na zijn dood zich uitsluitend met de overdreveniste vergoding van den bij zijn leven vaak miskenden man, met de lafste mirakelen door allerlei reliken, van hem afkomstig, heeft bezig gehouden. Waarlijk zijn voorbeeld, zijne lessen hebben in zijne Kerk veel blinde bewondering, niet altoos verstandige navolging gevonden. Evenmin heb ik iets bepaalds van den taalkundigen arbeid in het Maleisch en in de taal van Sijauw, een der Sangi-eilanden, door de Jezuïten FRANCISCUS MIEDES en HIERONYMUS RODRIGUES kunnen ontdekken. Het bekende werk van DAVID HAEX: *Dictionarium Malaico-Latinum et Latino-Malaicum*, te Rome, in 1631, in 4°. door de Congregatio de Propaganda Fide uitgegeven, is wel geheel uit Hollandsche bronnen geput. Voor een groot gedeelte der XVI^de^ eeuw vinden wij nog eenige berigten over den O. I. Archipel bij den Spaanschen Jezuït LOIS DE GUZMAN, in zijne *Historia de las Missiones que han hecho los religiosos de la Compañia de Jesus, para predicar el Sancto Euangelio en la India Oriental, y en los Reynos de la China y Japon*, in 2 dln. in kl. f°., in 1601 te Alcala uitgegeven, als ook in de algemeene geschiedenis der orde door NIC. ORLANDINUS, *Historia Societatis Jesu* (1540—56), waarvan ik alleen de voortzetting door SACCHINUS (1556—1564) Antw. 1620. f°. heb leeren kennen, maar de vervolgen door POSSINUS, JUVENCIUS en CORDARA even vruchteloos hier te lande heb gezocht, als het werk van den Portugeschen Jezuït FRANCISCO DE SOUSA: *Oriente Conquistado a Jesu Christo pelos Padres da Companhia de Jesus, da Provincia de Goa.* Lisboa, 1710. 2 t. f°. In de latere jaren, sedert het begin der XVII^de^ eeuw en de komst der Hollanders in O. I., schijnen de berigten meer geheim te zijn

Digitized by Google

gehouden, al werd ook de arbeid der Jezuïten nog lang hier en daar, zelfs met gevaar voor de heerschappij der Hollanders in de Molukken, in het verborgen voortgezet. De berigten door P. FERNÃO GUERREIRO, in zijn zoo zeldzaam geworden *Relaçâo Annual das cousas que fizeram os Padres da Companhia de Jesus na India e Japão*, over de jaren 1600—1608, te Evora en Lissabon, 1603—1611 in 5 Dln. in 4°. uitgegeven, bevatten slechts in de laatste jaren belangrijke mededeelingen over den Indischen Archipel. In de bekende latere brief-verzamelingen, de *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des Missions étrangères.* Paris, 1717—74, 32 voll. en later, als ook in der *Welt-bott* van P. STÖCKLEIN en KELLER, te Weenen en Grätz, 1758, in 36 dln., komen maar zelden eenige berigten voor, die den Indischen Archipel betreffen. Enkele bijzonderheden geven de *Voyages et Missions du Père* ALEXANDRE DE RHODES, *de la Compagnie de Jésus, en la Chine et autres royaumes de l'Orient*, het eerst te Parijs in 1653, in 4°., het laatst weder aldaar in 1854, in 8°. verschenen. Eenige niet geheel onbelangrijke opgaven vond ik in een Hs. van de Bibliothèque de Bourgogne te Brussel, waarop de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK de goedheid had mij te wijzen. Ook in de Archieven der O. I. Comp., die schatkamer voor de kennis van Oost-Indië, heb ik een en ander daartoe betrekkelijk aangetroffen, en zeker is aldaar nog veel over dat onderwerp voor den lateren tijd te vinden. Werken, welligt van eenig belang voor de kennis van dit deel der Jezuïten-zendingen, die ik nog niet heb kunnen raadplegen, zijn, behalve de reeds vermelde: BARTOLI, *Asiatica historia Societatis Jesus*, T. II. Lugd., 1667; — SUAREZ DE FIGUEROA, *Historia y anal relacion de las cosas que hizieron los Padres de la Compañia de Jesus por las partes de Oriente, los años passados de* 1607 *y* 1608. Madrid, 1614; — TANNER, *Societas Jesu usque ad sanguinem et vitae profusionem mi-*

Digitized by Google

litans. Pragae, 1675; — FRANCUS, *Annus gloriosus S. J. in Lusitania.* Viennae, 1720; — FRANCUS, *Synopsis Annalium S. J. in Lusitania ab an.* 1540—1725. Aug. Vindel. et Graeciis, 1726; — FR. COLIN, *Labor evangelica de la Compañia de Jesus en las islas Philippinas.* Madrid, 1749. 2 voll. f°.

Ofschoon door de faam der Jezuïten verduisterd, is de arbeid der andere orden in den Indischen Archipel niet gering te achten. Voor de werkzaamheid der Franciscanen in den Indischen Archipel zijn de mij bekende bronnen niet alleen veel spaarzamer te vinden, maar meen ik ook te mogen stellen, dat deze orde vooral de geschiedenis harer zendingen te veel heeft verwaarloosd. Met de wereldsche geestelijken, met andere orden, en vaak nog onderling in strijd, in verschillende afdeelingen gesplitst, onder verschillende custodiën en provinciën geplaatst, is de innerlijke inrigting en de verdeeling van het arbeidsveld dier orde mij nog niet overal geheel duidelijk geworden. Reeds sedert 1502 in Indië gekomen, werd hun Convent, in 1510 te Goa gesticht, de eerste Kweekschool hunner zending in Oost-Indië. Eerst sedert 1518 tot de Custodia van St. Thomas onder de Provincie Portugal vereenigd, werden Observanten en Reformaten in 1571 gescheiden en ontstond de Custodia Madre de Deos, die in het begin der XVII^{de} eeuw te Maláka en in China een aantal kloosters telde. Eenige Franciscanen trokken uit Nieuw-Spanje naar de Philippijnen en van daar naar Maláka, waar zij in 1581 een klooster van Spaansche Recollecten stichtten. In 1584 werd Maláka tot Custodia van St. Franciscus verheven, later met Madre de Deos vereenigd. Behalve van Maláka, hebben wij melding gevonden van hunne werkzaamheid in een aantal plaatsen van den Indischen Archipel, zoo als op Formosa, Nieuw-

Digitized by Google

Guinea, Solor, Makassar, in Oost-Java te Balemboeang en Panaroekan, en te Atjih op Sumatra, welligt ook in de Molukken, op Ambon, Timor, Borneo, Japara, Aroe, Pahang, Pérak enz.; maar die berigten zijn meestal zoo kort en onvolledig, dat zij weinig licht verbreiden over dien arbeid. Van het hoofdgeschiedwerk dier orde, de voortzetting van de *Annales Minorum* door LUCAS WADDING, heb ik van de laatste deelen slechts het XXI^{ste}, uitgegeven te Ancona, 1841, en het XXII^{ste} deel, te Napels in 1847 verschenen, die over de jaren 1575—1590 loopen, kunnen raadplegen: het XIX^{de}, XX^{ste}, XXIII^{ste} en XXIV^{ste} heb ik nog nergens kunnen opsporen. Weinig belangrijks vond ik in het werk, welks titel zoo veel belooft: *Historia de las islas del Archipielago, y reynos de la gran China, Tartaria, Cochinchina, Malaca* etc., van Fray MARCELLO DERIBADENEYRA, in 1601 te Barcelona in 4°. uitgegeven. Nog minder beteekenend is het werk van P. MARIANUS: *Mirabilia Seraphica Novi ac Veteris orbis s. Gloriosus Franciscus Redivivus.* Ingolstadii, 1625. 4°. Een aantal niet onbelangrijke berigten vond ik in het werk van Fr. JACINTO DE DEOS: *Vergel de plantas e flores da Provincia da Madre de Deos dos Capuchos Reformados.* Lisboa, 1690. f°.; minder bijzonderheden uit dit gebied bij FRANC. GONZAGA: *De origine Seraphicae Religionis Franciscanae.* Romae, 1587. f°. Ook hier zijn er weder een aantal werken, tot dit onderwerp betrekkelijk, die ik nog niet heb kunnen raadplegen, als: PAULO DA TRINIDADE, *Conquista spiritual do Oriente* *). — *P.* FULGENCE FEROT, *Abrégé historique de la vie des saints et saintes des trois ordres de St. François.* Paris, 1779. 3 voll. 12°. — Fr. FRANC.

*) Dit werk wordt vermeld bij M. MÜLLBAUER, *Geschichte der Katholischen Missionen in Ostindien.* Freiburg in Breisgau. 1852. 8°. S. 36., maar ik ben nog onzeker, of het wel gedrukt is geworden.

Digitized by Google

DE MONFORTE, *Espelho de Penitentes, e Chronica das vidas dos Santos.* Lisboa, 1754 f°. *); — Fr. JERONIMO DE BELEM, *Chronica Serafica da Santa Provincia dos Algarves.* Lisboa, 1750—58 f°.; — *Chronicas de la provincia de San Gregorio de religiosos de S. Francisco, por P. Fr.* J. FRANC. SAN ANTONIO. Manila, 1738—44. 3 voll. f°.; — *Storia Universale delle missioni Francescani del P.* MARCELL. DE CIVEZZA, Roma, 1857 sqq., waarvan reeds 4 deelen zijn verschenen.

Nog minder bekend, maar belangrijker welligt was de zendingsarbeid der Dominikanen in den Indischen Archipel, die volgens sommige berigten in 1556, volgens anderen reeds veel vroeger zou aangevangen hebben. De hoofdzetel was eerst te Maláka, waar *P.* GASPAR DA CRUZ in 1554 een klooster stichtte, en van daar strekte zich de werkzaamheid dier orde, behalve naar Panaroekan en Japara op Java, naar Ternate, Ambon en Timor, maar vooral naar de minder bekende eilanden Solor en Ende uit. Na de verovering van Maláka door de Hollanders in 1641, werd de hoofdzetel dier werkzaamheid tot 1659 naar Makassar verplaatst, totdat zij ook daar voor de heerschappij der Hollanders moesten wijken. Van de vele bronnen voor de geschiedenis dezer orde heb ik gelukkig het hoofdwerk kunnen raadplegen: *Historia de S. Domingos particular do reino, e conquistas de Portugal, por* Fr. LUIS CACEGAS. Lisboa, 1767. III voll. in f°. met de voortzetting door Fr. LUCAS DE S. CATHARINA, in het IV^de^ dl., aldaar, 1767. f°. Weinig bijzonders levert het kleine werk van Fr. GASPAR DA CRUZ: *Tractado em que se contam muito por estenso as cousas da China*, het eerst in 1569, het laatst in het IV^de^ Deel der *Peregrinação de* FERNÃO MENDEZ PINTO — eene

*) Cf. over dit werk met verschillenden titel: JORGE CESAR DE FIGANIERE, *Bibliographia historica Portugueza.* Lisboa, 1851, pag. 247. N°. 1310.

Digitized by Google

vreemde vereeniging! — te Lissabon in 1829 uitgegeven. Meer is welligt nog te vinden in de mij steeds ontoegankelijke werken: FONTANA, *Monumenta Dominicana.* Romae, 1675. f°.; — JORGE CARDOSO, *Agiologo Lusitano dos Santos, e Varões Illustres em virtude, do Reino de Portugal e suas Conquistas.* Lisboa, 1651—66. 3 t. f°.; — TOURON, *Histoire des hommes illustres de l'ordre de St. Dominique.* Paris, 1743. 6 voll. 4°.

Van de talrijke overige orden heb ik in de vorige eeuwen nog slechts van enkele eenige sporen van kortstondige werkzaamheid in den Oost-Indischen Archipel kunnen ontdekken. De Carmeliten vonden wij slechts in 1638 te Atjih op Sumatra. Van de orde der Augustijnen, die in 1591 te Maláka een klooster stichtte, vonden wij eenige berigten aangaande hunne werkzaamheid te Maláka, Djohor, Atjih, Makassar en op Flores bij JOS. SICARDO, *Christiandad del Japon.* Madrid, 1698. f°. Andere werken over de geschiedenis dier orde heb ik niet kunnen raadplegen. De korte, maar merkwaardige zending der Theatijnen in Zuid-Borneo, onder de Dajaks in de binnenlanden van Bandjer-masin, heeft mij vele jaren bezig gehouden. Daar ik het eerste berigt van D. VICENTE BARBOSA, *Compendio da relação que veio da India o anno de* 1691 *a Elrei D.* PEDRO II, *da nova Missão dos Padres Clerigos Regulares da Divina Providencia na Ilha de Borneo.* Lisboa, 1692. 4°. niet te zien heb kunnen krijgen, leerde ik die missie vooral kennen uit de berigten van den Italiaanschen reiziger GEMELLI CARERI, in zijn *Giro del Mondo,* Venezia, 1719. Vol. III. p. 213—242; bij onzen JACOB JANSSEN DE ROY, *Voyagie na Borneo en Atchin,* in 1691. in 4°. z. pl. en j.; bij den Engelschen reiziger Capt. DAN. BEECKMAN, *Voyage to and from the island Borneo.* Lond. 1718. 8°., en vooral in de Portugesche geschiedenis dier orde van D. THOMAZ CAETANO

Digitized by Google

DE BEM: *Memorias historicas chronologicas dos clerigos regulares em Portugal, e suas conquistas na India oriental.* Lisboa, 1792—1794. 2 dln. f°. — In de *Bibliothèque Asiatique et Africaine*, door H. TERNAUX-COMPANS, te Parijs in 1841 uitgegeven, vond ik onder N°. 2492 vermeld: *Catéchisme en langue de Bornéo.* Batavia, 1685. 8°. Ofschoon het jaartal mij bevreemdde, scheen die opgave mij om verschillende redenen, vooral voor den toen nog zoo bloeijenden werkkring der Rijnsche Zendelingen in Zuid-Borneo en den arbeid door het Nederl. Bijbelgenootschap voor de Dajaks ondernomen, hoogst belangrijk. Op mijne aanvrage kon de Heer TERNAUX-COMPANS mij niet meer berigten, van waar hij dien titel had ontleend: nergens anders vond ik het bockje vermeld. Daar het mij was gebleken, dat de Theatijner P. ANTONIUS VENTIMIGLIA uit Macao naar Bandjer-masin was gekomen, liet ik door den bekwamen Franschen zendeling HUC, destijds te Macao, aldaar onderzoek doen in de archieven van het klooster St. José; maar noch van dat geschrift, noch van die zending was iets te vinden. Ook de nasporingen van den geleerden afgevaardigde van het Nederl. Bijbelgenootschap, Dr. AUGUST HARDELAND, op mijn verzoek gedaan, hebben geen zeker spoor meer van die zending onder de Dajaks doen ontdekken *).

Voor de kennis der Roomsche hierarchie in Indië, zijn de lijsten der aartsbisschoppen van Goa en der bisschoppen van Maláka bij ANTONIO CAETANO DE SOUSA, in *Collecção dos Documentos e Memorias da Academia Real de historia Portugueza*, Lisboa, 1722. Num. I f°. bij D. M. DE LEMOS FARIA E CASTRO, *Politica Moral e Civil*, Lisboa, 1751. Tomo IV. p. 464, 467, 470 en bij P. PAULINUS A ST. BARTHOLOMAEO, *India Orientalis Christiana.* Romae, 1794. 4°. p. 31 sq. te vinden. Over de heiligen-beelden in den Indischen Archi-

*) Vergel. *Jaarverslag van het Nederl. Bijbelgenootschap.* 1859.

Digitized by Google

pel handelt het 8ste deel van het werk van Fr. AGOSTINHO DE SANTA MARIA, *Santuario Mariano*. Lisboa, 1720. 4°.

Vragen wij nu naar den invloed en de duurzame gevolgen van dezen veelvuldigen arbeid, dan moeten wij bekennen, dat wij weinig van eenige beteekenis daarvan hebben kunnen ontdekken. Hoe het heeft kunnen geschieden, dat de langdurige werkzaamheid van zoovelen, waar onder ook zeker mannen vol geloof en zelfopoffering, van groote gaven en ijver, boven velen voor hunne taak geschikt en in gunstige omstandigheden geplaatst, zoo weinig vrucht heeft gedragen, meestal zoo geheel spoorloos verdwenen is, dit is zeker eene zaak, een naauwkeurig en onpartijdig onderzoek overwaard. Hadden de Hollanders, die in den Indischen Archipel de Portugezen zijn opgevolgd, dat willen onderzoeken, uit het voorbeeld hunner voorgangers willen leeren, veel zou tot op dezen dag anders gedaan, anders geworden zijn. Onder de hoofdoorzaken van mislukking van dien Christelijken arbeid meen ik vooral de volgende te moeten stellen: het algemeen slechte voorbeeld der Europesche Christenen, door de ongebondenheid van dwingelandij en rijkdom vermeerderd; de tirannij der staatkundige magt en hare overheersching over de kerk; de verbreiding van een meer uiterlijk Christendom, waardoor het niet met de verspreiding van beschaving werd verbonden, geen invloed had op de algemeene ontwikkeling en opheffing dier volkeren; in lateren tijd ook wel de zedenverbastering der geestelijken zelven. Zoo ontstond, gelijk overal waar vrijheid, ontwikkeling, vooruitgang wordt gemist, waar dwingelandij, weelde, zedeloosheid heerschen, die adem des verderfs, die ook daar het vruchtbaarst zaad ten leven, het Christendom wist te dooden. Het was een ernstig waarschuwend woord, dat, naar men zegt, bij den val van Maláka, het laatste bolwerk der Portugezen in den Indischen Archipel, door een priester den Hollanders werd voor-

Digitized by Google

gehouden, dat ook zij Oost-Indië zouden verliezen, als eenmaal hunne zonden zoo hoog waren gestegen, als die der Portugezen. Na anderhalve eeuw van wanbestuur was Portugal uit den Indischen Archipel verbannen, ruim anderhalve eeuw later had ook Nederland geen Oost-Indische koloniën meer!

Van veel meer onmiddellijk belang is natuurlijk voor ons de Christelijke werkzaamheid der Hollanders in den Indischen Archipel, vroeger met die in zoovele andere, thans voor ons verloren landen en bezittingen in Zuid-Azië, onder één bestuur, dat der magtige Oost-Indische Compagnie, verbonden. Om niet al te uitvoerig te worden, wensch ik mij thans hoofdzakelijk tot eenige opmerkingen omtrent de eerste eeuw der Hollandsche vestiging in den Oost-Indischen Archipel, te bepalen. Hier is het voorwaar niet het gebrek aan bronnen en bouwstoffen, maar veeleer de verbazende hoeveelheid en de aard dier hulpmiddelen, het bezwaar aan hunne opsporing en hun gebruik verbonden, die eigenaardige moeijelijkheden medebrengen. Men zou de bronnen, die hier in aanmerking komen, naar haren toevalligen toestand, in uitgegeven en onuitgegeven, naar haar heerschend karakter, in staatkundige en kerkelijke kunnen verdeelen. Toch is deze laatste scheiding niet geheel mogelijk, want zoo ergens, dan was in N. O. I. de kerkelijke ontwikkeling geheel onafscheidbaar van de politieke magt, daardoor was zij gevormd, daarvan was zij steeds volstrekt afhankelijk. Slaan wij het oog op de uitgegeven bronnen, die het meest toegankelijk schijnen, dan belemmert reeds aanstonds de hoeveelheid en de verstrooidheid der bouwstoffen. Voor de geheele geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie, hare staat-, handels-, krijgs- en zeevaartkundige geschiedenis is nog weinig, voor hare kerkelijke geschiedenis misschien nog het minst gedaan. Alleen het onwaardeerbaar werk van FRANÇOIS VALENTYN, *Oud en Nieuw*

Digitized by Google

Oost-Indiën, Dordr. en Amst., 1724—26, 5 dln. f°., voor dien tijd een soort van encyclopaedie van de kennis van Oost-Indië, levert een zekeren grondslag, want onbegrijpelijk veel heeft hij nagespoord, meestal met groote trouw de gevonden bouwstoffen medegedeeld. Dat werk, een wonder van zijnen tijd, in de dagen der geheimhouding, ten spijt van het noodlottig stelsel der geheimhouding geschreven, is de krachtigste wederlegging van alle drogredenen voor de geheimhouding, want er is misschien tot op dezen dag geen werk verschenen, dat juist door zijne naauwkeurige en overvloedige mededeelingen meer nut heeft gesticht voor Oost-Indië. VALENTYN's voorbeeld is schaars nagevolgd, nimmer geëvenaard; naast en met zijn werk moet inderdaad alles vergeleken, onderzocht, getoetst worden, wat vóór en na hem over den Indischen Archipel is geschreven. Maar ook hij kon niet alles opsporen, mogt niet alles mededeelen, over veel meende hij te moeten zwijgen. Hoe goed ook meestal onderrigt in de kerkelijke zaken, was hij niet altoos geheel onpartijdig, heeft hij meer het geraamte der geschiedenis, de kronijk der Oost-Indische kerk, dan de innerlijke en uiterlijke ontwikkeling des Christendoms aldaar beschreven. Vóór hem kunnen ten deele SEBASTIAEN DANCKAERTS, JUSTUS HEURNIUS, PHILIPPUS BALDAEUS, JOH. HOORNBEEK, na hem een aantal anderen genoemd worden, wier berigten echter slechts over enkele bijzonderheden loopen, of soms vrij onnaauwkeurig, niet zonder behoedzaamheid gebruikt kunnen worden. Daartoe rekenen wij onder anderen het kort berigt in het zeldzame boekje: *De successu Evangelii apud Indos occidentales in Nova-Anglia, Epistola ad Cl. Virum D.* JOH. LEUSDENUM *Ling. S. in Ultraj. Acad. Professorem, scripta a* CRESCENTIO MATHERO *apud Bostonienses V. D. M., nec non Collegii Harvardini, quod est Cantabrigiae Nov-Anglorum, Rectore. Londini, Typis J. G.* 1688. *Jam recusua* (sic!) *et successu Evangelii apud Indos Orien-*

Digitized by Google

tales aucta. Ultraj. 1699. kl. 8°.; de navolging van J. HOORNBEEK's werk, *De Conversione Indorum et gentilium libri duo.* Amst., 1669, 4°. door H. VELSE, onder den titel: *Sorg en Raad, aangaande de Evangelie-prediking in O. en W. I.*, gevoegd achter W. HOGERWAARTS *Afscheids-reden tot de gemeinte op Batavia* 's Gravenhage, 1732, 4°.; G. H. WERNDLY, in zijn *Maleische boekzaal*, achter zijn *Maleische Spraakkunst.* Amst. 1736, 8°., zijne *Oratio* in 1737 te Lingen gehouden: *De Linguarum Orientalium et Indicarum cognitione necessaria theologo ad Indos profecturo*, Amst., 1738, 4°. en herdrukt in het IV^de^ Deel der *Tempe Helvetica.* Tiguri, 1740, 8°. p. 617 sqq.; enkele aanteekeningen van H. VELSE en O. H. RUPERTI bij: *Naauwkeurige berigten nopens de grondvesting des Christendoms onder de heidenen op Choromandel en Malabaar* enz. 's Gravenh., 1739—68, 2 dln. 8°., die van den Hoogleeraar SCHACHT op MILLAR's *Histori van de voortplanting van den Christel. godsdienst.* Amst., 1764, 2 dln., 4°., en die van DE LA FONTAINE op FORMEY's *Kort begrip der Kerkelijke historie.* Utrecht, 1790; de drie prijsverhandelingen bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem bekroond en in het XVIIe Deel harer Verhandelingen te Haarlem in 1776 uitgegeven, en vooral het werk van PETRUS HOFSTEDE, *Oost-Indische Kerkzaken*, Rott., 1779—80, 2 dln., 8°. De latere schrijvers zijn meestal mannen geweest, die de zaken van O. I. gebrekkig of in het geheel niet kenden en daardoor soms de zonderlingste misslagen begingen. Om van geen levenden te gewagen, zal ik hier slechts wijzen op A. YPEY, *Geschiedenis der Kristelijke kerk in de* 18de *eeuw*, die, waar het de kerkelijke zaken van O. I. geldt, zeer veel onjuiste berigten geeft. Ook de *Geschiedenis der Herv. Nederl. Kerk* door YPEY en DERMOUT, ofschoon de schrijvers zich voor de 18de eeuw eenige moeite in het opsporen der zaken hebben gegeven, is niet vrij van zonderlinge misslagen. Zoo zeggen b. v. deze schrijvers, IIIe Dl., aant. p. 38, noot

Digitized by Google

82, dat zij ergens gewag hebben gevonden „van eene Maleische Bijbelvertaling, die vervaardigd was door eenen VALENTIN, predikant in de Oost-Indiën," terwijl de zaak van de Maleische bijbelvertaling van den straks genoemden FRANÇOIS VALENTYN gedurende eenige jaren een groot deel der O. I. kerk en ook velen in ons vaderland in beroering bragt. Maar ook bij allerlei andere schrijvers in en over Oost-Indië: in leerredenen en onderwijsboeken, in levensberigten, in landbeschrijvingen, rapporten, vooral in de talrijke reizen van Hollanders, Duitschers, Engelschen, Franschen, in allerlei binnen- en buitenlandsche tijdschriften en verzamelwerken zijn, midden onder andere berigten, hier en daar verstrooid, vaak gewigtige mededeelingen over kerkelijke personen, zaken en toestanden te vinden. Zoo leverde b. v. de *Boekzaal der geleerde wereld* hier te lande vele biographische berigten, de *Bibliotheca Bremensis* eenige brieven uit O. I., de *Missions-Nachrichten*, sedert het begin der vorige eeuw te Halle uitgegeven, talrijke niet onbelangrijke mededeelingen over de Hollandsche vestigingen, vooral op de vaste kust van Indië en op Ceilon, maar ook uit den Indischen Archipel. Vooral de verhalen van vele reizigers, vaak onontwikkelde, maar getrouwe berigtgevers, zijn dikwerf leerrijk. Zoo is b. v. ter staving van het verhaal van VALENTYN omtrent het gedrag van ANTONIUS HAMBROUCK op Formosa, bij de verovering door COXINGA, het verhaal van den Zwitserschen soldaat HERPORT *) niet onbelangrijk. Nergens echter is meer, dan op dit veld, kritiek noodzakelijk, want terwijl velen, gelijk in onze dagen, slechts een klein deel van Indië uit eigen waarneming kenden, wilden zij toch gaarne over allerlei landen en zaken wat mededeelen, gaven zij dikwerf gaarne toe

*) *Eine kurtze Ost-Indianische Reiss-Beschreibung* von ALBRECHT HERPORT. Bern, 1669. 12°. S. 74.

Digitized by Google

aan de zucht tot opsiering en vergrooting. Bij deze bronnen is het geen gering bezwaar, eerst al die hulpmiddelen te leeren kennen, nog grooter is dan nog vaak het bezwaar die boeken zelven te zien te krijgen. Sommigen zijn gewoon met geringschatting van de in ons land zoo lang verwaarloosde bibliographie te spreken: mij schijnt zij bij alle historisch onderzoek een der onmisbaarste hulpwetenschappen. Ongeloofelijk veel arbeid en moeite zou mij zijn bespaard, zoo eene goede bibliographie mij voor vele jaren den weg had gebaand tot de kennis der litteratuur over Oost-Indië. Die hulpkennis, zonder welke hier niets te doen is, heb ik mij eerst moeten zoeken te verwerven, en nog nu en dan ontdek ik het bestaan van mij vroeger onbekende geschriften. Aan die verwaarloozing der bibliographie meen ik, voor een deel althans, den ongeloofelijk slechten staat onzer openbare boekerijen te moeten toeschrijven, daaraan mede te moeten wijten, dat ons land vooral in de laatste halve eeuw in belangrijke boeken op dit gebied zoo zeer verarmd is geworden. Want al weet men nu, dat deze en gene boeken moeten geraadpleegd worden, waar zijn zij te vinden? Laat mij uit velen een enkel, maar treffend voorbeeld noemen. De Heer KOENEN wees op de studie, welke men van zes talen zou gemaakt hebben, om in die talen het geheel of een gedeelte der H. S. tot de inboorlingen te brengen. In het voorbijgaan zij het mij vergund op te merken, dat ik die opgave van *zes* talen minder juist moet houden. In het Javaansch was, zoo veel ik weet, vóór deze eeuw nog volstrekt niets aan Bijbelvertaling gedaan; Malabaarsch en Tamoelsch, door den Heer KOENEN als twee talen genoemd, waren bij onze vroegere schrijvers verschillende namen voor eene en dezelfde taal. Die vergissing komt bij velen voor, zelfs tot mijne verwondering bij den Hoogl. J. WILLMET in zijn bekend Rapport bij de III^{de} klasse van het Koninklijk

Digitized by Google

Nederl. Instituut uitgebragt in 1812 onder den titel: *Schets van den staat der Oostersche litteratuur in Holland, in de* 18de *eeuw*, bladz. 200 *). Wie de zoogenoemde Malabaarsche spraakkunst bij onzen BALDAEUS, de mededeelingen van RELAND, of de zoogenoemde Malabaarsche, liever Tamoelsche vertaling des N. T., in haar geheel in 1759 te Colombo uitgegeven, inziet, kan zich spoedig daarvan overtuigen, en het is niet moeijelijk te verklaren, hoe die verwarring is ontstaan. Van hetgeen op Ceilon in de vorige eeuw in het Tamoelsch en Singaleesch is gedrukt, zijn reeds vrij volledige opgaven in de nalezingen van den geleerden Mr. J. T. BODEL NYENHUIS op de Verhandeling van Dr. W. R. VAN HOËVELL: *Geschiedkundig overzigt van de beoefening van Kunsten en Wetenschappen in Neerl. Indië* *) en in den Catalogus van de Leidsche Maatsch. van Nederl. Letterk. te vinden. — Maar gelijk in de 18de eeuw de verspreiding des Christendoms onder de inlanders op Ceilon, zoo was vroeger in de 17de eeuw de toebrenging der heidenen op het eiland Formosa inderdaad het lichtpunt in de Christelijke werkzaamheid der Hollanders. De dichter, die den geschiedschrijver volgde, heeft ten minste *den naam* van het eiland Formosa en van den moedigen Evangeliedienaar ANTONIUS HAMBROUCK tot het nageslacht overgebragt en in den mond des volks bewaard. Juist nu is het twee eeuwen geleden, dat die schoone bezitting door wanbestuur, door lafheid en onverschilligheid voor altoos aan Nederland ontviel, de schoone oogst van trouwen, volhardenden arbeid van Ne-

*) Behalve eenige drukfouten komen ook daar groote onnaauwkeurigheden voor. Wij wijzen bijv. slechts op de bewering blz. 200: „De Oost-Indische Compagnie liet voor het voldoen aan de godsdienstige behoeften niets ontbreken."

*) De Verhandeling van Dr. W. R. VAN HOËVELL verscheen in het *Tijdschrift voor Neerl. Indië*. 2de Jaargang, 2de Deel, bl. 1—115. Batavia, 1839. De nalezingen van Mr. J. T. BODEL NYENHUIS, in hetzelfde *Tijdschrift*. 3de Jaarg. 2de Deel. Batavia, 1840. bl. 154—167.

Digitized by Google

derl. Hervormde Leeraars in bloed en vuur werd verdelgd. Dáár althans is onder en voor de heidenen, dáár het meest en het best gearbeid; dáár heeft de Nederlandsche Hervormde Kerk geleden en gestreden; dáár telde zij hare meeste bloedgetuigen. Van dien arbeid bestaan nog eenige weinige, maar gewigtige gedenkteekenen. Voor die zending werd eene vertaling in een der dialecten van het Formosaansch van de Evangeliën van MATTHEUS en JOHANNES, door den Predikant DANIEL GRAVIUS, in 1661, te Amsterdam, in 4°. en in het volgende jaar een onderwijsboek onder den titel: *'t Formulier des Christendoms, met de verklaringen van dien, in de Sideis-Formosaansche tale,* door denzelfden aldaar uitgegeven. De bekende geleerde KLAPROTH *) en anderen kenden deze werken en trachtten daaruit licht te putten voor de kennis der talen van Formosa. Bij den geleerden ADELUNG wordt in zijn *Mithridates.* Berlin, 1806. I. Th. S. 578 nog een Catechismus vermeld, in het Formosaansch door den bekwamen en ijverigen Predikant ROBBERTUS JUNIUS, te Delft in 1645, in 12°. uitgegeven. De kerkelijke papieren van dien tijd gewagen meermalen van deze en andere vruchten van den ijverigen arbeid der Nederl. Hervormde Predikanten op Formosa. Nu heb ik alle mij bekende catalogi van al onze openbare bibliotheken nagegaan en in ons gansche land is, zooveel ik weet, geen enkel exemplaar van al die schriften meer te vinden †). In 1839 ontdekte de bekwame en ijverige

*) Cf. *Journal Asiat.* Paris, 1822. vol. I. p. 195 sqq.; *Asia Polyglotta.* p. 380 sqq. en later meer uitvoerig in zijne *Mémoires relatifs à l'Asie.* T. I. Paris, 1824. 8°. p. 354—374. — *Nouv. annales des Voyages.* 1823. XIX. p. 417 sqq.

†) Het tweede dier genoemde werken vond ik sedert in de bibliotheek van het Nederl. Zendelinggenootschap te Rotterdam, onder den titel: *Patar ki tna-'msing-an ki Christang, Ka Tauki-papatar-en-ato tmœu'ug tou Sou ka makka si-deia. Ofte, 't Formulier des Christendoms, Met de Verklaringen van dien, Inde Sideis-Formosaansche tale.* t' Amsterdam, by MICHIEL HARTOGH, op den hoeck van de Oude Hooghstraet, 1662. 4°.

Digitized by Google

geleerde, Dr. W. R. VAN HOËVELL, in de Archieven der Hervormde Gemeente te Batavia een handschrift onder den titel: *Woordboek der Favorlangsche taal, door* GILBERTUS HAPPART; hij moest eerst in een Tijdschrift vragen: waar dat Favorlangsch mogt te huis behooren, wie GILBERTUS HAPPART was geweest? *). Zoo algemeen was de heugenis van een der schoonste bladzijden uit de geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederl.-Indië uitgewischt, had zelfs de marteldood harer trouwe dienaren de gedachtenis dier Kerk bij het ondankbaar nageslacht niet kunnen bewaren. En dit voorbeeld staat niet alleen: ik zou een tal van geschriften kunnen noemen, niet alleen te Batavia, op Colombo en elders in Oost-Indië, maar ook hier te lande, zelfs in de laatste jaren gedrukt, waarvan mij nog nooit een exemplaar op eene openbare bibliotheek in ons land is voorgekomen. Hier in Amsterdam, dat door zijn wereldhandel groot en magtig is geworden, waar de hoofdzetel was der Indische Maatschappijen, waar de schatten van Oost en West, Noord en Zuid te zamen vloeiden, hier telde de Stads-Bibliotheek, de Catalogus van 1796 bewijst het, bij den ondergang der Oost-Indische Compagnie, op zijn hoogst misschien 3 of 4 boeken over Oost-Indië. Men vreesde

---

*) Cf. *Tijdschrift voor Nêerl. Indië.* IIde Jaarg., 1839, n°. 7. bl. 143, en verder N°. 9. bl. 428 sq.; IIIde Jaarg., 1840. N°. 6. bl. 633 sq. Later is dit Woordenboek door Dr. W. R. VAN HOËVELL, met het *Vocabularium Formosanum*, door Dr. C. J. VAN DER VLIS, uitgegeven in het 18de Deel der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.* Batavia, 1842. — Het eerste werd in het Engelsch vertaald door Dr. W. H. MEDHURST, *Dictionary of the Favorlang dialect of the Formosan language by* GILBERTUS HAPPART, *written in* 1650. Batavia, 1840. Verder nog de korte opgave van "Favorlangsche Leerredenen" enz. in het *Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde*, uitgegeven door het Batav. Gen. Dl. VI. Batavia, 1857. bl. 103 sq. — H. C. VON DER GABELENTZ, *Ueber die formosanische Sprache und ihre Stellung in dem malaiischen Sprachstamm*, in *Zeitschrift der Deutschen morgenl. Gesellschaft.* Bd. XIII. Leipzig, 1859. S. 59 sqq.

Digitized by Google

zeker al die Classici en Rabbijnen in zoo vreemd en barbaarsch gezelschap te brengen, en als ware het om de geringschatting nog scherper te doen uitkomen, vinden wij daar dan nog slordige opgaven als deze op pag. 167: „Biblia Malabarica (in plaats van Malaica), Batavia, 1558 (in plaats van 1758) V voll.," en dit nog eens herhaald op den Index. Wie weten wil, hoe het daarmede ook nu gesteld is, hetzij dan door de bezuinigingswoede, die vooral de bronnen van historische, geographische, linguistische, philosophische wetenschap treft, hetzij dan door de onverschilligheid en onkunde der verzorgers en opzieners, hij onderzoeke al onze akademische bibliotheken op het gebied van Oostersche, vooral Oost-Indische godsdienst-, geschiedenis-, taal-, land- en volkenkunde; hij doorbladere het zonderlinge, geheel onbruikbare boek, onder den titel: *Lijst der boeken en geschriften uitmakende de Bibliotheek van het Departement van Koloniën*, in 1858 te 's Gravenhage gedrukt. Zelfs te Batavia, waar eenmaal zoo vele letterkundige schatten waren, waar de kostbare buit der geplunderde kloosters van Maláka *) en elders werd zamengebragt, is geen spoor meer daarvan te vinden. Reeds vroeger en nog voor eenige jaren schijnt daar een stelsel van roof en verduistering van boeken en handschriften geheerscht te hebben, dat inderdaad onbegrijpelijk is. De eenige groote openbare bibliotheek, die van de oudste onder al de geleerde vereenigingen door Europeërs in Azië gesticht, van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, heeft bijna niets wat de vroegere ontwikkeling, ook van het Christendom in Indië, kan doen kennen. Zijn boekerij is misschien geschikt voor eene vereeniging van

*) Men vergelijke bijv. de merkwaardige *Memorie* van JUSTUS SCHOUTEN, uitgegeven door den Heer P. A. LEUPE, in de Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht. *Berigten*. VIIde Deel, 1ste stuk. Utrecht, 1861, bl. 284.

Digitized by Google

natuurkundigen: zij is niet die van een genootschap van Kunsten en Wetenschappen. In den Catalogus, Batavia, 1853, vinden wij bijv. geen enkele der vroegere of latere Bijbelvertalingen voor Nederl. Oost-Indië vermeld. Voor eenige jaren heb ik aan een onzer Ministers van Koloniën verzocht, dat ten minste de bibliotheken van elke onzer Hoogescholen een exemplaar mogten ontvangen van hetgeen thans in Indië wordt gedrukt: dat verzoek, welwillend aangenomen, heeft tot dus verre weinig of geen gevolg gehad. Maar waren en zijn onze openbare boekerijen arm op dit gebied, rijk waren vroeger vele bijzondere boekverzamelingen. Ook dit is geheel veranderd, ook hier zijn wij arm geworden, vele schatten, gelijk op het gebied der Vaderlandsche schilderkunst, van oudheid- en penningkunde, zijn voor altoos naar het buitenland ontvoerd. Gedurende langen tijd was de belangstelling in die boekwerken hier te lande ten eenenmale uitgedoofd, terwijl zij elders als met den dag aanwies. Bekwame handelaren wisten daarvan partij te trekken en een aantal letterkundige schatten, zeldzame boeken en pamfletten in betrekking tot de Koloniën van Nederland hebben voor altoos ons land verlaten. Wie nu de geschiedenis der Hollanders in Nieuw-Nederland of in Brazilië in alle bijzonderheden uit oude Hollandsche geschriften wil leeren kennen, zal naar Nieuw-York en Rio-Janeiro moeten reizen. Dat moge zeer aangenaam en voordeelig zijn voor de handelaars in oude boeken, voor de beoefenaars der wetenschap is het ten hoogste belemmerend en ontmoedigend. Ook voor het onderwerp, dat wij thans bespreken, zijn vele der gedrukte bronnen vaak het moeijelijkst in Nederland te vinden.

Maar nog bezit ons land rijke schatten in zijne archieven en bij deze, voor ons onderwerp nog weinig of in het geheel niet gebruikte bronnen, wensch ik nog even stil te staan. Misschien is er geen land, dat voor de kennis zijner koloniën

Digitized by Google

zulk een onwaardeerbare bron heeft bezeten, als ons vaderland in de archieven der Oost-Indische Compagnie. Dat was een wonderbaar ligchaam, dat onder de zonderlingste wijze van bestuur, veelhoofdigheid en eenheid, de meest verschillende zijden, buitengewonen ijver en wakkere ondernemingszucht, schitterende en grootsche daden naast de afschuwelijkste vlekken vertoont. Hier te lande beheerscht door den invloed van participanten, van bewindhebbers in de verschillende steden, waar kamers der Compagnie gevestigd waren, door een opperraad van XVII^{en}, vaak nog onder den invloed van 's lands staten en den Prins Stadhouder; ginds aan de andere zijde van den Oceaan onder het bestuur van een Generaal, die met zijnen Raad oppermagtig over vele landen en volken gebood, eene magt uitoefende, die alles, alle takken van bestuur, alle belangen, geestelijke en stoffelijke, het grootste en het kleinste omvatte, beheerschte, regelde, bepaalde, waaraan niets, ook het geringste ontging, die over oorlog en vrede besliste, landen en rijken veroverde, nieuwe werelddeelen ontdekte en besluiten nam over de drukfouten in eene Bijbelvertaling, of over het uitgeven van een weekbriefje der predikbeurten. Dat bestuur ontving onafgebroken, geregeld van al hare dienaren, in het grootst gedeelte van Zuid-, Oost- en West-Azië verspreid, brieven, berigten, verslagen over allerlei zaken; dat alles werd twee eeuwen lang verzameld, bewaard, afgeschreven, naar Holland overgezonden — en hier begraven. O zoo de Compagnie niet over zich zelve den vloek der geheimhouding had uitgesproken, zoo zij licht voor zich zelve, licht voor anderen had ontstoken, zoo de band van openbaarheid, van kennis en mededeeling Nederland en zijne koloniën had verbonden: hoe geheel anders zou het lot der Compagnie, de toestand van Oost-Indië, hoe geheel anders welligt de geschiedenis van Nederland geworden zijn; hoeveel verkeerdheid zou verbeterd, hoeveel jammeren voorkomen, hoeveel welvaart, geluk en

Digitized by Google

zegen bevorderd, hoeveel roem en luister zou verworven zijn. En met dat ontzettend voorbeeld voor oogen heeft een staatsman in Nederland, nog voor weinige jaren, den moed gehad een der noodlottigste besluiten voor Nederlandsch Oost-Indië, dat van 13 Januarij 1854 te doen nemen. Het is een aangrijpend gevoel, wanneer men ronddoolt in dat wijde graf, dat archief der Oost-Ind. Compagnie wordt genoemd, daar de lang verborgen geheimen dier groote doodenwereld, niet slechts de bekende feiten, maar met de geheimste beginselen en bedoelingen, ook de gevolgen en uitkomsten der menschelijke daden ontsluijerd te zien. De begraven schat ging verloren; slechts enkelen hadden toegang, slechts weinigen gaderden daar eenige kennis; de niet verspreide kennis stierf uit; de verborgen verkeerdheden, wanbestuur, zorgeloosheid woekerden voort; de natie genoot de schatten van Indië, zoo lang Indië schatten gaf, maar liet met de zorg ook de verantwoordelijkheid aan de regeerders over; er was geen band, geen sympathie tusschen Nederland en Indië; het publiek was (en is nog grootendeels, behalve voor het batig saldo) onverschillig voor dat erfgoed van sommigen, totdat het te laat was, dood en ontbinding zich openbaarde, Nederland geen Oost-Indië meer bezat. Die lang begraven archieven hebben veel geleden; dikwerf zijn zij van zolder naar zolder, van stad naar stad verhuisd en bij menige verhuizing ging wel iets verloren. Vele stukken werden uitgeleend, die men vergat terug te geven. De zorg van sommige bewaarders dier oude papieren was dikwerf wat al te huishoudelijk. Waren zij nog maar zoo onwetend geweest, dat zij die papiermassa stil hadden bewaard, maar nog in deze eeuw, verhaalt men, begreep zeker praktisch ambtenaar, met het toezigt over het archief der O. I. C. belast, dat van al deze papieren alleen die waarde konden hebben, die met de finantiën in verband stonden en hij dus het overige, dat op weten-

Digitized by Google

schap, geschiedenis, aardrijks-, zeevaartkunde enz. betrekking had, gerust kon wegdoen. Nog voor weinige jaren zijn hier in Amsterdam de oudste soldijboeken der O. I. C., zoo belangrijk voor de kennis der personen in de XVII^{de} eeuw, omdat men gebrek had aan ruimte, op hooger order vernietigd. Maar ook zoo als zij nu zijn, zijn die papieren, voor die ze weet te gebruiken, een onschatbare bron voor de meest veelzijdige, ligt nergens anders te vinden kennis van een groot deel van gansch Zuid-Azië. Sedert ik in 1843 toegang mogt erlangen tot dat archief, heb ik, zoo lang het in Amsterdam was, schier al mijn beschikbaren tijd daarin doorgebragt en heb ik zoo zeer de waarde daarvan ook voor de Kerkelijke Geschiedenis van den Nederlandsch Indischen Archipel leeren kennen, dat ik het als de grootste ramp bij mijne nasporingen op dit gebied heb ondervonden, toen die schat van de zolders in het West-Indische slagthuis te Amsterdam naar het paleis van 's Rijks Archief te 's Hage werd overgebragt. Veel tijd had het mij gekost den weg op te sporen op dien oceaan, te leeren, waar ik moest zoeken en toen ik begon te vinden, werd die schatkamer voor mij gesloten. Mogten anderen, meer in de nabijheid gevestigd, daaruit rijke vruchten van nuttige kennis aan het licht brengen, waartoe het archief der O. I. C. op velerlei gebied zoo overvloedige stoffe bevat.

Naast en in sommige opzigten voor ons doel nog boven de genoemde Staats-archieven moeten wij die der Nederl. Hervormde Kerk stellen, als gewigtige bronnen voor de Kerkgeschiedenis van het Oosten, en aan de onbekrompen hulp en medewerking van de W.Eerw. Zeer Gel. Heeren J. PRINS, H. J. SPIJKER, J. E. DE VOOGT, H. STEENBERG, als ook aan den verlichten zin van den Kerkeraad der Nederd. Hervormde Gemeente te Amsterdam, ben ik het verschuldigd, dat ik sedert vele jaren de belangrijkste dier

Digitized by Google

bouwstoffen voor mijn doel heb mogen gebruiken en nog voortdurend kan raadplegen. Ook hier, in de betrekking van de Nederl. Hervormde Kerk in Nederland tot die in Oost-Indië, was het verband zonderling en gebrekkig, maar dat gebrekkige werd voor een groot deel vergoed door den waren geest van Christelijk geloof, liefde en zorgvollen ijver, die langen tijd alles bezielde. In den eersten tijd waren het de Kerkeraden der groote handelsteden, die met de Provinciale Synoden de belangen der Nederl. Hervormde Christenen in de overzeesche gewesten behartigden, die de Predikanten, de zoo nuttige Krankbezoekers en Schoolmeesters voor de eerste Hollandsche schepelingen en vestigingen in Oost-Indië bezorgden. Weldra werd dit beter geregeld en de zorg voor de Indische vloten en voor de gemeenten in O. I. gesticht, aan de Classen dier steden opgedragen, waar de kamers waren gevestigd der O. I. C. Onder deze Classen zijn er vooral twee geweest, de Classe van Walcheren en die van Amsterdam, die zich door trouwe zorg en wakkeren ijver hebben onderscheiden. Tot geregelder afdoening der talrijke werkzaamheden werden in die Classen eenigen bij afwisseling aangewezen, Gedeputeerden tot de Indische zaken genoemd, aan wie de behandeling der gewone zaken werd opgedragen. Wat van meer gewigt scheen, werd door hen in de Classe gebragt en daar beslist. Was de zaak van bijzonder belang, dan kwam zij ter behandeling in de Provinciale Synode, waar ook jaarlijks een kort verslag van de Indische zaken werd gedaan. Op die Gedeputeerden kwam de meeste, inderdaad bij hun gewoon ambtswerk, een zeer zware, veelomvattende arbeid, vaak met miskenning en vele onaangenaamheden verbonden, neder, en ik kan niet genoeg den doorgaanden ijver des geloofs, de zelfopoffering der liefde dier mannen voor de bewaring en uitbreiding der Christelijke Kerk, meest gepaard met den geest van wijsheid en gematigdheid, bewonderen.

Digitized by Google

Die verdiensten moet het dankbaar nageslacht te meer erkennen, omdat zij toen reeds meest verborgen, nu geheel vergeten zijn. Hier ter stede noemen wij bovenal PETRUS PLANCIUS, GELDORPIUS, MOURCOURTIUS, TIM. ROLANDUS, PETRUS WITTEWRONGEL en anderen. Die Hoofdclassen althans hadden eene geregelde briefwisseling met de kerken in Indië: aan die Classen deelden die verre, verstrooide gemeenten hare behoeften, zorgen en bezwaren mede; bij de Classen zochten zij raad en hulp, en met ijver en cordaatheid werd hun die verleend. Van die archieven heb ik het grootste en gewigtigste deel leeren kennen, maar ook deze hebben door onbegrijpelijke zorgeloosheid, zoowel als door andere oorzaken veel geleden, zoodat nog veel daaraan ontbreekt. Om hierin eenigzins te voorzien, heb ik op verschillende plaatsen in Nederl. O. I. onderzoek laten doen, maar meestal zonder gevolg. Van Timor bekwam ik de meeste, van Makassar eenige weinige berigten; van Ambon werden ze mij toegezegd, maar heb ik ze niet ontvangen. Op andere plaatsen is de toegang tot die oude papieren geweigerd, elders zijn zij door brand vernield, elders, naar men zegt, door de Engelschen bij de teruggave der koloniën medegenomen. Daar mij voor eenige jaren het geluk te beurt viel, toegang te verkrijgen tot de archieven der Britsche Oost-Indische Compagnie in het toenmalig East India House te Londen en ik ze daar onder de papieren, die tot den Indischen Archipel betrekking hebben, niet heb kunnen vinden, moet ik veronderstellen, dat zij met zoo vele andere schatten voor de kennis van Nederlandsch Oost-Indië, bij het vertrek der Engelschen, naar Calcutta zijn overgevoerd. Te Batavia was nog een en ander aanwezig, maar daar die papieren door tijd en klimaat veel hadden geleden en weldra geheel dreigden verloren te gaan, niemand te Batavia zich toen daarmede bezig hield, verzocht ik den Minister ROCHUSSEN die papieren naar Holland te doen overkomen, opdat

Digitized by Google

ik ze mogt kunnen raadplegen. Goedgunstig werd mij dit uitzigt geopend, maar tot heden is dit zonder verder gevolg gebleven.

Slaan wij nu een' algemeenen blik op de ontwikkeling en den gang der Hervormde Kerk in de XVII^{de} eeuw in Nederl. Oost-Indië, dan meen ik, dat het karakteristieke, de geschiedenis beheerschende punt in dit tijdvak in de vermenging en den daaruit ontstanen langdurigen, steeds heviger strijd tusschen Kerk en Staat is gelegen. Terwijl men nu, naar mijn inzien, tot verderf van den Staat, de betrekking tusschen Staat en Kerk geheel wil losmaken, was vroeger de band tusschen beiden zoo innig, dat de zoogenoemde Staatskerk daarin dreigde te verstikken. Reeds hier te lande was die vereeniging der Hervormde Kerk met de Staatsmagt ten koste van de vrijheid der eerste gesloten; nog veel grooter werd die afhankelijkheid der Kerk onder het gebied der O. I. C. en dat was geen bloote theorie, maar het greep in het geheele leven en den arbeid der Kerk in en beheerschte haar geheel. In de eerste jaren gematigd en welgezind, werd weldra het bewind der O. I. C. door voorspoed hoogmoedig en despotisch. Een Staat zonder Kerk, het droombeeld onzer dagen, kende men toen nog niet; waar de O. I. C. gebied verkreeg, moest ook de Hervormde Kerk gevestigd worden, maar als dienares, als werktuig der politieke overheid. Wel zorgde men voor Predikanten, Krankbezoekers en Schoolmeesters, voor kerk- en schoolbehoeften, maar dit kostte geld, een kapitaal punt voor eene handelsmaatschappij, en ik geloof niet, dat er onder de talrijke brieven, in deze eeuw door de kerken van het Oosten naar Nederland gezonden, vele zijn, waarin niet de klagte voorkomt over gebrek aan Predikanten, niet gedurig de dringende bede om meer Predikanten wordt herhaald. Door de bedienden der Compagnie aangesteld, beroepen, afgezet, verzonden, werden zij de

Digitized by Google

dienaren dier bedienden en ik geloof, dat er in deze geheele eeuw weinig uitstekende Predikanten in O. I. zijn geweest, die niet op eenige onaangename, vaak smadelijke wijze, afgezet en opgezonden, naar Nederland zijn weêrgekeerd. Hoe de leeraren der Hervormde Kerk in O. I. hebben geworsteld en gestreden voor de vrijheid, waarmede Christus zijne Kerk heeft vrijgekocht, wat zij hebben geleden door de willekeur der brutaalste, vaak meest zedelooze dwingelandij, is ongeloofelijk. Voor omtrent twee eeuwen was het zoo verre gekomen, dat de Predikanten in Indië naar hun geweten niet langer de Kerk kunnende dienen, allen wilden aftreden en naar het vaderland terugkeeren. Zij bleven en de slavernij, slechts meer of min verguld, was voor altoos voldongen; de geest werd uitgedoofd en tot op onze dagen is de Kerk in Nederl. Oost-Indië eene machine gebleven in het staatkundig raderwerk, die schier geheel losgemaakt van de vaderlandsche kerk, prijs gegeven aan de politieke magt, naar willekeur georganiseerd, geregeerd, gereglementeerd, geklassificeerd pleegt te worden, maar tot geen eigen, zelfstandig leven, tot geen band van onderlinge gemeenschap, tot geen krachtige ontwikkeling en werkzaamheid naar buiten is kunnen komen. De vraag, of de toenmalige regeerders de verbreiding des Christendoms in Oost-Indië hebben willen bevorderen of tegengaan, is niet zoo gemakkelijk te beantwoorden, omdat de personen en tijden niet altoos dezelfde waren; ten dien aanzien soms een meer open of verborgen stelsel heerschte, of liever, bij het doorgaand gemis van alle stelsel, bij het ontbreken van een vast en leidend beginsel, individuele beschouwingen en neigingen hierin, even als nu, haren invloed deden gelden. In het algemeen blijkt het, mijns inziens, dat, met uitzondering van Formosa, meer de grondvesting en onderhouding van Europesche gemeenten en van het door de Portugezen gevormde inlandsche Christendom, dan de voort-

Digitized by Google

planting der Christelijke waarheid onder de volkeren van den Archipel, op den voorgrond heeft gestaan. Al werd ook de laatste in Octroyen vermeld, gedurig aanbevolen; in de praktijk werd zij weinig bevorderd, vaak tegengewerkt. Maar zoo ver als in onzen tijd, is het bestuur der O. I. C. nooit gekomen, dat het de verbreiding des Christendoms onder de Mohammedanen belemmerd, die van den Islâm onbeperkt zou hebben toegelaten; daartoe ten minste hadden die mannen te helder politiek inzigt. Bij dat handelsligchaam was materieel voordeel het hoogste, het alles beheerschend beginsel. Mogten enkelen onder de bestuurders in Nederland, onder de regeerders in Indië ook de belangen der Christelijke godsdienst hebben voorgestaan, eenig hart hebben gehad voor het welzijn, niet slechts het uiterlijk, maar het geestelijk en zedelijk welzijn der inlandsche bevolkingen, alles werd toen, gelijk nu, overheerscht door de geldkwestie, die vaak in domme verblinding de beste voornemens en pogingen verijdelde, de afschuwelijkste en noodlottigste besluiten en maatregelen te voorschijn riep. Dit meen ik, dat over het algemeen naar waarheid moet getuigd worden, dat bij het bestuur der O. I. C. weinig opregte ijver, weinig ernstige belangstelling was voor de verbreiding des Christendoms, voor de bevordering van beschaving en opheffing der onder haar gebied staande volkeren. Van daar dat zoo vele bekwame Predikanten werden afgeschrikt en ontmoedigd, hunne betere inzigten tot op dezen tijd meestal werden afgewezen en vergeten, dat zoovele edele krachten werden uitgedoofd, zooveel nuttige arbeid is verloren gegaan, dat tot op dezen dag, zelfs bij de Genootschappen, aan de Evangelieverbreiding in Oost-Indië werkzaam, nog zoovele vooroordeelen en verkeerdheden worden gevonden. Wanneer wij de lange lijst van Opperlandvoogden van Nederlandsch Oost-Indië gadeslaan, dan vinden wij onder hen geslepen

Digitized by Google

staatslieden, bekwame handelaars, dappere krijgshelden; wij vinden, helaas! onder hen monsters, die onder de grootste schandvlekken des menschdoms moeten geteld worden, wier bekende of meer verborgen daden ons met afschuw moeten vervullen: maar mannen, in wie hoogere beginselen, warme zin voor godsdienst en wetenschap met krachtige belangstelling en ijver voor het welzijn dier volkeren leefden, wij zouden misschien onder allen slechts twee kunnen noemen: ANTONIO VAN DIEMEN en GUSTAAF WILHELM Baron VAN IMHOFF. Mogt Nederlandsch Oost-Indië weder eens zulke mannen bezitten, die den hoogeren band tusschen Nederland en zijne Koloniën, tusschen het levend Christendom en volksgeluk, inziende, aan hunne verhevene en moeijelijke roeping trachten te beantwoorden.

Slechts enkele aanduidingen, eene oppervlakkige schets heb ik hier kunnen geven van hetgeen ik op een geschiedveld van hooge belangrijkheid heb leeren kennen. Mogt het mij eenmaal vergund worden, die schets tot een meer volledig, naauwkeurig, leerrijk geheel uit te werken.

Digitized by Google

BIJLAGE.

De mij bekend geworden brieven der Jezuïten in de XVIe en XVIIe eeuw, die betrekking hebben tot den Oost-Indischen Archipel, zijn te vinden in de volgende verzamelingen:

I. Diversi avisi particolari dall' Indie di Portogallo ricevuti, dall' anno 1551. sino al 1558. dalli Reverendi padri della compagnia di Giesu etc. Col Privilegio del Sommo Pontefice, et dell' Illustrissimo Senato Veneto per anni XV. kl. 8°. 286 dubb. bladz. (uitgegeven door MICHELE TRAMEZZINO c. 1559).

II. Epistolae Indicae de stupendis et praeclaris rebus, quas divina bonitas in India, et variis Insulis per Societatem nominis Jesu operari dignata est, in tam copiosa Gentium ad fidem conversione. Lovanii Apud RUTGERUM VELPIUM, 1566. kl. 8°. 496 pagg.

III. Epistolae Japanicae, de multorum gentilium in variis Insulis ad Christi fidem per Societatis nominis Jesu Theologos conversione etc.. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1569. kl. 8°. 263 pagg. — Epistolae Japanicae etc. Pars altera. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1569. kl. 8° 310 pagg.

IV. Epistolae Indicae et Japanicae de multarum gentium ad Christi fidem, per Societatem Jesu conversione. Item de Tartarorum potentia, moribus, et totius penè Asiae religione. Tertia editio. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1570. kl. 8°. 361 pagg. en Index.

V. Epistolae Japanicae, de multorum in variis Insulis Gentilium ad Christi fidem conversione etc. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1570. kl. 8°. 401 pagg. en Index.

VI. Rerum a Societate Jesu in Oriente gestarum ad annum

Digitized by Google

usque à Deipara Virgine MDLXVIII, commentarius EMANUELIS ACOSTAE Lusitani, recognitus, et latinitate donatus. Accessere de Japonicis rebus Epistolarum libri IIII, item recogniti, et in latinum ex Hispanico sermone conversi. Dilingae Apud SEBALDUM MAYER. Anno MDLXXI. kl. 8°. 228 dubbele bladz. en Index. — Ook in N°. XI te vinden.

VII. Lettere dell' India Orientale, Scritte da' Reverendi Padri della Compagnia di Giesu etc. In Vinegia, Appresso ANTONIO FERRARI. MDLXXX. kl. 8°. 342 pagg.

VIII. De rebus Japonicis, Indicis, et Peruanis Epistolae recentiores. A JOANNE HAYO Dalgattiensi Scoto Societatis Jesu in librum unum coacervatae. Antverpiae, Ex Officina MARTINI NUTII. MDCV. kl. 8°. 968 pagg. en Index.

IX. Selectarum Epistolarum ex India libri quatuor, JOANNE PETRO MAFFEIO interprete. kl. 8°. 402 pagg. en Index. (Mijn exemplaar mist den titel, maar is waarschijnlijk te Antwerpen bij MARTINUS NUTIUS in 1605 gedrukt.)

X. Litterae Societatis Jesu, anno MDCII. et MDCIII. e Sinis, Molucis, Japone datae, progressum rei Christianae in iis oris, aliaque memoratu iucunda complexae. Moguntiaci, E Typographeo BALTHASARI LIPPII. Anno MDCVII. kl. 8°. 259 pagg.

XI. Jo. PETRI MAFFEJI Bergomatis e Societate Jesu opera omnia latine scripta. Bergomi, CIↃIↃCCXLVII. 4°. Tomus II. pag. 49—90: De rebus Indicis Epistolarum liber. Deze kleine verzameling is ook achter vele uitgaven zijner *Historiarum Indicarum libri* XVI te vinden.

Brief van P. GIOVAN D' ABERA (JOANNES DE BEIRA), uit Malucco (Ternate), den 5 Febr. 1549. (in I. pag. 113vs).

Brief van P. FRANCESCO PEREZ, uit Maláka, 26 Nov. 1549. (in I. p. 112vs).

Brief van P. GASPAR BARZAEUS, geboren te Goes in Zeeland, uit Goa, 12 Jan. 1553. (in II. pag. 144 sq., in IV. pag. 95 sq).

Brief van P. JOHANNES DE BEIRA, uit Cochin, 8 Febr. 1553 (in I. pag. 134vs., in II. p. 164., in IV. p. 299 sq., in VII. p. 1).

Digitized by Google

Brief van P. ALFONSO DE CASTRO, uit Ternate, 18 Jan. 1554 (in I. p. 189 sq.)

Brief van ANTONIO FERNANDEZ, uit Ambon, 27 Febr. 1554 (in I. p. 190vs).

Brief van VINCENZO PETERA, uit Ambon, 29 Maart, 1554 (in I. p. 192).

Brief van P. MELCHIOR NUNNES (NUGNES), uit Maláka, 4 Dec. 1554 (in VI. p. 87., in IX. p. 285).

Van denzelfden, van het jaar 1554 (in I. p. 161 sq., II. p. 199 sq., V. p. 86 sq.).

Brief van FERNANDO MENDEZ, uit Maláka, 5 Dec. 1554 (in I. p. 181vs, handelt vooral over Pegu).

Uittreksel uit een brief van P. FRANCESCO PEREZ, uit Cochin, 20 Jan. 1555 (in I. p. 188 sq.).

Brief van P. ALFONSO DE CASTRO, uit Ambon, 13 Mei 1555. (in I. p. 228vs).

Brieven van P. MELCHIOR NUGNES, uit Macao, 23 Nov. 1555 (in III. p. 131, in V. p. 127); uit Canton, van 21 Nov. 1555 (in IX. p. 298).

Brief van P. LUIGI FROIS, uit Maláka, 1 Dec. 1555 (in I. p. 274).

Brief van P. ANTONIO DE QUADROS, uit Goa, 6 (8) Dec. 1555 (in I. p. 204vs, II. p. 226, en IV. p. 105 sq.).

Brief van P. POLICARPO, uit Maláka, 15 Dec. 1555 (in I. p. 230 sq.).

Uittreksel van een brief uit Malucco (Ternate), c. 1555 (in I. p. 189).

Brief van P. LUIGI FROIS, uit Maláka, 7 Jan. 1556 (in I. p. 276vs, in III. p. 95, in V. p. 145).

Uittreksel uit een brief van P. FRANCISCUS VIERA, uit Ternate, 1 Febr. 1558 (in III. p. 225).

Brief van P. ANTONIO DE QUADROS, uit Goa, 19 Nov. 1559 (in II. p. 321 sq., in IV. pag. 173 sq.).

Uittreksel uit een brief van P. BALTHAZAR DIAZ, uit Maláka, 3 Dec. 1559 (in V. p. 172).

Brief van P. PETRUS MASCARENAS, uit Ternate, 13 Nov. 1564 (in III. Pars altera, p. 158, met uittreksels van twee andere brieven van denzelfden, uit de Molukken, zonder dagteekening, p. 167 en p. 173, en in IV. p. 305 sqq.).

Digitized by Google

Uittreksel uit een brief van P. CHRISTOPHORUS ACOSTA, uit Maláka, 2 Jan. of liever 2 Dec. 1569 (in IX. p. 361, met verschillenden datum aan het begin en einde, evenzoo in XI. p. 57 sq.; in VII. p. 69 komt hetzelfde stuk voor met den datum van 2 Dec. 1569).

Brief van P. NICOLA NUGNEZ, uit Ternate, 10 Febr. 1569 (in VII. p. 80, in IX. p. 367, in XI. p. 63).

Brief van P. PETRUS MASCARENAS, uit Ternate, 6 Maart 1569 (in VII. p. 88, in IX. p. 370, en in XI. p. 65. — Grootendeels dezelfde brief, maar zeer verward uitgegeven en waarschijnlijk met het onjuiste onderschrift: uit het eiland Madera, 17 Aug. 1570, in VII. p. 151 sq.)

Brief van P. EMMANUEL CARVALIUS, uit Maláka, Januarij 1599 (in VIII. p. 792 sq.).

Brief van LUDOVICUS FERNANDUS, uit de Molukken, in 1603 (in X. p. 147 sq.).

Brief van P. LAURENTIUS MASONIUS, uit Ambon, in 1603 (in X. p. 152 sq.).

In het werk van AUGUSTIN en ALOIS DE BACKER, *Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus*, worden nog als geheel of gedeeltelijk ongedrukt vermeld:

Een brief van EMMANUEL DE MORAES, uit Maláka, 6 Aug. 1545. — De brief van denzelfden in 1551 uit de Molukken, aldaar vermeld in Série IVe. Liège, 1858, pag. 435, is, zoo daarmede de brief bij M. TRAMEZZINO in I. pag. 60vs wordt bedoeld, zeker niet uit de Molukken, maar uit Zuid-Indië verzonden.

Brieven van FERDINAND OSORIO, uit Tolo, van 1 Jan. 1557, uit de Molukken van 5 Mei 1561 en van 10 Febr. 1563. cf. IIIe Série. Liège, 1856, pag. 549 (uit MACHADO, II. 47).

Brieven van FRANC. VIEYRA (VIERA), uit de Molukken, van 9 Maart 1559, en van 29 Jan. 1566. cf. IVe Série. Liège, 1858, p. 728 (uit MACHADO, II. 283).

Brief van GONZALES RODRIGUES (RODERICIUS), uit Maláka, in

Digitized by Google

1562. cf. IIe Série. Liège, 1854. p. 530 (uit SOTWEL. BARBOSA, II. 402).

Brieven van EMMANUEL GOMES, nit Ambon, van 20 Maart 1563, en van 15 April 1564. cf. IVe Série. p. 279 (uit MACHADO, III. 277).

Vruchteloos zocht ik ook naar den brief van FRANC. RANGEL, uit Makassar, den 14 April 1644 geschreven, waarin de marteldood van vijf geestelijken wordt verhaald. Die brief is gedrukt te Lissabon, 1645, in 4°. cf. IIe Série. Liège, 1854. p. 507, en JORGE CESAR DE FIGANIERE, *Bibliographia historica Portugueza.* Lisboa, 1851. 8°. pag. 275. N°. 1449.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 2den JUNIJ 1862.

Tegenwoordig de Heeren: G. H. M. DELPRAT, H. J. KOENEN, N. BEETS, G. MEES AZ., H. C. MILLIES, IS. A. NIJHOFF, A. RÉVILLE, L. PH. C. VAN DEN BERGH, L. J. F. JANSSEN, J. VAN LENNEP, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, G. E. GOUDSMIT, C. LEEMANS, J. P. SIX, J. C. G. BOOT, D. HARTING, J. H. SCHOLTEN, S. KARSTEN, S. VISSERING.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Wordt voorgelezen het doodsbericht van den Heer J. G. HULLEMAN, aan de Afdeeling ingezonden door des overledenen Vader, den Heer H. J. HULLEMAN. Aan den Secretaris wordt opgedragen, hem de deelneming der Vergadering in het door hem geleden verlies te betuigen.

Nog is ingekomen eene Missieve van den Heer M. DE VRIES, die den wensch uitdrukt om van het lidmaatschap der Commissie belast met het verslag doen over de stukken door den Heer ROSE overgelegd, ontheven te worden. De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK drukt denzelfden wensch

Digitized by Google

uit. De Voorzitter vertrouwt, dat de beide geachte leden zich aan den hun opgedragen last niet zullen onttrekken, en stelt voor, de Commissie voor diligent te houden; waartoe de Vergadering besluit.

Daarop erlangt de Heer MILLIES het woord ter voortzetting zijner opmerkingen naar aanleiding der mededeeling van den Heer KOENEN in de Vergadering van Maart. — Deze Bijdrage, waarvan den Spreker mededeeling wordt verzocht ter plaatsing in de *Verslagen en Mededeelingen*, wordt daartoe door den Auteur afgestaan.

Vervolgens draagt de Heer BOOT zijne beschouwingen voor over de *Germania* van TACITUS naar aanleiding van het in 1861 uitgekomene werk van HEINRICH KÜNSSBERG, *Wanderungen in das Germanische Alterthum;* welke Auteur heeft kunnen goedvinden, aan het beroemde boekske alle historische waarde te ontzeggen. Daar de tijd den Heer BOOT niet toelaat zijn Vertoog ten einde te brengen, zal daarvan het tweede gedeelte in de eerste vergadering na de vacantie der Akademie worden medegedeeld.

De Heer LEEMANS drukt den wensch uit, dat het Verslag door hem in de openbare Vergadering van September des vorigen jaars uitgebracht wegens de verzameling van penningen en munten der Akademie in de *Verslagen en Mededeelingen* der Akademie het licht zie. De Secretaris vermeldt, dat dit Verslag door hem aan den Algemeenen Secretaris der Akademie is medegedeeld, ten einde daaraan door de benoeming van eenen Conservator gevolg mocht gegeven worden, doch dat het Bestuur tot die benoeming nog niet heeft kunnen overgaan, weshalve het stuk nog in behandeling is.

Digitized by Google

Voorts deelt de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst bij monde van den Heer LEEMANS mede, wat bij haar sedert de laatste vergadering is ingekomen; te weten: Berichten en teekeningen van

den Heer AL. SCHAEPKENS, directeur van de Stads-teekenschool te Maastricht;

Mr. A. J. ENSCHEDÉ te Haarlem;

den Heer G. N. ITZ, bouwmeester der Gemeente Dordrecht.

Als een bemoedigend bewijs van belangstelling in hare bemoejingen mocht de Commissie aanmerken een schrijven van den Heer Commissaris des Konings in Noord-Holland, waarbij haar de verzekering werd gegeven, dat eene merkwaardige verzameling van stempels der oude Westfriesche Munt, die te Enkhuizen op het Raadhuis voorhanden, tot nog toe — althans in den laatsten tijd — niet meer naar behooren schenen gewaardeerd te worden, en wier lot de Commissie gemeend had, zich te moeten aantrekken, voortaan op eene veilige, passende, algemeen toegankelijke plaats bewaard zullen worden.

Eindelijk uit de Heer VAN DEN BERGH bij gelegenheid van het afsterven van den Heer HULLEMAN den wensch, dat het Bestuur er op bedacht moge zijn, dat ook ditmaal de verzameling van beeltenissen der afgestorvene leden der Akademie zoo mogelijk gecompleteerd moge worden. De Secretaris neemt daarvan nota, en zal dien wensch aan zijnen ambtgenoot overbrengen.

Daar niemand verder iets heeft in het midden te brengen, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Digitized by Google

ADVIES

AANGAANDE DEN

CATALOGUS ENZ. DER MUNTVERZAMELING

VAN DE

KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,

UITGEBRAGT IN DE VERGADERING VAN 10 JUNIJ 1861

DOOR DE LEDEN

C. LEEMANS EN L. J. F. JANSSEN,

In de jongste bijeenkomst dezer Afdeeling werd aan uwe commissie opgedragen, haar voor te lichten, aangaande een door de zorg van de hh. J. P. SIX en A. J. ENSCHEDÉ opgemaakten catalogus der munt- en penningverzameling van de Akademie, aangaande „het drukken en uitgeven van „dien catalogus, het te verleenen gebruik der verzame„ling, als ook omtrent alle verdere beschouwingen waar„toe een en ander aanleiding kon geven" (Missive van den Algemeenen Secretaris der Akademie aan de Letterk. Afdeeling, d.d. 6 Mei 1861, N°. 14, en van den Secretaris der Letterk. Afdeeling aan de hh. LEEMANS en JANSSEN, d.d. 14 Mei 1861, N°. 10): eene voorlichting, die zou „moeten strekken om het bestuur te leiden tot al zoo„danige maatregelen als de verzameling zoo veel moge„lijk ten algemeenen nutte kunnen doen strekken."

De commissie heeft tot dat einde den keurig geschreven en ruim 140 bladzijden (in folio) beslaanden cataloog,

Digitized by Google

met de daarbij gevoegde bewijsstukken, zoo veel de tijd zulks vergunde, zorgvuldig nagegaan, en zou zeker hare taak beginnen met te adviseren, dat aan gemelde heeren door het Bestuur schriftelijk dank werd betuigd voor hunne belanglooze en doeltreffende werkzaamheid, wanneer niet reeds op de jongste Algemeene Vergadering der Akademie, waar gemelde catalogus het eerst ter tafel werd gebragt, eenparig tot het aanbieden dier dankzegging was besloten. De vervaardigers van den catalogus hebben door dien omslagtigen en zorgvuldig volbragten arbeid niet slechts aan de Akademie, maar in 't algemeen aan de wetenschap eene dienst bewezen, en uwe commissie aarzelt niet het drukken en uitgeven er van ten zeerste aan te bevelen; zelfs zou zij wenschen dat bij het Bestuur op eenigzins bespoedigde uitgave werd aangedrongen. De commissie is het ten deze eens met het geachte medelid, dat de oostersche munten dier verzameling heeft beschreven en in zijne inleidende beschouwing o.a. zeide: „het schijnt mij niet slechts voor de eer, maar vooral voor het doel van dergelijke wetenschappelijke verzamelingen bij elke openbare instelling noodig, dat zij niet door onbekendheid gesloten en nutteloos blijven, maar dat het door onderzoek blijke, welke beteekenis en nut zij hebben voor den tak van wetenschap waartoe zij behooren. Daartoe toch, niet om de zeldzaamheid of kostbaarheid der bewaarde stukken, worden dergelijke wetenschappelijke verzamelingen aangelegd, en verdienen zij ook met zorg onderhouden en uitgebreid te worden. Hoe wenschelijk het dus ware, dat elke openbare, groote of kleine wetenschappelijke verzameling door beschrijving of catalogus algemeen bekend mogt worden, behoef ik hier niet te herinneren, maar wel waag ik den wensch uit te drukken, dat dit in ons vaderland meer algemeen mogt geschieden."

Ten aanzien nu van eene voor algemeen wetenschappe-

Digitized by Google

lijk nut bestemde muntverzameling, is onze Akademie thans in staat gesteld een schoon voorbeeld te geven; en opdat die uitgave zoo doeltreffend mogelijk geschiede, veroorlooft zich uwe commissie nog eenige opmerkingen over de inrigting van dien catalogus. Wij vonden geene aanleiding tot aanmerkingen op het wezenlijke van den catalogus; de afschrijffouten, waarvan de zamenstellers zelve in hunne begeleidende missive gewagen, zullen bij het afdrukken ligt verbeterd kunnen worden; alleen wat de inrigting, den vorm, betreft, veroorlooft zich uwe commissie enkele wijzigingen voor te stellen, die de ontwerpers, gedeeltelijk althans, zeker zelven zouden aangebragt hebben, zoo zij de overtuiging gehad hadden daartoe geregtigd te zijn.

De catalogus bevat namelijk eerst eene beschrijving van het legaat van HOEUFFT, met afzonderlijke nummering; en voorts de overige, van tijd tot tijd verworven munten, penningen enz.: grieksche, romeinsche, oostersche en vaderlandsche. Die afscheiding van het legaat van HOEUFFT van de overige gedeelten der verzameling schijnt geschied, omdat de vroegere directeur der verzameling, de heer D. J. VAN LENNEP, haar raadzaam had geoordeeld. Deze toch had den 31sten December 1851, toen hij de verzameling in handen van het Bestuur der Akademie overgaf (zie zijn brief van overgifte) verklaard, dat „die afscheiding van belang was, omdat te eeniger tijd het penningkabinet van den Heer HOEUFFT door de erfgenamen zou kunnen gereclameerd worden, daar het aan het Instituut gelegateerd is onder voorwaarden, wier vervulling door de opheffing van het Instituut onmogelijk is geworden."

Uwe commissie is van eene andere meening; zij oordeelt, vooral nu de bezittingen van het Instituut op de Akademie zijn overgegaan, dat de Akademie om die geheel onwaarschijnlijke gebeurtenis van reclame zich niet

Digitized by Google

heeft te bekommeren, dat door het afzonderlijk houden van het legaat van HOEUFFT het gebruik der geheele Akademie-verzameling niet behoort bemoeijelijkt te worden. Dat legaat is eigendom der Akademie, even als de overige schenkingen en aankoopen, en behoort dus met de overige munt-collectiën der Akademie één geheel uit te maken. Men zou in den catalogus door een letter- of ander teeken de afkomst der stukken, afkomstig van HOEUFFT, kunnen kenmerken, maar hiermede kan men ook volstaan. Uwe commissie is dan ook van meening, 1°. dat de uittegeven catalogus niet op het eerste blad getiteld behoort te wezen, gelijk hij thans is, *Collection de monnayes Grecques et Romaines légués à l'Institut etc., en* 1853, *par Mr.* HOEUFFT etc., maar algemeener: *Collection de monnayes et médailles de l'Académie royale des sciences des Pays-Bas.* Zulk een algemeene titel zou ook dan nog vereischt worden, wanneer de zienswijze uwer commissie, omtrent het wenschelijke eener vereeniging der verzamelingen, niet door ul. of het Bestuur mogt gedeeld worden. De door ons voorgestelde vereeniging der verschillende collectiën zal te gemakkelijker kunnen tot stand gebragt worden, omdat de echte antieke munten, die de Akademie buiten het legaat van HOEUFFT bezit, slechts uit 9 stuks bestaan. Over dit geringe getal antieken, buiten het legaat van HOEUFFT, zal uwe commissie in eene besloten vergadering u nader onderhouden;

2°. dat bij eene eventuele uitgave van den catalogus, de beschrijving der onechten, b.v. der Beckersche en der Paduanen, niet behoort gedrukt te worden;

3°. dat, om der eenparigheid wil, voor alle afdeelingen van den catalogus dezelfde taal gebruikt worde. Thans zijn de oostersche en de vaderlandsche munten in het nederlandsch, de klassieke in de fransche taal beschreven; dit zal hierin zijne reden hebben, dat de hh. SIX en ENSCHEDÉ, die zich alleen met de beschrijving der klassieke munten,

Digitized by Google

in het fransch, belast hadden, de beschrijving der oostersche munten aan den heer MILLIES, en die der middeleeuwsche en nieuwere aan den heer DE VOOGD overgelaten hadden, en deze beide laatsten zich van de nederlandsche taal hebben bediend. Eene vertaling hiervan in het fransch wordt daarom door uwe commissie aanbevolen;

4°. dat de catalogussen van elke hoofdafdeeling ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld worden, te weten, afzonderlijk die der grieksche, romeinsche, oostersche, middeleeuwsche en nieuwere munten.

Wanneer misschien tegen het advies uwer commissie mogt besloten worden tot het drukken ook van de beschrijving der *valsche munten*, zouden wij ons eene aanmerking veroorlooven tegen de logische opvolging, onder welke die valsche („imitations") beschreven zijn (p. 121 etc.). Thans echter willen wij enkel vragen, of de aan het einde dier „imitations" (lett. H) beschreven fragmenten van een antieken muntgietvorm en van twee steentjes uit Paestum niet doelmatiger in het Museum van oudheden te Leiden zouden geplaatst zijn.

Dat de beschrijving van 19 stuks afdrukken van utrechtsche zegelstempels niet in den *uit te geven* catalogus behoort te worden opgenomen, evenmin als die van eenige afgietsels van penningen en penningplaten, zal onze opmerking naauwelijks behoeven. Maar bijzonder heeft de aandacht uwer commissie getrokken, hetgeen in de begeleidende missive der hh. SIX en ENSCHEDÉ, d.d. 25 April 1861, is gezegd aangaande munten door den heer SIX in de verzameling tusschengevoegd, en door een afzonderlijk teeken op den catalogus gewaarmerkt. Na berigt te hebben, dat de onechte „afzonderlijk door hen beschreven zijn," heet het verder, „met uitzondering van eenige gegoten denariën der Romeinsche republiek, die niet zeldzaam zijn, en die wij vermoedelijk later tegen echte zullen kunnen inruilen. Het zijn meest doubletten uit de verzameling van J. P. SIX en als zoodanig door de letters SX geken-

Digitized by Google

merkt (zie vooral bl. 49) en dienen om voorloopig de plaats aan te vullen van stukken, die vroeger in de verzameling van HOEUFFT voorhanden waren, maar daaraan thans ontbreken."

Het is uwe commissie hieruit niet duidelijk gebleken, of de heer SIX gemelde stukken aan de collectie geschonken, dan ze er slechts tijdelijk bij gedeponeerd heeft. In het eerste geval spreekt het van zelf, dat hem de bijzondere dank der Akademie voor deze onbekrompen welwillendheid toekomt. Maar uwe commissie twijfelt, of die tusschenvoeging van onechte tusschen echte, hier wel veel meer nut kan hebben dan het bevorderen van het overzigt van hetgeen er thans ten deze aan de collectie van den heer HOEUFFT ontbreekt; zij meent althans te moeten adviseren, dat deze onechte van den heer SIX evenmin als de vroeger aangeduide onechte in den uit te geven catalogus opgenomen worden.

Behalve over den catalogus en zijne uitgave werd onze voorlichting gevraagd „omtrent het te verleenen gebruik der verzameling." Dienaangaande is uwe commissie van oordeel, dat het gebruik zoo ruim, zoo onbekrompen, zoo algemeen mogelijk dient gemaakt te worden. Zij dringt hierop bijzonder aan, omdat deze beschouwing in ons land nog niet tot de besturen van alle openbare verzamelingen doorgedrongen of door hen in toepassing gebragt is, terwijl toch vast staat dat met den ruimsten toegang tot collectiën van wetenschap en kunst, niet slechts de eer, maar wat hier het voornaamste is, het nut, de hoogschatting bij het publiek en de kostelooze uitbreiding naauw verbonden zijn. Maar die ruime, onbekrompen gelegenheid ter bezigtiging en raadpleging zal niet mogelijk zijn, zonder voldoende lokaliteit en zonder waarborgen, dat aan de verzameling niet door onachtzaamheid of ligtzinnigheid schade worde toegevoegd; over welk laatste punt uwe commissie in de besloten zitting nader zal berigten. En hiertoe is, volgens ons

Digitized by Google

oordeel, vooral noodig, dat een bekwaam en degelijk opzigter, verantwoordelijk ambtenaar der Akademie, aan het hoofd der verzameling geplaatst worde; te meer noodig, omdat de muntverzameling der Akademie is aangelegd met oogmerk om zoo veel mogelijk bijgehouden, uitgebreid, meer volledig gemaakt te worden; hetgeen ook door de vervaardigers van den catalogus met regt verondersteld en in het licht geplaatst is. Het zal geen betoog behoeven, dat uitbreiding óf niet, óf gebrekkig en ondoelmatig zal verkregen worden, wanneer niet aan haar hoofd geplaatst is een belangstellend en der zake kundig man, in staat en steeds bereid om tot hare verrijking en verbetering de beste middelen op te zoeken en aan te wijzen. De veiligheid van eene verzameling, die nu en dan van nabij zal geraadpleegd worden, vereischt de zorg van iemand die aan probiteit kennis van het vak paart, en den noodigen tijd beschikbaar heeft om dien aan de verzameling te kunnen wijden.

Mogt de Akademie, mogt het Bestuur, deze onze beschouwingen over het gebruik, de bestemming en het beheer der verzameling niet kunnen deelen, dan zou uwe commissie het veel wenschelijker achten, dat de geheele verzameling bij de openbare koninklijke rijksverzameling van munten te 's Gravenhage geplaatst werd, dan dat zij hier nutteloos bleef stagneren en in waarde eer verachteren dan toenemen. Mogt het Bestuur in de beschouwingen uwer commissie wél deelen, maar geene middelen weten te beramen om daaraan in den eersten tijd uitvoering te verleenen, dan zou uwe commissie nog adviseren, voor de verzameling en haar beheer tijdelijke plaatsing aan te vragen bij de evengenoemde rijksverzameling te 's Gravenhage, tot zoo lang, dat aan de Akademie de noodige fondsen zouden zijn toegekend, om ook ten aanzien van dat gedeelte harer verzamelingen aan hare ware roeping te kunnen voldoen.

Digitized by Google

OVER DE

GERMANIA VAN *TACITUS.*

DOOR

J. C. G. BOOT *).

Enoc van Ascoli, die door den grondlegger der Vaticaansche boekerij, Paus NICOLAUS V, meermalen gebruikt was om buiten Italië Grieksche en Latijnsche handschriften op te sporen en naar Rome te brengen, heeft kort vóór 1460 het eenige handschrift, waarin het merkwaardig geschrift over den oorsprong, de ligging, de zeden en volksstammen der Germanen bewaard was gebleven, uit Duitschland over de Alpen medegebracht. Gelijk elk overblijfsel der oudheid in die eeuw in Italië op hoogen prijs werd gesteld, zoo trok ook dit boekske reeds door den naam van CORNELIUS TACITUS, die op den titel prijkte, de aandacht der geleerden en JOVIANUS PONTANUS, een voornaam persoon, die later onderkoning van Napels is geweest, achtte het niet beneden zijne waardigheid om met eigene hand het handschrift, dat ook nog den *dialogus de oratoribus* en gedeelten van een werk van SUETONIUS, *de viris illustribus*, bevatte, en waarschijnlijk van de tiende eeuw

*) Voorgedragen in de Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, den 2den Junij en 8sten September 1862.

Digitized by Google

dagteekende, af te schrijven en zijne kopij er zorgvuldig naar te verbeteren. Hij deed dit, volgens zijne aanteekening, in Maart 1460, en daar het oorspronkelijke handschrift spoorloos verdwenen is, moet die kopij, die uit de boekerij van JAC. PERIZONIUS naar de Leidsche bibliotheek is overgegaan, als de oudste en, uit hoofde van de naauwkeurigheid, waarmede PONTANUS zijne taak verricht heeft, als de beste codex der *Germania* beschouwd worden. Reeds vóór 1470 werd het boekje gezamenlijk met de overige toen bekende schriften van TACITUS door WENDELIN van Spiers (*Vindelinus de Spira*) te Venetië gedrukt. Als Duitscher schijnt deze begrepen te hebben, welk eene waarde het voor de nazaten der Germanen hebben moest en dit zal hem bewogen hebben om er dezen titel voor te plaatsen: *Cornelii Taciti illustrissimi historici de situ, moribus et populis Germaniae libellus aureus.* En waarlijk het is een gulden boekske, dat naast en boven de schets, die CAESAR in zijn vierde boek *de bello Gallico* (1—3) van de zeden der Sueven en in het zesde boek (21—24) van die der Germanen in het algemeen geeft, de kern bevat van onze kennis der Germaansche toestanden in de eerste eeuw van onze tijdrekening. Het is de eenige vergoeding, die wij hebben voor het verlies van het 104de boek van LIVIUS, waarin deze hetzelfde onderwerp behandeld had, zoo als wij uit de inhoudsopgaaf weten (*Prima pars libri situm Germaniae moresque continet*), en stelt het ons al niet schadeloos voor het gemis der werken van den ouderen PLINIUS en van AUFIDIUS BASSUS over de oorlogen, die de Romeinen met de Germanen gevoerd hebben, het vult toch de schaarsche berichten aan en verbetert de verkeerde voorstellingen, die wij over Germanië en zijne bewoners bij STRABO, SENECA en enkele anderen vinden. Ik ontken daarmede niet, dat de volledigheid der berichten veel, de naauwkeurigheid wel iets te wenschen laat, en ik zou niet gaarne

Digitized by Google

het oordeel van MONTESQUIEU geheel onderschrijven: *Il est court cet ouvrage, mais c'est l'ouvrage de Tacite, qui abrégeait tout, parce qu'il voyoit tout* *), maar veelmin kan ik instemmen met de nieuwste poging om aan de *Germania* alle gezag te ontzeggen en daarmede den hechtsten grondslag weg te nemen, op welken onze kennis van Oud-Duitschland en zijne bewoners rust.

Het is mijn oogmerk uwe aandacht te vestigen op het werk van HEINRICH KÜNSSBERG, *Wanderung in das Germanische Alterthum*, dat in 1861 te Berlijn bij F. DÜMMLER is uitgegeven, en de voornaamste bezwaren, die in het vierde en zevende hoofdstuk tegen de waarde en echtheid der *Germania* geopperd worden, te toetsen. Voor zoover mij bekend is, heeft nog geen der Duitsche geleerden het merkwaardige boek aan eene kritiek onderworpen en ook in het jongste geschrift van FR. THUDICHUM, *der alt-deutsche Staat, mit Uebersetzung und Erklärung der Germania des Tacitus, Giessen* 1862, vind ik er met geen enkel woord melding van gemaakt. Ik zal mij tot de bespreking van eenige hoofdpunten moeten bepalen, daar eene volledige weêrlegging een boekdeel zoude vereischen en de vraag dan niet in onze taal zou moeten behandeld worden. Zonder twijfel zullen CAESAR en TACITUS meer dan één verdediger op Duitschen bodem vinden.

KÜNSSBERG is niet de eerste, die aan het gezag der *Germania* getwijfeld heeft. In 1825 heeft een geleerde, die zich met de letter B. teekende, waar achter ULRICH BECKER schuilt, die later te Hannover iets over de *Germania* heeft uitgegeven †), in eene lezenswaardige beoor-

---

*) *De l'esprit des loix*, XXX, 2.

†) Ik bedoel de *Anmerkungen und Excurse zu Tacitus Germ.* c. 1—18 van U. J. H. BECKER, in 1830 uitgegeven, mij alleen bij naam bekend. Dat deze BECKER de schrijver van die recensie is gist LUDEN, *Gesch. d. deutschen Volks*, I, p. 702.

Digitized by Google

deeling van de uitgaaf van PH. K. HESS (*Lipsiae* 1824) die gevonden wordt in de *Neue Kritische Bibliotheek* van G. SEEBODE, bl. 191 en volgg., eenige vragen gedaan naar den schrijver en den tijd van vervaardiging der *Germania*, en ofschoon hij om de taal en den geest, die er in heerscht, TACITUS voor den auteur blijft houden, heeft hij door zijne twijfelingen een dieper onderzoek willen uitlokken. Terzelfder tijd was ook bij H. LUDEN, den geschiedschrijver van het Duitsche volk, twijfel opgerezen, en ofschoon hij in het derde boek van zijn groot werk, in welk boek hij over Duitschlands inwendigen toestand in de eerste eeuw handelt, vooral uit deze bron geput heeft, meende hij toch in eene uitvoerige aanteekening (bl. 696—702) de gronden te moeten opgeven, waarop zijn oordeel steunde, dat het boekske niet door TACITUS voor de uitgave zou bestemd zijn, maar aanteekeningen en studiën voor zijne geschiedenis bevatten zou, die misschien tegen zijn wil of na zijn dood openbaar gemaakt zijn. De gissing is niet onaardig en wordt niet slecht gemotiveerd, maar is zoo geheel afhankelijk van de vraag naar het doel, dat den schrijver der *Germania* voor oogen heeft gestaan, en die vraag zoo weinig voor eene bevredigende oplossing vatbaar, dat wij het raadzaam achten haar te laten rusten. Om niet te ver af te dwalen zal ik de bedenkingen der twee genoemde schrijvers daar laten, en mij alleen tot den jongsten woordvoerder in deze zaak bepalen.

Het plan der *Germania* is eenvoudig aangelegd. In het eerste gedeelte, van hs. 1 tot 27, wordt over het land en volk in het algemeen gesproken. De schrijver schetst het land en de inwoners, handelt over hunne godsdienst, hun voorkomen, over hunne staatsregeling en krijgswezen, rechtspraak en levenswijze en verwijlt lang bij hun bijzonder en huiselijk leven, waarbij tevens hunne deugden en gebreken worden in het licht gesteld. In het tweede gedeelte

Digitized by Google

(hs. 28—46) volgen bijzonderheden over de verschillende volkeren, die de landen over den Donau en den Rhijn bewoonden, wel in zekere orde, maar zonder bepaling van ieders grenzen. Het is duidelijk, dat de schrijver door het opgeven van vele rivieren, wier namen en loop hem stellig bekend waren, beter voor de juiste bepaling der verschillende landstreken had kunnen zorgen, dat hij daardoor onzen dank zou verdiend hebben. Maar wie hij was, hij schreef zeker niet voor de nakomelingen der Germanen, en hij verdient de terechtwijzing van KÜNSSBERG niet (bl. 121), aan wien ik niet kan toegeven, dat hij de geographie en ethnographie van Germanië zich uitsluitend ten onderwerp gekozen zou hebben. Het was hem veeleer te doen om aan de Romeinen van zijn tijd in een kort bestek de volkeren te leeren kennen, die zij als barbaren verachtten, maar die zij niet konden ten onder brengen.

Nog minder zou ik de stelling willen toegeven, dat de *Germania* als letterkundig produkt voor ieder, wiens oordeel niet verblind is door den glans van een beroemden naam, meer een wonderlijk, dan een bewonderingswaardig stuk is. K. noemt den vorm in de hoogste mate slordig en wijst aan, hoe de gang der gedachten van enkele woorden afhankelijk is (bl. 119 volg.). Daarentegen meen ik dat, waar verschillende zaken behandeld moeten worden, tusschen welke geene of zeer losse zamenhang bestaat, aan den schrijver volkomene vrijheid moet gegund worden om die volgorde aan te nemen, die hem goeddunkt, en het komt ons zeer natuurlijk voor, dat daarbij de overgang tot een nieuw punt dikwijls door een woord wordt uitgelokt. Of toont de schrijver zijn stof niet meester te zijn, als hij, na van de oude liederen, in welke de Goden bezongen worden, gewaagd te hebben, op de woorden *Herculem-ituri in proelia canunt* eenige opmerkingen over hun krijgsgezang laat volgen (c. 3), of als hij van de metalen sprekende, bij

Digitized by Google

de Germanen bekend, aan de woorden *Ne ferrum quidem superest, sicut ex genere telorum colligitur* (in c. 6) nadere berichten over hun wapentuig verbindt?

Aan het gebrek aan orde en zamenhang wordt de tegenspraak geweten, die er tusschen verschillende plaatsen van het boekje gevonden wordt. Laat ons zien, wat hiervan zij.

In het zesde hoofdstuk lezen wij: *Acies per cuneos componitur* en in het volgende wordt verhaald, dat geene toevallige zamenscharing *turmam aut cuneum facit, sed familiae et propinquitates*. Later in het 13de hoofdstuk vinden wij, dat de oversten, of hoe men *principes* liefst wil noemen, altijd omgeven zijn van een groote hoop (*magno globo*) uitgelezene jongelingen, in vrede tot luister, in oorlog tot weer. K. stelt deze plaatsen naast elkander en vraagt: vormen deze *globi* ook *cunei?* en wordt ook hierbij op familiebetrekkingen gelet? Ik vind geen bezwaar om op beide vragen een bevestigend antwoord te geven. In den oorlog werden die gezellen (*comites*), als zij te paard dienst deden als eene *turma*, waren het voetknechten wigswijze geschaard en zeker zal daarbij zooveel doenlijk de regel om personen van hetzelfde gezin en maagschap bij elkander te plaatsen gevolgd zijn.

Daarna worden de woorden uit c. 15 *dediti somno ciboque* vergeleken met hetgeen in c. 23 gevonden wordt: *Sine blandimentis, sine apparatu expellunt famem; adversus sitim non eadem temperantia*, en naar aanleiding daarvan opgemerkt, dat volgens de eerste plaats de Germanen onmatig waren in het eten, terwijl op de andere plaats het tegendeel verzekerd wordt. Ik lees er dit niet uit. Tacitus zegt, dat zij, zonder kunstmatige toebereiding, zonder aanwending van wat de spijzen kruidt, den honger verdrijven, hetgeen volstrekt niet uitsluit, dat zij duchtige eters konden wezen, zoo als hun nakroost, vergeleken met

Digitized by Google

de Italianen nog is. De woorden *adversus sitim non eadem temperantia* beteekenen dan, dat zij niet even sober waren in hun drank, dat zij liefhebbers waren van kunstig bereide dranken, waarvan dronkenschap dikwijls het gevolg was; van welk gebrek, om dit in het voorbijgaan te zeggen, K. vruchteloos tracht onze voorvaderen vrij te pleiten. Zie bl. 60—62 *).

Er is meer reden om tegenspraak te vinden tusschen de opgave: *terra — frugiferarum arborum impatiens* in c. 5 en de plaats in het tiende hoofdstuk, waar gesproken wordt van een twijg *frugiferae arbori decisam.* Toch bestaat zij meer in schijn, dan in de daad. Het ontbrak in Duitschland niet aan wild ooft; de *agrestia poma* maken zelfs volgens c. 23 een voornaam gedeelte van het voedsel uit. In dien zin waren er dus vruchtboomen; maar men vond er niet, wat de Romeinen meer bepaald zoo noemden, gekweekte vruchtboomen †). Toen TACITUS de eerste plaats schreef, zal hij vooral aan wijnstokken en olijven gedacht hebben en denkelijk kende hij de woorden van VARRO, *de re rustica*, I, 7: *In Gallia transalpina intus ad Rhenum cum exercitum ducerem, aliquot regiones accessi, ubi nec vitis nec olea nec poma nascerentur.* Zoo schrijvend dacht VARRO aan *dulcia poma*, niet aan *agrestia*, waarvoor een Romein, althans uit zijnen stand, den neus optrok.

---

*) Het is onwaar, wat K. beweert, dat de aantijging van neiging tot drank alleen op het getuigenis der *Germania* en van *Ann.* XI, 16, gegrond is. In *Ann.* I, 50, overvalt CAECINA de Marsen *stratos propter mensas* en TACITUS voegt er bij: *ne pax quidem nisi languida et soluta inter temulentos*, en *Hist.* IV, 79, lezen wij, dat de Agrippinensen *largis epulis vinoque sepultos Germanos* vernield hadden. Als getuige moest ook POSIDONIUS bij *Athenaeus*, IV, p. 153 gehoord zijn, die de Germanen reeds bij den vroegmaaltijd (τὸ ἄριστον) onvermengden wijn laat drinken.

†) Verg. LUDEN, t. a. p. 442. THUDICHUM meent zelfs, dat de *frugifera arbor* in c. 10 een eik, beuk of hazelaar kan zijn, t. a. p. bl. 180.

Digitized by Google

De vraag, of de Germanen, volgens CAESAR en TACITUS landbouw gekend hebben, dan of zij door die schrijvers als nomaden geschetst worden, vordert een uitvoeriger onderzoek, dan ik nu kan instellen. Ik behoud mij voor op dit punt later terug te komen. Voor het tegenwoordige bepaal ik mij tot de verklaring, dat ik geen strijd tusschen de berichten dier beide schrijvers vind, en niet geloof, dat een van beiden er aan gedacht heeft om het bebouwen van de akkers aan de Germanen te ontzeggen. Bij het gemis van ijzer voor den ploeg, bij het verzuim van het bemesten der landen in de meeste streken, bij den krijgshaftigen geest der natie, die voor den rustigen, maar moeitevollen landbouw niet gunstig was, gebiedt de voorzichtigheid ons wel daarvan geen te hoog denkbeeld te vormen, maar dit geeft K. nog geen recht, om hetgeen door TACITUS in c. 14 en 26 dienaangaande gezegd is voor te stellen, zoo als hij bl. 56 volg. doet, als onvereenigbaar met de opgave van c. 19, dat Germanië sterk bevolkt was (*in tam numerosa gente*), en met hetgeen in c. 35 van den volksstam der Hauken gezegd wordt: *immensum terrarum spatium non tenent tantum Chauci, sed et implent.* Om tot dat resultaat te komen moet men de oogen sluiten voor de woorden der *Germania,* en er volstrekt niet aan denken, dat bij de eenvoudige voeding der Germanen weinig landbouw toereikend was om in de behoeften van menschen en vee te voorzien.

In het geheele boekje is geene plaats erger misverstaan en heviger betwist, dan deze woorden uit het 16de hoofdstuk: *Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est, ne pati quidem inter se iunctas sedes. Colunt discreti ac diversi ut fons ut campus ut nemus placuit. Vicos locant non in nostrum morem connexis et cohaerentibus aedificiis; suam quisque domum spatio circumdat, sive adversus casus ignis remedium, sive inscitia aedificandi.*

Digitized by Google

Wij vernemen hier, dat de Germanen een afkeer hadden van zamenhangende woningen; dat zij daarom òf afzonderlijk woonden aan een bron, in het open veld, in een woud, òf in dorpen, maar die niet, als in Italië, aaneengebouwde huizen bevatten. Met die neiging is het wonen in steden in strijd, en dit wordt dan ook stellig aan de Germaansche volkeren ontzegd. Men heeft beweerd, en die bewering vindt ook in K. een aanhanger (zie bl. 12, 38, 44 volg.), dat dit bericht met CAESAR en met TACITUS zelven in strijd is. CAESAR heeft in zijne beschrijving der Sueven en der Germanen dit punt niet aangeroerd, maar met de door hem beschrevene levenswijze kan men bezwaarlijk het wonen in steden rijmen. Even als bij de Menapiërs alleen *aedificia* en *vici* genoemd worden (*de B. G.*, IV, 4), zoo verhaalt CAESAR wel, dat hij de dorpen en huizen der Sygambren heeft verbrand, maar maakt daarbij geen gewag van steden (IV, 19). Als men van de plaatsen in het *bellum Gallicum*, die voor het bestaan van steden bij de Germanen aangevoerd worden, diegene aftrekt, waarin gesproken wordt van *civitas*, dat *gemeente* beteekent, alsmede die, waarin van volkeren gesproken wordt, die de Romeinsche heerschappij erkenden en Romeinsche zeden hadden aangenomen, dan blijft er voor steden der Germanen geen ander bewijs, dan uit IV, 19, waar de Sueven gezegd worden op het gerucht van de nadering van CAESAR naar alle zijden boden te hebben uitgezonden, *uti de oppidis demigrarent, liberos uxores suaque omnia in silvis deponerent*, cet. Mij dunkt, de zamenhang laat geen twijfel over, dat *oppida* daar niets anders dan *vici* zijn. Want als men aan bevestigde steden denkt, dan is het ongerijmd die te laten ontruimen bij de nadering van den vijand, en men zou dan veeleer het bevel verwacht hebben om van het land zich binnen de steden op te sluiten en daar den vijand af te wachten, zoo als in dat geval CAESAR

Digitized by Google

aan de Ubiërs, een met de Romeinen bevriend Germaansch volk, order geeft, *ut pecora deducant suaque omnia ex agris in oppida conferant* (VI, 10). Ik durf het CAESAR naauwelijks als eene fout toerekenen, dat hij groote dorpen of vlekken, met eene omheining of gracht omgeven, *oppida* noemt, daar ook PTOLEMAEUS er geen bezwaar in vond die πόλεις te noemen *). En nu TACITUS zelf? In de Annalen en Historiën wordt noch *urbs* noch *oppidum* als verblijf der Germanen vermeld en ik zie geen dringende reden om in Mattium, de hoofdplaats der Hatten (*id genti caput, Ann.*, I, 56) en in de residentie (*regia, Ann.*, II, 62) van Marbod met het daarbij liggend kasteel iets anders te zien, als groote vlekken. Hierbij komt mij eene opmerking van KÜNSSBERG zelven (bl. 46) te stade, dat in geen der Oud-Duitsche dialekten een eigen naam voor stad gevonden wordt, daar het Gothische *baurgs*, Hoogd. *burg*, eigenlijk bergplaats, het Goth. *gards*, Servisch *grad* en het Angelsaks. *tun*, van waar ons *tuin*, oorspronkelijk eene omheining, *septum*, beteekent. Het bericht van TACITUS, dat de Germanen geene steden bewoonden is dus met recht door VON WITTERSHEIM †) en FR. THUDICHUM als volkomen waar verdedigd. Alleen in de redenen, die TACITUS opgeeft voor de neiging tot afzonderlijk wonen, kan hij gedwaald hebben. De vrees voor brand laat ik gelden. Maar de onbedrevenheid in het bouwen doet weinig ter zake. Liever had ik hier de liefde der Germanen tot onafhankelijkheid genoemd gezien. TACITUS heeft later daaraan gedacht, toen hij den gezant der Tencteren tot den raad van Colonia Agrippina den eisch in den mond legde, dat zij de muren hunner stad, de bolwerken der slavernij,

*) *Geograph.*, VII, 2—4.

†) In zijne Verh. over de waarde der opgaven in de Geographie van PTOLEMAEUS, vooral die over Germanië, geplaatst in de *Berichte der Kön. Gesellsch. d. Wiss. zu Leipzig*, 1857, bl. 112 en volg.

Digitized by Google

moesten slechten, *muros coloniae, monumenta servitutis, detrahatis* (*Hist.* IV, 64) en drie eeuwen later betuigde AMMIANUS MARC. van de Germanen: *ipsa oppida, ut circumdata retibus lustra, declinant.* (*R. G.*, XVI, 2).

Zoo even is door mij ook CAESARS getuigenis gehoord. Ik haast mij te verklaren, dat ik aan de overeenstemming of strijd tusschen hem en den schrijver der *Germania* geen bijzonder gewicht hecht. Waarom zoude deze in alles zijn' grooten voorganger moeten volgen? Kon hij niet van ooggetuigen andere en voor hem geloofwaardige opgaven bekomen? Kon ook niet in de 150 jaren, die ongeveer den eenen van den anderen verwijderen, veel veranderd zijn? Ik kan dus het oordeel van vele uitgevers der *Germania* niet goedkeuren, die in c. 15 een woord, dat in alle handschriften gevonden wordt, weglaten, om die plaats met CAESAR, *de bello Gallico*, IV, 1 en VI, 21, te laten overeenstemmen. Terwijl CAESAR verzekert, dat de Sueven veel op de jacht gaan, en dat jacht en krijg de eenige bezigheden der Germanen zijn, lezen wij in de *Germania*, t. a. p.: *Quotiens bella non ineunt, non multum venatibus, plus per otium transigunt.* Uit den zamenhang blijkt, dat hier niet van de Germanen in het algemeen, maar van de *principes* en hun gevolg gesproken wordt. Kan nu de schrijver niet goede redenen gehad hebben om te beweren, dat deze in vredestijd liever hun tijd in ledigheid en drinkgelagen, dan op de jacht doorbrachten? en waarom zou hij niet met een enkele negatie mogen te kennen geven, dat hij hierin van CAESAR afweek? Meestal heerscht echter tusschen beide schrijvers de meest gewenschte overeenstemming, op ééne plaats zelfs tegen de geschiedboeken van TACITUS. Ik bedoel eene plaats in c. 6, waar wij lezen, dat de kern der Germaansche legers uit voetknechten bestaat, en dat daarom de ruiterij niet afzonderlijk geschaard wordt, maar dat zij met genen vermengd strijdt, *misti proe-*

Digitized by Google

liantur. Door de uitgevers worden verscheidene plaatsen van CAESARS gedenkschriften aangehaald, waarin van zoodanige slagorde gesproken wordt. Daarentegen wordt in de jaarboeken en geschiedenissen van TACITUS geen enkel voorbeeld gevonden. Hieruit schijnt men te moeten opmaken, dat òf de Germanen, door de ondervinding geleerd, in lateren tijd hunne taktiek veranderd hebben, òf dat die vermengde slagorde niet algemeen, immers niet bij de Hauken, met wie de Romeinen in de eerste eeuw onzer jaartelling vooral oorlog gevoerd hebben, in zwang zal geweest zijn.

Niet te onrecht noemt K. het een in het oog loopend gebrek der *Germania*, dat van de in den aanvang genoemde hoofdstammen de Ingaeven, Herminen, Istaeven enz., later niet meer gesproken wordt, met uitzondering van de Sueven, zonder dat voor dat stilzwijgen eenige reden wordt opgegeven. Misschien is echter het gebrek niet zoo groot, als het oppervlakkig schijnt. LUDEN heeft, dunkt mij, al voor lang de zaak goed ingezien. „Geen der oude schrijvers," zegt hij *), „hecht aan die stamnamen eenige waarde. Zij hebben ook voor de geschiedenis niet de minste beteekenis. Nooit treden Duitsche volken stamwijze vereenigd of onder stamnamen op. Geen enkel punt, door de onderscheiding in Ingaevones en Istaevones verklaard, wordt duidelijker en aanschouwelijker. — Zonder twijfel zijn in een zoo wijd verspreid volk enkele deelen door taal, gebruik en zeden onderling nader verwant geweest, zonder twijfel heeft de krachtige wortel van het Duitsche leven verschillende stammen en vertakkingen opgeleverd. Maar bij de natuur van het land en het volk is het niet waarschijnlijk, dat de Duitschers zelven die betrekkingen gekend hebben, en de Romeinen waren veel te weinig bekend

*) T. a. p. bl. 459.

Digitized by Google

met den zamenhang van het groote volk. Zij hadden het veel te weinig waargenomen en waren te weinig in staat om het waar te nemen, om het moeijelijkste bij de beschrijving van een vreemd volk met goed gevolg te beproeven, te weten de verdeeling in stammen naar eigenaardige en vaste kenmerken." Als wij dit oordeel van LUDEN aannemen, dan wordt de schuld van TACITUS zeer verminderd, en in plaats van hem een verwijt te doen, dat hij later van de Ingaeven enz. geen gebruik maakt, moeten wij veeleer zijne opgave, naast eene soortgelijke bij PLINIUS *) in dank aannemen, als eene geringe bijdrage tot de kennis der oude Germanen, al hebben tot nu toe de pogingen der taalkundigen, ook die van K. (zie bl. 348), tot verklaring dier namen, weinig vruchten opgeleverd.

Wat over den stijl der *Germania* gezegd wordt, geeft ons geen groot denkbeeld van KÜNSSBERGS bevoegdheid om de philologische zijde der vraag te beantwoorden. Hij erkent, dat er veel gelijkheid tusschen dit boekje en de overige schriften van TACITUS bestaat, maar meent, dat de eigenaardigheden van den stijl van TACITUS hier sterker en juist niet voordeelig te voorschijn treden (bl. 121). Daar hij geene bewijzen voor die stelling aanvoert, is eene wederlegging onmogelijk. Op de bevoegdste beoordeelaars heeft het boekske dien indruk niet gemaakt. Zij vinden hier niet de meesterhand, waarmede TACITUS later het groote drama des eersten Romeinschen keizertijds heeft geschilderd, maar toch menigen trek, die reeds een vaste hand en juisten blik vertoont, zoo als het oog van den kunstkenner in de verloving van de Maagd van RAPHAEL dezelfde hand bespeurt, die later de verhevene Madonnabeelden wrochtte. Ik reken daartoe ook de uitdrukkingen, over welke een dichterlijk waas ligt, en die duidelijke herinneringen aan LUCRETIUS

*) *Hist. Nat.*, IV. § 99 sq.

Digitized by Google

en VERGILIUS bevatten *). Als het waar is, hetgeen ik nu niet durf beslissen, dat die uitdrukkingen in de *Germania* menigvuldiger zijn, dan in de overige schriften van TACITUS, zelfs dan in de *Agricola*, dan zoude dit tot staving dienen van het gevoelen van sommigen, dat de *Germania* kort na de *Agricola* bekend gemaakt in het jaar 98 (zie c. 37, waar geteld wordt *ad alterum Traiani consulatum*), reeds vroeger was opgesteld †). Maar ook in rijpere jaren had TACITUS die dichters niet vergeten, en ook in zijne latere schriften troffen wij menige uitdrukking aan, die zoozeer aan CAESAR, SALUSTIUS en LIVIUS laat denken, dat de overeenkomst naauwelijks toevallig kan zijn.

De beschouwing der hoofdtrekken van het beeld, dat het boekske van de Germanen geeft, heeft den Duitschen schrijver vooral bewogen, om de echtheid te ontkennen. Hij kan het niet gelooven, dat een TACITUS hen aan den eenen kant zou schetsen als ruwe en verachtelijke barbaren, die zich aan luiheid, spel en dronkenschap overgeven, terwijl hij aan den anderen kant hunne deugden verheft en hen aan de Romeinen ten voorbeeld stelt. Ik vind juist in dat scherp contrast van licht en schaduw een bewijs voor de echtheid.

---

*) LUDEN, tot wien KÜNSSBERG verwijst, geeft de uitdrukking in c. 5, *argentum quoque magis quam aurum sequuntur*, op als ontleend uit LUCRETIUS, *tegumen spina confectum* in c. 17 en *veterisque fumae lata vestigia manent* in c. 37 als Vergiliaansch. Hij had hierbij *Aen.*, III, 594 kunnen citeren. Ik weet, zoo min als LUDEN, aan wien het hexameter *auguriis patrum et prisca formidine sacram* in c. 39 ontleend is. Men heeft een weerklank van *Aen.*, VIII, 597 sq., daarin gemeend te ontdekken. Ik vermoed veeleer, dat het vers aan TACITUS ontsnapt is, in wiens Annalen en Historiën eene menigte van hexameters schuilen. Verscheidene zijn aangewezen in de *Bibl. Lat.* van FABRICIUS, II, 389 sq., edit. ERN. Voor de uitdrukkingen *nuptiis ambiuntur*, c. 18, *terrae seges imperatur*, c. 26, *velis ministrantur*, c. 44, *balsama sudant*, c. 45, *ut in picem lentescit*, c. 45, verwijs ik op *Aen.* VII, 333, *Georg.* I, 99, *Aen.* VI, 302, *Georg.* II, 118 en 250, terwijl *ingemere agris*, c. 46, aan *Lucr.*, V, 208 sq. (*vis humana*) *valido consueta bidenti ingemere et terram pressis proscindere aratris* laat denken.

†) Verg. KRITZII *Proleg. ad Tac. Agricolam*, p. 12.

Digitized by Google

Barbaren waren de Germanen voor iederen Romein; want ieder Romein waande, dat buiten de grenzen van het Romeinsch gebied slechts wanorde en ellende, een akelig klimaat, een onvruchtbare bodem, een ruw en onbeschaafd menschenras gevonden werd; maar er behoorde de onpartijdigheid van TACITUS toe om aan de deugden dier barbaren recht te laten wedervaren, en zijne scherpzinnigheid om vooruit te zien, welk gevaar Rome van dien kant dreigde, als het niet tot de energie en de deugden der vaderen terugkeerde. „Reeds 210 jaren werd Germanië bestreden. Geen ander volk had aan de Romeinen zoo dikwijls gevoelige lessen gegeven. Want de vrijheid der Germanen was krachtiger, dan het dwangjuk der Parthen" (c. 37).

K. oordeelt anders. Na eenige plaatsen medegedeeld te hebben, in welke hij een toon van sympathie, ja van ingenomenheid met de Germanen ontdekt, doet hij de vraag, of het den schrijver wel ernst is, en is niet ongeneigd om de lofspraak voor ironie te houden. Zoo komt hij tot dit dilemma: de schrijver was een man van zeer bekrompen oordeel of hij was een spotvogel. Maar noch in goeden ernst dwaasheden te schrijven, noch ongepaste aardigheden uit te venten, kan men van een TACITUS verwachten. Derhalve is hij de schrijver niet. — Vraagt men: van waar dan zooveel, dat de pen van TACITUS verraadt? dan krijgt men dit antwoord: TACITUS heeft over de Germanen geschreven en uit zijn werk is veel overgenomen in deze brochure, die door een onbekend schrijver geschreven is met het doel om de ideale voorstelling der Germanen, die in zijn tijd te Rome heerschte, te bestrijden.

Ik laat die gissing voor hetgeen zij is, maar mag de plaatsen niet voorbijgaan, in welke, volgens de uitdrukking van KÜNSSBERG, „der Pferdefuss des Spotters deutlich genug unter dem Gewande der Lobpreisung scheint hervorzusehen" (p. 126). In c. 7 lezen wij, dat de legeraanvoerders

Digitized by Google

meer door hun voorbeeld dan door hun kommando, en als zij wakker in den strijd vooraan staan en zich onderscheiden, door de bewondering die zij opwekken, aanvoeren: *duces exemplo potius quam imperio, si prompti, si conspicui, si ante aciem agant, admiratione praesunt.* De woorden verhalen eenvoudig, wat bij de Germanen in het algemeen gebruik was, en geen enkele silbe wijst aan, of de schrijver goed- of afkeurt. Hoe kan dan door eene vergelijking van hetgeen c. 30 van de Hatten gezegd wordt, aan wie meer beleid en overleg wordt toegeschreven en die daarom geprezen worden, op deze plaats een vermoeden van spotlust vallen? Ik begrijp evenmin, hoe uit het feit, dat VELEDA, die eens als waarzegster in groot aanzien bij hare landgenooten stond, later gevangen naar Rome gevoerd is, terwijl hare voorspellingen ohwaar bevonden werden, een argument kan ontleend worden om in deze woorden: *Vidimus sub divo Vespasiano Veledam, diu apud plerosque numinis loco habitam* (c. 8) ironie te ontdekken. Wij lezen er niets anders in dan eene opgave van de hooge achting, waarin VELEDA bij de Germanen gestaan heeft, en het bijgevoegde *diu* geeft te kennen, dat zij ten laatste haar krediet verloren heeft. Eerder laat het zich hooren, als tegenover de schoone lofspraak op het edele volk der Hauken (c. 35), dat zijne grootheid liever door gerechtigheid, dan door wapenen wilde handhaven, geen ander volk ten oorlog uitdaagde, zich niet met roof en plundering verrijkte, de opgave uit *Annal.* XIII, 55, geplaatst wordt, waar de Ampsivariers voorgesteld worden door de Hauken verdreven en van hun land beroofd, *pulsi a Chaucis et sedis inopes.* Dit geschiedde veertig jaren vóór dat de *Germania* geschreven werd. Maar is er wel strijd tusschen dit feit en die lofspraak, als men onderstelt, dat de Ampsivariërs, een machtig volk — *validior gens* — *sua copia* worden zij in tegenstelling der Friezen t. a. p. genoemd — in

Digitized by Google

dien oorlog de aanvallers zijn geweest? Is die onderstelling gegrond, en het tegendeel blijkt niet, dan kon de schrijver der *Germania*, al kende hij dien oorlog, met volkomen recht schrijven: *Chauci nulla provocant bella*, en op de vraag: ernst of ironie? is ons antwoord niet twijfelachtig.

Ik weet niet, of het mij gelukt is u, M. H., aan te toonen, dat de jongste aanval op de *Germania* van TACITUS, een deel van den strijd, die KÜNSSBERG voert tegen alle Grieksche en Romeinsche schrijvers, die van de Germanen als niet-Kelten spreken, niet zoo krachtig en alles verpletterend is, dat wij de *Germania* als ondergeschoven en van geringe waarde moeten beschouwen. Wat mij betreft, ik houd mij overtuigd, dat wij om de Oud-Germaansche toestanden te leeren kennen veel veiliger weg inslaan, als wij met behoedzaamheid de berichten der Romeinen volgen en die met hetgeen later was vergelijken, dan als wij een gebouw optrekken op de spaarzame resten der Keltische taal, en grondvesten op de ongerijmdste etymologiën. Maar het zou mij niet bevreemden, dat onze tijd, die door twijfelzucht uitmunt, en die er bovenal op uit is, om wat de oudheid opleverde te slopen, die haar roem en glorie stelt in het opruimen, dat, zeg ik, onze tijd ook van de *Germania* ons zal zoeken te ontslaan. Dat daartoe meer noodig is dan de poging van KÜNSSBERG, meen ik altans bewezen te hebben.

Digitized by Google

OVER DE

GROOTE ZAAL OP HET BINNENHOF

TE 'SGRAVENHAGE.

DOOR

W. N. ROSE.

Door de welwillendheid van den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, Rijks-Archivarius, die mij een kopij der drie voornaamste rekeningen, benevens alle zijne aanteekeningen van de rekeningen, die betrekking hebben op die zaal en de daarbij gelegene vertrekken en gebouwen, heeft ter hand gesteld, ben ik in staat geweest, het navolgende zamen te stellen.

In de rekeningen wordt gesproken van de Zaal, de kleine Zaal, de Hooge Zaal, de Oude Zaal en van de Groote Zaal. Het is niet altoos even zeker, wat door *de Zaal* wordt verstaan: in de rekening van 1384 wordt gesproken van de houten goten van de Zaal, deze kon toen niet de groote zaal geweest zijn, want die had toen nog steenen goten; zoo mede van houten bogen in de zaal: in de groote zaal komen die nergens voor, en het is ook niet na te

Digitized by Google

gaan, waar die ergens in die zaal zouden kunnen geweest zijn.

Men kan uit de rekeningen niet opmaken, hoe de groote zaal er inwendig uitzag, wel dat zij meermalen is veranderd geworden. Omtrent de kap komt niets voor, waaruit men zou kunnen besluiten, hoe die was zamengesteld.

De menigte van jaartallen, die ik tusschen twee haakjes zal opgeven, beduiden de rekeningen van dat jaar.

Zoo vindt men in (1363), dat de zaal aan beide zijden een trap had: in (1515), dat die van eikenhout was: in (1454), dat zij bij den grooten schoorsteen stond; dat kunnen dus wel de beide trappen zijn die nog bestaan.

In (1364) wordt van een *Lavoir* gesproken: in (1388) van een *Solrekijn* (zolder), en een schoorsteen daar de klok ophangt: in (1431, 1454) vindt men een kleine en groote klok vermeld, die in de groote zaal geplaatst waren: in (1438) had de groote zaal eene poort aan de zuidzijde, en in (1462) eene nieuwe poort aan de noordzijde; het is thans met geen mogelijkheid na te gaan, waar die kunnen geweest zijn, en de rekeningen vermelden niet wanneer zij zijn weggenomen.

In de zaal stond (1350) een schoorsteen, die (1510) een mantel had, en drie stijlen (dat vreemd schijnt); verders vond men daarin (1359) tafels en banken, en haken om ladders op te hangen (1376), een luifel (1444), die achter in de zaal stond, die in (1443) en later (1457) is weggebroken; (1395) een *Troyn*, die *driewerf* werd verhangen; verders (1444) hing er een kroon in de zaal met sporen; voor de bottelarij was (1455) een balie gesteld, die in (1469) is weggenomen. In diezelfde rekening en in die van (1469) wordt gesproken van schragen, waaraan de hofmeesters zaten te eten; dat waren dus de schragen van de eettafel. In (1480) is er sprake van een kandelaar voor

Digitized by Google

de Paaschkaars: in (1515) van de kandelaars door den timmerman gemaakt en in de zaal gehangen; zij waren dus denkelijk van hout. Maar hangende kandelaars, zijn dat lusters of kroonen geweest? Kandelabres kunnen het niet geweest zijn. In (1469) wordt gesproken van *steenen leeuwen*, die in de zaal, denkelijk boven de vensters, op een gevelfrontaal, waren geplaatst: in (1501) waren die leeuwen gevallen, waardoor de zaal veel had geleden, en in (1527) schijnen die leeuwen uit de zaal weggenomen te zijn. In (1510) waren alle de wanden in de zaal gewit. In (1515) wordt van *tapisseriën* gesproken, die in de zaal aan sparren waren opgehangen; deze laatste bijvoeging mag doen veronderstellen, dat het maar tijdelijk was: in (1560) van schilderwerk in de zaal aan de noord- en zuidzijde; dit moet later weggeruimd zijn, want er is thans geen spoor van gevonden.

Voorts wordt gesproken (1514) van houten en steenen *noeten* (1548), dat die noeten gestoffeerd waren. De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK meent, dat dit koppen (masken) of snijwerk kan geweest zijn: het zoude dan iets anders zijn dan hetgeen thans door de bouwkundigen onder den naam van *neuten* of *noten* wordt verstaan. Is dit zóó dan hebben wij een 50tal van die houten *noeten* (thans masken genoemd) gevonden, zij waren op enkele plaatsen aan de kap gespijkerd; *steenen noten* hebben wij echter nergens aangetroffen. Zij waren kennelijk in verschillende tijden vervaardigd; de oude mogen historische waarde hebben, aesthetische waarde hebben geen van alle. Ik meen echter eene bedenking tegen die verklaring van het woord *noeten* te moeten inbrengen, in (1469) komen voor herstellingen van *noeten*, maar daar wordt ook van aangezigten gesproken: mag men nu aannemen, dat dezelfde zaak, in eene en dezelfde rekening, met twee verschillende be-

Digitized by Google

namingen wordt aangeduid? Zoo ja, dan heb ik er vrede mede.

Dit is, behalve nog een huisje van glas, dat (1516) aan den trap stond, het merkwaardigste wat omtrent het inwendige van de groote zaal in de rekeningen vermeld staat. Hoe men uit dit alles kan opmaken, hoedanig de zaal inwendig zou geweest zijn, zoo als de Heer VOSMAER beweert, en wel zóó, dat men een teekening van het inwendige kan missen, is iets dat ik niet begrijp, en dat zeker mijne krachten te boven gaat; gevoelt echter die Heer, dat hij daartoe de bekwaamheid bezit, dan zal hij ongetwijfeld aan alle liefhebbers der Nederlandsche oudheden een groote dienst bewijzen, door een zoodanige teekening te ontwerpen.

Wat nu de wanden en gevels van die zaal aangaat, daaromtrent weten wij meer, niet zoo zeer door de rekeningen, maar door de oude teekeningen van 1686, en een die in het Archief van 's Lands gebouwen berust.

In de teekening van 1686 en in die van het werk van den Heer DE RIEMER, ziet men, dat tegen den voorgevel een voorhuis (in de rekeningen portaal genoemd) bestond, en twee in overstand geplaatste houten kamers, op ongelijke hoogte boven den grond geplaatst, en in de rekeningen *hangkamers* genoemd.

In de rekeningen wordt bij herhaling van dat portaal en van andere portalen gesproken; van dat voor de groote zaal vindt men in (1445 en 1459), dat de trappen werden hersteld: in (1468) dat *'s camele* gemaakt zijn: in (1474) dat het met groen merinos was gedekt: (1446) dat het een schoorsteen en een gewelf had: in (1504) dat voor dat portaal een glintuig met een hek stond, en dat het voor den grooten *kelderaer* (kelder) was geplaatst: in (1511) dat de *drie* houten kozijnen in hardsteen waren veran-

Digitized by Google

derd: in (1515) dat onder het portaal een venster was, en in (1446 en 1513) van een portaal aan de noordzijde van de zaal, hetwelk onmogelijk dat van den voorgevel kan geweest zijn, die ten westen was gekeerd; dit is mede het geval met een portaal (1452), gaande van de zaal naar de *Faelderey*, en van een portaal (1500) achter de groote zaal.

Van de hangkamers wordt gesproken (1480), dat die van hout waren; verder blijkt uit (1446, 62, 77, 1512, 14, 19 en 22), dat deze kamers met een deur uitkwamen in 't portaal, dat daar een schoorsteen in was, waarvoor het beeld van ST. CHRISTOFFEL was geschilderd, en eindelijk, dat die kamers dienden voor de rekenkamer.

In (1515) is er sprake van een buitengemetselde galerij, waardoor men in den toren ging: (1523) van een galerij in de groote zaal: in (1529) van het portaal van de galerij, nog in die (1520) opgaven omtrent galerijen, onder anderen van eene waar een bedstede in gemaakt was. Dit alles is vrij duister, zooveel echter schijnt te blijken, dat men door een trap naar die galerij of galerijen kwam, en dat er waren die toegang tot de hangkamers gaven.

Van een stoep aan de zuidzijde van de zaal wordt gesproken in (1459), en in (1462) van een stoep achter aan de zaal. Dit laatste is geheel duister, tenzij die stoep op de kleine binnenplaats heeft gestaan In eene rekening van (1519) staat, dat voor den gevel een *wimberg* van hardsteen stond, die in dat jaar hersteld is geworden. Was een wimberg toen hetzelfde wat wij er thans door verstaan? Het is niet onwaarschijnlijk. Thans beteekent het een versiering, zamengesteld uit 2 pynakels en een frontaal in het midden, die om het boogschild van een deur of venster zijn geplaatst; deze versiering kan dus voor het

Digitized by Google

portaal of voor een der vensters zijn geweest, maar dan is zij later, zonder in de rekeningen vermeld te zijn, weggenomen, want in de oude teekening van 1686 vindt men daarvan geen afbeelding. Daaruit zou dan volgen, dat de gevel te voren anders en meer versierd moet geweest zijn. Dit zou men ook meenen te mogen opmaken uit (1536 en 37), waar telkens van het uithakken en weder herstellen van hardsteen aan de torens gesproken wordt: bouwstoffen die daarin niet meer gevonden worden.

Van het groote rondlicht, midden in den voorgevel, thans nog aanwezig, wordt op verschillende tijden in de rekeningen gesproken (1447 en 49, 1503, 17, 18, 20, 21, 22), het wordt groote spiegel, groote ronde spiegel en ook groote O genoemd, meestal bij herstellingen van glasruiten in lood, maar ook van geheele vakken (*panden* genoemd); in een van die rekeningen (1520) staat „noch „vermaict an die groote Zael de ronde O op te Sael twee „Wapens en noch twee stukken an de Vrouwe dier in „staet vermaict". Dat was dus toen anders versierd dan tegenwoordig: thans zijn de traseringen in Borgondischen Stijl, hetgeen dus niet van de 13de eeuw kan wezen.

Zoo wordt ook melding gemaakt van de kleine rondlichten (1465 en 1554), die boven het groote rondlicht worden aangetroffen.

Van de overige vensters wordt op vele plaatsen gesproken: in (1397) van 11 stuks, in 1515 van 14 stuks, geleverd aan de groote zaal; voorts (1525, 27 en 77) van de vensters aan de zuidzijde van de zaal, dat is een der zijgevels. Deze vensters waren dus toen nog niet alle digt gemetseld: zoo staat in de rekening van 1521: „aan het glas „van die van Dordrecht vermaict een wapen en de diverse „stukken daarvan gestelt". Het was dus denkelijk een glas, door de stad Dordrecht gegeven, dat een wapen bevatte;

Digitized by Google

uit de rekeningen blijkt echter niet, of het het groote rondlicht geweest is.

Nog vindt men in verschillende rekeningen (1429, 60, 62, 63, 65 en 97), dat aan die vensters zijn geplaatst *Ferier*, *Verriers*, groote ronde *Verriers* en *Horden*, waarbij vermeld staat, dat zij geleverd waren door den mandemaker, opdat de ruiten niet door het kaatsen breken, en om aan de duiven het binnenkomen te beletten. Zij schijnen dus een soort van horden geweest te zijn, en niet hetgeen de Franschen door *verrières* verstaan. Er staat nergens vermeld wanneer zij weggenomen zijn.

Omtrent de deuren vindt men melding gemaakt in (1454, 15, 19, 25, 32 en 37), waarbij echter niets opmerkenswaardig is te vermelden.

Wat de goten aanbelangt, hierover komt in zeer vele rekeningen iets voor. Het merkwaardigste is die van 1469, waarin gesproken wordt van de steenen goten, aan de noord- en zuidzijde, die toen hersteld zijn en waaraan het ontbrekende is bijgeleverd. Die steenen goten zijn terug gevonden, zij bestonden dus nog in dien tijd; in die van 1529 echter vindt men, dat aan de goten van dezelfde zijgevels lood geleverd is geworden; het waren toen denkelijk houten goten. Over den arbeid echter voor de verandering van de steenen in houten goten; van den muur op die steenen goot gemetseld, en de noodzakelijke veranderingen van de kap, die bij zulk werk gevorderd wordt, vindt men nergens iets vermeld.

Omtrent de zijgevels zelve kan men met meer zekerheid spreken, want de schraagpijlers tusschen de vensters bestaan nog; daarop waren achtkante gemetselde pynakels geplaatst, gedekt door een wendellijst van gehouwen steen, waarop de gemetselde kepels (spitsen) stonden. Tusschen het dak en den borstweringsmuur lag de steenen goot, en

Digitized by Google

daarvoor stond een rei kanteelingen, die met kruiselwerk waren versierd. Zoo waren er ook op den bovendorpel van de groote dakvensters gemetselde kanteelingen gesteld; niet alleen spreekt de rekening van 1469 van al deze kanteelingen, maar ook de oude teekening in het Archief van 's Lands gebouwen geeft er de afbeelding van.

Aan de beide buitengevels waren, van schraagpijler tot schraagpijler, segmentsbogen gemaakt, die niet ver boven de vensters waren geplaatst. Die vensters waren met een segmentsboog, en niet met een puntboog, overspannen, daarom konden de leeuwen, waarvan hiervoren sprake was, bij geen mogelijkheid buiten gesteld geweest zijn.

Wat nu het gebruik der zaal aangaat, hieromtrent is moeijelijk iets met zekerheid te zeggen. In de vroegste tijden, toen nog al de zijvensters open waren, schijnt zij voor feesten en gastmalen gebruikt geweest te zijn; al hetgeen hiervoren is opgegeven geeft aanleiding om dit aan te nemen. Even waarschijnlijk is het echter ook, dat zij reeds in de zestiende eeuw niet meer geschikt gerekend werd voor de aanzienlijken in den lande, want in (1561) vindt men, dat op last van den Stadhouder daar een *recreatie* werd gegeven, waarbij 4 vaten *Mueselares* werden getapt, en daarbij muziek gemaakt door 2 pijpers en 2 trommelslagers; in (1568), dat daar een zekere som is betaald aan *Bier* en speellieden voor een vastenavonds-vermakelijkheid; en (1579), dat in de zaal stellaadjes waren opgerigt om rederijkersspelen te vertoonen.

Van de zeventiende eeuw weet men zeker, dat in die zaal kramen stonden met koopwaren, die ten voordeele van het Land werden verpacht (1620 en 1627), tevens werden daarin de op de vijanden veroverde vaandels opgehangen; ook de rekeningen van 1619 getuigen hiervan, en dit heeft

Digitized by Google

geduurd tot het laatst der vorige eeuw. Wenschelijk ware het dat dit laatste nogmaals mogt geschieden.

Ik zoude deze aanteekeningen nog kunnen vermeerderen met eene nota over de drie voornaamste rekeningen door mij aan den Heer BAKHUIZEN ter hand gesteld. Daar echter het belangrijkste gedeelte daarvan in deze aanteekeningen is opgenomen, en zij voor het overige grootendeels veronderstellingen bevat omtrent vele kunsttermen, die thans geheel verloren zijn geraakt, zoo meen ik te mogen aannemen dat zij weinig belangstelling zou vinden, en heb ik haar daarom achterwege gelaten.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten SEPTEMBER 1862.

Tegenwoordig de Heeren: J. BAKE, G. H. M. DELPRAT, IS. A. NIJHOFF, H. C. MILLIES, G. MEES AZ., J. H. SCHOLTEN, W. C. MEES, J. C. G. BOOT, S. KARSTEN, J. A. C. VAN HEUSDE, L. J. F. JANSSEN, en van de Natuurkundige Afdeeling F. J. STAMKART.

Bij afwezigheid van Voorzitter en Onder-Voorzitter wordt het presidium waargenomen door den Heer BAKE, terwijl de Heer BOOT de plaats van den Secretaris vervult.

Van den Heer LEEMANS is bericht ontvangen, dat hij wegens afwezigheid buiten Leiden, verhinderd wordt deze Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der laatste Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen eene missive van den Minister van Binnen-

Digitized by Google

landsche Zaken in dato 12 Junij ll., bevattende de goedkeuring der benoeming van den Heer C. W. OPZOOMER tot Voorzitter, door Z. M. verleend. Aangenomen voor kennisgeving.

De Heer G. MEES AZ. leest op verzoek van den Secretaris het levensbericht van het overleden lid der Akademie Professor J. G. HULLEMAN voor. Naar aanleiding daarvan deelt de Heer BOOT uit een brief van den overledene iets mede over diens plan om de fragmenten der πολιτείας van ARISTOTELES te verzamelen en met historischen commentaar voorzien uit te geven. De Heer KARSTEN, aan wien de apparatus is toevertrouwd, belooft daaromtrent later rapport uit te brengen. Ook de Heer BAKE spreekt over dien reuzenarbeid van ons te vroeg aan de wetenschap ontnomen medelid. De necrologie van den Secretaris, zooveel noodig door deze opgaven gewijzigd, zal in het *Jaarboek* der Akademie hare plaats vinden.

Over de stukken van den Heer ROSE kan bij afwezigheid der Commissie geen rapport uitgebracht worden.

Ook het verslag over het eponymologicon van REINESIUS wordt tot nader orde uitgesteld. De Heer JANSSEN, lid der Commissie, verzoekt, om aan anderen teleurstellingen te besparen, dat dit punt niet weêr op de Agenda gebracht worde, voordat de Commissie bericht, dat zij gereed is. Hij verzoekt, dat de vacature in de Commissie, ontstaan door het overlijden van den Heer HULLEMAN, aangevuld worde, en acht het wenschelijk, dat daartoe een lid worde gekozen, met de vergelijkende taalstudie bekend. De

Digitized by Google

Voorzitter benoemt daartoe den Heer L. PH. C. VAN DEN BERGH.

Daarop draagt de Heer BOOT het slot voor zijner bijdrage *over de Germania van Tacitus*, en toont het ongegronde aan van de bewering van H. KÜNSSBERG, dat de lofspraak van den schrijver over de Germanen ironie zoude zijn. — De Heer JANSSEN acht de echtheid der *Germania* tegen KÜNSSBERG voldoende gestaafd, maar wenscht, dat ook andere paradoxen in het zonderlinge boek van dien geleerde voorkomende, getoetst en wederlegd worden. Ook de Heeren KARSTEN en VAN HEUSDE richten eenige vragen tot den Spreker over den tijd, waarin de *Germania* zou geschreven zijn, en over den *Dialogus de oratoribus*, die door den Heer BOOT beantwoord worden. Zijne bijdrage zal opgenomen worden in de *Verslagen en Mededeelingen*.

De Heer KARSTEN deelt eenige gedachten mede *Over de Poëtiek van Aristoteles*. Hij weêrspreekt het gevoelen van H. DÜNTZEN, dat wij hier een echt en onvervalscht produkt van den grooten denker hebben, maar kan zich evenmin vereenigen met dat van FR. RITTER, dat het boek wel van ARISTOTELES is, maar sterk door anderen geïnterpoleerd. Hij acht dit moeielijk aan te nemen, omdat wij hier eene zonderlinge vermenging van zeer juiste opmerkingen en van veel verkeerds hebben, een volstrekt gemis aan logische orde en zamenhang. Volgens zijne meening is het boekje wel van ARISTOTELES, maar niet meer dan eene onafgewerkte schets, waarin door het gebruik in de scholen veel veranderd en misvormd is. De Heer KARSTEN geeft ten slotte zijn voornemen te kennen, om de vraag uitvoeriger te behandelen. — De Heer BAKE maakt de aanmer-

Digitized by Google

king, dat het geschrift vooral aan eene nieuwe kritiek dient onderworpen te worden.

De Heer JANSSEN biedt voor de boekerij der Akademie een exemplaar van zijn jongste werk: *Terra-cottas van het Museum van Oudheden te Leiden*, ten geschenke aan.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den OCTOBER 1862.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, L. J. F. JANSSEN, W. G. BRILL, H. C. MILLIES, J. VAN LENNEP, J. P. SIX, L. A. TE WINKEL, J. HOFFMANN, G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS, S. VISSERING, A. KUENEN, N. BEETS, M. DE VRIES, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. H. SCHOLTEN, T. ROORDA, J. A. C. VAN HEUSDE, S. KARSTEN.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Naar aanleiding van hetgeen daarin is gezegd van het HS. van het overleden Lid HULLEMAN over de πολιτεῖαι van ARISTOTELES, als gesteld in handen van den Heer KARSTEN, vermeldt deze, dat het gedeelte van dien arbeid, hetwelk handelt over den staat van Athene, genoegzaam is afgewerkt, om ter uitgave te kunnen worden gereed gemaakt. Daar het HS. niet is verkocht geworden, bestaat er geen verhindering, het werk te doen in het licht verschijnen.

Ten aanzien der stukken, betreffende de zoogenaamde Loterijzaal, overgelegd door den Heer ROSE, bericht de

Digitized by Google

Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, dat hij met den Heer L. PH. C. VAN DEN BERGH bezig is in de Registers op het Rijks-archief voorhanden, nasporingen over dit onderwerp te doen; daar echter wel 250 deelen hiertoe moeten onderzocht worden, kan men beseffen, dat dit een werk is van langen adem, en verzoekt de Spreker, dat het verwachte Rapport niet eerder op nieuw in den Beschrijvingsbrief zal worden aan de orde gesteld, eer de Commissie bericht heeft, dat zij met haar Verslag gereed is. De Vergadering neemt hiermede genoegen. — De Heer LEEMANS wenscht, dat in afwachting van dit nadere Rapport, inmiddels de voordracht zelve van den Heer ROSE in de *Verslagen en Mededeelingen* moge worden opgenomen, daar toch ook de teekeningen, op het bewuste gebouw betrekkelijk, thans door de maatschappij tot bevordering der Bouwkunst zijn openbaar gemaakt. De Heer VAN DEN BRINK verklaart, het stuk daartoe te zullen inleveren. De Vergadering besluit dien overeenkomstig.

De Heer BEILL erlangt het woord tot mededeeling zijner Bijdrage *over de vorming van zamengestelde woorden in het Nederlandsch.*

De Spreker gaat uit van de vraag: hebben zamenstellingen als *kunstversierd, hartontscheurd, wolkgekroond, schuimbedekt,* recht van bestaan? Deze vraag beantwoordt hij ontkennend. Het zijn, zegt hij, niet eens zamenstellingen: 't zijn slechts slordige uitdrukkingen voor *door kunst versierd, iemand uit het hart ontscheurd* enz. De taal verwerpt ze, daar heur het kenmerk der ware zamenstelling, eenheid van accent, ontbreekt: *Kúnst versíerd* heeft werkelijk twee accenten, bijgevolg is er geen wezenlijke zamenstelling tot stand gekomen.

Vanwaar, dat onze taal zulke zamenstellingen verwerpt, terwijl zij toch in het Sanskriet, het Grieksch en het Go-

Digitized by Google

thisch, waarvan de Spreker de voorbeelden geeft, met volle recht en kracht bestaan? De reden is deze, dat de betrekking, waarin het bepalende zelfstandig naamwoord in die zoogenaamde zamenstellingen tot het bepaalde woord staat, in onze taal niet door eenen naamval (zonder omschrijving door een voorzetsel) kan uitgedrukt worden, hetgeen in die andere talen, waar men een instrumentalis en een ablatief, of daarvoor in plaats tredende datief had, wel het geval was. Daarom derhalve kan men wel zeggen *kunstsieraad*, d. i. *sieraad der kunst*, maar niet *kunstversierd*, d. i. *versierd door kunst;* wel *schandvlek*, d. i. *vlek der schande*, maar niet *schandbevlekt*, d. i. *bevlekt met schande.*

Deze opmerking leidt den Spreker tot een onderzoek naar den aard van woorden als *drinkbeker*, *zaagmolen*, *bedelmonnik*. Zoo geene zamenstelling geoorloofd is, dan waarbij het bepalende naamwoord tot het bepaalde in de betrekking staat van een in de taal bestaanden casus, hoe dan die zamenstellingen te wettigen? Vooreerst, zegt de Spreker, moet het eerste lid van zulke zamengestelde woorden niet voor den zoogenaamden wortel eens werkwoords gehouden worden: slechts uit volkomen gevormde en zelfstandig bestaande *woorden* laat zich eene zamenstelling tot een nieuw woord denken. Zulke zamenstellingen hebben den infinitief des werkwoords tot eerste lid: *drinkbeker* is *drinkenbeker*, later *drinkebeker* (als Gothisch *augadaurô* voor *aúgandaurô*) en eindelijk *drinkbeker*. In het Engelsch zegt men nog: *drinkingglass, dressingroom*, waar *drinking, dressing*, een verbogen infinitief is, even als in *by making, in coming*. Hebben wij nu in dat eerste lid eenen infinitief en dus een zelfstandig naamwoord te erkennen, dan ontstaat de vraag: staat dan ook dit zelfstandig naamwoord in de betrekking van eenen casus tot het bepaalde woord? Het antwoord is: ja! De infinitief, namelijk, trad van ouds gemeenlijk op met het voorzetsel *te*, Gothisch *du*. Dit

Digitized by Google

voorzetsel was aan ellipsis onderhevig, en bij die ellipsis behield de infinitief de beteekenis, welke hij, met dat voorzetsel vereenigd, bezat. Zoo zeggen wij nog *scheepgaan*, voor *te schepe gaan*, *koordedanser* voor *te koorde*. Eveneens *drinken* (of oudtijds beter in den datief *drinkene*) voor *te drinkene*, dat is *om te drinken*. Alzoo bekwam de datief van den infinitief, subintellecta praepositione *te*, de kracht van een nieuwen, in geen der verwante talen bestaanden naamval, dien men *casus finalis* zou kunnen noemen. Daar zich nergens dan in het Duitsch zulk een casus heeft ontwikkeld, of liever door verloop is ontstaan, zoo bezit dan ook slechts het Duitsch, van het Oud-Hoogduitsch af, zamenstellingen als ons *drinkebroêr*, *speelhuis* enz.

Maar, zoo dan hier de verklaring steek houdt, dat in de zamenstelling het bepalende naamwoord in de betrekking van eenen bestaanden naamval staan moet, deze verklaring kan toch niet toepasselijk zijn op zelfstandige naamwoorden als *landzaat*, *kloosterbroeder*, *zijdewee*, *tafelappel*, en op bijvoegelijke naamwoorden als *doodstil*, *sneeuwwit*. — Zulke zamenstellingen moeten gansch anders verklaard worden. Het zijn, bijaldien het zelfstandige naamwoorden zijn, namen van personen of voorwerpen, ontleend aan iets, dat hen kenmerkt, en, zoo het bijvoegelijke naamwoorden zijn, namen van hoedanigheden, ontleend aan een beeld, dat is aan een voorwerp, waarmede de hoedanigheid overeenkomst heeft. Woorden nu van zulk eene beteekenis pleegt de taal door afleiding te vormen. Zoo is *dorpeling*, *kloosterling*, de naam van een persoon, ontleend aan zijn woonplaats; *het pootje*, de naam van een *wee*, eene ziekte, ontleend aan het lid, dat de zetel der ziekte is; *kranseling*, de naam van een *koek*, ontleend aan zijne gedaante; *doodsch*, de naam van eene hoedanigheid, ontleend aan den *dood*, waaraan zij doet denken, en *sneeuw-*

Digitized by Google

achtig beteekent: in aard en kleur gelijk aan *sneeuw*. Waar nu de taal aan voorwerpen en hoedanigheden namen vermag te geven, gevormd van den naam van dat, wat het voorwerp of de hoedanigheid kenmerkends heeft, zóó dat het voorwerp of de hoedanigheid niet genoemd, maar slechts door een afleidingsuitgang vertegenwoordigd wordt; daar heeft de taal ook de kracht en het recht, om aan den naam der zaak, die aan eenig voorwerp of hoedanigheid het kenmerk geeft, den naam van dit voorwerp of deze hoedanigheid toe te voegen, en aldus eene zamenstelling te vormen, gelijk *landzaat*, *zijdewee*, *doodstil*, *sneeuwwit*. De zamenstelling heeft hier haar ontstaan te danken aan een uitdrukkelijk noemen van dat wat anders niet genoemd, maar er slechts bij gedacht wordt. Zou de taal wel *dorpeling* mogen vormen, maar niet *landzaat*, daar zij toch, als het gebruik zulks gewild had, *landeling* had kunnen vormen, even goed als *dorpeling* en *stedeling*? Zou zij wel *doodsch* en *sneeuwachtig* mogen bezigen, maar niet *doodstil* en *sneeuwwit*? Zulke zamenstellingen zijn minder stout, dan deze afleidingen: zij bieden, als het ware, de uitlegging van dat wat enkele afleidingen te kennen geven, en juist daardoor zijn zij gewettigd; juist daarom kan de taal wel zeggen *landzaat*, maar niet *landgezetene*: voor het eerste had zij het voorbeeld van afgeleide woorden als *stedeling*; het andere zag zij zich verboden door het gemis van eenen casus locativus, welks bezit het Sanskriet veroorlooft een woord als *nâuśtas'* (*in het schip staande*) te vormen.

De Spreker, eenmaal over de vorming van zamengestelde woorden aan het redeneren, brengt alsnu woorden als *oliekoop*, *deugdlief*, *brekespel*, *stokebrand*, *blaauwbaard*, *langhand*, *kaalkop*, *reinhart*, ter sprake. Hoe komt het, dat al zulke woorden iets dubbelzinnigs aan zich hebben, dat hen, tegenwoordig ten minste, uit den hoogeren stijl

Digitized by Google

verbant? Zij zijn spotnamen of benamingen van eene afkeurende of schertsende strekking. In het Sanskriet, het Grieksch, het Latijn, het Gothisch daarentegen hebben zamenstellingen van volkomen gelijke natuur niet het minste, dat haar edel karakter schendt. De reden schijnt deze, dat met zulke zamenstellingen onze taal zich meer veroorlooft, dan haar toekomt. Hare te groote stoutheid wreekt zich door het dubbelzinnig karakter der onrechtmatig gevormde woorden; op de overtreding is, als het ware, de straf gevolgd. Immers de zamenstelling van zulke woorden, als waaruit die door den goeden smaak gewraakte verbindingen bestaan, kan slechts door middel van eenen afleidingsuitgang tot stand komen: *vrijzin* kan men niet zeggen, wel *vrijzinnig* (een woord, merkt de Spreker op, dat minstens drie eeuwen oud is), *grootmoed*, *viervoet* gaat niet aan. wel *grootmoedig*, *viervoetig*; *deugdlief* is belagchelijk, *deugdlievend* is onberispelijk. Ook de verbuigingsuitgang nu is bij machte twee woorden tot eene zamenstelling te vereenigen, en, als het ware, eenen band om die losse bestanddeelen te slaan. Maar onze taal heeft te zeer de oorspronkelijke declinatie-vormen harer substantieven en adjektieven verloren, dan dat de verbuigingsuitgang nog in staat zou zijn den band der zamenstelling uit te maken. In de genoemde oude talen bracht de verbuiging de zamenstelling bij zulke woorden tot stand. Zij zijn daar adjektieven, als zoodanig door hunne eigenaardige verbuiging gekenmerkt. Het Gothisch *hrainjahairts* is een adjektief: bij ons kan *reinhart* niet anders dan een substantief zijn, omdat ons bij gemis van verbuigingsvormen slechts het artikel *een* (*een reinhart*) ten dienste stond om den stempel aan het woord te geven.

Maar heeft dus aan den eenen kant onze taal veel verloren, daar zij die oude talen niet *schuimbedekt*, *staalge-*

Digitized by Google

panserd kan nazeggen, noch *reinhart* als adjektief of *schendevreê* met waardigheid bezigen kan; aan den anderen kant heeft zij veel gewonnen. Immers van zamenstellingen als *drinkbeker, bedelmonnik* hebben die talen geen spoor, en zelfs van adjektieven als *doodstil, sneeuwwit* hebben zij, mijns bedunkens, de wedergade niet. Zoo waar is, dat, mits eene taal leve en door een edel en beschaafd volk gesproken worde, zij niets kan verliezen, zonder zich het verlies op de eene of andere wijze te vergoeden.

Over deze Bijdrage wordt eene breede wisseling van gedachten gevoerd. De Heer DE VRIES, ofschoon zich met de gronden van den Heer BRILL vereenigende, zou evenwel wenschen, dat vooral aan dichters de vrijheid wierde gelaten, soortgelijke woorden nu en dan te bezigen, daar zij soms niet weinig tot eene schilderachtige voorstelling kunnen bijdragen. De Heeren VAN LENNEP en BEETS hebben daartegen eenig bezwaar, daar toch hetgeen niet logisch bestaanbaar is, ook niet als uit een esthetisch oogpunt aanbevelingswaardig mag beschouwd worden. De Heer ROORDA meent, dat de vraag vooral moet zijn, of men met het zamengestelde woord een vereenigd denkbeeld heeft willen uitdrukken; zoo als bij voorbeeld in *kostschool* een denkbeeld ligt opgesloten, hetwelk niet anders dan door het zamengestelde woord kan worden uitgedrukt. De Heer TE WINKEL doet opmerken, dat het volk niet gewoon is om zamenstellingen op te nemen, die maar bestemd zijn om voor een enkel oogenblik te moeten dienen. De woorden daarentegen die met *zelf* zijn zamengesteld (b. v. *zelfgemaakt*), waartegen de Heer BEETS heeft verklaard bij wege van uitzondering geene bedenking te hebben, zijn gevestigd door een duurzaam gebruik, en hebben als zoodanig een genoegzaam recht van bestaan.

Digitized by Google

De Heer BEETS biedt voor de Boekerij der Akademie aan, een Exemplaar der *Gedichten* van STARING, welke de begaafde Auteur tot zijnen dood toe is blijven herzien, en waarvan zijne kinderen thans eene uitgave wenschten te zien in het licht verschijnen, waarin deze laatste herzieningen zijn opgenomen. De Heer BEETS heeft deze uitgave doen voorafgaan van eene Inleiding, waarin hij de voortreffelijke poëzij des vereeuwigden Dichters heeft zoeken te kenschetsen.

De Heer JANSSEN biedt namens het Buitenlandsche Lid CONESTABILE een nummer aan van zijne *Revue Archéologique.*

De Heer TE WINKEL legt een compleet exemplaar van den *Taalgids* óver, voor de Bibliotheek der Akademie.

De Heer SCHOLTEN biedt aan een nieuwen druk zijner *Geschiedenis van Godsdienst en Wijsbegeerte.*

De Heer LEEMANS vermeldt, dat bij de Commissie ter instandhouding der overblijfsels van oude vaderlandsche kunst, sedert de laatste opgaaf, zijn ingekomen berichten mededeelingen, teekeningen en andere stukken van:
den Heer Commissaris des Konings voor de Provincie Noord-Holland;
den Heer Staatsraad Commissaris des Konings voor Gelderland;
den Heer ALEX. SCHAEPKENS te Maastricht;
den Heer G. N. ITZ, Gemeente-Architekt te Dordrecht;

Digitized by Google

den Heer A. C. BON te Westschouwen;
den Heer Burgemeester der Gemeente Maassluis;
den Heer H. G. HAASLOOP WERNER te Elburg;
den Heer Burgemeester der Gemeente Dodewaard;
den Heer H. D. M. STEUR te Maassluis;
Professor W. VROLIK te Amsterdam.

De Vergadering wordt daarna, terwijl niemand verder iets ter tafel brengt, door den Voorzitter gesloten.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den NOVEMBER 1862.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, J. BAKE, J. P. SIX, C. LEEMANS, J. VAN LENNEP, D. HARTING, L. J. F. JANSSEN, S. KARSTEN, N. BEETS, J. H. HOLWERDA, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. MEES AZ., B. J. L. DE GEER, L. PH. C. VAN DEN BERGH, H. C. MILLIES, J. H. SCHOLTEN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. C. G. BOOT, J. E. GOUDSMIT, en van de Natuurkundige Afdeeling: W. VROLIK.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgedragen en vastgesteld. — Het wordt in handen gesteld van den Heer BRILL, om de aanteekeningen wegens zijne voordracht nader aan te vullen.

Geene stukken noch brieven voor de tegenwoordige Vergadering zijn bij den Secretaris ingekomen. Het woord wordt alzoo gegeven aan den Heer MILLIES tot het voor-

Digitized by Google

dragen zijner mededeeling omtrent de Oostersche vertalingen van het werk van GROTIUS, *De Veritate Religionis Christianae.*

Uit het dienaangaande ingestelde onderzoek trekt Spreker het gevolg, dat van al de gewoonlijk genoemde Oostersche vertalingen van het geschrift van GROTIUS alleen de Arabische als zeker, — als gedrukt en verspreid te beschouwen is.

De Voorzitter bedankt den Heer MILLIES voor de geleverde bijdrage, en verzoekt die voor de *Verslagen en Mededeelingen*, waartoe zij door den Auteur wordt afgestaan.

Daarna leest de Heer KARSTEN zijne Bijdrage voor, betreffende het Werk van ARISTOTELES *over de Dichtkunst.* Het komt Spreker voldingend bewezen voor, dat het geschrift, zoo als het voorhanden is, in dien vorm niet van ARISTOTELES kan afkomstig zijn, op grond zoowel van de onvolledigheid en wanorde, welke er in heerschen, als van de onnaauwkeurigheid en slordigheid van taal en stijl. Uit aanmerking hiervan zijn in den laatsten tijd twee onderscheidene gissingen geopperd. Sommigen namelijk meenen, dat het Werk zoude zijn een *Compendium* van het grootere werk, door eenen lateren *Epitomator* vervaardigd in de tweede of derde eeuw der Christelijke jaartelling. — Volgens anderen zoude het een eerste ruwe schets of ontwerp zijn van een grooter werk, door den beroemden Schrijver voorgenomen, een *ὑπόμνημα*, gelijk men zulke eerste ontwerpen noemt. — De Spreker kan zich noch met het gevoelen van den geleerden DÜNTZER vereenigen, die het Werk, zoo als het daar ligt, aan ARISTOTELES vindiceert, noch met het oordeel van EGGER, die het geschrift beschouwt als eenen legger door ARISTOTELES op vergevorderden leeftijd vervaardigd, bestemd om als handleiding tot het houden

Digitized by Google

van mondelinge voordrachten te dienen; maar houdt het voor een later vervaardigd *Compendium* van het grootere werk van ARISTOTELES, ten dienste van het onderricht in de Poëtica zamengesteld, deels uit excerpta, deels uit paraphrasen van den text van ARISTOTELES zamengeflanst; tot staving van welk gevoelen door hem onderscheidene gronden worden bijgebracht en in het breede uitéengezet.

Op de vraag van den Voorzitter, of de Bijdrage voor de *Verslagen en Mededeelingen* bestemd is, antwoordt de Heer KARSTEN, dat hij het stuk nog nader wenscht te bearbeiden, alvorens het onder het oog der geleerde wereld gebracht worde.

De Bijdrage van den Heer BEETS over eene nieuwe uitgave der Dichtwerken van HOOFT, als te uitvoerig voor den nog overschietenden tijd, wordt verdaagd tot eene volgende Vergadering.

Op aanzoek van den Voorzitter neemt de Heer LEEMANS het woord op over zeker Adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, door den Gemeente-Ontvanger van Amsterdam, den Heer VAN HOORN, ingeleverd, en in druk verspreid, waarin die Heer zich beklaagt over hetgeen de Commissie voor de oude monumenten in een Rapport, in het *Jaarboek der Akademie* opgenomen, te zijnen laste, als huurder der gronden, waarop de ruïne van Brederode staat, is ingebracht. De Heer LEEMANS zegt, dat bij een te werk gesteld naauwkeurig onderzoek is gebleken, dat er niets te veel dienaangaande is gezegd, daar men er nog veel meer over had kunnen in het midden brengen. Eindelijk vermeldt de Heer LEEMANS nog, dat door den Heer SCHAEP-

Digitized by Google

KENS te Maastricht aan de Commissie voor de Overblijfselen der oude Vaderlandsche Kunst enz. zijn ingezonden twee gekleurde lithographiën van belangrijke oude gebouwen te Maastricht.

Niemand heeft iets verder voor te stellen en de Vergadering wordt gesloten.

Digitized by Google

OVER DE OOSTERSCHE VERTALINGEN

VAN HET

BEROEMDE GESCHRIFT VAN *HUGO GROTIUS:*

DE VERITATE RELIGIONIS CHRISTIANAE,

DOOR

H. C. MILLIES.

Niet slechts op het gebied der oude letteren, ook in de geschiedenis der nieuwere letterkunde ontdekken wij vaak den invloed der valsche traditie, zien wij soms bij voortduring een werk ten onregte aan dezen of genen schrijver toegekend. Door de vroegere gissing van dezen, of de onjuiste opvatting van genen, bij lateren als zekerheid aangenomen en voortgeplant, worden dikwerf tot in onzen tijd bijzonderheden van eenig geschrift vermeld, die bij nader onderzoek blijken of nog onzeker, of wel geheel valsch te zijn. Een enkel voorbeeld wenschte ik hier ter sprake te brengen, ten gevolge van een onderzoek, waarmede ik mij onlangs heb bezig gehouden naar de Oostersche vertalingen van het beroemde geschrift van HUGO GROTIUS: *de veritate religionis Christianae.*

Bekend is het, dat dit geschrift algemeen als een der voortreffelijkste wordt geacht onder de werken van den man, dien ons vaderland steeds als een zijner grootste sieraden moet eeren.

Digitized by Google

In 1620, in de gevangenis te Loevestein, onder den druk der beproeving verlichtte en sterkte hem de kracht des Christelijken geloofs, wilde zijne liefde nog werkzaam zijn voor zoo vele wakkere landgenooten, eenvoudigen en ongeleerden, die den Oceaan doorkruisten, of rondzwierven op de kusten der Moslemen en Heidenen, en daartoe schreef hij dat merkwaardig leerdicht, dat den titel draagt: *Bewijs van den waaren Godsdienst.* Wat zonderling drukt zich NICERON, *Mémoires pour servir à l'hist. des hommes illustres*, T. XIX. Paris, 1732. 8°. p. 342 over het doel van dit dichtwerk aldus uit: „GROTIUS avoit composé ces Vers pendant sa prison de *Louvestein*, pour les Matelots Hollandois qui alloient aux Indes, afin qu'ils pussent en *les chantant* s'instruire eux-mêmes et instruire les peuples chez qui ils iroient." Juister schrijft GERARD BRANDT: „Zyn ooghmerk was, zynen landtsluiden, inzonderheit die de zee bouwden, met dit werk te dienen, op dat ze hunnen tydt, in de leedigheit der lange zeereizen, nuttelyk mogten besteeden, en zich van kennis voorzien, om hunnen Godsdienst te konnen verdeedigen, den ongelovigen, den Heidenen, Jooden en Mahumetanen, van de zaalighmaakende Waarheit t' overtuygen, en 't Christenryk verder uit te breiden." Treffender nog ontvouwt de dichter zelf *) het doel van zijn werk in dien schoonen, krachtigen aanhef:

// Trouwhartig Hollandsch volk, vermaert van meenig eeuw,
Die nu al over langh de vlagge van de Leeuw
Doen vliegen hebt soo verr' de wind heeft konnen dragen,
En uwen naem verbreyd, soo daer 't begint te dagen,
Als daer den avond ryst, jae wyder zyt gegaen
Dan hem de son wel strekt door synen dwerschen baen;

*) Elders, in zijn brief uit Parijs van 8 Julij 1621 aan ANDREAS SCHOTT, vermeldt GROTIUS kortelijk het ontstaan, doel en plan van dit werk. Cf. *Sylloges epistolarum a viris illustr. scriptarum Tomus II. Coll. per* PETRUM BURMANNUM (Leidae, 1727). 4°. pag. 441 sq.

Digitized by Google

Als gy kloekmoedigh komt deur 't blaeuwe veld gevaren,
En met een hout bedwingt de buyen en de baren,
Denkt niet dat al 't geblaes 't welck door het ydel dwaelt,
En 't nat dat naer de maen nu swelt, dan weder daelt,
En ook de steen, waer door het stael heeft kragt gekregen
Te reghten uwen loop door d'onbespoorde wegen,
Daer toe alleene dient, op dat gy hebben soud
De wisselbanken ryk van 't Afrikaensche goud,
De huysen vol yvoirs, de spykers overgoten
Hier van Ternaetschen oegst, daer van Bandaensche noten:
Neen, neen, wat hooger is 't daer gy om denken moet,
't Is om een meerder saek, 't is om een grooter goed
Dat God geboden heeft dat voor U souden wyken
In 't ploegen van de zee des gantsche werelts ryken,
Op dat gy brengen soud diep in 't versengde land
Een aengenamer vier van Goddelyken brand,
Op dat al waer men siet des hemels twaleff lichten
Gy 't licht door twaleff boôn outsteecken soud gaen stichten,
Op dat gy voeren soud tot aen het winter-huys
En aen de zuyder asch 't Jerusalemsche kruys."

Moge ook al de latere tijd op de behandeling der hoogstgewigtige stoffe, op inhoud en vorm van dit uitvoerig leerdicht vele aanmerkingen kunnen maken, welke kritiek zou niet ontwapend worden door het zoo naïve, diep gevoelde en roerende slot:

„Neemt niet onwaerdig aen dit werkstuk myner handen,
O des aerdbodems merkt, o bloem der Nederlanden,
Schoon Holland: laet dit syn in plaats van my by U,
Myn Koningin! ik toon soo als ik kan nogh nu
De liefde die ik heb altyd tot u gedragen,
En draegh en dragen sal voorts alle myne dagen.
Vind gy hier iet het welk u dunkt te wesen goed,
Bedank Hem sonder wien geen mensch iet goeds en doet.
Is hier of daer gemist, erinnert met meêdoogen
U selven wat een wolk bedwelmt der menschen oogen:
Verschoon veel liever 't werk, dan dat gy 't bitter laekt,
En denk: och heer, het is op Louvesteyn gemaekt."

Digitized by Google

Zeven jaren later heeft GROTIUS, destijds te Parijs, op verzoek van den geleerden HIERONYMUS BIGNON *), advocaat des konings in het Parlement, zijn Hollandsch dichtwerk in Latijnsch proza onder den titel: *de veritate religionis Christianae* omgewerkt het licht doen zien, in welke taal het met en zonder zijne aanteekeningen dikwerf is herdrukt, en waaruit het in verschillende andere talen is overgebragt. Van deze vertalingen zal ik thans alleen de Oostersche bespreken.

Onder de nieuwere schrijvers drukken sommigen zich daarover onbepaald uit, gelijk Mr. JERONIMO DE VRIES, in zijne schoone uitgave: HUGO DE GROOT'S *bewijs van de ware Godsdienst, enz.* Amst., 1844, die zegt, dat het „in bijna alle bekende talen overgebragt" is, ll. bl. III. Zoo ook ERNEST GRÉGOIRE in de *Nouvelle Biographie générale, publ. sous la direction de M. le Dr.* HOEFER, Tome 22. Paris, 1858. 8°. p. 213: „on en a publié des traductions dans presque toutes les langues." Anderen gaan verder en noemen bepaalde, maar veelal verschillende vertalingen. Zoo heet het in de *Biographie Universelle*, (biographie door P. H. MARRON) T. 18. Paris, 1817. 8°. p. 550: „Ce traité a été traduit du latin dans presque toutes les langues, même en grec, en arabe, en persan, et dans quelques langues de l'Inde. Quelques-unes de ces versions n'ont cependant pas été imprimées." De Hoogl. JOH. VAN VOORST, in zijne verhandeling *over de letterkundige verdiensten van* HUGO DE GROOT, gelezen in de 3e Classe van het Koninklijk Nederl. Instituut, noemt bepaaldelijk overzettingen in de Arabische, Perzische, Malabaarsche en Chinesche talen †). Dr. B. GLASIUS, in zijn *Godgeleerd Nederland*, Ie Dl., 's Hertogenb.,

*) Men zie den brief van dankzegging van H. BIGNON in: *Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae ecclesiasticae et theologicae, etc.* Amst., 1704. fol. pag. 728.

†) Cf. *Gedenkschriften in de hedendaagsche talen, van de derde Classe van het Kon. Ned. Instituut van Wetenschappen* enz. Dl. IV. Amst., 1833. 4°. bl. 58.

Digitized by Google

1852, bl. 579, vermeldt, weder eenigzins anders, vertalingen in het Perzisch, Arabisch, Chineesch en Maleisch. Dezelfde noemt ook de Duitsche geleerde H. LUDEN: HUGO DE GROOT, *uit zijne lotgevallen en schriften*, Leeuw. 1830. 8°. bl. 212, maar hij voegt er voorzigtig, schoon mede onbepaald, de opmerking bij, dat deze vertalingen niet alle gedrukt zijn. Ook bij vroegere schrijvers, schoon meestal wat matiger in hunne opgaven, bestaat groot verschil. PAULUS COLOMESIUS noemt in Oostersche talen alleen eene vertolking in het Arabisch *). GERARD BRANDT, in de voorrede voor zijne Hollandsche uitgave, 's Hage, 1683, in 8°., noemt alleen eene vertaling in het Perzisch. In de *Historie van het leven des Heeren* HUIG DE GROOT, *door* CASPAR BRANDT, *en vervolgd door* ADR. VAN CATTENBURGH, Dordr. en Amst. 1727. f°. I^e^ Dl. bl. 378 worden eene Arabische en eene Perzische vertaling vermeld. DE BURIGNY, *Vie de* GROTIUS, *avec l'histoire de ses ouvrages;* Amst., 1754, Tome 2, pag. 105, gewaagt van vertalingen in het Arabisch, Turksch, Maleisch en Chineesch. Het uitvoerigst heeft JO. CHRISTOPH. KOECHER dit onderwerp behandeld in zijne letterkundige geschiedenis van GROTIUS' geschrift †), maar bij zijn onderzoek vooral twee bronnen volgende, heeft hij, naar mijn inzien, de bestaande duisterheden niet voldoende opgehelderd en door misverstand nog nieuwe daarbij doen ontstaan. Van de twee bedoelde werken, door KOECHER en vele anderen gevolgd, is het eerste het bekende werk van JO. ALB. FABRICIUS, *Delectus argumentorum et syllabus scriptorum qui veritatem religionis Christianae adversus Atheos etc. asseruerunt.* Hamb., 1725, 4°., waarin de S. pag. 551 sq. over de vertalingen van GROTIUS' geschrift handelt en daaronder vier

*) P. COLOMESII *opera*, ed. J. A. FABRICIO. Hamb., 1709. 4°. p. 822.

†) In het 2e Deel zijner uitgave van dit werk van GROTIUS onder den bijzonderen titel: HUGO GROTIUS *de veritate religionis Christianae, variis dissertationibus illustratus.* Halae Magdeb., 1739. 8°.

Digitized by Google

Oostersche noemt, in het Arabisch, Perzisch, Maleisch en Chineesch. Het andere werk werd in 1727 onder de valsche opgave der drukplaats: *Delphis Batavorum*, door een' ongenoemden, gelijk men gewoonlijk meent, door een' geleerden Duitscher, PETRUS AMBROSIUS LEHMANN *) uitgegeven, onder den titel: HUGONIS GROTII *Belgarum Phoenicis Manes ab iniquis obtrectationibus vindicati. Accedit scriptorum ejus tum editorum tum ineditorum conspectus triplex.* Deze vermeldt p. 816 sq. mede vier Oostersche vertalingen, in het Arabisch, Perzisch, Malabaarsch en Chineesch. Geheel naar willekeur, zooals het schijnt, hebben nu latere schrijvers van deze vroegere opgaven een of ander overgenomen, of wel gemakshalve de meeste of alle bij elkander gevoegd. Bestond er nu ergens eene naauwkeurige, betrouwbare bibliographie, dan ware deze zaak spoedig tot zekerheid te brengen, maar dit is niet het geval. Alle mij bekende bibliographische hulpmiddelen zijn voor dit onderwerp geheel onvoldoende. Ook het nieuwste werk, de *Bibliotheca Orientalis* van Dr. J. TH. ZENKER, Vol. I. Leipz., 1846. Vol. II. 1861. 8°. is ten aanzien van dit soort van boeken nog hoogst onvolledig. Inderdaad schijnt het zeer te verwonderen, dat nergens eenige voldoende opgave is te vinden van het groot aantal Christelijke schriften, die sedert omstreeks drie eeuwen in allerlei talen van Azië zijn gedrukt geworden, en toch bekleeden deze in de geschiedenis der Christelijke kerk, van de verbreiding des Christendoms, van de betrekkingen der verschillende Europesche volken met de onderscheidene gedeelten van Azië, vaak ook in de geschiedenis der ontwikkeling en beschaving dier volkeren, en op het gebied van taal- en volkenkunde geen geringe plaats. Voor een groot

---

*) Cf. CHRISTOPH. SAXIUS, *Onomast. Lit.*, Trai. ad Rh. 1782. 8°. P. IV. p. 103. — *Anonymi praefatio ad* J. G. HEINECCII *Praelectiones Acad. in* H. GROTII *de J. B. et P. Libros III.* Ed. 3ª. Genevae, 1738. 4°. — De Hoogl. J. VAN VOORST, in zijne *Verhandeling over de letterk. verdiensten van* H. DE GROOT. bl. 35.

Digitized by Google

gedeelte is dit gebrek aan bibliographische opgaven aan de zonderlinge, onverklaarbare geheimhouding toe te schrijven, die reeds vroeger bestond, maar vooral ook in onze dagen op dit gebied van Christelijke werkzaamheid heerscht. Nog in de laatste jaren ontdekte ik, dat én in Indië én hier te lande Christelijke geschriften in verschillende Oostersche talen zijn gedrukt geworden, die zeker aan de meesten onbekend zijn gebleven, waarvan geen enkel exemplaar hier verkrijgbaar is gesteld. Geheel hetzelfde heeft voortdurend in Engeland, Frankrijk, Duitschland en elders plaats. Van daar is het, ook bij de langdurigste nasporing, zoo moeijelijk, vaak onmogelijk met zekerheid te zeggen, of eenig Christelijk geschrift in deze of gene taal van het Oosten is uitgegeven, te bepalen, wat in verschillende talen van Azië werkelijk is gedrukt geworden. Bij het onderzoek naar de Oostersche vertalingen van het werk van GROTIUS heb ik dus gemeend dezen weg te moeten volgen, bij elke genoemde Oostersche vertaling na te gaan, wie het eerst daarvan gewaagt en op welken grond; daarna, of ook van elders het bestaan van zulk eene vertaling met voldoende zekerheid blijkt. Zoo zullen wij achtervolgens al de vermelde vertalingen in het Arabisch, Perzisch, Turksch, Malabaarsch, Maleisch en Chineesch nagaan.

Van de Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift is de geheele geschiedenis met bijna voldoende klaarheid van haar begin tot haar einde te vervolgen. Van de aanleiding tot deze vertaling heeft HUGO GROTIUS zelf in een brief aan zijn broeder WILLEM, uit Parijs van 16 Februarij 1641 *), het eerst berigt gegeven.

De later als Hoogleeraar in het Hebreeuwsch en Ara-

*) Cf. GROTIUS, *Epist.* 534, pag. 914, edit. P. et J. BLAEU. Amst., 1687. f°. — EDW. POCOCKII *Epist. ad* G. J. VOSSIUM, 598. Oxon. VI Id. Aprilis 1642, in GERARDI JOANNIS VOSSII *Epist. select.* p. 319. *Operum* T. IV. Amst., 1689. f°.

Digitized by Google

bisch te Oxford beroemde EDWARD POCOCK kwam, na zijn tweede verblijf in de Levant, waar hij het laatst als Kapellaan bij het Engelsch Gezantschap te Konstantinopel had vertoefd, op zijn terugreis naar Engeland, kort na Kerstijd in het jaar 1640, te Parijs, waar hij GROTIUS leerde kennen en hem zijn voornemen mededeelde om de Arabische vertaling van zijn geschrift *de veritate religionis Christianae* uit te geven, hetgeen door GROTIUS zeer werd toegejuicht. De levensbeschrijver van Dr. EDW. POCOCK deelt ons van de persoonlijke ontmoeting dezer twee uitstekende geleerden eene bijzonderheid mede, die welligt niet zonder belang is geweest in de geschiedenis van GROTIUS. Bij hun gesprek werd vooral gehandeld over den toestand van het Oosten en over de redenen, waarom de heilige Godsdienst van Christus, in plaats van in die oorden veld te winnen, door de ongeloovigen met groote verachting werd beschouwd. POCOCK gewaagde van verschillende zaken, die hij als nadeelig beschouwde, maar onder alle, zeide hij, was niets schadelijker, dan de vele scheuringen en verdeeldheden onder hen, die den naam van Christus belijden en die als ééne kudde onder éénen herder behoorden te zijn. GROTIUS sloeg gaarne geloof aan hetgeen POCOCK dus vermeldde: het versterkte zijn voornemen en zijn moed om het hem voorgestelde doel na te jagen, namelijk, zoo veel hij vermogt, den vrede en de eenheid van de Christelijke wereld te bevorderen *). Wanneer de even geleerde, als zedige POCOCK dit werk heeft volbragt, schijnt niet geheel met zekerheid te bepalen. Het waarschijnlijkst komt mij voor, dat dit reeds in 1641 was geschied †). Volgens een ander, vermoedelijk min-

*) Cf. *The Theological Works of Dr.* POCOCK. Lond., 1740. fol. Vol. I. p. 18 sq. HUG. GROTII Epistolae. Amst. 1687. f°. pag. 914.

†) Gelijk uit de woorden van HUGO GROTIUS van 16 Febr. 1641: „Anglus, qui meum librum Arabicum vertit sermonem," en uit die van POCOCK van VI Id. April. 1642: „Quod si Deus otium et vitam

Digitized by Google

der naauwkeurig berigt, was POCOCK op het einde van 1659 nog daarmede bezig *). Ten aanzien van deze vertaling mag ik eene bijzonderheid niet verzwijgen, die beide uitstekende mannen evenzeer tot eer verstrekt. De naauwgezette en geleerde POCOCK vond in het VIe boek van GROTIUS' werk eenige zaken van MOHAMMED en zijne volgelingen vermeld, die hij, gelijk zoo vele vooroordeelen onder de Christenen, met de waarheid in strijd achtte †). Hij deelde zijne bedenkingen aan GROTIUS mede, die hem hartelijk dankte en volle vrijheid gaf, om in zijne vertalingen die fabelen weg te laten, die GROTIUS zonder onderzoek, op gezag van SCALIGER, had opgenomen §).

Daar POCOCK zijne Arabische vertaling tot een dubbel doel, de bekeering der Mohammedanen en de onderrigting der onkundige Christenen in het Oosten bestemde, voegde hij, behalve eenige veranderingen, er eene geheel nieuwe inleiding bij.

---

concesserit, dabo forsan operam, ut lucem videant, vel Editioni saltem parentur libri sex Ampl. Viri HUGONIS GROTII — in linguam Arabicam versi." is af te leiden. In dat jaar meldt POCOCK's levensbeschrijver ll. p. 21: „It appears also from HOTTINGER's Letter, that he was excited to turn the Helvetick Confession into Arabick, by hearing from HUGO GROTIUS, at Paris, that Mr. POCOCK *had done* the same by his Book, *de Veritate Religionis Christianae*." Cf. ibid. p. 57.

*) Zoo schrijft HENDRIK OLDENBURG, den 2^den^ Dec. 1659 uit Parijs aan JOB LUDOLF: „Cl. POCOCK, Oxoniae Professor, accingit se, ex consilio vere christiano, versioni libelli H. GR. *de Veritate Religionis Christianae* in linguam Arabicam." Cf. HUGONIS GROTII *Manes vindicati*, Delphis Batav., 1727. 8°. pag. 817. Waarschijnlijk is bij de woorden „accingit se — versioni" in de latijnsche vertaling *edendae* uitgevallen.

†) Toch is het niet te ontkennen, dat de sprookjes van de gespleten maan en dergelijke mirakelen onder het volk, en vooral bij de Sjiïten zeer verbreid zijn. Cf. G. WEIL, MOHAMMED *der Prophet*. Stuttgart, 1843. 8°. S. 65 sq. 85; *The Life and Religion of* MOHAMMED *etc. by Rev.* JAMES L. MERRICK. Boston, 1850. 8°. p. 155 sq; G. K. NIEMANN, *Inleiding tot de kennis van den Islam*. Rott., 1861. 8°. p. 131 vg.

§) Cf. *The Theolog. Works of* POCOCK. Vol. I. p. 18 sq. 56 sq.; ED. POCOCK, *Specimen historiae Arabum etc.* Oxon., 1650. 4°. p. 186 sq.; HADR. RELANDI *de religione Mohammedica libri duo*. Traj. ad Rh. 1717. 8°. p. 260.

Digitized by Google

Zeer waarschijnlijk komt het mij naar het zoo even opgemerkte voor, dat die Arabische vertaling lang was afgewerkt, voor zij gedrukt is geworden. Wanneer wij het oog slaan op de overgroote nederigheid van POCOCK en op zijn gebrek aan fortuin, daar hij bij zijne godsvrucht en trouw aan beginselen zooveel had geleden in den burgeroorlog, dan zouden wij vermoeden, dat die druk welligt nimmer zou hebben plaats gehad, zoo niet een man de noodige hulp had geboden, die onder de voortreffelijksten van zijnen tijd behoorde, een man, in wien, wat zeldzaam schijnt, de hoogste gaven, aanzien van geboorte, rijkdom, wetenschap en godsdienst, op het schoonst vereenigd waren. Wanneer er in die dagen in Engeland sprake is van ijverige beoefening der wetenschap, van nieuwe ontdekkingen op het gebied van natuur-, schei-, geneeskunde, wanneer er voor de handhaving en uitbreiding des Christendoms iets gedaan moet worden, bij al wat goed en schoon en edel is, zal men gewoonlijk den naam van ROBERT BOYLE ontmoeten. Een Arabisch boek over het Christendom, dat niet verkocht, maar ver weggezonden, om niet uitgedeeld moest worden, kon geen uitgever vinden. Naauwelijks had ROBERT BOYLE van de zaak gehoord en haar onderzocht, of hij nam al de kosten van den druk voor zijne rekening. *) In de uitvoerige levensbeschrijving van ROBERT BOYLE door THOMAS BIRCH en in de rijke verzameling van brieven aan BOYLE geschreven, die voor de geschiedenis der wetenschappen en letteren in de 17e eeuw eene menigte gedenkwaardige zaken bevat, komen vele bijzonderheden over deze gewigtige

*) Onjuist is dus de uitdrukking van J. A. FABRICIUS, ll. p. 551: „*Arabicam versionem* A. 1640 ab EDUARDO POCOCKIO *concinnari curavit* ROB. BOYLE *editam Lond.* (!) 1660. 8°." Nog zonderlinger is de drukfout of de verwarring in: *De Navorscher*. 12e Jaarg. N°. 11. Amst. 1862. blz. 333: „eene Arabische (vertaling) van POCOCKE, door BAYLE uitgegeven, Londen, 1660."

Digitized by Google

onderneming voor. Den 5den Oct. 1660 schrijft Dr. EDWARD POCOCK uit Oxford aan BOYLE, dat naar zijne verwachting in de volgende week alles (wat betreft den druk zijner Arabische vertaling van GROTIUS) gereed zal zijn. Vervolgens vermeldt hij kortelijk de veranderingen, door hem in het VIe boek gemaakt, opdat geene andere zaken daarin voorkomen, dan die door de Mohammedanen zelve erkend worden. Eindelijk stelt hij voor, zijne Latijnsche opdragt alleen te doen inbinden bij die exemplaren, die in de Christelijke landen zullen blijven, terwijl het beter is, dat de exemplaren, voor het Oosten bestemd, geen namen van personen noch plaats van oorsprong vermelden *), opdat het goede doel onder dat voorwendsel niet door kwaadwilligheid verhinderd worde †). Hierbij had POCOCK, naar het schijnt, het oog op de tegenwerking, die de arbeid der Protestantsche Kerk vooral onder de Christenen in de Le-

*) Het gevolg van dit voorstel schijnt aanleiding te hebben gegeven tot het zonderling vermoeden, waarvan J. A. FABRICIUS, ll. p. 551, gewaagt: „unde lepidus error JAC. SPONII et GEORGII WHELERI, qui ex Arabico illo GROTIUM plagii reum agunt in itinerariis suis lectu alioqui dignis et amoenis." Teregt, naar mijn inzien, merkt de schrijver van het leven van Dr. EDW. POCOCK op, p. 58: „I cannot, on this Occasion, avoid delivering it as my Opinion, that the Sight of these *Arabick* Translations of GROTIUS without his own, the Translator's, or any other *Europaean* Name prefixed to them, was what, in great Measure, deceived Mr. WATSON, the Scotch Gentleman mentioned in WHELER's Travels, p. 200, who seriously affirmed, „That HUGO GROTIUS had stolen all his principal Arguments for the Truth of the Christian Religion out of *Arabian* Authors." Whoever considers, what little Acquaintance GROTIUS had with such *Arabick* Books, as have not yet been translated into other Languages, and how diligent Dr. POCOCK was in enquiring out, what the *East* afforded before he engaged in that Version, can hardly think of any likelier Ground for such a Declaration, than what has been above assigned." Vgl. beneden blz. 121, de tweede noot.

†) Cf. *Works of* ROBERT BOYLE. Vol. V. London, 1744. fol. pag. 421. Melding van deze Arabische vertaling komt aldaar nog voor bl. 293, 294, 295, 422, 553, 617, en in hetzelfde Deel in: *Life of the honour.* R. BOYLE. p. 63, 87.

Digitized by Google

vant, van de zijde der Roomsche zendelingen ondervond. ROBERT BOYLE, zegt zijn levensbeschrijver, schonk eene aanzienlijke belooning aan Dr. EDWARD POCOCK, die het onvergelijkelijk geschrift van GROTIUS, van de Waarheid der Christelijke Godsdienst in het Arabisch vertaalde, en hij droeg de kosten der geheele uitgave, die te Oxford in 1660, in kl. 8°. verscheen *) en die hij in alle landen, waar die taal wordt verstaan, deed verspreiden †). Die verspreiding had, behalve door de Engelsche Compagnie voor den Levantschen handel en welligt ook door de Engelsche O. I. C., vooral door den later beroemden Dr. ROBERT HUNTINGTON plaats, die van 1671 tot 1682 Kapellaan was der Engelsche factorij te Aleppo. Ook daarbij ondervond hij veel tegenwerking van de Roomsche geestelijken, terwijl hij het voor zijne veiligheid noodig oordeelde, om in sommige exemplaren, vóór hij ze uitdeelde, het VIe boek, waarin de Islam wordt weêrlegd, uit te snijden. Veel vrucht van deze verspreiding hebben wij niet kunnen ontdekken §).

---

*) Het eenige mij bekende exemplaar hier te lande bevindt zich in de boekerij der Leidsche Hoogeschool. Het bestaat uit twee stukken, waarvan het eerste den titel draagt: HUGO GROTIUS *de veritate Religionis Christianae. Editio Nova cum Annotationibus, Cui accessit versio Arabica. Oxonii, Excudebat Gulielm. Hall. Anno Dom.* M.DC.LX. 180 bladz. en 7 ongecijf. bl. inhoudsopgave. Aan den aanvang staat een korte opdragt aan ROBERT BOYLE, geteekend E. P. Het tweede stuk volgt geheel afgescheiden en heeft den titel: كتاب في صحة الشريعة المسيحية نقل من اللاطيني الي العربي (Het boek van de waarheid der Christel. Godsdienst. Uit het Latijn in het Arabisch overgebragt). شعب (372) bladz. Nergens worden plaats, jaar of autheur vermeld, maar aan den kant der bladzijden wordt met onze cijfers verwezen op de overeenkomende bladzijde van den latijnschen tekst in het eerste stuk.

†) *The Life of the honourable* ROBERT BOYLE. p. 87.

§) Bijzonderheden daarover komen voor in *The Life of Dr.* EDW. POCOCK. p. 57 sq. 68 sq. 71, in *The Theological Works of Dr.* POCOCK.

Digitized by Google

Er zijn ten aanzien van de Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift nog twee bijzonderheden, die tot nu toe voor mij zeer in het duister liggen. LEONARD TWELLS, de levensbeschrijver van Dr. EDW. POCOCK zegt II. p. 58: „ het is zeker, dat òf het Latijnsche werk van GROTIUS, *de verit. relig. Christ.*, òf de vroegere bewerking in het Hollandsch, reeds vele jaren vóór den druk der Arabische vertaling in het Oosten was gekomen, want de derwisch AHMED (die de bediende van Dr. POCOCK te Aleppo was geweest) schrijft kort na POCOCK's terugkeer van Aleppo naar Engeland (dus c. 1636) aan dezen, dat hij onder andere Oostersche handschriften, die hij voor hem had gekocht, hem zal zenden een boek betreffende de aanneming der Christelijke Godsdienst, het werk van GROOT, den broeder van GOLE" *). De verschillende gissingen, door Dr. POCOCK's levensbeschrijver daarover in het midden gebragt, lossen dit raadsel niet op, welks verklaring waarschijnlijk in de naauwkeurige opgave der woorden van den derwisch AHMED en in de dagteekening van zijn brief zou te vinden zijn.

De andere bijzonderheid betreft de verklaring van den schrijver van HUGONIS GROTII *Manes vindicati*, waar hij p. 199, na de vermelding der Arab. vertaling door POCOCK, nog. eene andere Arabische vertaling noemt, *a Theologo summo, Watsonio.* Wie die beroemde godgeleerde WATSON geweest is, kan ik evenmin met zekerheid be-

---

Lond., 1740. fol. Vol. I.; *Works of* ROB. BOYLE. Vol. V. Lond., 1744. fol. p. 617. Welligt is ook de brief van ROBERT BOYLE, in zijn leven p. 68 opgenomen, aan Dr. ROB. HUNTINGTON gezonden. — *D.* ROBERTI HUNTINGTONI *Epistolae etc. Scr.* TH. SMITH. Lond., 1704. 8°. p. 3 sq. p. 106. Nog in 1815 schonken de Schotsche zendelingen te Astrachan een exemplaar van GROTIUS' werk aan een' Moham. geleerde uit Baghdad. Cf. XIVth *Report of the British and foreign Bible Society.* 1818. London. pag. 76. 181.

*) Cf. *Theolog. Works of Dr.* POCOCK. Lond., 1740. fol. Vol. I. p. 58.

Digitized by Google

palen *), als mij van zijne Arabische vertaling eenig spoor is voorgekomen. De minder duidelijke of juiste uitdrukking van den S. der *Manes* heeft echter bij J. C. KOECHER aanleiding gegeven tot een misverstand, waarin hij door velen is nagevolgd geworden. In de *Manes vindicati* staat namelijk op p. 199: „ab ED. POCOKIO, superstite adhuc GROTIO, et bis post, a Theologo summo, WATSONIO, in linguam *Arabicam*, in gratium usumque *Coptarum*, et ad ipsos in Christianismo erudiendos *Mahometanos*, postremo etiam, annitente celeberrimo BOYLEO, ad convertendos extremos *Indos*, ab Societate *Anglorum Indica*, una cum Libris Foederis Novi, in *Malabaricam* transfusum linguam." Uit deze woorden heeft J. C. KOECHER ll. p. 109 afgeleid, dat de beroemde Engelsche godgeleerde WATSON het geschrift van GROTIUS *tweemalen* in het Arabisch heeft vertaald (librum Grotianum — *bis Arabice* versum esse). Daar KOECHER nu niets daarvan kon ontdekken, zocht hij eene aanduiding dier Arab. vertaling door WATSON in de woorden van den Eng. Kapellaan ROBERT HUNTINGTON, die in 1675, blijkbaar na de toezending

---

*) Welligt is hier te denken aan den Schotschen geleerden WATSON, die c. 1670—1675 in Turkije reisde en van wien G. WHELER gewaagt in: *Voyage de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Traduit de l'Anglois. Tome I.* Amst. 1689. kl. 8°. bladz. 161—164. Misschien is de gissing niet te gewaagd, dat het geheele berigt eener Arab. vertaling van GROTIUS' werk door WATSON, ontstaan is uit misverstand van hetgeen deze omtrent het werk van GROTIUS, als uit Arabische bronnen ontleend, beweerde: „Que HUGO GROTIUS a dérobé tous ses principaux Argumens *pour la Verité de la Religion Chrétienne*, d'un Autheur Arabe, et particulierement des Ouvrages d'un excellent homme que les Latins ont tenu pour un Archi heretique, mais que les Coftes tiennent pour un Saint, qui a écrit un excellent Livre contre les Turcs et contre les *Juifs*, pour la verité de la Religion Chrétienne." WHELER, ll. p. 168. In het verhaal van WHELER's reisgenoot, JACOB SPON, komt genoegzaam dezelfde vertelling voor, maar wordt de zegsman *Monsieur* VATZ *Escossois* genoemd. Cf. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant, par* JACOB SPON *et* GEORGE WHELER. Amst. 1679. 12°. T. I. pag. 195.

Digitized by Google

van de Arab. vertaling van GROTIUS' geschrift, aan den Patriarch der Maronieten te Antiochië STEPHANUS PETRUS schrijft: „Illi, illi tantum, Christiani istius codicis interpreti, non mihi, convenit tale elogium. Ipsiusque nomine liceat mihi interrogare, utrum versio sit congrue facta, utrum utilis censeatur iis hominibus, quibus Arabica est vernacula lingua. Si enim tuo comprobetur suffragio, nihil amplius impedit, quo minus edatur cum authoritate, et felicissimo, uti spero, successu. Ideoque si usui forent aliquammulta exemplaria, curabo diligenter, ut quantocyus accipias, et alios insuper eiusdem idiomatis libros, qui religionem spectant et bonum publicum" *). Zonderling, mijns inziens, heeft KOECHER, bij het *edatur cum authoritate* aan een nog te drukken werk gedacht, en daar de Arab. vertaling van GROTIUS door POCOCK reeds lang gedrukt was, gegist, dat in dezen brief de Arab. vertaling door WATSON bedoeld zou zijn. Naar ik meen, geheel ten onregte; het *edatur cum authoritate*, zal, blijkens het voorafgaande „si tuo comprobetur suffragio", wel van de *Kerkelijke goedkeuring* of vergunning tot verspreiding door den Patriarch der Maronieten verstaan moeten worden, terwijl wij straks reeds zagen, dat vooral HUNTINGTON te Aleppo de exemplaren van POCOCK's vertaling verspreidde en ook de laatste woorden van zijn brief duidelijk op de Arabische vertaling van andere Christelijke schriften door POCOCK doelen, zoodat niemand anders dan POCOCK die *interpres Christiani istius codicis* kan zijn. Maar aan het zonderlingste van alles schijnt KOECHER zich niet gestooten te hebben, aan dat *tweemalen* in het Arabisch vertaald door WATSON. Maar ook dit is, naar ik meen, misverstand. In de bedoeling van den S. der *Manes vindicati* heeft vermoedelijk wel dit gelegen: nog bij het leven van GROTIUS is zijn werk

*) Cf. R. HUNTINGTONI *Epistolae*, etc. Scr. TH. SMITH. Lond., 1704. 8°. pag. 3 sq. waarmede verg. p. 106.

Digitized by Google

door POCOCK, en *na* zijn dood *twee*malen door anderen, door WATSON in het Arabisch en ten laatste in het Malabaarsch vertaald geworden. Dat hij dit heeft bedoeld, is ook uit den Index op te maken, waar hij eenvoudig vermeldt: „WATSONIUS librum HUG. GROTII *de Verit. relig. Christ.* in linguam Arabicam transtulit." *) Dat hij van die Arab. vertaling door WATSON niets wist te zeggen, moeten wij ook daaruit afleiden, dat hij later, bij de opgave der Oostersche vertatingen, pag. 816 sq., haar zelfs niet vermeldt. Intusschen aarzelt DE BURIGNY ll. p. 105 niet, met een valsch beroep op FABRICIUS, te vertellen: „On assure qu'il y en a eu *trois* traductions Arabes."

Bij de letterkundige geschiedenis der Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift hebben wij nog een ander veld van de verbreiding des Christendoms te vermelden. Gelijk bekend is, ontstond in het begin der vorige eeuw de merkwaardige Deensche Missie op de kust van Choromandel in Vóór-Indië, waar, door de zorg van den godvruchtigen AUGUST HERMANN FRANCKE, de eerste Evangelische zendelingen BARTHOLOMAEUS ZIEGENBALG en HEINRICH PLÜTSCHAU hun arbeid in 1706 te Tranquebar aanvingen. In de berigten dier missie vond ik, dat de zendeling B. SCHULTZE in 1724 aan een' Moorschen Priester, die een goed Arabisch boek verlangde, het geschrift van GROTIUS schonk †). Daar tot 1724 niets van een anderen druk bekend is, moet dit een exemplaar van de Oxfordsche uitgave van 1660 geweest zijn. Waarschijnlijk waren echter toen reeds de exemplaren van dat werk schaarsch, de kos-

---

*) Elders evenwel, g 4. zegt de Index onbegrijpelijk genoeg: Arabica versio, —eiusd. editiones IV. Men verg. ook beneden blz. 128.

†) Cf. *Der Königl. Dänischen Missionarien aus Ost-Indien eingesandter Ausführlichen Berichten Anderer Theil.* Halle, 1735. 4°. 20e Continuation, S. 501.

Digitized by Google

ten van een geheelen herdruk te groot en het schijnt dat vooral om in de behoefte dier zending te voorzien, de Hoogleeraar JO. HENR. CALLENBERG te Halle, die reeds verschillende Christelijke schriften in het Arabisch had vertaald, het VIe boek van GROTIUS' werk afzonderlijk liet herdrukken onder den titel: HUGONIS GROTII *adversus Muhammedanos liber, ab* EDUARDO POCOCKIO *in linguam arabicam translatus; in usum Moslemorum seorsum recudendum curavit* JO. HENR. CALLENBERG. Halae, 1731. 12° *). Evenzoo verscheen iets later een overdruk van het IIIe boek van GROTIUS, ten behoeve der Joden in Turkijë en Noord-Afrika, onder den titel: HUGONIS GROTII *de Noui Testamenti auctoritate liber ab* EDUARDO POCOKIO *in linguam arabicam translatus In usum Judaeorum orientalium seorsum recudendum curavit* JO. HENR. CALLENBERG. Halae in typographia instituti Judaici CIↃIↃCCXXXIII. 12°. 2 bl. Latijns. Voorrede en 51 pagg. Arab. †). Het V^e^ boek van GROTIUS' werk werd herdrukt onder den titel: HUGONIS GROTII *adversus Judaeos liber ab* EDUARDO POCOCKIO *in linguam arabicam translatus, in usum Judaeorum orientalium seorsum recudendum curavit* J. H. CALLENBERG. Halae, 1734. 12°. §). Behalve de genoemde vermeldt Dr. J. TH. ZENKER, *Bibliotheca orientalis.* II. Leipz., 1861. 8°. op bl. 99, N°. 1241, nog den herdruk van een uittreksel van POCOCK's ver-

*) Cf. CHR FR. DE SCHNURRER, *Bibliotheca Arabica.* Halae ad Salam, 1811. 8°. pag. 277, N°. 280. Volgens de: *Bibliothèque de M. le baron* SILVESTRE DE SACY, 1e Livraison. Paris, 1842. p. 89, N°. 438, heeft dit boekje dezen Arabischen titel: المقالة فى ابطال دين الاسلام, dus dezelfde als in de vertaling van POCOCK op bl. شاط.

†) Naar een exemplaar in mijn bezit. Cf. SCHNURRER, ll. pag. 278, N°. 281.

§) Cf. SCHNURRER, ll. p. 281, N°. 283. Het register, p. 521, geeft als drukjaar op 1735.

Digitized by Google

taling, zonder plaats noch jaar, maar in Engeland verschenen onder den titel: كتاب مفتاح الخزائن ومضباح الدفائن (*de sleutel der schatkameren en de lamp der verborgenheden*), in 8°. 144 pagg.

Over de andere Oostersche vertalingen van het geschrift van GROTIUS kan ik veel korter zijn. Dat zijn geschrift door eenige Roomschen in het Perzisch werd vertaald, heeft GROTIUS zelf berigt in twee brieven van het jaar 1638. Den 1sten Januarij van dat jaar schrijft hij aan GERARD VOSSIUS: „Liber veritatis Christianae, ut de Germanicis duabus et Gallica versione non loquar, editus est in Anglia Anglice. Vertit eum Graece Pastor Legati hic Anglicani. Pontificii autem nunc Persice vertunt, ut Mahumetistas, si Deus aspiret, faciant Christianos" *). In een anderen brief aan zijn' broeder, uit Parijs van 4 Dec. 1638, zegt hij eenigzins schalks: „Liber meus *de Veritate Religionis Christianae*, qui Socinianus est Voetianis, adeo hic pro tali non habetur, ut studio Religiosorum Pontificiorum vertatur in sermonem Persicum ad convertendos, si Deus coepto annuat, ejus imperii Mahumetistas" †). Wie die Roomsche geestelijken geweest zijn, heb ik nergens vermeld gevonden, maar ik vermoed, dat zij tot de orde der ongeschoeide Carmelieten hebben behoord §), die toen met veel ijver te Ispahân en elders werkzaam waren. Dat aan eene Perzische vertaling gedacht, gearbeid is, kunnen wij uit het getuigenis van GROTIUS als zeker stellen; dat zij ooit is afgewerkt, meen ik te moeten betwijfelen, en vrij stellig te moeten ontkennen, dat zij

*) Cf. *Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae, etc.* Amst., 1704. fol. *Epist.* 548. pag. 797.

†) GROTIUS, *Epist.* 444. p. 881. Amst., 1687. fol.

§) De Schrijver van: HUGONIS GROTII *Manes vindicati etc.* Delphis, 1727. 8°. pag. 199, kent de Perzische vertaling aan de Jezuïten toe.

Digitized by Google

ooit is gedrukt geworden. Daarvan toch heb ik, bij een zeer langdurig onderzoek, nergens eenig spoor kunnen ontdekken.

Zooveel ik weet, is DE BURIGNY de eerste geweest, die in zijn *Vie de* GROTIUS, Tome II. Amst., 1754, p. 105, van eene Turksche vertaling van het geschrift van GROTIUS gewaagt. „Quelque tems," zegt hij, „après que cet ouvrage (*de verit. relig. Christ.*) eut paru, un Anglois qui avoit vécu longtems en Turquie vint voir GROTIUS, pour lui dire qu'il traduisoit son Livre en Turc, parce qu'il le croyoit le plus utile qu'il y eût pour instruire les Chrétiens qui vivoient en Turquie, et pour convertir les Mahométans. Il lui promit de faire ce qui dépendroit de lui pour le faire imprimer en Langue Turque en Angleterre."

Wanneer men nu den door DE BURIGNY aangehaalden brief van GROTIUS inziet, dan blijkt het, dat die geheele Turksche vertaling een verdichtsel is van DE BURIGNY, uit slordige lezing of misverstand van GROTIUS' woorden geboren. Deze toch schrijft den 16den Febr. 1641 aan zijn' broeder WILLEM: „Fuit apud me his diebus Anglus vir doctissimus, qui diu in Turcico vixit imperio, et meum librum *de Veritate Relig. Christ.* in Arabicum vertit sermonem; curabitque si potest, typis in Anglia edi. Is nullum librum putat esse utiliorem aut instruendis illarum partium Christianis, aut etiam convertendis Mahumetistis, qui sunt in Turcico Imperio, aut Persico, aut Tartarico, aut Punico, aut Indiano." *Epist.* 534, pag. 914. Uit de dagteekening en de woorden zelve van GROTIUS blijkt toch, dat de ongenoemde Engelschman niemand anders was dan EDW. POCOCK, die op het einde van 1640 uit Konstantinopel te Parijs was gekomen en wiens Arabische vertaling van het werk van GROTIUS later door DE BURIGNY zelven nog wordt vermeld. Ofschoon nu GROTIUS uitdrukkelijk van eene Arabische vertaling gewaagt, heeft DE BURIGNY, onbegrijpelijk genoeg,

Digitized by Google

daar niet op lettende, omdat die Engelschman uit Turkije kwam, alleen aan het Turksch gedacht en aldus de fabel eener vertaling van GROTIUS' geschrift in het Turksch doen ontstaan. Eenig bewijs voor het bestaan dier vertaling heb ik nergens gevonden, maar wel dat de dwaling, bij DE BURIGNY uit misverstand ontstaan, later door velen blindelings is gevolgd en er dus dikwerf wordt gewaagd, gelijk b. v. in de *Handelingen der buitengewone vergadering der Directeuren van het Nederl. Zendelinggenootschap te Rotterdam*, gehouden den 20sten Julij 1820, bl. 106, van eene Turksche vertaling van het voortreffelijk boek van onzen GROTIUS, over de waarheid van de Christelijke Godsdienst.

De schrijver van HUGONIS GROTII *Manes vindicati*, pag. 818, zegt: „In *Malabaricam* Linguam transferri curavit ROBERT BOYLEUS. Vid. FRANCISCI BUDDEI Lexicon Universale Historicum, sub voce H. GROTIUS." In de latere uitgave van dat werk, door JACOB CHRISTOFF ISELIN bezorgd, de eenige, die ik heb kunnen raadplegen, wordt geene Malabaarsche, maar wel eene Maleische vertaling vermeld. De woorden luiden aldaar zoo gelijkend naar die van den schrijver der *Manes*, dat deze de berigten van het Lexicon slordig schijnt vertaald te hebben. Wij lezen namelijk S. 591 *): „hernach von den Jesuiten in die Persische, ingleichen von POCOKIO, annoch zu GROTII lebens-zeiten, und nachgehends von dem WATSON, beydes mal in die Arabische spraach, den Cophten zu gefallen, und die Mahometaner zu bekehren, auch letzter zeit auf des BOYLE ansuchen, die Indianer zum Christenthum zu bringen, von den Engl. Orient. Compagnien (!) nebst der schrifft neues testaments, in die Malaische spraach ist übersetzt worden." Of nu in andere uitgaven van BUDDEUS' Lexicon werkelijk eene

*) Neu-vermehrtes Historisch und Geographisches Allgemeines Lexicon. IIr. Theil. Basel, 1726. fo.

Digitized by Google

Malabaarsche vertaling wordt vermeld, weet ik niet, daar ik die niet heb kunnen inzien, maar wel durf ik beweren, dat die opgave geheel onjuist is. Noch in de talrijke brieven aan ROBERT BOYLE, noch in zijne levensbeschrijving, waar blijkbaar alles met groote zorg en ingenomenheid wordt vermeld, wat ROBERT BOYLE heeft gedaan en wat hij op het gebied der Christelijke letterkunde en der zending heeft bevorderd, komt een enkel woord voor van de ondersteuning eener Malabaarsche vertaling van het geschrift van GROTIUS. Maar ik durf ook verzekeren, dat er in dien tijd zeker in Engeland, hoogstwaarschijnlijk ook elders geen enkel Protestantsch geleerde bestond, genoeg in die taal ervaren, om zulk een werk te kunnen ondernemen. Ook deze vertaling meen ik dus gerust tot het gebied der fabelen te kunnen verwijzen. Eene gissing over het ontstaan dier fabel zal ik zoo aanstonds mededeelen.

Wat de schrijver van HUGONIS GROTII *Manes vindicati* van eene Malabaarsche vertaling zegt, dat vermeldt genoegzaam met dezelfde woorden JO. ALB. FABRICIUS, ll. p. 552, van het Maleisch: „In *Malaicam* quoque linguam transferri curavit ROBERTUS BOYLE."

In vroeger tijd was, ook onder de geleerden, de beroemde Orientalist D'HERBELOT niet uitgezonderd, de verwisseling van Malabaarsch met Maleisch niet ongewoon. Zelfs onze groote HADRIAAN RELAND achtte het in zijne belangrijke *Dissertatio de linguis insularum quarundam orientalium* nog noodig, bepaald aan te toonen, dat het Maleisch en Malabaarsch geheel verschillende talen zijn *).

Waar nu beide schrijvers, bijna ter zelfder tijd, aan de zorg van ROBERT BOYLE de een eene Malabaarsche, de ander eene Maleische vertaling van GROTIUS' geschrift toe-

*) Cf. HADR. RELANDI *Dissertationum miscellanearum pars tertia.* Traj. ad Rh., 1708, pag. 89.

Digitized by Google

kennen, meen ik ook hier eene verwarring dier beide taalnamen te moeten aannemen. Aan eene Malabaarsche vertaling is, gelijk ik zeide, naar mijne meening, in de 17e eeuw (ROBERT BOYLE stierf 30 December 1691) niet te denken, maar welligt aan eene Maleische? Ik beken, dat ik lang daaraan getwijfeld heb, maar meen nu toch, na naauwkeurige vergelijking der verschillende traditiën, te moeten besluiten, dat ook deze Maleische vertaling nooit heeft bestaan. Behalve toch, dat nergens eenig zeker spoor daarvan voorkomt, is de vermelding „transferri curavit ROBERTUS BOYLE," voor mij het afdoend bewijs der onwaarheid van dit berigt. Wederom moet ik mij én op de briefwisseling én op de levensbeschrijving van ROBERT BOYLE beroepen, waar geen spoor daarvan voorkomt. Hoe nu die fabel is ontstaan, zal ik trachten op te helderen. Gelijk ROBERT BOYLE zijn' ijver voor de verbreiding des Christendoms in de ondersteuning der uitgave van POCOCK's Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift betoonde, zoo bevorderde hij ook krachtig een aantal andere Christelijke ondernemingen, zoo als de uitgave van de Turksche vertaling des Nieuwen Testaments, de uitgaven der H. S. in het Welsch en Iersch, en de verbreiding des Christendoms in Noord-Amerika. Maar zijne Christelijke werkzaamheid strekte zich ook tot Oost-Indië uit. Op zijne kosten werd namelijk door twee geleerden, de beroemde THOMAS HYDE, Bibliothecaris der Bodleiaansche boekerij, en Dr. THOMAS MARSHALL, Rector van Lincoln College te Oxford, eene uitgave in 500 exemplaren bezorgd der vier Evangeliën en Handelingen der Apostelen in het Maleisch *). Die

*) Dit thans zeldzame werk draagt den titel: *Jang ampat Evangelia derri Tuan kita Jesu Christi, daan Berboatan derri jang Apostoli bersacti, Bersalin dallam Bassa Malayo. That is, the four Gospels of our Lord Jesus Christ, and the Acts of the Holy Apostles, Translated into the Malayan tongue.* Oxford, Printed by H. HALL, Printer to the University. 1677. 4°. 16 en 215 bladz. in twee kolommen. Herdrukt in 1704, in 4°.

Digitized by Google

uitgave was eenvoudig een overdruk van hetgeen vroeger in ons vaderland was verschenen, maar vooral uit de brieven van THOMAS HYDE aan ROBERT BOYLE leeren wij weder een aantal bijzonderheden omtrent deze zaak kennen, en zien wij tevens daaruit, hoe gebrekkig destijds de kennis van het Maleisch in Engeland, hoe gering de hulpmiddelen voor die taal aldaar waren *), zoodat wij ook daaruit als zeker kunnen afleiden, dat zich toenmaals niemand in Engeland bevond in staat om GROTIUS' werk in het Maleisch te vertalen. Vele jaren later zien wij weder uit brieven van THOMAS HYDE aan ROBERT BOYLE, dat men te Oxford beproefde, om door zijne ondersteuning Maleische (dat zal wel zijn Arabisch-Maleische) drukletters te doen vervaardigen, en dat men daarmede het Evangelie van Lukas en de Handelingen wilde drukken †). Ik heb niet kunnen ontdekken, of dit werk tot stand is gebragt, of wel, even als de plannen door TH. HYDE aan ROBERT BOYLE voorgedragen tot aanmoediging van de beoefening van het Maleisch in Engeland voor de Evangelieverbreiding §), waarschijnlijk door den niet lang daarop gevolgden dood van BOYLE, is verijdeld.

In de genoemde uitgave der Maleische vertaling van de vier Evangeliën en Handelingen, komt nu noch in de vrij uitvoerige voorrede van THOMAS MARSHALL, waar alle aanleiding daartoe bestond, noch in de opdragt van THOMAS HYDE

---

*) Het voornaamste wat deze Maleische uitgave betreft is te vinden in de voorrede, en in: *Works of* ROBERT BOYLE, Vol. V. Lond., 1744. f°. p. 583 (het jaartal aldaar 1667 gedrukt, moet wel 1676 of 1677 zijn), 584—586, 588, 592, 593, 594, 644; *Life of* R. BOYLE, p. 34, 68, 87. Over de Maleische taalstudiën, spraakkunst („it is a pitiful trifle, not of any worth") en woordenboek van zekeren WILLIAM MAINSTON, ibid. p. 591, 593, 617.

†) Cf. de brieven van THO. HYDE in: *Works of* ROBERT BOYLE. Vol. V. Lond., 1744. f°. pag. 592, 593.

§) Cf. *Works of* ROBERT BOYLE. Vol. V. pag. 594.

Digitized by Google

aan ROBERT BOYLE, iets voor van eene Maleische vertaling van GROTIUS' geschrift, waarvan ook BOYLE's levensbeschrijver niets heeft geweten. Dat echter dezelfde man, die POCOCK's Arabische vertaling liet drukken, ook de Maleische vertaling van een gedeelte des N. T. liet uitgeven, schijnt mij de eenige grond tot de sage, door FABRICIUS vermeld, door velen later nageschreven: „In Malaicam quoque linguam transferri curavit ROBERTUS BOYLE." De schrijver van HUGONIS GROTII *Manes vindicati* nu het Lexicon van BUDDEUS volgende en verder tegelijk Maleisch met Malabaarsch, de Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift door POCOCK en de Maleische uitgave van een deel des N. V., beiden door BOYLE bevorderd, met elkander verwarrende, schrijft pag. 199: „postremo etiam, annitente celeberrimo *Boyleo*, ad convertendos extremos *Indos*, ab (?) Societate *Anglorum Indica*, una cum Libris Foederis Novi, in *Malabaricam* transfusum linguam." Op dit voetspoor schrijft JO. CHRISTOPH. KOECHER in HUG. GROTIUS *de veritate relig. Christ variis dissert. illustratus.* Halae Magdeb., 1739. 8°. pag. 111, met dezelfde verwarring: „ROBERTUS BOYLE in *Malaicam* SIVE *Malabaricam* linguam converti illum curavit." Lateren, die onderscheid kenden tusschen Maleisch en Malabaarsch, maakten er nu ook maar twee verschillende vertalingen van. Dat die Maleische vertaling ook door geen ander is vervaardigd, meen ik uit het stilzwijgen van allen, die het konden weten en het zouden gezegd hebben, van JOH. HOORNBEEK, FRANÇOIS VALENTYN en vooral van GEORGE HENRIK WERNDLY, in wiens *Maleische Boekzaal* geen spoor daarvan voorkomt, te moeten afleiden. Ook in lateren tijd heb ik vruchteloos daarnaar gezocht, en hoewel het mij leed doet voor de eer onzer landgenooten, meen ik het thans stellig daarvoor te moeten houden, dat het beroemde geschrift van den uitstekenden GROTIUS niet in het Maleisch is vertaald geworden.

Eindelijk wordt nog eene vertaling genoemd van GRO-

Digitized by Google

TIUS' werk, die in het Chineesch. De eerste vermelding daarvan vond ik weder bij J. A. FABRICIUS, ll. p. 551, dien de schrijver van HUGONIS GROTII *Manes vindicati*, p. 818, en anderen weder gevolgd hebben. FABRICIUS beroept zich alleen op C. L. BILDERBECK, in de § VI zijner voorrede voor de Duitsche vertaling van het werk van JAC. ABBADIE, *Traité de la Verité de la Religion Chrétienne*, te Frankfort in 1713, en te Zelle en Leipzig in 1721 verschenen. In deze Voorrede nu, gedagteekend te Celle, 29 Maart 1713, komt dit berigt, zonder vermelding van eenige bron, op zoo zonderlinge wijze voor, dat daaraan, mijns inziens, volstrekt geen waarde is te hechten. Had toch die vertaling zoo wonderbare uitwerking gehad op de bekeering der Chinezen, als de schrijver vermeldt, dan zou daarvan toch wel iets bekend zijn geworden. Uit het verband zijner woorden blijkt verder, dat de schrijver in de meening verkeerde, dat die Chinesche vertolking naar het Hollandsche dichtwerk zou vervaardigd zijn, hetgeen mede hoogst onwaarschijnlijk is. Eindelijk noemt de schrijver buiten deze Chinesche vertaling, waarvan hij had gehoord, geen enkele andere Oostersche vertaling, zelfs niet de bekende Arabische, zoodat hij zich met een onderzoek van dit onderwerp volstrekt niet schijnt bezig gehouden te hebben *). Maar ook op zich zelve, om vorm en

*) In: *Die Triumphirende Christl. Religion, das ist: Tractat von der Warheit und Gewissheit der Christl. Religion. Aus dem Frantz. des Hn.* JACOBI ABBADIE. *2e. Aufl.* Zelle u. Leipzig. 1721. 4°. Ier. Th. Vorrede. § VI, luiden zijne woorden dus: „GROTIUS brachte zu Anfangs seine hierüber gefaste Gedancken in Holländische Reime, damit sie von seinen Landes-Leuten um desto ehe möchten behalten werden, und die Seefahrende auff ihren langwierigen Reisen nach Ost- und West-Indien Gelegenheit hätten, ihre Zeit nützlich zu vertreiben, auch ferner die Heyden, darunter sie nachmahls geriethen, von der Warheit Christl. Lehre zu überführen; welcher sein Zweck dann auch nicht gefehlet, indem wie berichtet wird, dieses des GROTII Buch von der Warheit der Christlichen Religion, da es ins *Sinesische* übersetzet worden, mehr Christen als alle Jesuiten gemachet."

Digitized by Google

inhoud, komt mij eene overbrenging van GROTIUS' geschrift in het Chineesch zeer onwaarschijnlijk voor. Eindelijk waren het in dien tijd schier uitsluitend de Roomsche zendelingen, die voldoende kennis van het Chineesch verworven hadden en van dezen kunnen wij zulk een arbeid naauwelijks verwachten *).

In geen enkele Chinesche bibliographie is mij tot dus verre iets daarvan voorgekomen, en bij de reeds gebleken ligtvaardigheid van zulke opgaven, meen ik dus ook de waarheid van het bestaan dezer vertaling zeer in twijfel te moeten trekken.

Van al de gewoonlijk genoemde Oostersche vertalingen van het geschrift van GROTIUS, kunnen wij dus alleen de Arabische als zeker, als gedrukt en verspreid beschouwen. Van de Perzische blijkt het, dat zij bedoeld, welligt aangevangen, maar nimmer gedrukt en uitgegeven is. Van al de overige meen ik de berigten als geheel fabelachtig te moeten verwerpen. Het moge eenigzins teleurstellend zijn, een' liefelijken volkswaan, eene voor een beroemden landgenoot vereerende letterkundige traditie aldus bij nader onderzoek schier geheel in rook te zien verdwijnen: dit mogen wij, naar mijne meening, in de sage als hoogere waarheid erkennen, dat hoewel dit schoon geschrift van GROTIUS niet in al die talen is overgebragt, het echter zulk eene overbrenging waardig is geacht geworden.

---

*) In 1687 hield een Chinees, die een weinig Latijn verstond, zich enkele dagen te Oxford op, maar zeker was deze niet tot zulk een arbeid in staat. Cf. *Works of* ROBERT BOYLE. Vol. V. p. 591. ABEL-RÉMUSAT, *Nouv. Mélanges Asiatiques*. T. I. Paris. 1829. 8°. pag. 259.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten DECEMBER 1862.

Tegenwoordig de Heeren: W. MOLL, J. VAN LENNEP, H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZN., C. LEEMANS, J. C. G. BOOT, J. BAKE, G. MEES AZ., L. J. F. JANSSEN, H. C. MILLIES, W. G. BRILL, W. C. MEES, G. H. M. DELPRAT, N. BEETS, J. A. C. VAN HEUSDE, S. KARSTEN, M. DE VRIES, J. P. SIX, B. J. L. DE GEER.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Door eene lichte ongesteldheid van den Voorzitter, die hiervan schriftelijk heeft kennis gegeven, wordt het Voorzitterschap door den Heer MOLL waargenomen.

Is ingekomen eene missieve van den Heer NIJHOFF, waarbij dat lid, verhinderd om persoonlijk in deze Vergadering tegenwoordig te zijn, voor de Boekerij der Akademie aanbiedt een exemplaar van het VIe Deel, 2e Stuk

Digitized by Google

zijner *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland.* De Heer DIRKS, mede afwezig ten gevolge van zijn lidmaatschap der Staten-Generaal, biedt der Vergadering het 7e Stuk van het *Vervolg op* VAN LOONS *Nederlandsche Historiepenningen* aan namens de Commissie, met dien arbeid belast. De Heer VAN LENNEP, mede lid dierzelfde Commissie, vermeldt met erkentelijkheid de ijvervolle werkzaamheid van den Heer DIRKS in den verleden zomer aan deze Aflevering besteed. Het achtste Stuk zal op het laatst van 1863 kunnen gereed zijn. — Van den Heer DE GREUVE is eene missieve ontvangen, waarin deze te kennen geeft, met den 6den dezer maand den zeventigjarigen leeftijd te hebben bereikt, en dus rustend lid te worden.

Nog zijn ingekomen vier Latijnsche Prijsverzen: 1. Een *Idyllium in Parentalibus Sannazarii.* Zinspreuk: *Notus Orbi, ignotus Urbi.* 2. *De lebetis materie ac forma, ejusque tutela in machinis vaporis vi agentibus. Carmen didascalicum.* Zinspreuk: *Judiciis monstrare recentibus abdita rerum,* caet. HOR. 3. *De respiratione plantarum, Elegia.* Zinspreuk: *Si canimus sylvas, sylvæ sunt* ORDINE *dignae.* VIRG. 4. *De Domina nostra Maria perdolente, Elegiarum Liber, Pio IX Pontif. maximo dicatum.* Zinspreuk: *Haec studia adolescentiam alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium atque solatium praebent.* CICERO *pro Archia.*

Eindelijk is nog ingekomen eene gedrukte circulaire van het Historisch Genootschap te Utrecht betrekkelijk de onderneming des Genootschaps, om eene reeks van bronnen voor de Geschiedenis des Vaderlands voor het eerst of op nieuw in het licht te geven. De Heer BRILL, Voorzitter van het Genootschap, licht de veelomvattende onderneming mondeling toe. Ofschoon zich niet ontveinzende den overgrooten omvang van het plan, bedoelt men aanvankelijk slechts te verzamelen en voor te bereiden. Eene vereeniging, die de

Digitized by Google

vereischte middelen daartoe bezit, mag zich geroepen achten om eene zoo grootsche onderneming, wanneer daaraan werkelijk behoefte bestaat, ter hand te nemen. De Spreker vermeldt met erkentenis de ondersteuning, die hij aanvankelijk reeds, onder anderen van het lid der Akademie, den Heer DELPRAT, heeft mogen ontvangen.

Den Heer JANSSEN brengt, namens de daartoe benoemde Commissie, rapport uit wegens het nader onderzoek van het in HS. bestaande *Eponymologicum* van REINESIUS, en ter beantwoording der vraag, of men dit werk in het belang der oudheidkundige wetenschap zoude behooren in het licht te geven? De Commissie had dezen arbeid onder hare leden verdeeld, en was, na wisseling van denkbeelden, eenparig tot het besluit gekomen, dat dit werk, hoe verdienstelijk ook voor zijnen tijd, en ofschoon nog, mits met de noodige omzichtigheid, zeer goed te gebruiken, toch op het tegenwoordige standpunt der epigraphiek en etymologie veel te onvolledig is en te vele leemten heeft, om uitgegeven te worden. De Commissie advizeert derhalve, om het veelomvattende (uit 15 quarto deelen bestaande) werk niet in het licht te geven, maar, onder dankbetuiging aan den Heer BAKE die er de aandacht op gevestigd heeft, den wensch uit te spreken, dat het in die Vaderlandsche Bibliotheek gedeponeerd worde, waar thans reeds de meeste hulpmiddelen voor de klassieke Oudheid en Letteren vereenigd zijn (te Leiden), en waar het voor de studiën meer nut zal kunnen doen, dan in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.

De Heer BEETS vestigt de aandacht op eene door den Heer P. LEENDERTZ WZ. voorgenomene nieuwe uitgave der Gedichten van HOOFT. Met den Heer LEENDERTZ deswege

Digitized by Google

in correspondentie getreden, is hij daardoor in staat gesteld, van de hooge wenschelijkheid dezer uitgave aan de Vergadering eenig denkbeeld te geven. Die uitgave zal zich onderscheiden 1°. door eenen zuiveren tekst; 2°. door groote volledigheid; 3°. door eene chronologische rangschikking der Gedichten. Aan eene zuivering van den tekst is groote behoefte, gelijk de Spreker door onderscheidene voorbeelden aantoont. De Heer LEENDERTZ heeft van bijna alle Gedichten HOOFTS eigen Handschrift onder de oogen gehad; van de overige, zeer oude afschriften of wel de oudste drukken. Spreker geeft eenige proeven van hieruit voortvloeyende zeer gelukkige herstellingen van bedorvene plaatsen. Wat de volledigheid betreft, de voorgenomene uitgave zal een 80-tal stukken behelzen, die in de tot hiertoe volledigste uitgave, die van 1704, niet gevonden worden. Voorts acht de Heer BEETS het ook voor de studie onzer oude taal en letterkunde zeer belangrijk, te kunnen nagaan, hoe HOOFT onderscheidene zijner Gedichten bij eene latere bewerking veranderd, ofschoon niet altijd verbeterd, heeft. Wat de taalregeling en spelling aangaat, zal men meer dan dit tot dusverre bekend was, den uitgebreiden invloed onzes Hoofddichters van dien tijd op VONDEL, BREDERO en andere zijner tijdgenooten leeren waarderen; en ook de ontwikkelingsgeschiedenis van het dichttalent van HOOFT zelven zal daaruit beter gekend worden. Om alle deze redenen acht de Heer BEETS het zeer wenschelijk, dat de Akademie, zoo al geene materiëele ondersteuning, dan toch een zedelijken steun aan deze voor de beoefening onzer oude Letterkunde zoo uitnemend gewichtige onderneming verleene.

De Vergadering vereenigt zich algemeen met deze denkbeelden. De Heer LEEMANS meent, dat de Akademie zich niet mag onttrekken aan het verleenen van eene ruime ondersteuning, die zoo zeer in hare roeping ligt. De Heer

Digitized by Google

M. DE VRIES maakt opmerkzaam op een woord van den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken, als ware het Publiek de eenige en groote MECENAS van onze dagen, en betoogt, dat het gering getal Inteekenaren op deze ontworpene uitgave van een Dichter als HOOFT, wel het tegendeel bewijst. Nadat nog eenige leden in dienzelfden geest het woord gevoerd hebben, verzocht de Voorzitter de Heeren VAN LENNEP en BEETS, over dit aangelegen onderwerp nader te zamen in overleg te treden, en den laatstgenoemden zijne mededeeling, op schrift gebracht, den Secretaris voor de *Verslagen en Mededeelingen* te verstrekken; hetgeen de genoemde leden op zich nemen.

. . . .

Daarna spreekt de Heer VAN LENNEP over het gebruik van onderscheidende letters in het schrijven, en de lotgevallen die dit gebruik van ouds af gehad heeft; alsmede over de wijze, waarop men onderscheidene Eigennamen behoort te schrijven, naar gelang zij of op herkomst of op grondbezit berusten.

Deze bijdrage zal door den Heer VAN LENNEP op verzoek van den Voorzitter schriftelijk worden medegedeeld, als bestemd voor de *Verslagen en Mededeelingen.*

Bij de laatste omvrage worden onderscheidene boekwerken voor de Bibliotheek aangeboden: als, door den Heer BEETS de 2 laatste Deelen zijner uitgave der *Gedichten van Staringh;* namens den Heer DIRKS zijn *Souvenir de la Haye,* mitsgaders zijne *Redevoering* gehouden op de honderdste Vergadering van het *Friesche Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde;* door den Heer JANSSEN het bibliographische werk van den Heer Mr. J. T. BODEL

Digitized by Google

NIJENHUIS over de *Vaderlandsche Plaatsbeschrijvingen*, uitgegeven bij den Heer FRED. MULLER, namens de beide Heeren; door den heer LEEMANS een geschrift van TH. NÖLDEKE, *Ueber einige Samaritanisch-Arabische Schriften die Hebräische Sprache betreffend*, en door den Secretaris zijn werkje *Ter Nagedachtenis van Mr. C. M. van der Kemp*; waarna de Vergadering, daar de Heer LEEMANS verzoekt zijne mededeeling nog te verdagen, door den waarnemenden Voorzitter wordt gesloten.

Digitized by Google

RAPPORT

OVER DE WETENSCHAPPELIJKE WAARDE EN HET AL OF NIET WENSCHELIJKE EENER UITGAVE VAN DEN CODEX

VAN

THOMAE REINESII EPONYMOLOGICON,

OP DE

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK TE 'S GRAVENHAGE.

Ons geacht medelid BAKE had op de vergaderingen van Maart en April l.l. belangwekkende mededeelingen gedaan over het onuitgegeven HS. van het *Eponymologicon* van THOMAS REINES, afkomstig uit de HS. nalatenschap van Prof. SAXE te Utrecht, en met deze ten jare 1806 voor de Koninklijke Biliotheek aangekocht. Dat *Eponymologicon*, door REINES ontworpen zou, naar zijne eigene verzekering, een alphabetisch lexicon bevatten van alle griekssche en latijnsche bijnamen (*cognomina*), alsmede van de barbaarsche namen, in de geschriften en opschriften der ouden voorkomende; vergezeld van taalkundige, historische, oudheidkundige en kritische opmerkingen, en van de aanwijzing der plaatsen waar zij gevonden worden *). REINES had dit lexicon reeds voor de pers afgewerkt, zoodat hij er in zijn *Syntagma Inscriptionum* meermalen naar ver-

*) Zie de *Praefatio* vóór REINESII *Syntagma Inscriptionum*.

Digitized by Google

wijst. Maar hij mogt de uitgave er van evenmin beleven als die van het *Syntagma*. Toen het *Syntagma* vijftien jaren na zijn dood (in 1682) werd uitgegeven, was er ook wél plan het *Eponymologicon* in het licht te zenden, maar de boekhandel durfde toen die taak niet aanvaarden. Intusschen bleef deze arbeid van REINES niet geheel vergeten. SCHOETTGENIUS, hoogleeraar te Leipzig, trad met de erfgenamen van REINES, de boekhandelaren FRITSCHE, in eene schikking, om het werk, voorzien van de noodige vermeerderingen, in het licht te geven. In 1703 was die bijwerking van SCHOETTGENIUS zoo ver voltooid, dat men reeds den titel drukte. Daaruit blijkt, dat SCHOETTGENIUS den arbeid van REINES bijna met de helft vermeerderd had („ex recentioribus collectionibus dimidia fere parte auctum").

Dit werk nu van SCHOETTGENIUS-REINES is de codex van het *Eponymologicon* op de Koninklijke Bibliotheek berustende; het is een afschrift van een autographon van REINES, denkelijk van de hand van SCHOETTGENIUS zelven, die er zijne toevoegsels als kantteekeningen bijgeschreven heeft, en beslaat 3 deelen in 4°.

Intusschen had ook de uitgave van SCHOETGENIUS geen voortgang; het drukwerk bleef zich bij den titel bepalen. De eigenaar, de boekhandelaar FRITSCHE, deed den codex over aan de WETSTEINEN te Amsterdam; zoo kwam hij in bezit van Prof. WETSTEIN aldaar; van dezen ontving hem diens ambtgenoot CLERICUS, en op de auctie van de bibliotheek van CLERICUS, ten jare 1735, werd hij door D'ORVILLE aangekocht *).

SAXE, door gelijksoortige studiën gedreven, en bekend

*) In den catalogus der bibliotheek van CLERICUS (Amstel. apud WETSTEN. et G. SMITH) is deze codex p. 5 beschreven, en de aankoop door D'ORVILLE, op die auctie, is bewezen door een brief van P. SCHOUTEN aan SAXE, dd. 10 Jan. 1765, onder de papieren van SAXE op de Koninklijke Bibliotheek berustende.

Digitized by Google

met den lof door verschillende geleerden aan den arbeid van REINES toegekend, reisde in 1745 opzettelijk van Leipzig naar Amsterdam, om den codex van SCHOETTGENIUS bij D'ORVILLE te leeren kennen en zoo mogelijk ter uitgave te erlangen. Zijne reis was niet vruchteloos; D'ORVILLE stond aan SAXE den codex op onbepaalden tijd ter leen en ter uitgave af. Nu toog SAXE aan het werk, om hem te verrijken met hetgeen gedurende eene halve eeuw na SCHOETTGENIUS aan nieuwe bouwstof was aan het licht gebragt; een arbeid, dien hij tot aan zijn dood voortzette, en waardoor het *Eponymologicon*, door SAXE vermeerderd, tot 12 deelen in 4°. uitdijde. Daardoor ging natuurlijk de waarde van den codex van SCHOETTGENIUS, door D'ORVILLE bezeten, voor zoo ver verloren, als die codex geheel in SAXE's arbeid werd overgenomen *). SAXE gaf meermalen, het laatst ten jare 1803 (in de *Mantissa* van het *Onomasticum*, p. 46), hoop, dat dit werk door hem „innumeris paene supplementis locupletatum" eerlang het licht zoude zien. Maar, gelijk bekend is, die hoop werd niet vervuld, en na hem bleef deze letterkundige schat, weinig bekend en ongebruikt, op de Koninklijke Bibliotheek rusten, tot de heer BAKE er wederom de aandacht op vestigde, het belang er van deed uitkomen, en de geschiedenis van den codex van D'ORVILLE in bijzonderheden toelichtte. Ten gevolge hiervan werd op zijn voorstel door de afdeeling aan uwe Commissie opgedragen:

1. Een nader en naauwkeurig onderzoek naar de waarde van het HS. van REINESII *Eponymologicon*, van de marginale en andere bijvoegselen in de 3 deelen vervat, en van de supplementen van SAXE in 12 deelen.

---

*) Blijkens eene aanteekening van SAXE op den titel van den codex van D'ORVILLE, behoorde die codex, op aanvraag, aan den heer D'ORVILLE te Londen teruggegeven te worden.

Digitized by Google

2. Nasporing van hetgeen door geleerden na REINES op hetzelfde gebied is verrigt tot op onzen tijd toe.

3. Ten gevolge van het eene en het andere onderzoek de Akademie te advizeren, of de wetenschap er belang bij heeft dat het werk door den druk werd bekend gemaakt, en zoo ja, onder welke voorwaarden en beperkingen.

De Commissie, bestaande uit de leden JANSSEN, HULLEMAN en VAN HEUSDE, kwam nog vóór de vacantie zamen, om hare nog al werkelijke taak eenigermate te verdeelen; doch door het kort daarop ondervonden verlies van onzen hooggeschatten HULLEMAN, kon zij eerst na de vacantie haren arbeid opvatten, nadat op haar voorstel de heer VAN DEN BERGH tot plaatsvervanger van den ontslapene benoemd was. Ten gevolge van die benoeming meende zij de werkzaamheden over het algemeen in dier voege te moeten verdeelen, dat de eerstbenoemde vooral het epigraphisch gedeelte, de heer VAN HEUSDE het klassiek philologische en de heer VAN DEN BERGH vooral de etymologiën der barbaarsche namen voor zijne rekening nam.

De Commissie meende dit weinige over het onderwerp en de geschiedenis harer taak vooraf te moeten laten gaan, ten einde de vertraagde uitbrenging van haar verslag te wettigen, en om tevens met meer grond op uwe welwillendheid te rekenen, wanneer u blijken mogt dat zij, de hoofdzaak in het oog houdende, niet op elke der haar gestelde vragen een even volledig antwoord mogt geven.

Ten aanzien van de eerste en voornaamste vraag: een nader onderzoek naar de wetenschappelijke waarde van het door REINES begonnen en door SCHOETTGENIUS en SAXE voortgezette werk, behoeft zij naauwelijks te verzekeren, dat het een arbeid is van verwonderlijke vlijt, veelsoortige geleerdheid en, wat vooral het door REINES bijgebragte betreft, van veel scherpzinnigheid en stoute kritiek. Het heeft daarom ook van REINES af tot op SAXE toe niet aan stemmen van

Digitized by Google

beroemde letterkundigen ontbroken, die de uitgave, eerst van het werk van REINES, toen van SCHOETTGENIUS, eindelijk van SAXE zelve vurig wenschten. SAXE heeft die stemmen zorgvuldig bijeenverzameld, en vermeld onder den titel: „a quibus viris doctis expetitum et laudatum fuerit Eponymologicon." Wij herinneren er kortheidshalve slechts ééne, de voornaamste, die van D'ORVILLE. D'ORVILLE schreef in zijn *Diatribe in Inscr. quasdam (Misc. Obss. crit. novae* 1741, p. 123): „THOMAS REINESIUS in lexico Eponymologico propemodum XXX Titianos enumerat. Quem viri ad miraculum industrii laborem, ipsi toties laudatum in Syntagmate, penes me adservatum, erudito orbi non inviderim, si quis modo inceptam telam, in graecis praecipue deficientem, ex proditis post viri fatum monumentis, pertexendam suscipere velit."

Wat dit laatste betreft, REINES zelf had reeds verklaard, dat hij van de grieksche namen alleen die had opgenomen, die in opschriften voorkwamen, en dat hij zich voorbehield de andere in een afzonderlijk onomasticum uit te geven. Eene bevreemdende onregelmatigheid en een wezenlijk gebrek, die door de latere bijwerkers, SCHOETTGENIUS en SAXE, niet verholpen werden.

Wat voorts de waarde van den arbeid van REINES-SCHOETTGENIUS eenigzins kon schijnen te verminderen, is het gebruik, dat sommige geleerden er in hunne werken reeds van gemaakt hebben.

Zoo heeft P. BURMAN, door D'ORVILLE er toe in staat gesteld, uit dat *Eponymologicon* overgenomen, hetgeen hij over HIEROCLES medegedeeld heeft in zijne *Notae ad H. Valesii Emendationum libros* V. p. 216; SCHILTER heeft in zijn *Glossarium* uitgegeven de afleidingen van barbaarsche namen; D'ORVILLE schreef eens aan SAXE, dat hij het *Eponymologicon* vooreerst nog niet missen kon, omdat hij het nog noodig had voor zijne *Antiquitates Siculae;* en wie weet of er niet nog anderen, zonder het te zeggen, bij

Digitized by Google

te markt geweest zijn; zulks was te eer mogelijk, omdat ons uit de nasporingen van SAXE gebleken is, dat er eertijds ten minste twee autographa van het *Eponymologicon* van REINES bestaan hebben, en daarenboven meer dan één afschrift, die alle door SCHOETTGENIUS en gedeeltelijk ook nog door SAXE kritisch gebruikt zijn *).

Dit neemt intusschen niet weg dat het te betreuren is, dat geene der drie voorgenomen uitgaven van het *Eponymologicon* op zijn tijd plaats gehad heeft. In dat geval zou, op den toenmaligen stand der wetenschap, aan de beoefening der oudheid een groote dienst bewezen zijn; menig philoloog zou er zijn arbeid door vergemakkelijkt gezien hebben; er zou veelzijdige gelegenheid bestaan hebben het werk telkens aan te vullen en te verbeteren, door hetgeen ten deze op het gebied der oudheid ontdekt werd en er uit te werpen wat voor de regtbank eener scherpere kritiek onhoudbaar geworden was; en zoo zou mogelijk thans eenig bepaald uitzigt bestaan, dat er een volledig *Eponymologicon* tot stand kwam, zoo als door REINES bedoeld werd. — Maar bij alle erkenning van de tijdelijke waarde van den door REINES begonnen en door SCHOETTGENIUS en SAXE voortgezetten arbeid, wordt in niets gepraejudiciëerd op de groote vraag, waar het hier op aan komt: voldoet de arbeid aan de eischen, die in onze dagen voor een zoodanig *Eponymologicon* behooren gesteld te worden? En

*) Wanneer wij van ten minste twee autographa spreken, worden hieronder verstaan twee exemplaren, dicté van REINES of afschrift van zijn brouillon, door een' of meer zijner discipelen (b. v. BRUMMER) geschreven, en welke exemplaren, door de eigen (slechte) hand van REINES verbeterd en aangevuld, voor autographa kunnen doorgaan. Een fragment van zulk een exemplaar bevindt zich onder de papieren van SAXE. Het eerste, oorspronkelijke en geheel eigenhandige autographon van REINES, zoo het nog bestaan mogt en ontcijferd kon worden, zou dus, uit een wetenschappelijk oogpunt, waarschijnlijk geene waarde meer hebben.

Digitized by Google

deze vraag meent uwe Commissie in ontkennenden zin te moeten beantwoorden. Hare gronden zijn deze:

De groote ontdekkingen die, niet slechts na REINES en SCHOETTGENIUS, maar vooral na SAXE, d. i. in de laatste 60 jaren, op het gebied der epigraphiek, der taal-, letter-, geschied- en oudheidkunde gedaan zijn, en die de rijkste bouwstof op ieder afzonderlijk veld hebben opgeleverd, gepaard aan de hooge, maar regtmatige eischen der hedendaagsche kritiek, doen de onvolledigheid en gebrekkigheid van het geheele werk ten duidelijkste in het oog vallen.

Werd vroeger de onvolledigheid van den arbeid van REINES door de aanvulling van SCHOETTGENIUS, en de onvolledigheid van deze wederom door de bijwerking van SAXE in het licht gesteld, dan moet reeds eene oppervlakkige herinnering aan de nieuwe bouwstoffen na SAXE ontdekt, de uitgaaf van dit werk ten sterkste ontraden. Men denke aan de grieksche en romeinsche geschriften en documenten, na SAXE, in Aegypte, te Herculanum, in de Vatikaansche, Weenensche en andere bibliotheken gevonden en uitgegeven (om niet eens van betere collatiën van bekende codd. te spreken); men denke aan de duizende grieksche en latijnsche opschriften sedert dien tijd uit de aarde opgedolven en ook uit bibliotheken op nieuw aan het licht gebragt, en men zal veilig mogen stellen, dat naauwelijks de helft der *thans* aanwezige bouwstoffen door REINES, SCHOETTGENIUS en SAXE gebezigd is. Staan wij een oogenblik alleen bij de opschriften stil. Wat de grieksche betreft, behoeft men slechts het *Corp. Inscr. Grr.* van de Berlijnsche akademie op te slaan, om zich te overtuigen, hoe betrekkelijk klein het getal grieksche opschriften is, door REINES, SCHOETTGENIUS en SAXE geraadpleegd, in vergelijking met den bestaanden voorraad. En daar komen er nog vele bij, die nog niet in dat *Corpus* opgenomen, maar in de werken

Digitized by Google

en berigten der nieuwste reizigers in Syrië, Aegypte, Klein-Azië, den Bosphorus en Griekenland verspreid zijn.

Daar echter de bewerkers van het *Eponymologicon* zich hoofdzakelijk van romeinsche opschriften bediend hebben, herinneren wij dat van deze zijde vooral hun arbeid onvolledig is te achten. Om iets te noemen: geheel of grootendeels onbekend bleven hun de opschriften van Mauretanië, vooral door RENIER, van Lyon door BOISSIEU, van Napels en Zwitserland door MOMMSEN, van de Rijn- en Donaustreken door STEINER, en zoo vele andere door een MARINI, MORCELLI, BORGHESI, CARDINALI, KELLERMANN, LETRONNE, OSANN, ORELLI, HENZEN enz., en in werken van geleerde genootschappen en in tijdschriften uitgegeven. Wanneer men enkel de romeinsche opschriften zamen telde, zou men tot uitkomst krijgen, dat er na SAXE ten minste 25,000 waren aan het licht gekomen, waarvan dus die geleerde geen gebruik heeft kunnen maken. En hier zouden nog zijn bij te voegen eenige duizend andere oud-italische opschriften, als: oscische, umbrische, sabijnsche, etruskische, waarin de eigennamen met volkomen zekerheid te erkennen zijn, maar waarvan geen enkele door de bewerkers van het *Eponymologicon* is opgenomen.

Om u aan een nabijliggend voorbeeld te doen zien, hoe weinig de romeinsche opschriften van bijzondere landen en gewesten in het *Eponymologicon* van REINES-SCHOETTGENIUS vertegenwoordigd zijn, kan dienen, dat er alléén in ons vaderland meer dan honderd romeinsche *cognomina* en barbaarsche namen op gedenksteenen gevonden worden, die in hun werk ontbreken, behalve nog de honderde fabrikantennamen op huisraad ingestempeld. En wie meenen mogt, dat SAXE, in wiens tijd toch de meeste dier gedenksteenen bekend waren, het ontbrekende had aangevuld, zou zich zeer teleurgesteld vinden. SAXE heeft naauwelijks een tiental namen van onze nederlandsche gedenksteenen er bij-

Digitized by Google

gevoegd; hij heeft den grooten voorraad der zeeuwsche opschriften ongebruikt gelaten, ofschoon hij in HESSELII *praef. ad* GUDII *inscrr.* er vele had kunnen vinden en het hem misschien slechts één brief aan HK. CANNEGIETER gekost had, om deze gaping volledig aangevuld te krijgen. In dat geval zou SAXE ook niet den naam MASSON SAIVS van een zeeuwsch gedenkstuk vermeld hebben, maar M(ARCUS) ASSON(IUS) AELIUS hebben geschreven. SAXE had evenwel de laatste hand nog niet aan zijn werk gelegd, en daarom mag hem dit gebrek niet te hoog worden aangerekend.

Bleef het nu nog bij deze groote onvolledigheid van het *Eponymologicon*, dan zou alleen de vraag zijn: of er niet iemand te vinden was die, op het voorbeeld van SAXE, den oogst der laatstverloopene 60 jaren bijwerken, en zóó eindelijk de wetenschap met een reusachtig hulpmiddel verrijken wilde.

Maar er is meer dan onvolledigheid te berispen. Men heeft ook over schadelijke overbodigheid te klagen, die door gebrek aan epigraphische kritiek veroorzaakt is.

Bepalen wij ons, ten voorbeelde, nogmaals bij de evengemelde romeinsche opschriften. Bij onderzoek blijkt, dat er aan het werk zoo vele valsche of verkeerd gelezen opschriften ten grondslag liggen, dat de helft, ten minste meer dan een derde, der daaraan ontleende namen zou moeten geschrapt worden.

Dit is nu wel minder de schuld van de geleerde bewerkers, dan van den tijd en de omstandigheden waarin zij leefden, en van den toenmaals minder ontwikkelden staat der lapidaire en philologische kritiek. Wat REINES zelve betreft: wonende in het hart van Duitschland, had hij weinig gelegenheid gehad om oorspronkelijke steenen te leeren kennen en zelf af te schrijven; hij vertrouwde bij de zamenstelling van zijn *Syntagma* zoowel als van zijn *Eponymologicon* op mannen als LIGORIUS, PICQART, PRA-

Digitized by Google

TILLUS, HOLSTEIN, die ten dezen weinig of geen vertrouwen verdienden. Te Rome had hij twee geletterden, die zich ten zijnen behoeve met het copiëren van opschriften belast hadden, PETRUS SERVIUS en LUCAS LAGERMANN, maar dat hij ook door deze om den tuin geleid werd, leert uitdrukkelijk FABRETTI, die te Rome uit eigen oogen gezien had, in een brief aan SCHURZFLEISCH; daarin schrijft hij, dat hij op de kunde en geleerdheid van REINES zelf niets had aan te merken, maar dat hem gebleken was dat beide evengenoemde lieden hem meermalen misleid hadden. En wat was hiervan het gevolg? Dit, gelijk mede FABRETTI opmerkt, dat REINES de hetzij gebrekkig afgeschrevene, hetzij moedwillig vervalschte opschriften naar eigen smaak en inzigt ging verbeteren, en in gissingen zich verdiepte die soms geheel uit de lucht gegrepen waren. Vandaar dat reeds OTTO SPERLING en ook JAC. GRONOVIUS hem zijn onberaden ijver in het herstellen der teksten van opschriften scherp verweten hebben; zonder echter, gelijk billijk was, den gebrekkigen staat der hem overgelegde teksten in aanmerking te nemen, en zonder te bedenken, dat REINES zijne zoogenoemde emendatiën aan niemand opdrong, maar ze aan de vrije keuze van den lezer aanbood. Minder verschoonbaar echter was het in REINES, dat hij niet zorgde, dat de lezer steeds het verschil tusschen den oorspronkelijken tekst en den door hem geëmendeerden opmerken kon.

ORELLI heeft dan ook onderscheidene voorbeelden bijgebragt van de onberadenheid en stoutheid der emendatiën van REINES. Wij wijzen slechts op één, omdat zulks is opgegeven onder de specimina, waardoor de geachte voorsteller den aard des werks heeft gekenmerkt. Het geldt den naam Amothilline, in het opschrift 8. DLIV. REINES neemt met reden aanstoot aan dezen naam, en vermoedt dat de lezing valsch is. Hij stelt daarna voor te lezen: *Allophileni* of *Omophileni*; liefst evenwel het laatste (*Omophileni*),

Digitized by Google

dat door hem afgeleid wordt van ὁμόφυλος, *contribulis, ejusdem gentis.* Uit dit ὁμόφυλος nu laat hij geheel willekeurig een femininum ὁμοφύλη geboren worden, ten einde den vrouwelijken uitgang begrijpelijk te maken. Zulke en meer andere proeven van mislukte conjecturaalkritiek zijn niet eens door SCHOETTGENIUS of SAXE opgemerkt, zijn althans woordelijk in hunne afschriften en supplementen overgenomen. Dat men van de epigraphische kritiek van SAXE niet te veel mogt verwachten, kan hieruit blijken, dat hij vele Ligorianen, die door MURATORI in zijn *Thesaurus* waren overgenomen, nog opzettelijk in zijne *Miscellanea* in bescherming genomen heeft.

Om duidelijk te maken hoe vele onechte of defecte opschriften aan den arbeid van REINES, SCHOETTGENIUS en SAXE ten grondslag liggen, merken wij op, dat het aantal der romeinsche opschriften in de onderscheiden *Thesauri* tot op SAXE voorkomende, op p. m. 60,000 kan geraamd worden. Hiervan nu moet de helft, als non valeurs, worden afgetrokken, want de helft bestaat uit onechte, of defecte of uit herhalingen van reeds elders gedrukte. Men mag dus veilig stellen, dat zoo al niet de helft, zeker een derde der opschriften, waarop die geheele arbeid rust, onecht is, en dus alle namen, uit die opschriften ontleend, behooren geschrapt te worden.

Wij zullen wel niet behoeven aan te toonen, welk een omslagtig werk zulk een zuiveringsproces van het *Eponymologicon* eischen zou. Wat de opschriften althans betreft méér omslagtig misschien, dan om met behulp der beste na SAXE verschenen verzamelingen een geheel nieuw *Eponymologicon* zamen te stellen. — Maar zoo er iemand gevonden mogt worden, die zulk eene taak aanvaarden wilde, zou uwe commissie nog van oordeel zijn, dat daarmede eerst werd begonnen, wanneer het *Corpus Inscr. latt.* der Berlijnsche Akademie van Wetenschappen, waarvan dezer

Digitized by Google

dagen het 1e Stuk verschenen is, voltooid zal zijn. Want dan eerst zal men deze klasse van epigraphische bouwstoffen genoegzaam volledig en kritisch gezuiverd vóór zich hebben.

De uitkomsten, die het onderzoek van eene zuiver philologische en vergelijkend taalkundige zijde heeft opgeleverd, zijn niet gunstiger geweest.

Wij helderen zulks enkel door een paar voorbeelden op uit den arbeid van REINES zelven, omdat de bijwerkers, SCHOETTGENIUS en SAXE, op dit gebied niet uitgeweid, maar de mededeelingen van REINES overgenomen hebben.

Heeft zich REINES op zuiver taalkundig gebied als een omzigtige, van willekeurige verklaringen, ijdele hypothesen en philologische droomerijen vrije man doen kennen? Het is, volgens het reeds aangevoerde, naauwelijks te verwachten, en feiten spreken voor het tegendeel. Behalve het aangestipte voorbeeld wijzen wij op een ander, en wel op één, dat mede door den geachten voorsteller uit de reeks van afleidingen bijgebragt is. Het geldt den naam Amblacynthus.

Al willen wij met den geachten voorsteller gaarne erkennen, dat het door REINES geleverde over de kracht en de beteekenis van het grieksche werkwoord βλαχεύειν en zijne composita, eene belangrijke bijdrage voor den nieuwen *Stephanus* kon leveren, toch blijkt spoedig hoe weinig dat artikel in het *Eponymologicon* daar ter plaats te huis behoort. Over dit werkwoord wordt namelijk gesproken naar aanleiding van het opschrift, luidende: *M. Cincius M. L. Amblacynthus*, welken bijnaam REINESIUS stoutweg meent te moeten afleiden van ἀμβλαχεύειν, ἀναβλαχεύειν, zonder in eenige de minste overweging te nemen of de uitgang νυθος met den vorm van het werkwoord in eenige verhouding staat en er mede bestaanbaar is. Dit schijnt hij zelf onder het schrijven van zijn vrij lang artikel over

Digitized by Google

dien bijnaam gevoeld te hebben, zoodat ongevoelig *Amblacynthus* in *Amblacyntus* overgaat, en ter gewenschte verklaring van dezen nieuwen, willekeurig aangenomen vorm, de mogelijkheid geopperd wordt, dat de Grieken behalve den gebruikelijken uitgang *ύειν* ook wel dien op *ύνειν* gehad en dus *βλακύνειν* en *βλακεύειν* gebezigd zullen hebben. Wordt nu ook al het compositum *ἀναβλακεύειν* nergens gevonden, dit doet naar REINESIUS' oordeel niets ter zake, daar volgens VARINUS *ἀνὰ* eene herhaling en krachtsversterking aanduidt. — Wanneer men daarentegen *Ἀμβλάκυνθος* (gesteld dat de lezing zuiver is) met *Κύνθος* (*Κύνθιος*), *Ζάκυνθος* vergelijkt, dan komt men 't naast op *κυνθάνω*, dat, volgens HESYCHIUS, voor *κεύθω* gebruikt is, en hier zou men alleen nog de openhartige verklaring bij te voegen hebben, dat het niet mogelijk is eenig spoor aan te wijzen om tot de beteekenis van het praefixum *ἀμβλα* door te dringen.

Ook hier waren wij weder benieuwd wat SAXE ter nadere opheldering goed mogt vinden er bij te voegen. Het artikel werd in SAXE's Supplementen opgeslagen, maar behalve eene kleine verandering in de schrijfwijze van den naam (die daar zeker bij vergissing *Ablacynthus* in plaats van *Amblacynthus* gesteld is) werd er niets dan het geheel in de lucht hangend artikel van REINES met al zijn omhaal teruggevonden.

Bij deze philologische aanmerking mag wel de epigraphische gevoegd worden, dat de geheele naam *Amblacynthus* nooit schijnt bestaan te hebben. Want volgens eene aanteekening van KOOL, medegedeeld door HESSEL in den Index op GUDII *Inscrr.* p. CIX, had GUDIUS op den steen zelven niet *Amblacynthus*, maar *Amacynthus* gelezen. Nu zeide LIGORIUS wél, dat men dit *Amacynthus* behoorde te verbeteren in *Amblacynthus*, omdat Ceres Amblacynthia, aan welke dat opschrift gewijd was, dien bijnaam zou ontvangen hebben van zekere (nergens bekende) villa Amblacynthia, en welke

Digitized by Google

villa wederom zou genoemd zijn naar den naam van den vrijgelatene, die het opschrift geplaatst had. GUDIUS, KOOL en HESSEL hebben in die verklaring berust. REINES ging verder: hij nam de zoogenoemde verbetering van LIGORIUS eenvoudig in den tekst op, zonder te melden (mogelijk zonder te weten) dat er op den steen iets anders te lezen stond. Gesteld nu dat het opschrift op den steen door GUDIUS gezien oud en echt was (hetgeen wij evenwel nog betwijfelen) en men in een der bijnamen eene fout van den steenhouwer had te veronderstellen, zou men op taalgronden nog eer lezen: *Amacynthia* voor *Amblacynthia* dan *Amblacynthus* voor *Amacynthus*.

Veel afschrikkends en weinig aanlokkends zou dus ook van deze zijde de taak eener revisie van REINESIUS' *Eponymologicum* voor den ondernemer opleveren. En hierbij komt nog, dat men niet zelden een en ander aantreft dat men vruchteloos zoekt ter plaatse waar het gezegd wordt gevonden te worden. Daartoe behoort o. a. in het begin: „*Babam, bavam* Latini *mammam* appellant; vetus interpres γυναικείων MOSCHIDIS τροφὸν vertit *mammam*." Waar dit t'huis behoort, is ons onbekend gebleven. Evenzoo wordt bij eene, voor het overige merkwaardige, verklaring van Agillius, ISIDORUS aangehaald, bij wien ergens zou voorkomen: *gellonem*, baucalem, hetgeen echter, zoo ver wij weten, in de *Origines* van ISIDORUS niet gevonden wordt.

Tot opheldering eindelijk van barbaarsche eigennamen begeeft zich REINES niet zelden op het terrein van de etymologie der germaansche talen. Het was niet te verwachten dat hij daarbij op een ander standpunt zou staan dan zijne geleerde tijdgenooten. En dit vinden wij dan ook bevestigd. Hij etymologizeert op den klank van het woord af, en eene tamelijke overeenkomst van vorm is hem genoeg om de verwantschap aan te nemen, zonder naar de geschiedenis van dien vorm te vragen. Wanneer hij den naam

Digitized by Google

Arbitro afleidt van het allemannische *aribo, eribo, erfo, erpo,* „quod extensum, aribert, aripert, erimpert, erinpracht, ermprecht — quod significationem honesti, honoris et honorati habet," dan mag hij het misschien half *geraden* hebben, maar zijn gevoelen rust op geen wetenschappelijken grond, en in onzen tijd wordt men met zulke argumenten niet ontvankelijk verklaard. Even weinig waarde heeft, om nog slechts één voorbeeld aan te voeren, zijne verklaring van den naam *Arbogastes,* die volgens hem lokaal is en „palatium, curtis, praetorium, tenamentum" beteekent. Is het in onzen tijd, nadat de linguistiek, vooral sedert de laatste dertig jaren, met reuzenschreden is vooruitgegaan, nog uiterst moeijelijk de ware beteekenis van vele duitsche eigennamen met zekerheid te verklaren, wat de XVIIe eeuw in dit opzigt geleverd heeft, kan thans gerust als vervallen beschouwd worden.

Het aangevoerde zal voldoende zijn ter uwer voorlichting over de eerste vraag, betreffende de wetenschappelijke waarde van het *Eponymologicum.*

De tweede: nasporing van hetgeen door geleerden na REINES op hetzelfde gebied verrigt is, vindt reeds voor een groot deel hare beantwoording in het voorafgaande, voor zoo ver daarin gesproken is van de bijwerkingen van SCHOETTGENIUS en van SAXE. Het is toch uwe Commissie niet bekend, dat zich na REINES nog andere dan deze beide geleerden met een gelijken arbeid hebben bezig gehouden.

Ten aanzien van SAXE's arbeid verdient welligt uwe aandacht nog, dat deze in zijne *Collectanea* heeft aangeteekend, wat hij tot verbetering en vermeerdering van den arbeid van REINES-SCHOETTGENIUS verrigt had. Die *Collectanea* namelijk bevatten bouwstoffen voor eene uitvoerige inleiding, waarmede SAXE het bijgewerkte *Eponymologicum* dacht te verrijken, welke inleiding evenwel niet opgesteld is, maar waarvan men den inhoud uit deze rubrieken kan leeren kennen:

Digitized by Google

1. Memoria TH. REINESII. Laudes et scripta, cum edita tum inedita.

2. Eponymologici ratio, et a quibus viris doctis expetitum et laudatum fuerit Eponymologicum.

3. Eponymologici singulare fatum et historia.

4. Quia praestare conatus sim.

Uit de aanteekeningen, in deze laatstgenoemde rubriek vervat, blijkt o. a., dat SAXE de orthographie en de aanhalingen, hier en daar zelfs de latiniteit, bij REINES had verbeterd; dat hij zich tot taak gesteld had eene reeks van latijnsche en grieksche auteurs te doorloopen, om nieuwe bouwstoffen te vinden, en dat hij gebruik had gemaakt van vele werken sedert REINES en SCHOETTGENIUS uitgekomen. De voornaamste dier werken heeft hij op een' nieuwen titel, dien hij voor zijne uitgave bestemd had en die vrij uitvoerig is, opgenoemd. Die titel luidt: „Eponymologicum; cognomina, tam virilia quam muliebria Romanorum, Graecorum, uti etiam Barbarorum, quos vocant, nomina propria, in veterum libris, praecipue vero in marmorum, nummorum et gemmarum titulis obvia, animadversionibus passim criticis et historicis illustrata, continens. Cujus operis, incredibili studio elaborati, diutissimeque, ultra saeculi certe spatium, ab hominibus eruditis desiderati, fundamenta jecit THOMAS REINESIUS, medicus et polyhistor olim celeberrimus, labentibus annis CHRISTIANUS SCHOETTGENIUS supplementis passim firmavit: nunc vero ejus pomoeria, non minori industria, collatis tot librorum omnis aevi corporumque epigraphicarum, post Gruterum et Reinesium editorum, velut Malvasiae, Ferretii, Sponii, Fleetwoodii, Oxoniensium, Brixiensium, Taurinensium, Fabretti, Vignolii, Montefalconis, Gudii, Donii, Gorii, Maffei, Donati et aliorum literatis monumentis, recognovit, emendavit ultraque dimidiam partem latius protulit, CHRISTOPHORUS SAXIUS."

De uitvoerigste door SAXE zelf bewerkte artikels zijn on-

Digitized by Google

getwijfeld de verbeterde stamboomen van het geslacht van J. CAESAR en OCTAVIANUS; of die evenwel daar op hunne plaats en genoegzaam afgewerkt zijn, laten wij hier buiten beoordeeling.

Dat zich na SAXE geen letterkundige meer met die zaak heeft bezig gehouden, is wel eenigzins te bevreemden. Misschien werd de verkoop van de HS. nalatenschap van SAXE weinig, vooral in het buitenland, bekend. Hij viel voor in den tijd van het fransche bewind, toen het te onzent wel aan bijzondere opwekking tot soortgelijken arbeid ontbrak, en onze letterkundige koryphaeën na SAXE hebben de epigraphiek, waarop het grootste gedeelte van dit werk berust, zeer stiefmoederlijk behartigd. Hoe dit zij, het voornaamste wat er na SAXE op dit gebied verrigt is, zal men te zoeken hebben in enkele onomastica en onomatologische onderzoekingen van verschillende geleerden. Hier komen b. v. in aanmerking de *lexica* van een PAPE, GRIMM, FÖRSTEMANN, GRAFF; de onomatologische onderzoekingen van LETRONNE *), KEIL †), ORELLI §), MOMMSEN **), BORGHESI ††), ZELL §§), en de afzonderlijke verhandelingen over eenige romeinsche *gentes;* vooral echter de keurige *indices* op sommige thesauri van opschriften, waaronder wij vooral naar die van MOMMSENS *Inscrr. Regni Neapolitani* verwijzen.

Doch deze zijn meer aan te merken als bronnen of

---

*) *Observations phil. et archéol. sur l'étude des noms propres Grecs.* Paris 1846.

†) *Analecta epigr. et onomatologica.*

§) *Nominum ratio apud romanos,* in: *Coll. Inscr.* I. p. 472.

**) *Onomatologica,* in: *Zeitschr. f. Alterthumsw.* 1846, S. 116.

††) In verschillende epigraphische werken, aangevoerd door ZELL, *Hb. der röm. Epigr.* II, 358—859.

§§) *Ueber Verleihung von Götter- und Heroën-Namen an Sterbliche,* in: *Philologus,* I. 3, p. 547,

Digitized by Google

nieuwe hulpmiddelen tot bewerking van een goed klassiek Eponymologicum. Van de bewerking van een lexicon als door REINES bedoeld werd, is geene spoor te vinden. En of ook wel ooit weder soortgelijk werk op die groote schaal zal ondernomen worden, zou uwe Commissie betwijfelen. Zij zou althans meenen, dat daartoe eene splitsing der bouwstoffen wenschelijk was, zoodat de grieksche en romeinsche namen afzonderlijk behandeld en bij de barbaarsche ook gevoegd werden de namen van uitheemsche goden, die in zoo grooten getale op gedenksteenen voorkomen. Uit het aangevoerde zal door u reeds kunnen afgeleid worden, welk antwoord de Commissie op de laatste vraag zal moeten geven, te weten: of de wetenschap er belang bij heeft, dat dit werk door den druk wordt bekend gemaakt, en zoo ja, onder welke beperkingen.

Bij al den eerbied die de Commissie koestert voor de geleerdheid der bewerkers, en bij de overtuiging dat een omzigtig gebruik van het HS. nog zijne nuttigheid hebben kan, mag zij niet advizeren, dat de Akademie er toe medewerke om dezen arbeid door den druk bekend te maken. Eene andere zaak ware het, wanneer een of meer bevoegde geleerden zich opgewekt gevoelden om het werk, om zoo te spreken, nog eens over te doen en tot op onzen tijd aan te zuiveren. Maar, gelijk reeds werd opgemerkt, ook in dat geval zou het tijdstip daarvoor nu nog niet gekomen zijn; men zou te wachten hebben tot het *Corpus Inscr. latt.*, door MOMMSEN, DE ROSSI, HENZEN en RITSCHL uit te geven, in zijn geheel het licht heeft gezien. — Uwe Commissie heeft daarom de eer de Afdeeling te advizeren:

1. Den geachten voorsteller, namens de Akademie dank te betuigen voor de belangstelling, die hij voor dien langvergeten en weinig bekenden arbeid van REINES, SCHOETTGENIUS en SAXE verlevendigd heeft, en voor zijne geleerde nasporingen over de geschiedenis en het belang er van.

Digitized by Google

2. Het *Eponymologicon*, noch volgens het HS. van SCHOETTGENIUS, noch volgens dat van SAXE ter uitgave te bestemmen.

3. Den wensch uit te drukken, dat het geheel (zoo mogelijk met de aanteekeningen van den heer BAKE) gedeponeerd worde op die openbare vaderlandsche bibliotheek, waar de meeste onzer philologische HSS. vereenigd zijn, waar verondersteld mag worden, dat deze arbeid met de meeste vrucht zal worden geraadpleegd, waar hij in elk geval het minst vergeten zal blijven en het ligtst aanleiding zou kunnen geven, dat er ter geschikter tijd eene nieuwe bewerking van ondernomen wordt.

De Commissie,

L. J. F. JANSSEN.

J. A. C. VAN HEUSDE.

L. PH. C. VAN DEN BERGH.

Digitized by Google

MEDEDEELING

OMTRENT EENE

VOORGENOMENE NIEUWE UITGAVE

VAN

HOOFTS GEDICHTEN.

DOOR

N. BEETS.

Voor langer dan een jaar geleden, kwam my onder het oog het „Prospectus eener Nieuwe Uitgave der *Gedichten* van PIETER CORNELISZOON HOOFT" *). Het beloofde eene „*eerste volledige* uitgave, gedeeltelijk naar des Dichters eigen Handschrift;" het beloofde die van de hand van een man in het vak onzer Oude Letterkunde met verdiende eere bekend, en van wien zijne vrienden wisten, dat hy zich sedert eene lange reeks van jaren by voorkeur met dezen Dichter had bezig gehouden, den Eerw. P. LEENDERTZ WZ.

Was dit Prospectus te zedig gesteld? te weinig verspreid? Wekte in het vaderland van PIETER CORNELISZOON HOOFT diens naam en werk zoo weinig deelneming meer op, dat het vooreerst by het Prospectus moest blijven, en de voorgenomene uitgave tot hiertoe geen voortgang hebben

*) Haarlem, Erven F. BOHN.

Digitized by Google

kon? Ziedaar vragen die ik niet durf beandwoorden, maar wel ben ik in staat omtrent het gewicht dezer uitgave zoodanige mededeelingen te doen, als welke ik met grond vertrouw dat aan allen, wie de Nederlandsche Letterkunde en hare Geschiedenis ter harte gaat, de hooge wenschelijkheid dezer uitgave zal doen gevoelen.

Een tot hiertoe ontbrekende *zuivere tekst*, eene tot hiertoe ongekende *volledigheid*, eene tot hiertoe nooit beproefde *goede rangschikking der stukken:* ziedaar drie voortreffelijkheden, waarop het werk van den Heer LEENDERTZ zal mogen bogen.

Een zuivere tekst. Hieraan bestaat voor de Gedichten van Dezen dichter dringende behoefte; om hem te leveren had de Heer LEENDERTZ de beste gelegenheid.

De laatste en beste uitgave van HOOFTS Gedichten is, dit weet men, die van 1704. Van deze is die, welke BILDERDIJK in 1823 (Leiden, HERDINGH) bezorgde, een nadruk. „De tekst dezer uitgave, en bygevolg ook van die van BILDERDIJK, laat veel te wenschen over. Men heeft daarin oudere, niet altijd de oudste en beste uitgaven, slaafsch gevolgd. De *Achilles* en de *Theseus*, [beiden buiten weten van HOOFT gedrukt; was dit het geval niet geweest, de *Theseus* ware zelfs niet aldus, maar *Ariadne* betiteld geweest]; de *Achilles* en de *Theseus* worden er niet in gevonden. BILDERDIJK, die erkent, dat deze „van ontelbare fouten in namen, woorden en zaken krielen," zoodat hy meent „dat zij, gelijk wij ze nu hebben, uit het geheugen der spelers opgeschreven zijn, heeft ze in zijne uitgave onveranderd nagedrukt, en alleen in de aanteekeningen een aantal plaatsen verbeterd." (Prospectus.)

En nogthands is de Heer LEENDERTZ in staat van dezen dichter een *zuiverer* tekst te leveren, dan tot hiertoe van eenigen onzer oude dichters mogelijk is geweest.

Want wat is het geval? Behalve het te Amsterdam be-

Digitized by Google

rustende Handschrift, waarvan het Prospectus spreekt, hetwelk een groot gedeelte der uitgegevene, en daarenboven nog een aantal nu voor het eerst uit te geven Gedichten van HOOFT bevat en dat geheel *van des dichters eigene hand* is, heeft de Heer LEENDERTZ nog een aantal *eigenhandschriften* van afzonderlijke stukken onder het oog gehad, hem door de vriendelijkheid van haren bezitter, den Heer Mr. J. A. GROTHE te Utrecht, ten gebruike gegeven. Zie hier wat hy tot de voorgenomene uitgave te zijner beschikking had:

Van de *dramatische Poëzy* in HOOFTS *eigen* handschrift:

3 Tooneelspelen: *Ariadne* (in alle bestaande uitgaven „*Theseus* en *Ariadne*"), *Granida*, *Baeto*.

2 Fragmenten: *Isabella*, *Medea*.

3 Tafelspelen.

Voorts, in de *oudste uitgave* (die hem van *Paris Oordeel* nog slechts ontbreekt),

de 3 overige Tooneelspelen: *Geraert van Velsen*, *Achilles*, *Warenar*.

Van de andere *Gedichten*:

meer dan 300 *autographa*.

Ruim 30 ontbreken er, en van 5 dezer ontbrekende heeft de Heer LEENDERTZ handschriften, wel niet van HOOFT zelven, maar waarschijnlijk van vóór het jaar der *Eerste Uitgave* (1636), van 5 andere, drukken van vroeger dan dat jaar, onder het oog gehad.

Aldus toegerust, is deze letterkundige in staat geweest niet alleen een aantal bedorvene plaatsen in HOOFTS Gedichten op de zekerste wijze te herstellen, maar zijne uitgave bereidt ons ook de verrassing, ons menigmaal met eene eerste redactie van den dichter bekend te maken, die uit verschillende oorzaak later door hem zelven gewijzigd, òf op zich zelve, òf ook *om* die wijziging voor ons hoogst belangrijk is.

Digitized by Google

Schoon Nymphelijn „ach mindje mijn „ wat zoud ik al *vercieren*,
Om naa mijn wensch „dees *bedetjens* „ zoo wel gemaakt, te cieren!
Met blinkendt goudt „of perlen zoudt„ ghy voelen ras belasten
Uw halsjen zoet „ dat kraal als bloedt „ daarom niet beter pasten.
Ik zoud u kleên „ met keursjens *reên* „ van lichte verwen blijdtjens, enz.

Het was niet te vermetel indien BILDERDIJK voorsloeg, in den tweeden dezer bevallige regels, *ledetjens* in plaats van *bedetjens* te lezen, en het HS. van den dichter bekroont zijnen moed. Maar datzelfde HS. maakt de opheldering overbodig, die hy van het woord *reên* in den 5den regel gegeven heeft: „*reên* d. i. *toereden*, *opschikken*;" want HOOFT zelf had geen samentrekkingsteeken op de *e* gesteld, en zijn wensch was geen andere geweest dan het „schoon Nymphelijn" met „*reene* (= reine) keursjens" te kleeden. Ook had hy den eersten regel niet besloten met *vercieren*, dat hier een valsch rijm en onzin maakt, maar met *versieren* (= verzieren, verzinnen), waarby alles rond loopt.

Wie was het „schoon Nymphelijn?" Ook deze vraag zal de voorgenomene uitgave u beandwoorden. In die van BILDERDIJK (II. 70) eindigt het aan haar gerichte stukjen met deze verzen:

De verwe van „mijn lippen, an„ uw wangsjens, zoud ik plekken,
Door soentjes sacht „en met haar kracht„ uw ziel te mondt uyttrekken,
Ik wed, ik weet „ghy dan beleedt„ dat niemandt van uw susjens,
Daer gy, verblindt „nu smaak in vindt,„ gaf ooyt zoo zoete kusjens.

De alliteratie „*Ik wed, ik weet*," klinkt wèl, en de climax, dien zy uitmaakt, is hier geestig. Maar het oorspronkelijk HS. had in plaats daarvan

Charife, ik weet, . . .

en brengt hier, met eene letteromzetting (CHARIBE, *Brechia*), den naam van BRECHJEN SPIEGEL uit, aan wie HOOFT in zijn jeugd het hof gemaakt had; maar wier persoon hy geen noodzakelijkheid zag in gedachtenis te brengen, toen

Digitized by Google

hy dit stukjen in 1634 drukken liet, negen-en-twintig jaren na haar dood, en in het bezit van zijne tweede echtgenoote.

Zie hier eene dergelijke ontdekking. Tot hiertoe lazen wy (Uitg. BILD. II. 44):

Roozemondt, als my zich meldde
En ten toon de rijkdoom stelde
Van uw bliksemend gezicht,
Zoo bekoorelijken blonk je,
Dat mijn zieltje waaghde 't spronkje,
Ende worp zich in dat licht.

In de nieuwe uitgave zullen wy, voor Roozemondt, *Arbele* lezen en daarin, by omzetting, die Suzanna van *Baerle* herkennen, door welke de dichter ten jare 1625, edoch vruchteloos, gewenscht had, zijn door den dood zijner eerste gade, verbroken huwelijksgeluk te herstellen.

Niet onnatuurlijk scheen, sedert Helionora Hellemans zich hiertoe liefderijk geleend had, het pseudonym verkieselijk boven het anagram. Maar wat bewoog den Dichter in het lieve stukjen van 1603, op de wijze: *Volez, petit Archer, droict à Madame* (BILD. II. 13), als uit de nieuwe Uitgave blijken zal, den naam *Diane* in 1634 in dien van *Doris* te veranderen? De Heer LEENDERTZ weet dit niet, en kent van het lieve meisjen, aan hetwelk door den tweëntwintigjarigen jongman zoo menig lied was toegezongen, alleen de voorletters, W. B. —

Sint uw geluk zijn' opgang nam,
O hooghgereezen Amsterdam,
En trof uw' eerzucht noit het wit,
Daar nu haar' *heerepijl* in zit;
Naardien gy u gingt stellen t' schrap,
Tot winst van waarde wetenschap,
En t'uwer onderrechting riept,
Twee helden, die der dingen diept
En steilte afpeilen op een prik,
Van 's hemels kruin in 't hart van 't slik.

Zoo zong PIETER CORNELISZOON HOOFT den zijner waardigen HUIGH DE GROOT toe, „ by 't beroepen van twee leeraars

Digitized by Google

ter doorluchtiger schoole, en zijn' koomst tot Amsterdam" (Uitg. BILD. II. 152), maar gewaagde daarby niet van een *heerepijl*, als wel verdiend had het gissend vernuft van een BILDERDIJK aan het werk te zetten, doch die by de oudheidkundigen onbekend schijnt te wezen; maar eenvoudiglijk (het HS. brengt het uit) van een *heete pijl*.

Wy zouden deze voorbeelden nog zeer kunnen vermenigvuldigen: *noemt* voor *moet* (Uitg. BILD. II. 59, reg. 7) *onverwonnen* voor *overwonnen* (ald. 63, reg. 2), *overharnast* (gelijk trouwens de Uitg. van 1671 ook had) voor *onverharnast* (ald. 168, reg. 23) zijn geene onverschillige herstellingen! — Maar wy noemen u nog enkele uit den *Theseus en Ariadne* (voortaan alleen *Ariadne*).

Wy hebben reden ons te verbazen in de zeer hoffelijke toespraak, in het eerste Bedrijf door Theseus aan Minos gehouden en beginnende met

Voorsichtich' Coninck groot,

plotseling (Uitg. BILD. II. 316, reg. 6 v. o.) op de weinig parlementaire uitdrukking te stuiten, waardoor hy het huis van dezen vorst een *ongoddelyck geslacht* schijnt te noemen. Ik zeg: *schijnt*, want de regel is onduidelijk, en 't *ongoddelijk geslacht* zou ook als appositie van de voorafgegane qualificatie van den Minotaurús kunnen worden opgevat. Doch alles wordt duidelijk indien wy, in plaats van

Die schand-vleck van uw huys 't *ongoddelyck* geslacht,

voortaan overeenkomstig het HS. lezen zullen

Die schand-vleck van uw huys *en goddelyck* geslacht.

Zie hier den aanvang van het andwoord van Minos (ald. 317).

Indien dat ghy myn gaet voor soo rechtveerdich houwen,
Ghelyk uw reden toont, ghy moet my niet vertrouwen,
Grootmoedigh' Prince, dat ik willens houd te lyf
D'onmenschelycke vrucht van het oncuysche Wyf,
Om daer door alle 's jaers de vierthien Jonghelinghen,
Aen uwe Burghers als gherecht'lyck af te dringhen:
Want ick hebbe daer van dat vermoeden gheen deel.

Digitized by Google

Indien HOOFT ook dezen laatsten regel geschreven had, lammer vers en onzinniger volzin ware hem wel nooit uit de pen gevloeid. Tot redding zijner eer en ons genoegen, komen wy nu te weten dat hy schreef als volgt:

Want ick hebbe daer aan (vermoedy dat?) gheen deel.

Evenmin had onze Dichter zelf deel aan een uitspraak van *Ariadne* (ald. 320, reg. 12), welke, indien wy er een comma mochten invoegen, niet ongepast klinken zou — in een stuk van FEITH:

Ten is gheen ondeucht', 't streckt tot ware deucht' [,] te voelen:

maar die, naar HOOFTS bedoeling, aldus had moeten luiden:

Ten is gheen ondeucht, *treck* tot ware deucht' te voelen;

hetgeen ook wèl zoo goed overeenkomt met hetgeen volgt:

Ten is gheen doodt-sond' dat men medelyden heeft,
Met een die om de deucht' sich in peryckel gheeft.

De aanvang der Alleenspraak, waarin deze regels voorkomen, luidt by BILDERDIJK (II. 319) aldus:

Ay stercke fantasy, wil ick u niet verwinnen,
Met wat begocheling verbijstert ghy myn sinnen,
Wat hanght my dus aen 't oogh', 'tgheen myn verstandt bemorst?
Wat leyter dus en speelt onder myn lincker borst,
En treckt door al myn leen en dreycht myn teder harsen?
Ach wat benautheydt comt schielijck myn hart beparsen?
Nu, Ariadne cloeck, en bandt met al uw macht
Dees revelinghe uyt uw besighe ghedacht.
Hebdy niet wel ghehoordt van oud' bedaerde wijven,
Dat in 't beginsel zy daer licht is uyt te drijven:
Maar swaerlijck alsse staet ghewortelt in den sin,
En graeft de put soo diep *dat-ter* '*t* moet blijven in?

Iemand mocht gissen, dat HOOFT geschreven had: „*datse er* moet blijven in." Maar zijn HS. plaatst een punt achter den laatstvoorgaanden regel, en geeft den laatsten aldus te lezen:

En graeft geen put soo diep dat *gh'* er moet blijven in.

Digitized by Google

Zie hier nog een viertal regels uit dezelfde Alleenspraak:

Maer hoe? ten sy dat ik *naerstich* gae besporen
Tot zyn behoudenis, ick selve gae verloren.
(Deert my myn eyghen smart, 't is *onnodich* ghewis,
Dat ick met Theseus *stae*, en hebbe derenis:) (ald. 820).

Wie verstaat dit? BILDERDIJK helpt den eersten regel aan een ontbrekenden lettergreep, door de juiste gissing dat HOOFT niet *naerstich* maar *naerstigen* kan geschreven hebben; maar glipt stilzwijgend over de duisterheid van de twee laatste regels heen. Zy verdwijnt voor het licht, dat het HS. aanbrengt. Daarin lezen wy:

Deert my myn eighen smart, 't is *nodich voor* ghewis,
Dat ick met Theseus *staet oock* hebbe derenis:

waarop uitnemend sluit hetgeen volgt:

Myn wel en qualyck vaert hangt gantsch'lyck aen de zynen.

Gelijk de *Theseus en Ariadne*, zoo is ook de *Achilles en Polyxena* buiten weten des Dichters gedrukt, en dit was de aanleiding van talrijke fouten; maar tot verbetering van het laatstgenoemde stuk stond den Heer LEENDERTS niet, zoo als voor het eerste, een HS. ten dienste, en de bestaande uitgaven zijn zoo slecht, dat hy het noodig gekeurd heeft hier zijne, door gelukkige gissing, gemaakte verbeteringen, met die van BILDERDIJK, in den door hem te leveren tekst zelve op te nemen, terwijl voor alle de overige stukken de tekst volgens het HS. gegeven *) of naar de oudste uitgave naauwkeurig zal worden gevolgd. Veel had BILDERDIJK hier reeds gedaan maar ook veel te doen overgelaten, dat nu door den Heer LEENDERTZ verricht is, en de herkenning van eene vrij getrouwe navolging van het XIII Boek der Metamorphoseon van OVIDIUS in het laatste gedeelte van het

*) „Waar de uitgave van VAN DER BURGH (1686) afwijkingen heeft, om de eene of andere reden merkwaardig, zullen de aanteekeningen deze vermelden" (Prospectus).

Digitized by Google

stuk heeft dezen hierby geen geringe diensten bewezen. Zie hier enkele proeven.

In BILDERDIJKS Uitgave zegt (II. reg. 254) het Choor:

Het prijsen groots waer in « de volcken haer betrouwen
Waer aen de werelt hanght « al 't zaem aen d'eer haar houwen,
En achten dit veel meer « dan al haer ryck en staet,

Vruchteloos zoekt men by den schranderen Uitgever eene opheldering van deze duistere regels. Zy worden klaar als de dag, wanneer men met den Heer LEENDERTZ leest:

De prinsen groots waer in „de volcken haer betrouwen enz.

en zijne gissing wordt volkomen gewettigd door hetgeen volgt:

Maer welcke Prins was oyt « Cupidoos ondersaet? „

Niet minder betrouwbaar zal men die bevinden, welke hem op bl. 248, reg. 16, *yet* voor *oyt*, op bl. 273, reg. 2 *vervaerde* voor *vermaerden*, op bl. 293, reg. 8 *ontsichtbaer* voor *onsichtbaer* doet lezen. OVIDIUS (*Metam.* XIII, 176) staat ons borg dat wy bl. 294, reg. 8 v. o. in plaats van

En oock *het Lyrve vyer* « dat zich te weere stelden"

hetwelk onverstaanbaar is, met den Heer LEENDERTZ gerustelijk mogen veranderen in het meer duidelijke

En oock *dat Lyrna viel* « dat" enz.

en den „*beleefden* lof," op bl. 296, laatsten regel (verg. *Metam.* XIII. 248) in „*beloofden*," en niet zoo als BILDERDIJK giste in „*behaalden*." Lezen wy op bl. 299, reg. 16 en volg.:

De vloet van *Simone* « zal eer te rugghe gaen,
En zonder bladen staen « Ida den berch daer boven,
In Griecken *en* de stadt van Troyen *haer* beloven,

één blik op de correspondeerende verzen van den romeinschen dichter (*Metam.* XIII. 324, 5) overtuigt ons, niet

Digitized by Google

alleen dat wy hier met den *Simoïs* te doen hebben, maar ook dat de laatste regel aldus behoort gelezen te worden:

> *En* Griecken *aen* de stadt van Troyen *hulp* beloven.
>
> (Ante retro Simoïs fluet, et sine frondibus Ide
> Stabit, et auxilium promittet Achaïa Trojae).

Hooren wy vervolgens (II. 300, reg. 1, 2) Ulysses zich beroemen dat hy

> stoutelijck durft gaen „door 't midden van de wachten;
> *Binnen niet alleen* „by donckere nachten,
> Maer tot int hooghe Slot"

wy begrijpen dat hier een woord of woorden zijn uitgevallen. Ook BILDERDIJK had dit gevoeld en aangevuld, maar gebrekkig. Het *non tantum moenia Troum, Verum etiam summas arces intrare* (*Metam.* XIII. 343, 4), staaft de lezing van den Heer LEENDERTZ:

> Binnen *de muren* niet alleen by donckre nachten.

Straks zegt dezelfde Ulysses (II. 300):

> Ayax, ziet niet op Diomedes dus onminlijck
> Vast met u wesen stuer „en spreken binnens mons;„
> Hy heeft syn deel aen d'eer „*wy makent onder ons*,„
> *Als hy* (*int hoochste roem*) *de schepen ghinck beschermen.*
> Al den ghemeenen hoop „zachmen rontom u swermen;"
> Verzelschapt van het volck „en waerdy niet alleen;„
> U hielp het gantsche heyr „en my niet meer dan een.

Het zijn de volgende verzen van OVIDIUS:

> Desine Tydiden vultuque et murmure nobis
> Ostentare meum; pars est sua laudis in illis.
> Nec tu, cum socia clypeum pro classe tenebas,
> Solus eras: tibi turba comes, mihi contigit unus.
> (Metam. XIII, 350—54).

en de verbetering is gewis niet ongegrond, die in plaats van de onderschrapte woorden de volgende lezen doet:

> wy *maectent* onder ons;
> Als *ghy* (*u* hoogste roem!) de schepen *ghinckt* beschermen. —

Maar wy spraken ook van verrassingen ons bereid, door

Digitized by Google

het aan den dag komen van de oorspronkelijke redactie des Dichters. Hoofт, dit blijkt nu, heeft in later tijd, uit nieuwe inzichten van taal- of van verskunst veel veranderd, maar zijne veranderingen zijn in menig opzicht niet altijd verbeteringen geweest. Het naieve der uitdrukking, de welluidendheid, de kracht van zeggen hebben menigmaal veel verloren. Bijv.:

Waar 't dat Jupijn ten hoof my in zyn' hemel baade,
  En, t' mijner koomste, met zijn' trotse gemaalin,
  Opreez' uit zijnen troon, en zette my daar in,
  En voor my, fijn van goudt een tafel overlaadde
Met goddelyke spijz', en wijnen vol genaade,
  Daar zang nocht spel ontbraak'; en zoete reuk veel min;
  En hy week' uit de zaal, met al het bly gezin,
  En liet my eenigh daar; my dunkt ik 't al versmaadde.
Maar waar Jupijn te vreê, dat hy u, in mijn' steê,
Mevrouw, in zijnen stoel ter disse zitten deê,
  En gonde, dat ik stond' en zagh u lust genieten;
Myn' weelde waarder zyn zouw, dan geneught en rust.
Zoo lief waar my uw lief; zoo lust my anders lust;
  En lusten eenzaam zyn my meer nauw dan verdrieten.

Dit schoon Sonnet (Uitg. van BILD. I. 335) heeft slechts één lammen regel, dien wy niet hadden behoeven te onderschrappen om hem aan te duiden. Hoe komt het? De Dichter heeft zelf hem ontwricht. Eerst schreef hy

Wel waerder waer myn vreucht dan als geneucht en rust;

maar later begreep hy achter den comparativus niet *als* maar *dan* te moeten schrijven.

Wel waerder waer myn vreucht *dan dan* geneucht en rust,

ging echter in het geheel niet. En ziedaar!

In een ander sonnet (ald. bl. 343) had hy geschreven:

Waer door de staet, die stondt als hemelhooge boom,
Wiens breede schaduw kan des middaghs brandt verzoeten,
'T afknotten deerlijk van haar kroon heeft lijden moeten.

Later echter, de plaatsing van het byvoegelijk naamwoord

Digitized by Google

achter het naamwoord afkeurende, verplaatste hy dit *deerlijk*, tot deerlijke vermindering der kracht, en liet drukken:

'T afknotten van zijn' kroon heeft deerlijk lijden moeten.

Zoo moest, evenzeer uit grammatische naauwgezetheid, in Galathéaas mond (BILD. II. bl. 7, reg. 2, 3) een pedant

Laas! ik zie den dagh toereeden
'T licht uitbreeden.

voor een natuurlijk

Laas ik sie den den dagerade
't Onser schade

in de plaats komen, en op bl. 33 het byna gemeene *Trek tot Endymion* voor den vroeger gebruikten genitivus subjecti *De minne Endymions*. Zoo verving bl. 71:

Geen aenschijn niet, geen ooge, maer haer ziel.

het eerst zoo veel krachtiger uitgedrukte:

Geen aenschijn niet; geen ooge niet; haer ziel.

en moest in het belang eener strenge, metrische versificatie de naieve en imitatieve herhaling van 't zelfde woord in verzen als deze (II. 61 v. o.):

En wendt, o vogelkens, u teere stem tot clagen,
Clagen, wanneer ghy minneliedtjens quelen soudt

verloren gaan, om plaats te maken voor een alledaagsch:

En klaaght enz.

Maar zie hier een stukjen, meer dan eenig ander bekend en in 't geheugen, zoo als het volgens het HS. in de voorgenomene uitgave zal gelezen worden:

Klaere wat heeft er uw hartje verlept
Dat het verdriet in vroolijckheidt schept,
En altijd eeven beneepen verdort
Gelijck als een bloempjen, dat dauwetje schort?

Digitized by Google

Digitized by Google

Maar soo se kunnen, door al hun vermaan
Niet steecken met vreughd uw' zinnetjes aan,
Ik leg u te maaken aen 't schreyen de bron,
De boomen, de bloemen, de zuivere zon.

Dit leelijke *Ik leg u te maaken*, vereischte eene opheldering van BILDERDIJK („*Ik leg u*, d. i. *ik leg u dit toe; ik schrijf het u toe; gy zult dit doen*"), welke u niet voldoet, en niet noodig was by den eenvoud van het oorspronkelijke

Soo sult ghy maecken ens.

Veranderde beschouwing omtrent de eischen der nederduitsche versmaat tusschen 1621 (of 22), van welken tijd dit stukjen schijnt te dagteekenen, en 1634 toen hy zijne Gedichten ter uitgave gereed maakte, heeft den Dichter verleid in deze zestien regels nog een negental lettergreepen in te vlijen, die niets dan kwaad doen, zoo wel aan „het dicht" en „het duitsch" als aan „den zin." Zy hebben echter niet kunnen verhinderen, dat dit allerliefst dichtjen een der parelen aan de kroon van HOOFT en een meesterstukjen van erotische poëzy gebleven is.

Doch het wordt tijd van de tweede voortreffelijkheid te spreken, waardoor de door den Heer LEENDERTZ voorgenomene uitgave billijk aanspraak maakt op de hooge belangstelling van alle vrienden onzer Letterkunde, die namelijk eener tot hiertoe ongekende *Volledigheid*. De volledigste uitgaven zijn tot op dit oogenblik die van 1704, en de door BILDERDIJK bezorgde. Welnu, die van den Heer LEENDERTZ zal 80 Gedichten meer bevatten. Enkele daarvan zijn reeds gedrukt; het zij achter de, zeldzame, afzonderlijke drukken van des Dichters *Minne-Zinnebeelden* (1611 en 1618) of in, niet minder zeldzame, Liedeboeken van het begin der 17de eeuw; andere in Professor VAN VLOTENS Uitgave van HOOFTS *Brieven*. Een enkel komt alleen in 66n of twee vroegere drukken van HOOFTS *Gedichten* voor, een ander afzonderlijk op een los blad. Vele echter bestaan nog

Digitized by Google

slechts in Handschrift. De Gedichten in BILDERDIJKS Uitgave ontbrekende zijn voor een groot deel *Minnedichten;* een uitvoerig *Klaaglied* op den dood van eene zuster van BRECHJEN SPIEGEL, die de plaats van deze in HOOFTS genegenheid had vervangen, maar twee jaren later overleed; een paar strofes *op den dood zijner eerste Echtgenoote,* CHRISTINA VAN ERP; voorts eenige *Grafschriften,* een aantal *Byschriften,* vooral op gebouwen, schilderyen, prenten, boeken enz., enkele *Vertalingen,* van een Psalm, van eene Satyre van JUVENALIS, van een paar Sonnetten van PETRARCHA, en eenigen van verschillenden aart; eindelijk *drie Tafelspelen,* by VAN VLOTEN gedrukt, en fragmenten van de *Isabella* en van SENECAAS *Medea.* Enkele Sonnetten en Epigrammen zijn in het fransch, italiaansch of latijn. Proeven heeft de Heer HUET in den *Gids* medegedeeld.

Maar wat aan de voorgenomene Uitgave de kroon zal opzetten is eene goede, dat is chronologische, *Rangschikking* der stukken. Deze is tot op dezen dag nooit geleverd, nooit beproefd. In alle uitgaven, die tot hiertoe het licht zagen, „liggen de Gedichten in de grootste wanorde doореen. Men heeft, ja, de *psalmen, sonnetten, zangen, bruiloftsdichten, lijk-* en *grafdichten* bijeengevoegd, maar daardoor niets verrigt dan den lezer het genoegen, dat afwisseling van onderwerpen geeft, te benemen. Want ook in die afdeelingen is niet de minste orde in acht genomen. Zoo staan b. v. bij BILDERDIJK dl. II, bl. 56—76 achter elkander zangen van 1627, 1603, 1618, 1604, 1603, 1608, 1604, 1605, 1632 en 1636; van de twee aan BRECHJE SPIEGEL, welke in die uitgave voorkomen, vindt men de eene, van het jaar 1604, op bl. 70, de andere van 8 Januarij 1605 op bl. 14; van die aan hare zuster, de eene van 13 Aug. 1605 op bl. 71, de andere, van 9 Jan. 1606 op bl. 15. Slechts bij enkele Gedichten wordt in de uitgaven de dagteekening opgegeven." (Prospectus).

Digitized by Google

Welnu, de Heer LEENDERTZ was, dank zij zijne vlijtige en naauwlettende nasporing! in staat met de meeste zekerheid, in dezen baaiert de ware orde te brengen. Het geboortejaar, ja veeltijds zelfs de geboortedag is hem van de meeste stukken volkomen bekend geworden. Van anderen ziet hy kans den ouderdom, op twee, drie jaren na, te bepalen. Slechts omtrent een drietal Psalmvertalingen, die hy, volgens een gissing aan de *Brieven* ontleend, tot het jaar 1626 brengen zou, is hy onzeker. Zie hier de, ten deele op zich zelve zeer belangrijke, gronden zijner zekerheid.

Van vele stukken dragen de handschriften de dagteekening; van anderen liet zich deze naar aanwijzingen in de *Brieven* bepalen; soms bracht de inhoud of een onderschrift, soms de samenvoeging op een zelfde bladzijde den tijd der vervaardiging uit. Ook de soort van schrift hielp dien aangeven; de Gedichten met *ronde* letter geschreven zijn allen vóór December 1635, die met *oude* letter allen daarna gemaakt. Maar ook is de Heer LEENDERTZ voor zijne tijdsbepaling veel aan zijn allernaauwkeurigst onderzoek van de Spelling zijns autheurs verplicht. Hierdoor is het hem gebleken, dat HOOFT eenmaal in een of ander opzicht een andere spelling hebbende aangenomen, zich daarin verder met onwrikbare standvastigheid gelijk bleef. Het possessivum *uw*, aldus met een *w*, dateert by hem van den 13den Augustus des jaars 1608. In 1614 begint hy de *g* by den aanvang van een woord met eene *h* te versterken. Tot op 20 November 1623, maar geen dag langer, volhardt hy in de verdubbeling *ck*, en verwaardigt zich slechts (evenwel niet langer dan voor een tijd van tien jaren) tot éene uitzondering, ten behoeve van het dierbaar (voornaamwoord) *ick*. In zekere woorden maakt ten jare 1623 de *s* plaats voor de *z*; in andere geschiedt dit A°. 1625 of 1627. Voor de *w* is het haar geoorloofd stand en plaats te bewaren tot 1640. In 1641 breekt by

Digitized by Google

den Drossaert de tijd aan voor de dubbele *aa*. Het z. n. w. *zon*, vroeger manlijk, gaat later tot de vrouwelijke kunne over. Het pron. refl. plur. masc. nog in 1621 *haer*, maakt in 1623 en daarna bestendig plaats voor dat *hun*, hetwelk tot op den huidigen dag ons by de spreektaal nog dikwijls zoo weinig gemakkelijk afgaat.

Het is naauwlijks noodig op de groote voordeelen te wijzen, welke de langs deze wegen en door deze middelen verkregene zeer naauwkeurige chronologische rangschikking aan de hand doet. Is zulk eene rangschikking tot het gadeslaan en bestudeeren van den ontwikkelingsgang van elken Dichter van het hoogste belang, vooral moet zy dit zijn ten opzichte van eenen man als HOOFT, die aan den ingang staat van een nieuw tijdperk in de letterkunde zijns volks, en niet anders dan grooten invloed kon uitoefenen op zijne tijdgenooten; BREDERO, COSTER, VONDEL.

Onbekendheid met een gedeelte, en wel met het oudste gedeelte zijner Gedichten, maar vooral onbekendheid met de tijdorde, waarin de andere geschreven zijn, ja geheel verkeerde noties daaromtrent, door de ontzettende verwarring in de bestaande Uitgaven veroorzaakt, hebben voor de mate en den gang van dien invloed veel in het duister gelaten, waarover thands een beter licht kan opgaan, menigen verkeerden indruk gegeven, die nu kan worden uitgewischt. Neem; en dit zal in dit opzicht wel het voornaamste zijn; neem zijn *Tooneelarbeid*. Volgens de uitgaven komt men in het denkbeeld, dat HOOFTS dramatische stukken elkander in deze orde opvolgen:

Geraert van Velsen	1613.
Granida	1615.
Warenar	1617.
Baeto.	1626.

Doch nu blijkt het, dat wy het volgende lijstjen moeten opmaken:

Digitized by Google

Theseus niet *vóór* maar *na* de terugkomst uit Italië . . . . . 1602.
Granida . . . . . 1605.
Geraert van Velsen. omstreeks . . 1613.
Warenar . . . . . 1615, 1616.
Baeto. . . . . . 1616.

Ook leeren wy nu dat HOOFT den *Schijnheilig* vertaalde en omwerkte, BREDERO dien slechts berijmde, HOOFT de *Isabella* begon, COSTER die voltooide, hetwelk, by de kennis van den tijd en de wijze waarop de spelen van BREDERODE en COSTER ontstaan zijn, nog al van eenig belang is tot waardeering van des Drossaarts beteekenis voor de Tooneelpoëzy van zijnen tijd.

Een ander punt! Wie heeft over HOOFT als Dichter geschreven en is hem niet hard gevallen over zijn liefde voor en navolging van MARINO, dien „bederver van den Italiaanschen smaak"? „Overal," zegt de voortreffelijke DE CLERCQ, „toont hij [voor dezen] veel achting," en deze schrijver beweert dat MARINOOS geest in HOOFTS „ meeste dichtwerken, vooral in diegene, waarin hij alleen *galanterie* ten toon zocht te spreiden, overal doorstraalt." *) Maar wat wijzen nu de jaartallen uit ten opzichte van deze, naar het algemeen gevoelen, chroniesche Marinomanie? Dit, dat zy niet anders dan eene voorbygaande vlaag is geweest, die zich tot het jaar 1625 en weinige volgende bepaald heeft. Byna al de stukjens, die er den stempel van dragen, behooren tot dat korte tijdperk, en byna alle zijn zy gedicht voor Juffrouw SUZANNA VAN BAERLE, die eene hartstochtelijke Mariniste was, hoogst waarschijnlijk zelve in MARINOOS stijl dichtte, en aan wie te mogen behagen den Drossaart in die jaren ten hoogste ter harte ging.

Behoef ik op te merken dat de naar tijdorde gerang-

*) *Verhandeling* bij het Instituut bekroond. 4°. bl. 158.

Digitized by Google

schikte Uitgave van HOOFTS Gedichten ook voor de kennis zijner Levensgeschiedenis eene tot hiertoe onbruikbare bron doet vloeien? Van hoeveel gewicht deze bron is valt te meer in het oog, wanneer men bedenkt dat de *Brieven* tot heden de voornaamste hebben uitgemaakt. Deze nu zijn voor drie vierde *na* 1629 geschreven, toen de Schrijver reeds een man van acht-en-veertig jaren was; zijne *Gedichten* daarentegen voor vijf zesde (en het zesde zesde beteekent niet veel) *vóór* of *in* dat jaar.

Mijne Mededeeling, waarvoor ik alles verschuldigd ben aan de inzage in zijnen arbeid, my door den Heer LEENDERTZ, met de meeste bereidwilligheid verleend, is ten einde. Zy zal, zoo ik hoop, daaraan bevorderlijk zijn, dat wy allen de vrucht van dezen arbeid *zien*. Onze tijd verheugt zich in twee byna gelijktijdige uitgaven van de Werken van CATS. Eene Uitgave van VONDELS Werken, zijner waardig, en in verband met zijn leven, ofschoon groot van omvang en kostbaar, vindt welverdiende deelneming. Het zou zeer te bejammeren zijn, indien deze ontbrak voor het tot stand brengen eener weinig kostbare *), ofschoon kostelijke uitgave van de Gedichten van dien PIETER CORNELISZOON HOOFT, die, by vooral geen mindere gaven dan CATS en zelfs VONDEL, op beiden nog dit vooruit heeft, dat hy Hoofd van een nieuw tijdperk en Voorganger op nog onbetredene paden geweest is.

December 1862.

---

*) „De prijs zal in geen geval meer dan acht gulden bedragen."
Prospectus.

Digitized by Google

EEN EN ANDER

OVER

LETTERS.

DOOR

J. VAN LENNEP.

Het is om over de *letters* te spreken, dat ik voor eenige oogenblikken het woord vraag: echter niet zoo zeer over de *letters* zelve, over haar oorsprong, beteekenis, getal, waarde of bestemming, als wel over den *vorm*, waarin zy zich in gedrukte werken aan ons voordoen. Ik wensch een paar woorden in 't midden te brengen over *kurcyf* en *kapitaal* en andere onderscheidings-middelen. — 't Onderwerp is, zoo ver ik weet, nog zelden behandeld: en toch ware daarover een dik boek te schrijven, dat waarschijnlijk geen uitgever vinden zoû. Misschien ware het der moeite waardig, dat de Afdeeling de onderneming op zich nam... maar 't zoû een slecht gekozen tijdstip wezen, om daarvoor subsidie te vragen. Of de zaak werkelijk van belang geächt wordt zal blijken uit de wijze, waarop men de zeer korte en zeer vluchtige beschouwingen opneemt, die ik over deze stof u ten beste geve.

Reeds dadelijk na de vestiging onzer nationale letter-

Digitized by Google

kunde doet zich verschil op in de wijze, waarop onze voornaamste proza-schrijvers te werk gaan by 't gebruik der verschillende lettersoorten. Intusschen, by het opmerken van dat verschil, houde men wel in 't oog, dat niet altijd met zekerheid valt te bepalen of men het bezigen der onderscheidingsletter, en de keuze der soort, toe te schrijven heeft aan den auteur zelven, dan wel aan den drukker, zetter of korrektor, aan welke een en ander blijkbaar zeer dikwijls werd overgelaten. Immers wanneer ik naga, hoe, in werken van Vondel, door hem in een en 't zelfde tijdvak, doch by verschillende drukkers, uitgegeven, zelfs de spelling in 't eene werk hemelsbreed van die in 't andere verschilt, dan moet ik wel tot de gevolgtrekking komen, dat de drukker naar welgevallen met het hem toevertrouwde handschrift omsprong, en, verstoutte hy zich, niet de spelling des schrijvers, maar zijn eigen spelling te volgen, hoe veel te minder zal hy zich dan ontzien hebben, in al wat meer van bloot typografischen aart scheen, zijn eigen luim bot te vieren.

Na deze waarschuwing kom ik ter zake.

Van Meteren, die doorloopend de Duitsche letter gebruikt bezigt de Romeinsche voor Staatstukken, brieven, vaerzen en citaten en voor namen van *vreemde* volken, ook voor de namen der onderteekenaars van *Nederd.* stukken: ook op sommige plaatsen voor namen van personen, aan welke de eene of andere kommissie wordt opgedragen; dit laatste echter meer, ofschoon nog lang niet overal, in 't eerste derde van zijn boek: en zeer zelden in de twee andere derden: zoo dat men byna tot de gevolgtrekking moet komen, dat het aanwenden van een onderscheidingsletter aan den zetter was overgelaten, en, by het drukken van zijn boek, er verwisseling van zetters heeft plaats gehad.

Bor bezigt evenzeer de Duitsche letter: ook Rom., als van Meteren, voor vreemde talen: maar bovendien kurcyf

Digitized by Google

voor opschriften van brieven: de namen van personen en plaatsen blijven in gewone letter.

Hooft bezigt Rom.: — Staatsstukken, redevoeringen, en wat hy verder aan personen in den mond legt, kurcyf: naamteekeningen onder stukken *altijd* kapitaal.

Vondel bezigt in zijn prozastukken Rom.: alleen de aanhalingen by hem zijn kurcyf, of, als zy zeer gewigtig zijn, kapitaal.

Brandt geeft de Resolutiën en brieven in kurcyf: voorts ook de aangehaalde gezegden van personen en de lijsten van de namen der schepen en van hun bevelhebbers. In kapitaal de namen der onderteekenaars van Staatsstukken: — nagenoeg in alles als Hooft.

Aitzema is, zoo ver ik weet, de eerste onder onze voornaame historici, die een overvloedig gebruik heeft gemaakt van verschillende soorten van drukletters. De hoofdtext is met Duitsche letter gedrukt; de Staatsstukken, brieven en vaerzen zijn Rom.; de aanhalingen uit vreemde talen zijn kurcyf. Alle namen van plaatsen en personen zijn, waar de text de Duitsche letter bezigt, Rom.: is de text Rom., dan zijn zy kurcyf; maar even als de namen behandelt hy de tytels, en de *adjectiva* die een plaats van herkomst aanduiden. Zoo b. v. onderscheiden de woorden „*Staten Generael, Princes Royael, Zweedsch, Turx*" en dergelijke, zich meestal van den text door een verschillenden druk. Verder bedient hy zich van kapitaal voor de namen van Soevereinen, aan 't hoofd of onder Staatsstukken en brieven, van kurcyf of Romein voor de andere onderteekeningen.

De, eigenaardige, afgemetene, methodieke naauwkeurigheid, die Wagenaar als auteur karakteriseert en ons altijd in hem den witgedasten Mennist en den ambtenaar ter Sekretarie doet herkennen, openbaart zich evenzeer in den uiterlijken vorm, dien hy aan zijn Historische Schriften gegeven heeft. Hier valt aan geen zettersinmenging te denken. De text is

Digitized by Google

met Romeinsche letter; maar telkens wanneer hy een persoon voor 't eerst noemt, staat de naam in kurcyf: is het echter een Keizer, Koning, Graaf of Stadhouder, dan staat de naam de eerste reis kapitaal, de tweede reis kurcyf: later altijd in de gewone letter. — Voorts worden alle Staatsstukken, brieven en gezegden alleen door aanhalingsteekens onderscheiden: zeer zeldzaam, en wanneer het een uitheemsch of ongemeen woord is, bezigt hy kurcyf.

De schrijver van het *Vervolg op Wagenaar* heeft, wat den vorm betreft, alleen daarin het voorbeeld van dezen gevolgd, dat hy de aanhalingsteekens op gelijke wijze gebezigd heeft; voor 't overige komt zijn manier meer overeen met die van Aitzema, door het voortdurend onderscheiden van eigen namen door andere letters. Maar by hem zijn die van personen kapitaal, die van landen en plaatsen kurcyf gedrukt.

By de meeste historieschrijvers, waarby ik ook ettelijke schrijvers van romans of reisbeschrijvingen zoû kunnen voegen, werd sedert dien tijd ongeveer dezelfde cynozuur gevolgd: J. Scheltema doet dit geheel: Van Kampen is meer sober in 't gebruiken van diverse letters en schrijft wel de persoonsnamen kapitaal, maar behoudt voor de plaatsnamen de gewone letter van den text. — Doch anderen, ook nog heden ten dage, niet te vrede met zich van kapitaal, kurcyf en aanhalingsteekens te bedienen, nemen nog een tal van bykomstige middelen ter onderscheiding te baat: als gespatiëerde letters, verkleinde letters, vergroote letters, verdikte letters, Duitsche letters, krulletters, en hoe ze al meer mogen heeten, zoo dat ten slotte vele boeken alleen daarom schijnen te zijn geschreven om ons een staalkaart te geven van de verschillende lettervormen, die de drukker bezit. Sommige lezers vinden dat mooi; — ik niet: dat is een questie van smaak. Intusschen geloof ik, dat de regel, die b. v. in Frankrijk en Engeland heerscht,

Digitized by Google

om een doorgaande Rom. letter te gebruiken, en alleen daar kurcyf, waar de tytel van een boek wordt aangehaald, of men de aandacht zeer nadrukkelijk op een woord wil vestigen, aan het boek, ik zoû haast zeggen, een waardiger, zeker een zediger en minder pretentieus voorkomen geeft, en ook minder vermoeiend is voor de oogen. — Ik moet er byvoegen, dat ik nooit recht begrepen heb, waar al dat onderscheiden van eigen namen door andere letters voor diende: ik zoû haast gelooven, dat velen, in wier werken men 't aantreft, 't even min begrijpen en zich hebben laten leiden door de zetters, die 't ongevraagd doen. — Dit is althands met my 't geval geweest in mijn eerste romans; later heb ik 't hun afgeleerd en de Fransche methode gevolgd.

Dit alles intusschen is, als ik zeide, een questie van smaak; maar wat my vooral hindert in dat bezigen van andere letters voor eigen namen, is de verwarring die er uit ontstaat ten opzichte van 't rechte begrip van die namen, zoo dat velen daardoor er toe geraakt zijn, die geheel verkeerd te schrijven.

Hoe die verwarring ontstaan is dient eenigzins nader te worden uiteengezet.

Wy weten allen, dat eerst sedert ruim 50 jaren ieder hier te lande een gestereotypeerden geslachtsnaam bekomen heeft, die, al is hy nog zoo onzinnig, of nog zoo slecht gespeld, niet meer eigendunkelijk veranderd mag worden. — Vroeger had maar een betrekkelijk klein gedeelte der ingezetenen wat wy thans een familienaam heeten; een grooter getal onderscheidde zich door een toenaam, die doorgaans, echter niet altijd, op de kinderen overging: en nog veel grooter was het getal van de zoodanigen, die zich vergenoegden met achter hun geboortenaam dien van hun vader te voegen en Jan Pietersz of Levi Marcussen te heeten. Voorts geneerde men zich volstrekt niet, als men een toenaam

Digitized by Google

had, dien tegen een ander te verwisselen, of zijn naam op verschillende wijzen te spellen — en zoo zijn dan ook al die vragen en onderzoekingen, b. v. in den Navorscher, naar de eigenlijke spelling van een naam, inderdaad geheel doelloos en zonder zin. — Een voorbeeld, hoe weinig men er om gaf. Wagenaar, de Stadsklerk, die toch de Regenten van Amsterdam had te ontzien en ook ontzag, schreef *Bikker* en *Huidekoper*, zonder dat de leden van die geslachten het hem kwalijk namen: — zoo als ze nu zouden doen, indien een hedendaagsch schrijver hun namen dus verburgerlijkte.

De *geboortenaam* was dan ook eigenlijk de *naam:* al wat er by kwam alleen dienende tot onderscheiding: en nu hing het af van dengene die hem droeg, soms ook van de wijze waarop zijn bekenden hem aanduidden, wat de toenaam wezen zoû. Behoorde hy tot een adelijk geslacht of was hy grondbezitter, dan was de toenaam die van dat geslacht of die van zijn Heerlijkheid: — in andere gevallen waren er honderderlei aanleidingen te vinden, waaruit een toenaam, dikwijls maar een *sobriquet*, voor hem ontleend werd. Die toenaam werd somtijds niet eens vermeld: wy vinden b. v., zoo wel op de Regeeringslijsten van Amsterdam uit het begin der 17de Eeuw, als in of onder de stukken van die Regeering uitgegaan, den vader van Koenraad v. Beuningen nu eens alleen *Gerrit Dirksz*, dan weder *Gerrit Dirkz van Beuningen* gespeld: en de *Dirck Pietersz*, die op de tytels van onderscheiden werken uit die dagen als drukker vermeld staat, is dezelfde als *Dirck Pietersz Pers*, die op andere tytels voorkomt en dien toenaam voerde naar de Vergulde Pers die in zijn gevel prijkte.

Ik zeide, dat zy, die tot een adelijk huis behoorden, en even min later op hun voorbeeld de Regenten, niet altijd by hun geslachtsnaam, maar soms ook by den naam hunner voornaamste Heerlijkheid genoemd werden. De vader heette b. v. Graaf van Holland of Hertog van Borgonje, de zoon

Digitized by Google

Willem van Oostervant of Karel van Charlois: zoons uit het Huis van Arkel waren bekend onder de namen van Folpert van ter Lede, Jan van Heukelom of Walraven van Waardenburg. Later, onder onze republiek, sprak men van „Asperen, Groenevelt, Beverweert," al heetten de bedoelde personen van hun geslachtsnaam „Boetselaar, Oldenbarnevelt, Nassau," de Gebroeders Bicker werden in de wandeling „Engelenburg" en „Swieten" genoemd: ja nog by mijn tijd spraken velen van den Heer J. Huydecoper nooit anders dan als van „mijn Heer van Maarseveen," en zelfs heden worden vele Geldersche en Stichtsche Heeren nog by voorkeur by den naam van hun Heerlijkheid genoemd, en heeft het b. v. jaren geduurd, eer ik wist dat een oomzegger van my, dien ik nooit anders had hooren noemen dan *Natewisch*, bij den Burgerlijken Stand als Taets van Amerongen bekend stond.

Gy zult zeggen, dit is u allen bekend; maar ik moest het u herinneren om op het punt te komen dat ik behandelen wilde. In al die namen nu, ter onderscheiding ontleend aan Heerlijkheden, is de *van* die ze voorafgaat niet meer dan een *copula* en geen integreerend deel van den naam. Zoo zeide men voorheen wel *Jan* van *Arkel*, *Herbaren* van *Putte*, *Zweder* van *Voorst*, *Willem* van *Oranje*. maar 't zoû geen mensch in 't hoofd gekomen zijn te spreken van *van Arkel*, *van Putte*, *van Voorst*, *van Oranje*. Doch wat is er sedert de nieuwe drukmethode gebeurd? De schrijvers of de zetters, *à tort et à travers* hun kapitaal bezigende, zonder daarby op het voorbeeld te letten van Aitzema, die de onderscheidingsletters alleen bezigt voor den eigenlijken naam, zijn ook de copula *van* kapitaal gaan drukken, als of zy een deel van den naam uitmaakte. Wat is het gevolg van die verkeerdheid geweest? die verkeerdheid, ten gevolge waarvan Jan van Egmond, Heer van die plaats, en deze of gene eerzame kruijenier,

Digitized by Google

die ook Jan van Egmond heette, op gelijke wijze gedrukt worden? deze, dat velen vergeten, hoe by den eerstgemelde dat *van* niet dan een copula was, terwijl het by den laatstgemelde van den naam onafscheidelijk was, en dat men al zeer spoedig by vele, zelfs by geächte schrijvers, die 't beter hadden kunnen weten, te lezen kreeg: „'t was by die gelegenheid dat *van Renesse* verdronk." — „Door *van Brederode* werd het smeekschrift overhandigd." — „Hy vond steun by *van Pallandt*." — „Verbeeld u eens, dat gy by een Engelschen schrijver laast: OF HAMILTON *won the battle:* OF STRAFFORD *was sentenced to death*: *He send a message to* OF BUCKINGHAM? Zouden wy niet aan een typografische dwaling denken?

Sedert het stereotypeeren der namen in de registers van den Burgerlijken Stand is 't nog veel dwazer, en de onkunde op dat punt nog grooter geworden: en ofschoon niemand, die 't beter weet, tegen den Heer van *Zuylen* of van *Lynden* zal zeggen: „goeden morgen van Zuylen: — van Lynden is by my geweest;" zoo zal de massa spreken en geheel verkeerd spreken van „de aftreding van van Zuylen" en van „de redevoering van van Lynden." — Men moet my nu wel verstaan en wel indachtig zijn, dat de *copula* alleen dan wegvalt wanneer de naam oorspronkelijk die van een Heerlijkheid aanduidde. Als men b. v. ging zeggen: „Wat heeft Hall by die gelegenheid fraai gesproken," zoû ieder die 't hoorde moeten denken, dat het de Deensche en niet de Nederlandsche staatsman was, dien men bedoelde. — Is het deze laatste, dan blijft het *Van Hall*. — Een vast kenmerk vindt men, door 't woord in Fransch te vertalen: — zie b. v. den Almanak van Gotha slechts in — en dan krijgt men *Mr. de Zuylen*, *Mr. de Lynden*, maar niet *Mr. de Hall* of *Mr. de Bosse*.

Maar niet alle schrijvers weten dezen regel toe te passen, om dat niet allen weten, of de toenaam, dien zy schrij-

Digitized by Google

ven, ontleend is aan grondbezit of aan herkomst. De meesten zullen zich b. v. met mijn naam verlegen vinden, en niet weten of ik afstam van een voormalig Heer van de Heerlijkheid Lennep in Bergsland, dan wel van een hannekemaaier, die van daar overkwam. — Is het dan, om buiten dergelijke moeilijkheden te blijven, niet beter, kapitaal noch kurcyf te bezigen, de namen te drukken als de rest, en het oordeel aan den bescheiden lezer over te laten?

In 't Fransch bestaat de zwarigheid in gelijke mate niet. Immers daar heeft men de *copula*, over al waar zy geen betrekking had tot een Heerlijkheid, aan den naam vastgemaakt en daarmede vereenzelvigd. Men schrijft er niet meer *du Hamel*, *du Mas*, *de la Ville*, *de l'Ambre*, maar *Duhamel*, *Dumas*, *Delaville*, *Delambre*. Is het echter een adelijke naam, dan blijft de *copula* op zich zelve en zoo spelt de roturier *Delaval*, de adelijke *de Laval*, of, als de titulatuur niet voorafgaat, *Laval*. Niemand zal schrijven: *De Condé a gagné la bataille de Rocroi: de Richelieu a pris Mahon*, maar *Condé*, *Richelieu*. Het criterium van den adel is, als ik zeide, dat men de *copula* vertalen kan, ja vertalen moet, en daarom is het zeer verkeerd te schrijven van den „Hertog de Condé," van den „Markies de Boufflers" enz. Zal men in 't Fransch schrijven: *le Prince* VAN *Orange?* Wenschelijk ware het misschien, ter wegneming van alle bezwaar, hier het voorbeeld te volgen, in Frankrijk, en ook in België gegeven, om *van*, *van de*, *van den*, *van der*, enz.; waar 't by den naam behoort, er ook aan te annexeeren: of, zoo de Burgerlijke Stand er zich tegen verzet, dan ten minste ze met een groote *V* te schrijven. Ik bied dit der overweging mijner hoorders aan.

Dan er is betreffende die eigen namen nog meer. — Reeds voor jaren kwam wijlen Mr. S. Iz. Wiselius op tegen de ingeslopen nieuwigheid, uit het Engelsch overgeno-

Digitized by Google

men, om, als de eigen namen in den 2den naamval stonden, achter de sluitletter en de *s* die den genitief aanduidde, een wegnemingsteeken te plaatsen, hoewel er niets was weggenomen. Men schreef, en velen schrijven nog *Hooft's* geschiedenis, *Vondel's* werken, *de Ruyter's* daden, als of er van *Hooftes, Vondeles, de Ruyteres* geschiedenis, werken of daden sprake was. Als reden van die handeling gaf men voor dat de lezer anders denken kon dat de man *Hoofts, Vondels* of *Ruyters* heette. Die reden komt my gezocht en onvoldoende voor, en zoû alleen dan kunnen opgaan, wanneêr eigen namen onverbuigbaar waren; maar dat zijn zy niet, ja zoo weinig, dat zelfs in 't meerv. de sluitletter nog, als in vroeger tijden, by sommige hunner verandert. Zoo b. v. spelt men *Hooft* en *Hoeufft*, en men zegt nog, als van ouds, althands hier ter stede, *de Hoofden, de Hoeufden*. Ik geloof dus, dat eigen namen aan dezelfde wet, die gewone woorden regeert, behooren onderworpen te blijven, en dat men schrijven moet: „*Gideons* kloekheid, *Cezars* beleid, *Wagenaars* geschiedenis, *Willems* boek, *Klaartjes* oogen," enz. Eindigt de naam met een *s*, dan kan men om geen dubbele *s* te bezigen, wat in onze taal niet gebruikelijk is, het wegnemingsteeken achter de sluitletter plaatsen (want dan neemt men werkelijk iets weg) en b. v. schrijven: „*Huyghens'* Korenbloemen."

Men heeft tegen de methode, die ik voorsta, een bezwaar gemaakt, ontleend aan de namen, die op *i* eindigen. De *i*, zegt men, kan in onze taal niet verdubbeld worden zonder klankverandering; want *ii* wordt *ij*. Hoe zullen wy, vraagt men, naar uw stelsel, de thands dagelijks voorkomende namen van *Garibaldi, Ricasoli, Farini*, schrijven? — Mijn antwoord op de tegenwerping is een verwijzen naar de bastertwoorden *glori, histori, viktori*, die men in den beginne met een enkele *i* schreef, doch welke *i* men later met een *e* verdubbeld heeft, en ik zie er geen

Digitized by Google

de minste zwarigheid in, om, in den genitief, te schrijven, „*Garibaldies* wond, *Ricasolies* staatkunde" enz., of, wil men hier het weglatingsteeken bezigen en schrijven *Garibaldi's*, *Ricasoli's*. ik heb er ook vrede meê; want ook hier weêr komt het dan werkelijk voor de verdubbelingsletter in de plaats *).

Maar nu nog een derde vraagpunt ten slotte: in 't HD. schrijft men doorgaans alle substantiva met een kapitale letter. In 't Fransch bezigt men die uitsluitend voor eigen namen, nimmer zelfs voor titels of adjectiva van plaats. By ons dobbert men zoo wat in 't onzekere en is het onmogelijk by de schrijvers eenige overeenstemming op dat punt te vinden. Ik geloof, dat wy moesten doen als wy met de Fransche en Duitsche keuken doen, uit beider manier wat overnemen: en de kapitale letter bewaren, als de Franschen doen, voor de eigennamen, maar ook voorts daar waar het woord door zijn beteekenis verpersoonlijkt wordt. Zoo b. v. *Staten, Koning, Regeering, Bestuur, Maatschappy, Stad, Gemeente* enz. enz., overal waar die woorden in den zin voorkomen van handelende personen. Volgde men die methode, men kwam er verwarring door voor en handelde konsequent.

---

*) Even zoo keur ik, al acht ik ze niet aanbevelingswaardig, de spelling *Elia's* vroomheid, *Plato's* werken, *Maria's* schoonheid, niet af.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den JANUARIJ 1863.

Tegenwoordig de Heeren: H. J. KOENEN, J. VAN LENNEP, C. W. OPZOOMER, G. DE VRIES AZN., W. G. BRILL, J. BAKE, G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS, J. C. G. BOOT, A. KUENEN, H. C. MILLIES, J. H. SCHOLTEN, L. J. F. JANSSEN, N. BEETS, S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, S. KARSTEN, B. J. L. DE GEER, J. P. SIX.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Vóór den 31sten December des vorigen jaars is nog een Latijnsch Prijsvers ingekomen, zijnde een Carmen iambicum *De assiduo et prudenti temporis usu, juventuti maxime commendando,* onder de letters *a, b, c.*

De Voorzitter stelt voor, en de Vergadering besluit, dit gedicht, benevens de vroeger ingekomen, te stellen in handen der leden, die ten vorigen jare over de ingekomene Latijnsche Prijsverzen hebben geadvizeerd, met toevoeging van den Heer BOOT in plaats van het overledene lid HULLEMAN.

Digitized by Google

Van den Heer Mr. A. S. NIEROP is ingekomen een Exemplaar van zijnen *Open brief aan Mr.* C. W. OPZOOMER, met begeleidende Missieve. De brochure wordt met erkentenis voor de boekerij der Akademie aangenomen.

De Voorzitter verleent het woord aan den Heer LEEMANS tot het doen van zijne mededeeling over Egyptische papyrussen met teksten in hiëratisch schrift, en de pogingen tot hunne verklaring.

De Spreker heeft vroeger eene soortgelijke mededeeling gedaan over de papyrussen, in de rijke verzameling te Leiden voorhanden. Hij vermeldt de oorkonden te Turijn, te Parijs, te Londen en te Alexandrië in Egypte bewaard, en zal zich ditmaal bepalen tot het geven van een overzicht over de papyrussen van het Museum van Turijn. Hij zal echter de lijkpapyrussen, daar voorhanden, niet bespreken, aangezien deze, ofschoon van uitnemend gewicht voor de kennis der godsdienstige denkbeelden der oude Egyptenaren, toch betrekkelijk weinig belangrijks voor de Geschiedenis opleveren.

Verreweg de meeste schriftelijke oorkonden zijn uit het tijdperk der Ramsessieden van het 19de en 20ste Stamhuis (1450—1100 vóór Christus geboorte) afkomstig. CHAMPOLLION heeft het eerst in 1824 zich met het onderzoek en de schifting der talrijke onder elkander gemengde papyrusfragmenten bezig gehouden, en de voornaamste gedeelten, een twintigtal papyrussen, hetwelk thans onder den naam van *de Lijst der Koningen* bekend is, uitgezocht.

SEYFFARDT, wiens methode voor de ontcijfering der teksten van geene waarde is, heeft twee jaren na CHAMPOLLION, zich te Turijn ophoudende, met het meeste geduld en den gelukkigsten uitslag drie maanden besteed aan de moeyelijke onderneming om de verschillende fragmenten op eene geleidelijke wijze tot één geheel te vereenigen, en

Digitized by Google

heeft aan CHAMPOLLION de gelegenheid gegeven om daarvan een afschrift te nemen. Later in 1842 heeft LEPSIUS het geheel op nieuw onderzocht en in een naauwkeurig facsimilé uitgegeven. Voorts heeft WILKINSON, op aansporing en onder begunstiging van den Hertog van Northumberland, in 1849 op nieuw den oorspronkelijken Papyrus vergeleken, den door LEPSIUS bezorgden tekst in alle opzichten naauwkeurig bevonden, en in 1851 eene nieuwe uitgaaf in kleurdruk bezorgd, met bijvoeging van den tekst op de achterzijde van het H.S.; waardoor in zeer vele opzichten de juistheid van de aansluiting der fragmenten nader getoetst en bevestigd moest worden. Hij gaf daarbij eenen korten tekst, waarbij ook de opmerkingen van Dr. E. HINCKS van Belfast werden opgenomen.

Vervolgens geeft de Spreker eenige bijzonderheden op omtrent fragmenten-registers van ontvangsten en uitgaven, alsmede omtrent eene overoude kaart of plan op papyrus, waarop goudmijnen van Opper-Egypte zijn voorgesteld, die onder SETI I (SETHOS) uit het 19de Stamhuis, in de 15de eeuw vóór Christus, ten oosten van den Nijl, niet ver van de Roode zee bearbeid werden. De Heer LEEMANS doet daarbij opmerken, dat het zuiden op deze kaart bovenaan voorkomt; eene oriëntatie, die in Egypte algemeen schijnt aangenomen geweest te zijn. Hij meent den grond daarvoor te moeten zoeken in de ondervinding der Egyptenaars, dat hun land zijn bestaan en bloei moest toeschrijven aan de vruchtbaarmakende wateren van den Nijl, die jaarlijks met zijne geregeld uit het zuiden aangevoerde overstroomingen zegen en geluk over het Nijldal verspreidden.

De Heer VAN DEN BERGH vraagt, of de taal dier hiëratische opschriften grammatisch met zekerheid bekend is? De Heer LEEMANS bevestigt dit tot op zekere hoogte, ofschoon de veranderingen, welke in die taal gedurende den

Digitized by Google

loop van duizenden van jaren zijn gekomen, natuurlijk nog al eenige zwarigheden moeten opleveren.

Op verlangen van den Voorzitter verklaart de Heer LEEMANS zich bereid om zijne mededeelingen bij volgende gelegenheden voort te zetten.

De Heer DE GEER erlangt het woord ter mededeeling van zijne bijdrage over de Rechtsgeleerden P. MUCIUS, MANILIUS en BRUTUS, vermeld door POMPONIUS in fragm. 2. §. 39. D. *de Origine Juris*. In welken zin kon POMPONIUS van deze Rechtsgeleerden zeggen: *fundaverunt Jus Civile?* De Spreker zoekt het karakter hunner Jurisprudentie in de zelfstandigheid hunner methode; want eerst SCAEVOLA heeft later, op dien grondslag voortbouwende, de rechtsgeleerdheid systematisch ontwikkeld.

Door enkele leden worden tegen deze beschouwing van den Heer DE GEER bedenkingen geopperd. De Heer GOUDSMIT wijst op de onzuiverheid van den tekst door POMPONIUS en de minder heldere uiting zijner denkbeelden, waardoor het moeyelijk is, zijne meening met zekerheid te bepalen. Intusschen zou de Spreker de zaak zóó opvatten, dat, terwijl vroeger door de Rechtsgeleerden alleen *responsa* (adviezen) over enkele bepaalde onderwerpen gegeven en te boek gesteld werden, de drie genoemde Juristen daarentegen het recht voor het eerst in zijn geheel hebben behandeld en bearbeid. SCAEVOLA leverde later het eerste zoogenaamde rechtssysteem; en OFILIUS voegde er de Proces-orde aan toe. Intusschen is de uitdrukking van POMPONIUS omtrent dezen: *omnem partem operis fundavit* toch ook duister. Opmerking verdient voorts eene plaats van CICERO, waarin deze aan BRUTUS verwijt, dat hij de rechtsquestiën niet in het afgetrokkene placht te beschouwen, maar zich te veel in de omstandigheden der voorkomende

Digitized by Google

gevallen verdiepte, en deze met een noodeloozen omhaal behandelde. Dit verwijt schijnt te weêrspreken hetgeen de Heer DE GEER omtrent de methode der drie bewuste Rechtsgeleerden beweerd heeft.

De Heer OPZOOMER wijst op het onderscheid tusschen eene volledige en eene systematische behandeling. De laatstgenoemde kan hij aan MUCIUS, MANILIUS en BRUTUS niet toekennen, zij is eerst aan SCAEVOLA te danken, de eerste daarentegen kan het werk dier drie rechtsgeleerden zijn. Dit aan te nemen vordert de uitdrukking *Jus Civile fundaverunt*, die niet enkel op oorspronkelijkheid maar ook op volledigheid wijst. Hij moet dus de aanmerkingen van den Heer GOUDSMIT ondersteunen. SCAEVOLA heeft in de Jurisprudentie eerst de eigenlijke *ars* gebracht, het rechtsstelsel geleverd: dat kan men dus van de drie besprokene rechtsgeleerden niet zeggen.

De Heer BOOT oppert de vraag, aan wien POMPONIUS zijne berichten omtrent de oorsprongen des rechts ontleend heeft? Niet van CELSUS heeft hij die overgenomen, maar van den nog ouderen VARRO, zoo als dit door den Duitschen Hoogleeraar SANIO betoogd is geworden. Ook CICERO heeft van de rechtsgeleerde schriften van VARRO in vele opzichten gebruik gemaakt.

De Heer DE GEER beantwoordt kortelijk al deze bedenkingen. Volgens hem is het een feit, dat de drie bedoelde rechtsgeleerden eigenlijk slechts adviezen hebben gegeven. Niet in den omvang van hunne behandeling der wetenschap moet alzoo hun eigenaardig karakter worden gezocht, maar wel in den aard en de methode hunner responsa.

De Voorzitter vraagt de Bijdrage van den Heer DE GEER voor de *Verslagen en Mededeelingen*, waartoe zij door den Auteur wordt afgestaan.

Digitized by Google

Bij de laatste omvrage biedt de Heer JANSSEN voor de Bibliotheek der Akademie het 3de stukje zijner *Oudheidkundige reisberichten uit Duitschland, Hongarije, Bohemen en Zwitserland* aan, en vermeldt de Heer LEEMANS, dat sedert de laatste gedane opgave bij de Commissie voor de Vaderlandsche Monumenten zijn ingekomen bijdragen en berichten:

Van den Heer Ingenieur bij den Rijkswaterstaat J. VAN DER TOORN te Nijmegen;

Van Dr. C. HEYNSIUS te Amsterdam; en

Van het kerkbestuur der Hervormde gemeente te Lutjebroek.

Het Verslag der Commissie omtrent haar nader opzettelijk onderzoek naar den staat der bouwvallen van het kasteel van Brederode wordt of is afgedrukt, en voorloopig in afschrift aan Z.Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken medegedeeld.

Daar niemand verder iets heeft mede te deelen, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Digitized by Google

OVER

P. MUCIUS, MANILIUS EN BRUTUS,

IN L. 2 §. 39. D. DE O. J.

DOOR

B. J. L. DE GEER.

POMPONIUS schrijft in het bekend fragment uit zijn enchiridium (L. 2. D. *de Orig. jur.* §. 39): Post hos fuerunt PUBLIUS MUCIUS et BRUTUS et MANILIUS, qui fundaverunt jus civile. Hij geeft door die woorden aanleiding tot de vraag, wat wel die drie regtsgeleerden gedaan hebben om die onderscheiding boven hunne voorgangers te verdienen? Het zij mij vergund, U met de bespreking dier vraag eenige oogenblikken bezig te houden en U eenige opmerkingen mede te deelen omtrent de werkzaamheid dier mannen, die onder hunne medeburgers in de eerste helft der zevende eeuw sints Rome's stichting zulk een hoog aanzien genoten.

I.

PUBLIUS MUCIUS en MANILIUS worden ons door CICERO aangewezen als regtsgeleerden, die vooral door naauwkeurige kennis van het stellig regt en van de praktijk uitmuntten. Zij zijn het die ANTONIUS in het eerste boek (c. 48) *de Oratore* als voorbeelden noemt, waar hij den wa-

Digitized by Google

ren regtsgeleerde beschrijft, bedreven in de kennis en toepassing des regts, en als van het spreken van MUCIUS wordt getuigd, dat hij sprak valde prudenter et acute, paulo etiam copiosius, wordt er terstond bijgevoegd: nec multo minus prudenter M. MANILIUS (*Brutus*, c. 28). Beiden spraken derhalve meer als regtsgeleerden, prudenter, scherpzinnig en gevat, dan als redenaars. Trouwens redenaars waren zij niet, want de kennis der jura civilia was wel den Muciërs eigen, maar sine ulla eloquentiae laude (*de Orat.*, I. c. 10), en MANILIUS als een vir prudens (*de Republ.*, I. c. 12) beroemde zich slechts op die kennis, zonder welke niemand weten kan wat het zijne en wat eens anderen is (*de Republ.*, I. 13). Hij was gewoon niet op het forum te spreken, maar daar en elders ieder raad te geven, die het van hem verlangde (*de Orat.*, III. 33). Hierin kwamen dus MUCIUS en MANILIUS overeen, dat zij zich geheel aan de beoefening des regts toewijdden, dat zij vooral aan het jus civile, zoo als het in de wetten en herkomsten des Romeinschen volks was vervat, hunne aandacht schonken. In staatkundige rigting verschilden beiden. MUCIUS had als consul (621. d. st.) zich zoo weinig tegen de plannen van TIBERIUS GRACCHUS verzet (consul languens noemt hem CICERO, *Tusc.*, IV. 23.), dat men meende, dat hij in stilte diens ontwerpen goedgekeurd en begunstigd had (*Acad.*, II. c. 5.) en later nog toonde hij zich een tegenstander van den jongeren SCIPIO AFRICANUS en van diens partij (*de Rep.*, I. 19). MANILIUS daarentegen was de vriend en vertrouwde van LAELIUS en SCIPIO (*de Republ.*, I. c. 12). Ook hij was consul geweest (605 d. st.) en had in Spanje en Afrika niet altijd gelukkig gestreden. Maar al waren zij beiden dus tot de hoogste waardigheden opgeklommen, hun naam en roem bleven zij aan hunne regtskennis verschuldigd; als staatslieden hadden zij zich althans niet onderscheiden.

Digitized by Google

In nog hoogere mate was dit met den derden regtsgeleerde het geval, dien POMPONIUS met hen noemt, met BRUTUS. Die bragt het niet verder dan tot de Praetura; maar ook hij was optimus vir et juris peritissimus (CICERO, *Brut.* c. 34).

II.

Deze drie regtsgeleerden waren echter niet alleen de raadslieden hunner tijdgenooten, zij schreven ook verschillende werken over hunne wetenschap, zoo als POMPONIUS ons heeft medegedeeld. Ex his, zegt hij, PUBLIUS MUCIUS etiam decem libellos reliquit, BRUTUS septem, MANILIUS tres et exstant volumina scripta MANILII monumenta. Reeds giste BIJNKERSHOEK (*Praeterm.*, p. 321), dat hier eene verplaatsing had plaats gehad, en sloeg voor te lezen: BRUTUS tres, MANILIUS septem et exstant volumina, inscripta MANILII monumenta. Hij wilde daardoor de uitspraak van POMPONIUS in overeenstemming brengen met het van elders bekende: wij weten toch uit CICERO (*de Orat.*, I. 56), dat MUCIUS verscheiden libelli schreef, wier titel en zamenhang ons echter geheel onbekend zijn. Ook van BRUTUS waren slechts drie libelli de jure civili ten tijde van CICERO bekend, althans geen andere werden als van hem afkomstig beschouwd (*de Orat.*, II. 55). Zij bevatten zijne adviezen met uitvoerige vermelding van personen en omstandigheden (*de Orat.*, II. 33). Van MANILIUS weten wij, dat zijne werken niet aangenaam waren om door te lezen (*de Orat.*, I. 58), en wij gelooven dit gaarne, want daarin vond men onder anderen de formulae of actiones, met hare toelichting, welke formulae later algemeen bekend zijn gebleven als formulae Manilianae (CICERO, *de Orat.*, I. 58, VARRO, *de re rust.*, II. 3, 4, 5) en die ook wel de MANILII monumenta waren,

Digitized by Google

van welke POMPONIUS sprak, die nog te zijnen tijde alleen overig waren.

Van de overige schriften dezer drie juristen kende hij niets meer, zoodat zij gedurende het tijdsverloop tusschen CICERO en POMPONIUS verloren waren gegaan, waarschijnlijk evenwel zijn zij veel vroeger reeds verdwenen. Men mag dit daaruit opmaken, dat alleen Q. MUCIUS SCAEVOLA, CICERO en VARRO blijken geven die schriften zelven te hebben gebruikt (CICERO, *ad Divers.*, III. 22). Later zijn het slechts bekende meeningen of beroemde strijdvragen, die van hen vermeld worden op eene wijze, die genoegzaam aantoont, dat deze niet onmiddellijk uit hunne schriften, maar uit die van anderen werden overgenomen.

Zoo kende GELLIUS (XVII. 7) hetgeen MUCIUS, MANILIUS en BRUTUS gezegd hadden over de beteekenis van het *surreptum erit* in de Lex Atinia uit een geschrift van QUINTUS MUCIUS SCAEVOLA, wel waarschijnlijk uit diens libri de jure civili. Ook nog eene andere vraag, door hen behandeld, die zich aan het geval van MANCINUS HOSTILIUS knoopte, was wel uit ditzelfde werk aan lateren bekend (L. 5 § 3 D. *de Capt. et postl.* (49. 15). L. 17 D. *de Legatt.* (50. 7) beide uit POMPONIUS *Lib.* 37 *ad Q. Mucium* Verg. L. 4 D. *de Capt. et postl.*). Ook hun verschil over het regt des vruchtgebruikers op het kind der in vruchtgebruik gehouden slavin, eene vetus quaestio genoemd (L 62 pr. D. *de Usufr.* (7. 3)) en reeds door CICERO vermeld (*de Finib.* I c. 4), was wel evenzeer door Q. MUCIUS overgenomen.

Bij andere opgaven kan men de overlevering duidelijk nog verder vervolgen, zoo als hunne gevoelens uit de schriften des eenen in die des anderen overgingen. Het gevoelen van MUCIUS en BRUTUS, door ULPIANUS medegedeeld (L. 13, D. *de In diem addict.* (18.2)) omtrent *de in diem addictio* was door hem uit CELSUS ontleend, die het weder uit LABEO of uit het door hem veel gebruikte

Digitized by Google

werk van Q. MUCIUS SCAEVOLA overgenomen had. Het is toch bekend, dat CELSUS, vooral in zijne *Digesta*, zich gaarne beriep op de getuigenis der ouderen om daardoor gezag aan zijne meeningen bij te zetten, waartoe hem het werk van Q. MUCIUS SCAEVOLA voor de oudste regtsgeleerden wel het best dienen kon.

Alweder uit CELSUS ontleende ULPIANUS de verklaring door BRUTUS gegeven van het *ruperit* der *Lex Aquilia* (L. 27, § 22, *D. ad L. Aquil.* (9, 2)). Minder zeker is het echter of ook PAULUS uit dezelfde bron de aanhalingen ontleende betrekkelijk de meening, dat de schat bij verjaring verkregen werd, te gelijk met den grond, waarin die was verborgen (L. 3, § 3, *D. de Acq. vel. amitt. poss.* (41, 2)). Evenmin blijkt het, van waar JAVOLENUS kennis kreeg aan het advies door MUCIUS gegeven aan GRACCHUS' vrouw LICINNIA omtrent haar regt tot vergoeding voor het verlies dier res dotales, die bij den moord van haren gemaal waren verloren gegaan.

Zeker evenwel heeft noch PAULUS, noch JAVOLENUS de geschriften zelve van MUCIUS voor zich gehad. Misschien hebben deze niet eens het laatste geval behandeld, hetwelk tot die bekende casus behoorde, die in de herinnering der regtsgeleerden voortleefden, omdat zij aan zulke bekende historische feiten zich knoopten, even als het advies van MUCIUS omtrent het door de virgo vestalis LICINNIA gedediceerde, hetwelk CICERO bewaarde (*pro Domo*, c, 53).

III.

Het kunnen derhalve naauwelijks de zoo spoedig verloren geschriften dezer regtsgeleerden geweest zijn, die hen als fundatores juris civilis nog bij de lateren beroemd maakten. Die schriften waren immers reeds lang verdrongen door de meer uitvoerige en beter geordende hunner opvol-

Digitized by Google

gers, toen men zich nog gedurig op hun gezag en hunne uitspraken beriep. De grond dier beroemdheid zal dus ergens anders te zoeken zijn. Bedrieg ik mij niet, dan lag die bovenal in de wijze, waarop zij het regt bewerkten, in de methode die zij bij de ontwikkeling en toepassing des regts volgden, zoowel in hare tegenstelling tegen de wijze door de ouderen gevolgd, als in haren invloed op de lateren uitgeoefend.

De oudste prudentes hadden zich uitsluitend tot praktische werken bepaald, waarin zij de bestaande regtsgebruiken opteekenden, beschreven en in dezelfde rigting ontwikkelden. Zich in de strenge en vaste vormen van het jus civile bewegend, bestond hunne prudentia vooral in de juiste handhaving en toepassing dier vormen bij de telkens meer zich voordoende nieuwe behoeften en eischen des maatschappelijken levens. Al was toch de geheele maatschappelijke toestand langzamerhand eene andere geworden dan die, welke die vormen had zien ontstaan, al deden andere denkbeelden zich gelden, al had het verkeer een grooteren omvang dan vroeger gekregen, het jus civile moest, met vasthouding aan zijn formeel beginsel, in zijnen inhoud worden uitgebreid. Dit deden de oudste prudentes door hunne interpretatio, en zij verwierven er zich den naam van sapientes, *σόφοι*, cauti door. Een duidelijk denkbeeld immers hunner rigting geven ons de geschriften van den meest beroemden onder hen, van SEXTUS AELIUS CATUS. Zijn werk, onder den titel *Tripertita* bekend, bevatte de wet der twaalf tafelen als de hoofdbron van het jus civile, de daaraan zich knoopende interpretatio en de vormen der legis actiones. Of nu dit laatste gedeelte al of niet verschilt van het jus Aelianum, of SEXTUS AELIUS een of twee formularien gemaakt hebbe, is hier onverschillig *), maar hij was de

*) HUSCHKE, *Zeitschr. f. gesch. Rechtsw.*, XV, p. 180, SANIO, *Zur Gesch.*, p. 26 not., RUDORFF, *Röm. Rechtsg.*, I, p. 158.

Digitized by Google

eerste die de zich gevormd hebbende interpretatio, zoo als die zich in de toepassing en door de responsa der eerste prudentes had ontwikkeld, opteekende en daardoor vaststelde, die tevens haar in haren invloed op de regtsformulen erkende, en daarom het oudste formulare, het jus Flavianum, aanvulde met nieuwe formulae. Daarom zegt POMPONIUS van dit werk: qui liber velut cunabula juris continet (§ 38). En toch was het geene schrede vooruit op den weg der ontwikkeling des regts, het was het vaststellen van hetgeen zich gevormd had en aangenomen was in die adviezen waarin de jura civibus praescribebantur (CICERO, *Cato*, c. 9) en waardoor die ouderen bovenal zich bij hunne medeburgers geëerd hadden gemaakt, en bij welke zij de vragen van hunnen tijd met de strengheid en de vormen des ouden regts hadden vereenigd.

Maar juist daarom werd dit boek, de *Tripertita*, voor de volgenden belangrijk en kon zijn schrijver nog door JUSTINIANUS (L. 1, pr. C. *de Comm. serv. man.* (7. 7)) antiqui juris conditor worden genoemd. Het is opmerkelijk, dat juist bij de drie juristen, over welke wij spreken, het eerst strijdvragen, door hen verschillend beantwoord, en verklaringen afwijkend van die der vroegeren vermeld worden. Strijd van meening kon slechts ontstaan, waar men zich van de overgeleverde interpretatie los maakte en naar de beginselen zelve vroeg, die aan het regt ten grondslag lagen. Waar men dieper indrong in den aard der door het regt beheerschte levensbetrekkingen en, zich op een vrijer standpunt plaatsende tegenover het aangenomene en gebruikelijke, naar de deugdelijkheid der gronden en de juistheid der opvatting onderzocht, daar moest zich verschil openbaren. Er behoorde niet slechts kennis, er behoorde ook zelfstandigheid van oordeel en moed toe om dit standpunt bij het jus civile in te nemen, en deze drie mannen bezaten die, maar ook de invloed van Grieksche wetenschap

Digitized by Google

en meer vrije regtsopvatting, die zich ten hunnen tijde deed gelden, voerde er hen voorzeker heen.

Die vrijere regtsopvatting openbaarde zich toen immers in de ontwikkeling van het jus gentium in het verkeer met vreemden en in den vreemde *), deed zelfs in de lex Aebutia op het gebied des jus civile zich krachtig gelden en zou zij dan bij de methode dezer prudentes buiten invloed gebleven zijn? Kenmerkend is voor PUBLIUS MUCIUS zijne achterstelling van het jus pontificium bij het jus civile, waarin hij de lateren was voorgegaan en die CICERO niet zonder ironie hem verwijt (*de Legg.*, II, 21), als hij hem toevoegt: Civilis enim juris scientiâ pontificium quodam modo tollitis. De jurisconsultus MUCIUS had den Pontifex verdrongen, en was vroeger de kennis van het jus civile het eigendom geweest der Pontifices, hij keerde het om toen hij verklaarde, pontificem bonum neminem esse nisi qui jus civile cognosset (CICERO, *de Legg.*, II. 19).

IV.

Bij de behandeling van dit jus civile ging MUCIUS, zoowel als MANILIUS, van scherpe en juiste begripsbepalingen uit. Wij kennen van den eersten de bepaling van ambitus aedium (CICERO, *Topic.*, c. 4.) ook die van gentiles (ibid. c. 6.), van postliminium (ibid. c. 8.), van aqua pluvia (ibid. c. 9.), die CICERO ons bewaard heeft, en waaruit wij zien, dat hij nu eens de verschillende bestanddeelen van het begrip nevens elkander stelde, dan weder de afleiding van het woord te hulp nam. Van MANILIUS bewaarde ons VARRO (*de L. L.* 6. 5.) de bepaling van nexus. Uit deze bepalingen ontleenden zij dan de gevolgtrekkingen, die zij voor ieder geval behoefden.

---

*) VOIGT, *Das jus nat.*, II, p. 677.

Digitized by Google

Zoo was het, toen MANCINUS HOSTILIUS den Numantiërs was uitgeleverd, nudus ac post tergum religatis manibus (VELLEIUS, II, c. 1, verg. CICERO, *de Offic.*, III. 30, *de Orat.*, I, 40. LIVII *Epit.*, 56), doch door dezen was teruggezonden, de vraag of hij nog als Romeinsch burger beschouwd kon worden. Hierbij kwam in aanmerking of hij hostibus deditus was? of hij het Rom. burgerschap had behouden? of hij jure postliminii het had terug bekomen? Hierop antwoordde PUBLIUS MUCIUS, vooreerst dat hij niet was deditus, quoniam non sit receptus, nam neque deditionem neque donationem sine acceptione intelligi posse (CICERO, *Topic.*, c. 8); en hierdoor bepaalde hij het begrip van deditio nader: behoorde er toch, even als bij donatio aanneming toe, dan was hier geene uitlevering geschied.

Hoe was dan echter de jussus populi op te vatten, waarbij de deditio was gelast? Als eene expulsio even als eene interdictio aquae et ignis, antwoordde MUCIUS, quia quem semel populus jussisset dedi, ex civitate expulsisse videretur, sicut faceret cum aqua et igni interdiceret (L. ult. D. *de Legatt.* (50. 7)).

Naar deze beschouwing had derhalve MANCINUS ook geen jus postliminii noodig, om zijn burgerregt te herkrijgen, alleen toch quae a nobis alienata sunt, cum ad hostem pervenerint, et ex suo tanquam limine exierint, post ad idem limen postliminio videntur rediisse (CICERO, *Top.*, c. 8). MANCINUS was niet in de magt der vijanden gekomen, had zijn limen niet verlaten en kon dus niet daartoe terugkeeren. Ook de jussus populi had hem zijn burgerregt niet kunnen ontnemen. Dit lag buiten de bevoegdheid des volks, dit kon slechts de deditio bevelen, ut civitas religione solvatur; deze had het verlies van burgerschap ten gevolge, als zij voltrokken was, maar was zeker geene ontneming van regten. Mij dunkt CICERO heeft de

Digitized by Google

bewijsvoering van MUCIUS gevolgd, toen hij in zijne rede *pro Caecina* dezelfde stelling verdedigde als hij zeide: quid? quem pater patratus dedidit, aut suus pater populusve vendidit, quo is jure amittit civitatem? Ut religione civitas solvatur: civis Romanus traditur, qui cum est receptus, est eorum quibus est deditus: si non accipiunt, ut MANCINUM Numantini, retinet integram causam et jus civitatis, en wat hij daar verder bijvoegde.

Deze beschouwing vond tegenspraak bij BRUTUS. Of deze de bepaling van deditio afkeurde of wel omtrent de beteekenis van den jussus populi eene andere meening was toegedaan, blijkt ons niet. Wel blijkt, dat MUCIUS hier een nieuw en niet algemeen aangenomen gevoelen voordroeg, want de Tribunus Plebis RUTILIUS deed MANCINUS uit den Senaat verwijderen, omdat hij naar zijne overtuiging geen Romeinsch burger meer was, quia memoria sic esset proditum, quem pater suus aut populus vendidisset aut pater patratus dedidisset, ei nullum esse postliminium (CICERO, *de Orat.*, I. 40). Hij nam dus de deditio aan en paste den ouden regel omtrent de uitsluiting daarbij van postliminium toe, een regel zoo algemeen erkend, dat MODESTINUS onmogelijk schrijven kon (*L. 4 D. de Capt. et postl.* (49, 15)): Eos qui ab hostibus capiuntur vel hostibus deduntur, jure postliminii reverti, antiquitus placuit *). De plaats schijnt door verplaatsing van woorden te zijn bedorven. Men zou die op deze wijze kunnen herstellen, als de verandering niet wat al te groot scheen: Eos, qui ab hostibus capiuntur, reversos vel a nobis redemtos jure postliminii reverti antiquitus placuit. An qui hostibus deditus

*) Over deze plaats zie men BALDUINUS, *Jurispr. Muciana* (in de *Jurispr. Rom. et Att.*, II, p. 459), NIC. ANTON., in MEERMAN, *Thes.*, III, p. 27, DE RETES, *eod.*, VI, p. 276, MAIANSIUS, in de *Fragm. Ictor.*, I, p. 137 en anderen, aangehaald bij SCHULTING, *ad Dig.*, VII, p. 530.

Digitized by Google

nec receptus, civis Romanus sit, inter BRUTUM et SCAEVOLAM varie tractatum est, et consequens est, ut civitatem non adipiscatur, zoodat het gevoelen van BRUTUS zou zijn gevolgd.

Zoo ik mij niet bedrieg toont ons dit alles de methode die MUCIUS en BRUTUS volgden. Zoo als zij hier niet met RUTILIUS zich bepaalden bij het overgeleverde, maar den grond daarvoor zochten en den aard der deditio en van den jussus populi opspoorden en daar hunne beantwoording op bouwden, zoo handelden zij in al de adviezen die hun werden gevraagd: zij maakten zich vrij van de traditie en zochten zelfstandig de oplossing der vragen te vinden uit den aard des regts zelf. Daarom zeide CICERO, als hij het verschil van PUBLIUS MUCIUS SCAEVOLA, MANILIUS en BRUTUS over de beteekenis van fructus, en daarom over de vraag of het kind der slavin er onder behoorde, vermeldde: Quod et acutum genus est et ad usus civium non inutile, nosque ea scripta reliquaque ejusdem generis et legimus libenter et legemus (*de Finib.* I., 4). Juist daarom kon POMPONIUS (§ 5) van eene disputatio fori spreken, die verschillende opvattingen onderstelde evenzeer als deze slechts zich uit een dieper indringen in den aard der regtsinstellingen kon vormen.

Maar deze benaming disputatio fori wijst ons ook op de nog onvolkomene toepassing hunner methode van zelfstandige bewerking des regts. Zij pasten die toch nog slechts op bijzondere vragen en gevallen toe, naarmate die hen tot een nadere beschouwing van bijzondere regtsregelen en regtsinstellingen noopten. Van PUBLIUS MUCIUS en BRUTUS knoopen zich immers bijna alle uitspraken, wij merkten het reeds op, aan bekende en bijzondere, voorgelegde regtsvragen. Van MANILIUS weten wij, dat de zamenstelling van nieuwe en meer naauwkeurige regtsformulieren voor regts- en proceshandelingen hem tot een nader en dieper onderzoek aanspoorde.

Digitized by Google

Hieruit ontstonden de in respondendo disputationes, die CICERO (*Topic.* c. 14) vermeldt, door welke zij de grondslagen legden voor de verdere ontwikkeling van het jus civile en fundatores verdienden genoemd te worden.

Niet derhalve de geschriften, niet de bijzondere meeningen op zich zelven dezer regtsgeleerden, maar de nieuwe, meer vrije, zelfstandige methode bij de behandeling des regts was het, die van hen kon doen zeggen: fundaverunt jus civile.

V.

Wat zij den volgenden overlieten was de systematische bewerking van het burgerlijk regt in zijnen geheelen omvang. Daartoe was door hen de weg gebaand en alles voorbereid, de methode was er voor aangewezen en QUINTUS MUCIUS SCAEVOLA beproefde het weldra met het gevolg, dat hij zich voor altijd den roem verwierf: jus civile primus constituit, generatim in libros decem et octo redigendo (L. 2, §. 41 D. *de O. J.*). In dit werk maakte hij gedurig van de schriften zijner drie voorgangers en van hunne uitspraken en adviezen gebruik, ging op hun voetspoor voort de begrippen juist te formuleren en rangschikte alles in zulk eenen zamenhang, dat het verband der regtsregelen in een helderder licht trad. Zoo konden zijne definitiones, ὅροι, bij de lateren bewaard blijven en zelfs nog in de Pandecten overgaan. Hoe Q. MUCIUS SCAEVOLA de methode en de meeningen dier voorgangers waardeerde, hoe hij vooral zijn bloedverwant PUBLIUS MUCIUS volgde, toont ons de opmerking, dat de meeste uitspraken van dezen uit het werk van genen ontleend zijn, en als het waar is dat CICERO, toen hij zijne *Topica* schreef, vooral dit werk van Q. MUCIUS voor zich had, dan is het niet moeijelijk in de daaruit ontleende voorbeelden, de toepassing te herkennen van de methode des voorgangers. Had die methode, die

Digitized by Google

zich van de traditionele interpretatio losmaakte en zelfstandig onderzocht, tot vele nieuwe en afwijkende meeningen gevoerd, geen wonder, dat dan ook deze tegenspraak ontmoetten, en bekend is het hoe SERVIUS SULPICIUS in zijne *Reprehensa Mucii Scaevolae capita* *) eene bestrijding van verschillende beschouwingen gaf.

Aan den anderen kant was zeker ook Q. MUCIUS' werk de jure civili nog ver van volkomen, en droeg wel overal de sporen van eene eerste poging van systematische bewerking, waarin men maar al te duidelijk bemerkte, dat de casuistische schriften zijner voorgangers zoo zeer waren gebruikt en dat hij op deze zijne partitiones en definitiones juris had gebouwd. Gingen dan juist ten gevolge van zijn werk die casuistische schriften spoedig verloren, het werd de bron waaruit de lateren, LABEO en vooral SABINUS en zijne volgelingen, die het zoo hoog schatten en er zulk een gezag aan toekenden, de gevoelens dier ouderen ontleenden †). Daarentegen moest het hun, die het uit een dialectisch rhetorisch oogpunt beschouwden, nog als gebrekkig voorkomen, daar het bij omvatting van den geheelen omvang des regts, aan de eischen van dialectische orde en juiste verdeeling niet genoeg beantwoordde. — Misschien was het zulk eene beoordeeling, die CICERO het voornemen deed opvatten tot zijn werk *de jure civili in artem redigendo*, waarvan hij de grondtrekken reeds in zijn werk *de Oratore* (I, 42) opgaf §), eene beoordeeling die althans de lateren noopte, bij al de waarde die zij aan Q. MUCIUS' werk toekenden, hun eigen weg te gaan.

Zoo werd de methode, door P. MUCIUS, BRUTUS en MANILIUS gevolgd, vruchtbaar voor de zelfstandige behandeling

*) GELLIUS, IV, c. 1, ZIMMERN, *Röm. Rechtsg.*, I, p. 286.

†) Verg. SANIO, *l. l. p.* 40.

§) DIRKSEN, *Ueber* CICERO'S *unterg. Schrift de j. c. i. a. r.* 1842.

Digitized by Google

des Romeinschen regts, en waren zij de eerste grondleggers der regtswetenschap, tegenover de regtskennis der vroegeren. Dit bedoelde POMPONIUS met zijn fundaverunt jus civile. Op de door hen gelegde grondslagen bouwde Q. MUCIUS SCAEVOLA voort, toen hij het jus civile primus constituit.

Nog eene vraag. Van waar heeft POMPONIUS deze karakteristiek ontleend? Het is hem klaarblijkelijk te doen om overal den aanvang van iedere nieuwe rigting en van iedere nieuwe verschijning op het gebied der wetenschap aan te wijzen en men heeft in zijn oordeel over Q. MUCIUS SCAEVOLA, die hij zoo hoog stelt dat hij in hem den eersten wetenschappelijken jurist vindt, een verschil meenen te ontdekken met CICERO's beschouwing. CICERO toch schrijft QUINTUS MUCIUS wel magnus usus, maar geen ars toe (*Brutus*, 41, 42); daarentegen stelt hij SERVIUS SULPICIUS hooger, die werkelijk naar zijn oordeel ars bezat en deze verpligt was aan zijne dialectica, zijne literarum scientia en zijne loquendi elegantia. Is dit zoo, en nemen wij daarbij in aanmerking, hoe hoog CELSUS het gezag en de schriften van Q. MUCIUS stelde, en hoe hij uit deze zoo vele berigten omtrent de ouderen ontleende, dan zal men misschien mogen gissen, dat ook CELSUS bij deze opmerkingen den leidsman van POMPONIUS is geweest. Zeker waren zijn werken rijk aan historische opgaven en berigten: is het onwaarschijnlijk dat hij ook eene karakteristiek der vroegeren, wier werken hij gebruikte, zal hebben gegeven?

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den FEBRUARIJ 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, D. HARTING, G. H. M. DELPRAT, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, C. LEEMANS, J. VAN LENNEP, G. DE VRIES AZ., L. J. F. JANSSEN, J. KAPPEYNE VAN DE COPELLO, N. BEETS, G. MEES AZ., J. P. SIX, J. C. G. BOOT, W. MOLL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, S. KARSTEN.

De Heer BAKE heeft bericht, dat hij verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Geene stukken of Brieven zijn voor de Vergadering ingekomen.

De Voorzitter verleent het woord aan den Heer LEEMANS tot het doen van zijne mededeeling omtrent Egyptische pa-

Digitized by Google

pyrussen met teksten in hiëratisch schrift, en over de aangewende pogingen tot uitlegging.

Hij zal zich voor deze gelegenheid bepalen bij de papyrussen in de verzamelingen te Parijs aanwezig.

Vooreerst de zoogenaamde papyrus Prisse te Thebe, hoogstwaarschijnlijk in het graf van eenen koning van het elfde stamhuis gevonden; door den Heer E. PRISSE aan de keizerlijke Bibliotheek te Parijs geschonken, en in een uitmuntend facsimile in 1847 in kleurdruk bekend gemaakt. De tekst van dit Handschrift bevat verzamelingen van spreuken of leeringen, door zekeren PTAHOTEP, die zich den oudsten zoon des konings ASSA noemt bijeengebracht, en van wiens werk waarschijnlijk in den tijd van het elfde stamhuis een afschrift vervaardigd, en na verloop van ongeveer 4000 jaren door de Arabieren in dienst van den Heer Prisse uit zijne stille rustplaats wederom aan het licht is gebracht. De Heer CHABAS, die tot verklaring van dezen papyrus het meeste heeft toegebracht, kenmerkt dit merkwaardige geschrift met de benaming van *le plus ancien livre du monde.*

Ten tweede, een Handschrift op de keizerlijke Bibliotheek bekend onder den naam van Papyrus-Rollin, inhoudende de laatste bladzijden van het vonnis des doods over zekeren vee-eigenaar uitgesproken, die zich aan tooverij met misdadige oogmerken had schuldig gemaakt.

Eindelijk, twee amuletten op papyrus in het *Musée Egyptien du Louvre,* die bezweringen inhouden tegen kwaden invloed van booze geesten en schadelijk kruipend gedierte.

De Heer VAN LENNEP, na eenige aanmerkingen te hebben gemaakt over de onmogelijkheid om alle klanken door bestaande Alphabets genoegzaam uit te drukken, vestigt de aandacht op het zoo algemeen ingevoerde leerboekje,

Digitized by Google

waarin de klankmethode van den Heer PRINSEN voorkomt. Het stelsel daarin gevolgd ging gewis uit van een oor-oorspronkelijk zeer juist denkbeeld, maar het boekske oefent een schadelijken invloed uit op de uitspraak onzer taal door het volk. Op meer dan ééne plaats toch toont het de woorden zoo gedrukt, dat daaruit de stijve en gekunstelde uitspraak b. v. van de woorden *din-gen*, *mens-chen*, *meis-je*, enz. die maar al te zeer is doorgedrongen, noodwendig ontstaan moest. Het is geenzins om een blaam te werpen op de nagedachtenis van den verdienstelijken PRINSEN, maar om de verbastering der uitspraak onzer moedertaal tegen te gaan, dat hij gemeend heeft, daarop te moeten wijzen.

De Heer BEETS verklaart zich een dankbaar leerling te zijn van PRINSEN, dien hij meent in dezen gedeeltelijk te kunnen verdedigen. Indien al het besproken werkje tot de gewraakte uitspraak mag hebben aanleiding gegeven, dat was de schuld niet van PRINSEN, die onze taal zelf goed uitsprak, en zich vooral ook daardoor verdienstelijk maakte, dat hij zich gaarne zelf belastte met het geven van het eerste onderwijs in het lezen. De Heer DELPRAT treedt in eenige beschouwingen over de methode van PRINSEN, welke hem vooral daarom zoo aanprijzenswaardig voorkomt, dewijl zij veel kan bijdragen tot eene geregelde ontwikkeling van den geest. De Heer G. MEES, die mede aan de verdiensten van PRINSEN hulde doet, zegt dat een verstandig gebruik maken van diens leerboek het áangewezen misbruik zeer goed kan voorkomen. Zijne betrekking tot het lager onderwijs te Rotterdam stelt hem in staat, om de verzekering te geven, dat door de kweekelingen der openbare scholen aldaar de opgegevene woorden goed worden uitgesproken.

Digitized by Google

De Heer VAN DEN BRINK heeft eene tweeledige vraag aan de Commissie voor de Oude Monumenten te doen. Vooreerst, op welken grond het stuk geschut bekend onder den naam van Serpentijn, en in den Haarlemmermeer gevonden, door de Commissie voor een Spaansch stuk geschut gehouden wordt? De Spreker haalt eene plaats aan, uit de *Commentaires mémorables* van MENDOZA (Par. 1591), waaruit kan worden opgemaakt, dat deze Serpentijn (waarschijnlijk uit Enkhuizen afkomstig) tijdens de belegering van Haarlem omstreeks Hillegom zal zijn verloren geraakt.

In de tweede plaats vraagt de Spreker, of de Commissie kennis draagt van het Ontwerp des Ministers van Binnenlandsche Zaken om de voormalige Loterijzaal in te richten tot een Museum van Nederlandsche Oudheden; een Ontwerp, waarover de Afdeeling wellicht met vrucht had kunnen worden geraadpleegd. Moet de Akademie niet op eenigerlei wijze een bewijs van hare belangstelling in dat plan geven?

De Heer LEEMANS antwoordt, dat, wat de eerste vraag betreft, de Commissie niet heeft bedoeld, eenig bepaald gevoelen uit te brengen omtrent de afkomst van den Serpentijn, die in den Haarlemmermeer gevonden is; en wat de vraag betreft omtrent het ontworpen oudheidkundig Museum te 's Gravenhage, dat de Commissie als zoodanig het plan niet kent: alleenlijk heeft de Staats-courant er vóór eenigen tijd gewag van gemaakt. De Heer VAN DEN BRINK doet opmerken, dat de werkzaamheden der Commissie in strijd zullen kunnen raken met het oprichten eener nieuwe verzameling van Oudheden te 's Gravenhage. Voorts stelt hij in het licht het groot verschil tusschen eene verzameling van curiositeiten en relieken, zonder bepaald wetenschappelijk karakter, en een Museum naar eene op wetenschappelijke gronden aangenomen historische orde, zoo als in zulk een Museum wenschelijk zoude zijn. Zoude (vroeg Spreker) niet door tusschenkomst der Akademie aan de

Digitized by Google

zaak eene goede richting kunnen worden gegeven; en hij verlangt dus de Commissie gemachtigd te zien, om zich tot den Minister te wenden. De Heer KAPPEYNE VAN DE COPELLO ondersteunt dit voorstel, en wenscht daarenboven dat aan den Minister het verzoek gedaan worde, om de voortzetting der zaak te staken tot na het inwinnen van het Advies der Akademie. De Heeren MOLL en LEEMANS achten dit niet raadzaam, aangezien de Minister den raad der Commissie niet schijnt te verlangen. De Voorzitter doet opmerken, dat niet is gebleken, dat het plan van den Minister zoude zijn, de Akademie ten deze voorbij te gaan; maar alleen, dat de Minister het genoemde locaal voor een oudheidkundig Museum *beschikbaar* wil stellen. Hij stelt alzoo voor, de Commissie uit te noodigen om te onderzoeken, wat er van de zaak is, en de Akademie daarna te advizeren. De Heer MOLL blijft daartegen zwarigheid maken. De Heer VAN LENNEP stelt voor, die uitnoodiging van wege het Bestuur der Afdeeling tot de Commissie te richten: de Voorzitter acht het voldoende, de Commissie aan te bevelen, om de zaak, voor zooveel zij zal dienstig achten, te behartigen; — waarmede de Vergadering zich vereenigt.

De Heer HARTING vermeldt het zware verlies, dat de taal- en oudheidkundige wetenschap heeft geleden door de ramp, aan haren verdienstelijken beoefenaar LEENDERTS te Ilp overgekomen. Onherstelbaar verloren zijn vele bouwstoffen voor eene nieuwe uitgave der Gedichten van HOOFT bijeengebracht, welker gewicht en waarde nog onlangs in deze zelfde Vergadering door den Heer BEETS zijn in het licht gesteld. Hij wenscht dat de Vergadering al de sympathie daarvoor betoone, welk ieder beoefenaar der vaderlandsche letteren voor den kundigen man, wien dit onheil getroffen heeft, zal gevoelen.

Digitized by Google

De Heer MOLL biedt, namens den Heer MOLHUYSEN, voor de boekerij der Akademie een Exemplaar aan van het door hem uitgegeven Register van de Charters en bescheiden van het Archief te Kampen.

Daar de tijd voor de Vergadering bestemd verstreken is, wordt deze door den Voorzitter gesloten.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den MAART 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, C. LEEMANS, T. ROORDA, G. DE VRIES AZN., J. VAN LENNEP, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, H. C. MILLIES, J. C. G. BOOT, L. A. TE WINKEL, W. G. BRILL, N. BEETS, G. H. M. DELPRAT, G. MEES AZ., L. J. F. JANSSEN, R. DOZY, J. E. GOUDSMIT, J. H. SCHOLTEN, W. MOLL, S. KARSTEN, M. DE VRIES, J. P. SIX.

Het Proces-Verbaal der Vergadering van Februarij wordt voorgedragen, en na eenige wijziging vastgesteld.

Ingekomen eene Missieve van Dr. P. SCHELTEMA, die de Afdeeling verzoekt, eene Commissie te willen benoemen, ten einde een ouden steen met opschrift in den tuin van

Digitized by Google

het gebouw der Akademie voorhanden, te doen onderzoeken. De Voorzitter vraagt, of eenig lid der Vergadering dit voorstel overneemt, daar het benoemen eener Commissie niet wel kan geschieden op uitnoodiging van iemand, geen lid der Akademie zijnde. Op voorstel van den Secretaris besluit de Vergadering, den Heer SCHELTEMA te verwijzen naar de Commissie voor het behoud der oude monumenten, en hem voorts te berichten, dat de steen door hem zelven, zooveel hij dit mocht verlangen, zal kunnen onderzocht worden.

De Heer BOOT brengt verslag uit namens de Commissie, belast met het beoordeelen der ingekomen Latijnsche prijsverzen. De conclusie van dit Rapport strekt om de Vergadering te advizeren, den gouden eereprijs toe te wijzen aan den Schrijver van het Leerdicht onder den titel *De Lebetis materie ac forma, ejusque tutela in machinis vaporis vi agentibus*, onder de zinspreuk van HORATIUS: *Si forte necesse est Indiciis monstrare recentibus abdita rerum, Fingere cinctutis non exaudita Cethegis, Continget;* hetwelk naar het eenparig oordeel der Commissie er vrij gelukkig in geslaagd is, om het stroeve onderwerp in een dichterlijken vorm te gieten, en het beste van de ingezondene is.

Bij de wisseling van gedachten, over dit Rapport, vraagt de Heer BRILL, of naar het oordeel der Commissie, die vrij gunstig advizeert over de twee andere Gedichten, waarvan het ééne handelt over de uitwasemingen der planten, het andere over de verovering van Palestina door de Israëlieten, deze niet voor eene eervolle onderscheiding zouden kunnen in aanmerking komen. De Commissie vindt daartoe geene termen, en de Vergadering besluit alzoo aan het ter

Digitized by Google

bekrooning voorgedragene dichtstuk den gouden eereprijs toe te kennen. Bij de opening van het naambillet blijkt de Auteur daarvan te zijn de Heer JOSEPH GIACOLETTI van Urbino. Aan den Secretaris wordt opgedragen, den Heer GIACOLETTI van het besluit der Vergadering kennis te geven, en te berichten, dat de Commissie van beoordeeling hem nader hare aanmerkingen zal doen toekomen. De overige naambilletten zullen ongeopend worden verbrand, en de handschriften, op aanvrage, ter beschikking hunner Auteurs gesteld.

De Heer LEEMANS draagt, namens het Corresponderend lid, Dr. R. H. FRIEDERICH, eene door dien Heer in het Duitsch geschrevene en door den Spreker vertaalde bijdrage voor, *Over de teekens van den Dierenriem, naar aanleiding van Oud-Javaansche monumenten.* De Heer FRIEDERICH bepaalt zich in zijne tegenwoordige bijdrage tot drie teekens, de *Tweelingen*, den *Steenbok* en de *Vischen.* Uit de meerdere eenvoudigheid, welke deze beelden op de oude Javaansche monumenten onderscheidt, besluit de Auteur tot de meerdere oorspronkelijkheid der beelden van den Indischen Dierenriem boven dien der Grieken.

De Heer LEEMANS vermeldt eenige vroegere verhandelingen van den Heer FRIEDERICH over oudheid- en taalkundige onderwerpen, in de werken vooral van het Bataviasche Genootschap, maar ook in Buitenlandsche tijdschriften verschenen, en verwijst op eene afbeelding van eenen beker met voorstelling van de teekens van den Dierenriem, in de werken van het Bataviasche Genootschap, Deel XXIII, bekend gemaakt. Eene volledige vergelijking van den Dierenriem der onderscheidene Oostersche volken zoude nog

Digitized by Google

tot zeer belangrijke uitkomsten kunnen geleiden. Met betrekking tot den Egyptischen dierenriem wordt door den Heer FRIEDERICH op den arbeid van den Heer de ROUGÉ (verhandeling in het *Athénée Français*) en andere Egyptologen gewezen.

De Voorzitter opent de beraadslaging over deze mededeeling. De Heer MILLIES maakt over dit onderwerp eenige opmerkingen. Het vraagstuk over de prioriteit der Indische, Babylonische (tot de Grieken overgegane) en der Egyptische beelden van den Dierenriem is reeds een oud vraagstuk. Wat den Javaanschen Dierenriem aangaat, de Heer FRIEDRICH had met vrucht de afbeeldingen, door RAFFLES gegeven, welke bijzonder merkwaardig zijn, kunnen raadplegen. Er heerscht in de Javaansche beelden eene zekere vrijheid, welke men in die der andere Oostersche volken zoo niet aantreft. Wat inzonderheid het beeld betreft, dat hier de plaats der *Tweelingen* vervult, zoo gelooft de Spreker, dat de voorstelling van een paar symbolisch wordt te kennen gegeven door een schelpdier dat zich opent.

De Heer MILLIES, gereed om zijn gevoelen nog in meerdere bijzonderheden te ontwikkelen, moest daarvan voor ditmaal afzien, aangezien de tijd voor de gewone Vergadering, op welke nog eene buitengewone moest volgen, verstreken was. De verdere behandeling van het onderwerp wordt alzoo tot de volgende Vergadering uitgesteld.

Bij de laatste omvrage biedt de Heer TE WINKEL, namens de Redactie van het Nederlandsch Taalkundig Woordenboek, zijn *Ontwerp van Spelling* voor de Bibliotheek der Akademie aan, bij welke gelegenheid de Heer BRILL ver-

Digitized by Google

klaart, dat hij zich met de daarin aangenomene regelen en bepalingen gereedelijk vereenigen kan, en in zijnen kring gaarne zal medewerken om de aanneming der beginselen in het werkje voorgedragen, en van de regelen daarop berustende, naar vermogen te bevorderen.

De Heer BEETS acht zich gelukkig, aan de Vergadering te kunnen mededeelen, dat ondanks de ontzettende ramp den Heer LEENDERTZ door het verbranden van al het zijne, en daaronder van zijne belangrijke boekerij en papieren in het begin der maand Februarij overgekomen, en waarvan in de vorige Vergadering door den Heer HARTING melding gemaakt is, de voorgenomene uitgave der *Gedichten van Hooft*, omtrent welke hij gelegenheid gehad heeft in de Vergadering van December eenige mededeelingen te doen, nogtans voortgang zal hebben. De eigen handschriften van HOOFT, volgens welke die uitgave grootendeels geschieden zal, waren tijdens den brand gedeeltelijk niet meer onder den Heer LEENDERTZ berustende, en de overige zijn gered. Van een deel van den voor die uitgave gereed liggenden arbeid was bij een vroeger medearbeider een dubbel bewaard gebleven. Ook de aan den Spreker door den Heer LEENDERTZ in der tijd vriendelijk gegevene inlichtingen, die hem tot de mededeelingen aan de Akademie gedaan hadden in staat gesteld, kwamen nu te stade om de geledene schade te herstellen, en de zwaar beproefde geleerde heeft den moed niet verloren. Zoo spoedig mogelijk zal eene eerste aflevering in het licht verschijnen.

Digitized by Google

De Heer M. DE VRIES biedt voor de boekerij der Akademie een exemplaar aan van de 14de en 15de Aflevering der nieuwe uitgave van den *Spieghel Historiael*. Er zullen nog twee Afleveringen verschijnen, waarmede het werk zal voltooid zijn.

Daar verder niets wordt ter tafel gebracht, sluit de Voorzitter de Vergadering.

Digitized by Google

VERSLAG DER COMMISSIE,

BENOEMD TER

BEOORDEELING VAN LATIJNSCHE GEDICHTEN,

INGEZONDEN TER

MEDEDINGING NAAR DEN EEREPRIJS

UIT HET LEGAAT VAN HOEUFFT.

M. H!

De wedstrijd, door den ijverigen beoefenaar en vereerder der Latijnsche poëzy Mr. J. H. HOEUFFT voor een twintigtal jaren geopend en telkens herhaald, heeft niet de vruchten opgeleverd, die de schrijver van den Parnasus Latino-Belgicus gehoopt had. Wel heeft het geen enkel jaar aan mededingers naar den eerepenning ontbroken; maar de kamprechters zagen zich meestal verplicht meer den wil, dan de krachten der deelnemers aan den strijd te prijzen. Bijna ieder jaar werden de ingezonden dichtstukken als onvoldoende en beneden het middelmatige ter zijde gelegd.

Wij betreuren dien uitslag, maar verwonderen er ons niet over, als wij zien, hoe het gebruik van de Latijnsche taal als voertuig der gedachten al meer en meer verdrongen wordt door de nieuwere talen, hoe zelfs voor geleerde werken over onderwerpen uit de Grieksche en Romeinsche oudheid door de meeste

Digitized by Google

schrijvers hunne moedertaal wordt gebezigd, hoe niet alleen de groote hoop, die veracht wat zij niet kent, maar zelfs beschaafde mannen, die eene geleerde opvoeding genoten, deze naar hunne meening onnutte liefhebberij hekelen, en den stervenden leeuw een schop geven.

Dat hierin vroeg of laat weêr verandering zal komen, houden wij voor zeker; zoo slechts de beoefenaars der Latijnsche letterkunde den moed niet laten zakken, en de Latijnsche poëzy, al was het alleen als een hulpmiddel tot het wel verstaan en genieten der oude dichters, in eere houden. Want wie de dichters niet verstaat, verstaat ook de Latijnsche schrijvers, vooral LIVIUS en TACITUS niet.

Daartoe kan de jaarlijksche prijsuitschrijving dezer Akademie medewerken.

Aan de uitnoodiging is ook in het vorig jaar gehoor gegeven, en ik ben bereid om de taak, meermalen door onzen waardigen, en helaas! te vroeg ontslapen HULLEMAN zoo uitnemend volvoerd, heden op te vatten en namens uwe Commissie verslag te doen van hare bevindingen.

Zes prijsversen zijn ingezonden en door ons gelezen en beoordeeld. Vergunt mij, M.H., dat ik u de resultaten van ons gemeenschappelijk overleg mededeele.

Het gedicht N°. 1 is betiteld *de assiduo et prudenti temporis usu, iuventuti maxime commendando* en bestaat uit afwisselende dactylische en iambische zesvoetige versen in navolging van het gedicht van HORATIUS:

Altera iam teritur bellis civilibus aetas,
Suis et ipsa Roma viribus ruit.

De maker van deze 29 disticha raadt den jongeling aan *nudus ara-nudus sere tempore verno;* want gelukkig hij, die den vaderlijken grond in de lente met zorg bewerkt. De tijd gaat spoedig voorbij en wat na den dood komt, weet niemand. Luiheid moet vermeden worden:

Digitized by Google

In medios dormire dies turpissima res est,
inops et impotens piger luto iacet,
Pocula lethaea ut qui ducentia somnos
dolosa avente arente fauce traxerit.

Inspanning van geest- en ligchaamskrachten wordt daarentegen aanbevolen, als

Opus molestum, onus tamen levissimum.

De mier en de bij mogen ons ten voorbeelde strekken, bekende beelden, waarbij het alleen ongewoon is, dat de *apis mellifera* hier als *florifera* wordt voorgesteld en dat zij haren honig zuigt uit *thymo flagrante*, waarbij wij bereid zijn een schrijffout aan te nemen. Na nog eenige even triviale beelden en lessen komen wij tot de conclusie die niet al te best op de praemissen slaat: Een deugdzaam leven zal u voeren naar zalige gewesten,

Reddit ubi segetes tellus inarata malusque
Solum nec inquinavit aere Jupiter.

Versen, waarop HORATIUS niet zonder invloed is gebleven. (Zie *Epod.*, 16. v. 43 en 64).

Het geheel wordt besloten met den wensch:

Perambulare amoena fors fuat tibi.

Na den inhoud deels met de eigen woorden van den *versificator* opgegeven te hebben, achten wij het onnoodig uwe aandacht met eene lange lijst van fouten van allerlei aard te vermoeijen. Alles is even onbeduidend als het motto, waartoe de letters *a. b. c.* gekozen zijn.

Wij gaan over tot N°. 2, een gedicht van 190 hexameters, met de kenspreuk Ἄμπελον ἐξ Αἰγύπτου μετῆρας ἐξέβαλες ἔθνη καὶ κατεφύτευσας αὐτήν uit Psalm LXXIX, 8. De titel

Digitized by Google

Israelitae Palaestinam occupantes wijst het onderwerp aan. Wij zullen de wijze van behandeling kortelijk trachten te schetsen.

De belofte aan ABRAHAM gedaan zal vervuld worden. MOZES heeft zijn volk op de grens van het beloofde land gebracht en staat op de hoogte van Pisga. Hij laat zijn blik aan den eenen kant over de dreven weiden, door den Jordaan doorloopen, aan den anderen kant ziet hij de woestijn. De gedachte aan zoovelen, wien het niet vergund was Kanaän te bereiken, rijst bij hem op, en stemt hem tot somberheid. Maar het heerlijk tooneel, dat voor zijne blikken zich opent, onttrekt hem aan de smart, en de toekomst onthult zich voor zijn zienersoog:

Videt aurea secla,
Victoremque suum populum super ardua colla
Ire ducum, captasque urbes: tum dulcia pacis
Munera, compositasque tribus et libera iura:
Quemque sua sub vite, domo castaque beatum
Coniuge, nascentisque foventem pignora gentis.

Daarna ziet hij de Israëlieten tot straf voor hunnen euvelmoed door oorlogen en slavernij geteisterd, de herstelling van den tempel en de komst van den profeet

qui vincula genti
Excutiat deiectae hominum, melioraque fata,
Exsulibusque domum et caelestia regna recludat.

Na dit gezicht laat de dichter MOZES sterven. Nu treedt JOSUA op en voert het volk *post varios casus et multa discrimina rerum*, die met vlijtige verwijzing op de bijbelplaatsen, welke de dichter bedoelt, verhaald worden, in het land, welks rijkdommen en heerlijkheden andermaal genoemd en met talrijke epitheta versierd worden. Ten slotte wordt ons een epilogus aangeboden (v. 170—190), waarin de

Digitized by Google

Isaciden *inamoena sorte gravati* als hopeloos op eene on zekere toekomst wachten. Alleen het geloof blijft de terugkeer in het beloofde land verwachten:

Sola per obscuram densa caligine noctem
Vocem audit, dextramque Fides bene credula Patris
Agnoscit, tutoque regens vestigia filo
Aeterna expectat Promissae gaudia Terrae.

Ofschoon wij aan dit gedicht niet alle waarde ontzeggen, zoo verheft het zich toch niet genoeg boven het middelmatige om ter bekrooning in aanmerking te komen. De versen zijn over het algemeen onberispelijk wat de quantiteit betreft, *ĭdem* voor *ĭdem* in v. 20 en *Isrāel* in v. 123 uitgezonderd; — maar de groote menigte harde elisiën maken de lezing moeijelijk. Erger nog zijn verkeerd gebruikte woorden en uitdrukkingen, als in v. 24 *rive* bij het aanspreken van den Jordaan, v. 61 *vivida venis flumina* voor krachtige aderen, v. 65 *imperio oppugnasse*, v. 66 *desiderio fideli permittit lacrimam*, in v. 74 de aanduiding van den gezigteinder met de woorden *ubi se propius terrae et confinia caeli Adducunt* en vele anderen, die wij onnoodig achten aan te wijzen. Want uit de medegedeelde staaltjes zal u genoeg gebleken zijn, dat de overvloedig aangebrachte en niet altijd juiste epitheta, die bijna bij geen naamwoord ontbreken, wel stutten voor de versen zijn, maar het gebrek aan dichterlijk talent en phantasie niet vergoeden.

N°. 3 heeft het opschrift *Amyntas*, en moet volgens de bijgevoegde verklaring strekken tot gedachtenis aan den dichter SANNAZARIUS. Als er dit niet bij vermeld was, wij zouden het uit de Idylle zelve niet geraden hebben. Drie Napelsche visschers, MELANTHIUS, LYCON en CELADON, klagen over den dood van den man

Digitized by Google

fuerat quo non iucundior alter
Omnibus Ausonium lustrant qui retibus aequor

en die, daar hij was *maximus piscator* (v. 43), een *litoreum carmen* (v. 54) gemaakt heeft; maar er wordt meer over steenen, visschen, sterren en zeegoden gesproken, dan over SANNAZARIUS. Wij vinden hier wel klachten over den dood van AMYNTAS, maar niets over zijne verdiensten, die toch groot moeten zijn, daar hij tot loon *terit limen Olympi* (v. 65) en tweemaal als *divinus* begroet wordt, waarschijnlijk omdat het vers geen *divus* toeliet.

Is de inhoud hoogst onbeduidend, de elocutio wemelt van onnaauwkeurigheden en fouten. Reeds het eerste woord, dat MELANTHIUS spreekt, is verkeerd:

Externa dum nocte, Lycon, per nota vagarer
Litora,

terwijl ook *dum vagarer* metri causa voor *dum vagor* staat. *Luna diffundit aequora luce* in v. 6, voor *lucem undis* is eene omzetting, die wij niet kunnen goedkeuren. Evenmin nemen wij *piscosa saxa* (v. 7), *abit* (v. 17) voor *incedit, appropinquat, choreas intexere* (v. 53), *defixa coralia trunco* (v. 37) in de beteekenis van *losgemaakt, avulsa,* als gangbare munt aan. Het zal niet noodig zijn hier meer bij te voegen om ons oordeel te staven, dat dit gedicht, voorzien met de spreuk *Notus orbi, ignotus urbi,* geen de minste aanspraak op bekrooning of eervolle vermelding kan maken.

N°. 4 is eene elegie van 120 versen, even als het voorgaande gedicht van Italiaanschen oorsprong. Het lemma met eene geringe verandering aan VIRGILIUS ontleend: *Si canimus sylvas, sylvae sint Ordine dignae,* en de titel *de respiratione plantarum* kondigen een gedicht van botanischen inhoud aan. En zoo is het, hoewel de titel min juist gekozen schijnt, en liever *de exhalatione arborum et florum*

Digitized by Google

had moeten luiden. Na in den aanhef den indruk, dien het genot der frissche natuur op den mensch maakt, met weinige fiksche trekken geschetst te hebben, bezingt de dichter den weldadigen invloed, die de geuren van boom en planten op onze gezondheid uitoefenen tot vers 90, waarbij hij ten laatste in eene wat heel sterke hyperbole vervalt, als hij ons verzekert, dat menschen en dieren zouden sterven, als het vergif van den westewind niet getemperd werd door de uitwasemingen.

Quod nisi iucundum efflarent viridaria vitae
Germen, et aerio sufficerent pelago,
Letale heu! zephyrus nobis foret ipse venenum,
Rumperet et crebris spiritum anhelitibus.
Occideretque hominum late genus atque ferarum,
Ceu quando horribilis saevit ubique lues.

In het tweede deel (v. 91—120) wordt het schadelijke dier uitwaseming in den nacht, of als de tak en bloem van den stam gesneden zijn, bezongen, terwijl een Oostersch vertelseltje van den nachtegaal en de roos niet onaardig het gedicht besluit.

Wij stellen dit gedicht, waarin goede versen gevonden worden, verre boven de drie door ons afgekeurde prijsversen, maar vonden er te veel leemten en gebreken in om het de uitgave, veelmin den prijs waardig te keuren. Vooral hinderlijk zijn de ontelbare hiaten en daardoor noodzakelijke zamensmeltingen, die de voorlezing zeer bezwaarlijk maken b. v. v. 7 en 8:

Blanditiasque ⌒urbis fugere ⌒et contraria dictis
Impia facta! ⌒atras nec paveo ⌒insidias.

en v. 68: *Large pro ⌒acceptis reddere muneribus.*

Niet gering is ook het aantal van platte, prozaische uitdrukkingen, als in v. 14: *Carpere ⌒humo florem ⌒et naribus*

Digitized by Google

adiicere, in v. 28: *expressis affabre imaginibus Ornare tabulas*, v. 39: *Vitales providus auras Nam parere ubertim praecipit arboribus*, en van geheel onlatijnsche constructiën en duistere wendingen, b. v. 33: *Praecordia sanguis Cur propero impellit circulo et exhilarat?* v. 36: *Foecundo et vitam spirat amore suam*, v. 41: *nuda lumina* voor het ongewapend oog. In v. 83 en 84:

Dulcia sed nemus effundit tunc pabula vitae,
Quum tantum aethereo fulget ab axe dies,

worden de woorden *tunc—quum tantum* in eene geheel ongewone beteekenis genomen, en elders van de plant, die zich naar de zon wendt, gezegd: *totis se viribus illa In carum prono vertice fert radium.* Als wij hier eindelijk nog de duistere versen 57 en volgende bijvoegen, alwaar de boomen aldus worden aangesproken:

Non satis est vobis trunco et radicibus altis
Quas coelo effusas depluit auster aquas
Frenare et campo eluviem prohibere feraci
Montano et fontes colligere in gremio?

en deze:

Tuque age, Hyella, precor, Florae vix munera squalent
Et gremio et compta proiice cesarie

in welke de dactylus *tuque age Hy* zeer hard, de ons onbekende naam *Hyella* een noodbehulp voor *puella*, eindelijk de constructie niet goed te keuren is — dan meenen wij ons afkeurend oordeel voldoende gestaafd te hebben.

Uit Italië treedt nog een dichter op in den wedstrijd, die door een nakomeling der barbaarsche Celten of Germanen geopend is om de Latijnsche poëzy voor geheelen ondergang te bewaren. Hij treedt met volle wapenrusting

Digitized by Google

in het kampperk, en zond voor één gedicht een geheelen bundel elegiën, onder den algemeenen titel *de Domina nostra Maria perdolente.*

Naar het oordeel uwer Commissie kan dit zevental elegiën niet mededingen naar den uitgeloofden prijs, omdat aan het hoofd deze opdracht is geplaatst:

Pio IX Pontifici Maximo
Callisthenes Ropheaticus P. A.

met welke initialen wij vermoeden, dat de titel van *presbyter apostolicus* wordt aangeduid.

Uit deze inscriptie kan opgemaakt worden, dat de bundel door een hoog geplaatst geestelijke vervaardigd en aan den Paus althans in handschrift aangeboden is, in strijd met de door den Heer HOEUFFT bepaalde voorwaarden ter mededinging. Daar evenwel deze gedichten, voor zooverre ons bekend is, niet in omloop zijn geweest, en de mogelijkheid bestaat, dat de ons onbekende namen Callisthenes Ropheaticus een' pseudonym zijn, hebben wij gemeend, dat wij ook omtrent dezen bundel, ingezonden onder het motto *Haec studia adolescentiam alunt* enz. uit de rede *pro Archia,* ons oordeel behoorden uit te spreken, en ons niet met eene exceptie van niet ontvankelijkheid van de zaak mochten afmaken. Wij zullen echter, om uw geduld niet op al te zware proef te stellen, ons tot eene beschouwing van de eerste elegie bepalen, die naar ons oordeel boven de anderen staat, en dus geen onbillijken maatstaf oplevert om de geheele verzameling af te meten.

Het opschrift *de Domina nostra Maria ad templum purificante* wijst den inhoud duidelijk genoeg aan en leert tevens, dat deze elegie eigenlijk een prologus is tot de bezinging van MARIA's smarten. In de 16 eerste versen voert de dichter, alsof hij in den tempel tegenwoordig geweest was, zich sprekende in en geeft zijne verwondering

Digitized by Google

te kennen, dat de heilige Maagd zich verplicht acht om volgens de wet van MOZES een reinigingsoffer te brengen. Zonder dat iets volgt, waardoor die handeling van MARIA gerechtvaardigd wordt, treedt op eens SIMEON op, die hier, wij weten niet met welk recht, als priester met de ephod op de borst geschetst wordt, v. 19—24. Daarop volgt eene vrij getrouwe vertaling van de ontboezeming van SIMEON, volgens Lucas II, 29—32. Jerusalem moet zich niet minder verheugen, dan de moeder, nu de voorspelling van den laatste der profeten vervuld is — 48. Hierop wordt SIMEON andermaal sprekende ingevoerd ongeveer, zoo als wij lezen bij Lucas II, 34 en 35 (v. 49—58), waaraan de dichter eene niet zeer treffende vergelijking verbindt tusschen het diep getroffen moederhart en een zwaar onweder na een heeten zomerdag:

Haud secus aestivo rutilat quum tempore coelum
Et sol ardenti fulgidus axe micat,
Nubibus extemplo densis obducitur aer
Ac circum tenebris horret ubique polus;
Grando ruit pluviaeque immenso gurgite complent
Et segetes rapiunt et sata laeta boum:
Sic cor Virgineum dirus transverberat ensis:
Saevius ac ipso funere supplicium.

De elegie sluit met de bede, dat de maagd den zanger vergunne met haar te treuren:

Luctus enim Matris forte levamen habet.

Uit deze opgaaf zal u gebleken zijn, dat het lied meer getuigt voor het vroom gemoed, of zoo als hij het in kerkelijk Latijn uitdrukt v. 73, *devotos sensus* van den maker, dan voor zijn dichterlijk talent en meesterschap over de taal. Zoo dit laatste nog door iemand betwijfeld wordt, dan verwijzen wij hem op de uitdrukkingen *flante Deo* voor

Digitized by Google

den Heiligen Geest, *primos natu* voor eerstgeborenen, *aliger* voor engel, het onlatijnsche *eccur*, *lux insilit alto vati*, *attollere aedem* voor den tempel bouwen, *praecinit* als perfectum gebruikt, *premere in gremio infantem* voor in de armen of aan de borst drukken, *parthenis*, dat elders als nominativus voorkomt, hier voor *virginis* gebezigd, en meer soortgelijke onklassieke uitdrukkingen en woordvormen. Wij zouden den dichter, als hij ons bekend was, den raad geven zich niet weder aan de Latijnsch-Christelijke poëzy te wagen, voor dat hij door de lezing van PRUDENTIUS en SEDULIUS onder de ouderen, van SANNAZARIUS en TORRENTIUS onder de lateren zich tot die taak beter zal toegerust hebben.

Er blijft ons nog een dichtstuk ter beoordeeling over, uit 325 dactylische versen bestaande en betiteld: *De lebetis materie ac forma eiusque tutela in machinis vaporis vi agentibus. Carmen didascalicum*, met dit *lemma* uit de *Epistola ad Pisones: Si forte necesse est Indiciis monstrare recentibus abdita rerum, Fingere cinctutis non exaudita Cethegis Continget.* Reeds het opschrift wijst aan, dat de maker zijne krachten aan een zeer moeijelijk en weinig poëtisch onderwerp heeft willen beproeven; de kenspreuk, dat hij zich wel bewust was, dat de alledaagsche woordenschat voor hem onvoldoende zoude zijn.

Naar het eenparig oordeel van de Commissie is de dichter er vrij gelukkig in geslaagd om het stroeve onderwerp in een dichterlijken vorm te gieten, en is dit gedicht niet alleen het beste van de ingezondene, maar verheft het zich ver genoeg boven het middelmatige om ter bekrooning voorgedragen te worden. De *dispositio* laat wel wat te wenschen over en heeft door de zucht om naauwkeurig alles te beschrijven wat veel het voorkomen van eene technische verhandeling aan het gedicht gegeven; de *elocutio* is niet overal onberispelijk, maar wordt door het gebruik van min

Digitized by Google

gepaste partikels nu en dan ontsierd; de versbouw is niet altijd vloeijend en meer dan noodig was met *elisiones* en *synaereses* aangevuld; maar deze zwakheden en leemten, die grootendeels zonder moeite te verbeteren zijn, wegen niet zoo zwaar, dat wij gedachtig aan het gezegde van HORATIUS:

ubi plura nitent in carmine, non ego paucis
Offendar maculis, quas aut incuria fudit
Aut humana parum cavit natura,

ons daardoor gehouden achten een ongunstig vonnis ter uwer bekrachtiging aan te bieden.

De uitgebreidheid van het stuk en de inhoud, die ongeschikt is om bij eene eerste lezing overal begrepen te worden, verbieden ons het geheele gedicht hier mede te deelen. Liever willen wij den loop opgeven en enkele plaatsen, die ons meest gepast voorkomen, daarbij overnemen.

De aanhef luidt aldus:

Materiem Musa aggreditur cet.

Na deze omschrijving van den inhoud wordt eerst gesproken over het metaal, waaruit de stoomketel liefst te vervaardigen is, om tegen den roest beveiligd en niet aan scheuren onderhevig te zijn, v. 9—43, daarna over den vorm, waarbij de uitvinding van WATT als de beste wordt geprezen — 72. Toch dreigt de zaamgeperste stoom met dood en verderf en vordert middelen tot bedwang; want een menschenleven is meer waard dan versnelde gemeenschap — 92. Daarom is de veiligheidsklep aangebracht:

Valvula, tutricem dicunt quam iure, quod illa
Instructus tutamen habet pariesque lebetis,
Compago et molis tota, artificumque caterva
Circumstans, tectumque domus,

Digitized by Google

door welke de stoom, zoo noodig, kan ontsnappen — 110. Nochtans zij de machinist op zijne hoede om niet door den hefboom te zwaar te drukken eene vreeselijke uitbarsting te veroorzaken. Hij spiegele zich aan het voorbeeld van de tochtgenoten van ULYSSES — 148.

Scilicet Aeolia cet.

Welke plaats, om dit in het voorbijgaan te zeggen, eenige van de vroeger gegispte feilen bevat, als het ongebruikelijke *excupiens*, waarvoor een juister woord niet lang te zoeken is, en *cauta*, een minder gelukkig epitheton van *pellis*, terwijl de levendigheid van het verhaal zeer zou gebaat worden, als de dichter het *manum de tabula* toegepast en het stooterige vers

Ipso unde irato fert duram ab rege repulsam

weggelaten had.

Het is raadzaam, aldus vervolgt hij, een dubbele veiligheidsklep aan den ketel te maken, zoo als men de woede van tijger of leeuw met krachtige traliën beteugelt — 160. De veiligheidsklep verdient de voorkeur boven een plaatje van verschillende metalen, *lamna fusilis* hier genoemd, dat bij te groote hitte tot smelting overgaande daardoor het sein geeft om de hitte te temperen — 200. Nog andere voorbehoedmiddelen kunnen genomen worden, even als de soldaat door zijne wapenrusting, de veldheer door zijne taktiek den vijand afweert en verwint — 215.

De vreemde bestanddeelen, waarmede zelfs zuiver water bezwangerd is, zetten zich langzamerhand tegen den ketel en belemmeren niet alleen de verwarming, maar dreigen ook met gevaar. Die korst moet niet afgeschraapt, maar door eenig middel losgemaakt en weggenomen worden. Welk middel is daartoe best geschikt? De dichter zegt:

Digitized by Google

Tubera vi pollent ista nos inter ab orbe
Lata novo, stomacho bona, non ingrata palato,
Queis terrae imposuit cognomen Gallia pomis,
Abdita quod terra flaventi corpore crescunt,
Et flores tantum educunt frondesque per auras.

Hieruit neemt de dichter aanleiding om den Engelschman te smeken zijne aardappelen liever aan de arme, uitgehongerde Ieren te geven. Hem staan andere middelen ten dienste, als leem en kleine stukjes glas — 289.

Wij nemen de vrijheid om op dit punt den dichter aan verregaande overdrijving schuldig te verklaren. Het komt ons voor, dat hij wat al te gretig eene gelegenheid heeft aangegrepen om aan eene vete tegen de Britten — de dichter is waarschijnlijk een Franschman — te voldoen.

Eindelijk ook zonder overgroote hitte kan de ketel springen, wanneer er eene ophooping van elektriciteit op denzelven plaats heeft. Of dit gevaar zoo groot is, als hier wordt voorgesteld, is hoogst twijfelachtig. Een geacht lid der Natuurkundige Afdeeling onzer Akademie vindt het sterk overdreven, en meent dat de dichter liever had moeten gewagen van het gevaar ontstaande uit gebrek aan water in den ketel, daar dit tot een poëtischen uitstap over belangrijke cosmogonische vraagstukken had kunnen aanleiding geven. Wat tegen het gevreesd gevaar te doen valt, is volgens onzen dichter nog niet voldingend bewezen. De een wil het door metaalverbinding, de ander door een afleider wegnemen. Terwijl de wetenschap zoekt, wacht de Muse hare beslissing af en zwijgt — 325.

En hiermede M.H. zijn wij aan het einde van onze niet altijd aangename taak gekomen. De slotsom van ons onderzoek is u reeds bekend. Wij hebben de eer u voor te stellen om de overige vier ingezonden Latijnsche gedichten en den bundel Elegiën ter zijde te leggen, en den

Digitized by Google

gouden eereprijs toe te wijzen aan den schrijver van het leerdicht over den stoomketel, gekenmerkt met de woorden *Si forte necesse est* cet., met de bepaling, dat de auteur zal uitgenoodigd worden om gebruik te maken van de aanmerkingen, die de Commissie bereid is hem mede te deelen.

Amsterdam, 9 Maart 1863.

J. C. G. BOOT.
G. H. M. DELPRAT.
S. KARSTEN.

Digitized by Google

BEMERKUNGEN

ÜBER EINIGE

BILDER DES INDISCHEN THIERKREISES

NACH ALT-JAVANISCHEN MONUMENTEN,

VON

Dr. R. H. Th. FRIEDERICH,

Corresp. Mitgl. der Kön. Niederl. Akad. d. Wissenschaften. — Beambter für Wissenschaftliche Untersuchungen in den Niederl. Ost-Indien.

Im Javanischen Thierkreis, der sich auf einer ziemlich grossen Anzahl von becherförmigen Gefässen aus der Hinduzeit befindet, erscheinen im Allgemeinen die Abweichungen, die der Indische Thierkreis gegenüber dem Griechischen zeigt, jedoch sind auch einige characteristische Bilder darin, die sich auf den freilich aus sehr später Zeit stammenden Abbildungen aus Indien nicht finden, und durch die Sanskritnamen der Bilder wenigstens nicht bestimmt angedeutet werden, wenn sich auch die Javanischen Bilder mit diesen Namen vereinigen lassen.

Um nicht vom *Krebs* zu sprechen, der durch eine Krabbe (Jav. *Kapiting*) dargestellt wird, auch nicht vom *Schützen* (arcitenens) statt dessen wir entweder den *Bogen* haben (Skt. *dhanus*) *mit aufgelegtem Pfeil*, oder eine *Lanzenspitze mit zwei Widerhaken*, befestigt auf einer Unterlage, und vom *Wassermann* (aquarius), der wie in Indien nur durch ein *Wassergefäss* (Skt. *Kumbha*), das entweder geöffnet das Wasser überfliessen lässt, oder auch mit einem Deckel versehen (!), dargestellt wird, sage ich hier nur einiges über

Digitized by Google

die drei Bilder, die bei uns *Zwillinge*, *Steinbock* und *Fische* heissen.

A. W. VON SCHLEGEL hat ein Hauptargument für die Ursprünglichkeit der Indischen Thierbilder in *ihrer Einfachheit* gefunden. Dies Argument ist bis jetzt nicht widerlegt, und der Javanische Thierkreis bildet neue Belege für diese Einfachheit und Natürlichkeit, zugleich mit der *Darstellung von Bildern, die nur am Indischen Ocean gefunden werden*, die also den Griechen nur durch Tradition bekannt werden konnten, und in der That durch die Tradition allen Sinn verloren haben, wenn sie (die Griechen) auch mit ihrer reichen Phantasie und alles umfassenden Mythologie getrachtet haben, die unerklärlichen (weil ungesehenen) Gegenstände in ihren Mythenkreis aufzunehmen.

SCHLEGEL zeigt uns das *Wassergefäss* als Ursprung des Wassermann's, den *Bogen* statt des Bogenschützen, *einen Fisch* statt zweier. Ich will hierbei nur ein Paar Worte über die drei oben erwähnten Zeichen fügen, indem ich eine weitere Behandlung des Gegenstandes noch hinausschiebe.

1) Die *Zwillinge* heissen im Skr. *mithuna, ein Paar*, aber auch *copulatio*. Das Paar, Männchen und Weibchen, ist in Indien theils ausgedrückt durch *zwei Gazellen* verschiedenen Geschlechts, theils durch ein menschliches Paar. Von Zwillingen ist nirgendwo die Rede. Auf Java haben wir statt dessen ein Schaalthier, *limulus Molluccanus*, Javanisch *mimi*, Maleiisch *belangkas* (d. i. *Bajonet*, wegen des spitzzulaufenden und scharfen, zur Vertheidigung dienenden Hintertheils) genannt. Es scheint also dass nur eine Figur da sei, indessen drückt diese Einheit doch zwei Individuen aus; man findet nämlich diese Thiere in der See immer *paarweise*, und zwar so dass das kleinere Männchen auf dem Rücken des grösseren Weibchens sich festhält. In der Abbildung S. Fig. 1—5, erscheinen sie deshalb, wenigstens auf den

Digitized by Google

mir bekannt gewordenen zehn bis zwölf Bechern, als *ein* Thier. Ich sehe hierin den Ausdruck der *copulatio*, ja es ist gleichsam eine copulatio in perpetuum.

Nehmen wir an, dass die alten Arier die Zeit des Freiens (bei uns den Monat Mai), durch dieses Bild dargestellt haben, so führt uns dies Bild wiederum in eine Zeit, wo *Aries* noch nicht im *Frühlingssolstitium* war, sondern *Taurus*, für den auch in der älteren Reihe der Indischen Naxatras die *Krittikâ*, die Pleijaden im Kopfe des Stiers, als erstes Zeichen ein wichtiges Zeugniss ablegen.

Ich deute dies hier nur an, da ich die Sache jetzt nicht erschöpfend behandeln kann.

2) Der *Steinbock*. Dies Thier, dass von der Erde so ziemlich verschwunden ist, hat auch im Thierkreise keine Berechtigung. In Indien und auf Bali heisst es *Makara*. Jedoch waren SCHLEGEL's Ansichten über den Makara, indem er sich auf ziemlich moderne Indische Schriftsteller stützte, noch sehr unklar. Die Abbildungen von Indischen Thierkreisen, die er vergleichen konnte, sind aus so neuer Zeit, dass sie nichts beweisen. Makara ist nach den jetzigen Indern ein *monstrum marinum*. SCHLEGEL hat an den Schwertfisch, pristis, gedacht; da ich sein Werk nicht zur Hand habe, vermuthe ich nur, dass ihn die *vorgestreckten Hörner* (richtiger *Scheeren*) des Thieres zu dieser Erklärung führten. Was ist aber *makara* auf Bali und auf den Javanischen Thierkreisen? Nichts anders als eine *grosse* Sorte von *Garnale mit krebsähnlichen Scheeren*, *Palaemon*, DALL., oder vielleicht *Palinurus* DALL. Auch in Indien ist diese, wie ich glaube, erste Bedeutung des Wortes nicht unbekannt. Im *Pañtjatantra* (BENFEY, I, 178) erscheint in der Fabel vom Reiher und den Fischen im Teich, als Rächer der gemordeten Fische, der *makara*. BENFEY übersetzt freilich *Krebs*, jedoch wegen der Analogie von Java und Bali glaube ich dass auch hier Garnale zu setzen ist,

Digitized by Google

jedenfalls ein Schaalthier mit Scheeren und durchaus kein monstrum marinum: ein solches konnte der Reiher nicht in seinem Schnabel tragen. Dass der Steinbock im griechischen Thierkreise eine hybride Gestalt hat, dass die Berechnungen, die man aus dem Stande des Steinbocks in Aegyptischen Thierkreisen gemacht hat aus andern Gründen in ihr Nichts zerfallen, ist allgemein bekannt. Die erste Erklärung aber des Entstehens einer solchen Figur scheint mir in den Javanischen Thierkreisen gegeben zu sein.

Wie so manche neue Ungeheuer und merkwürdige Gestalten den Ariern bei ihrem Fortrücken an die See (den Indus entlang) begegneten, so musste auch wohl dies sonderbare Thier ihrer Phantasie besonders auffallen. Ganz characteristisch ist es dann auch auf den Bechern dargestellt, der Leib gekrümt, die Füsse auf dem bei den meisten Bildern vorkommenden Fussstück, die spitze Verlängerung des Kopfes mit dem Auge vorwärts gestreckt, darüber aber noch die eigentliche Waffe, die beiden Scheeren, geöffnet zum Begegnen des Feindes, S. Fig. 6—8. Im Mittelländischen Meer, das die Griechen allein kannten, kommt dies Thier ebensowenig vor als der *Mimi* und der Wallfisch über den wir noch zu sprechen haben. Aus den vorgestreckten Scheeren sind die Hörner des Steinbocks bei den Griechen entstanden; das Uebrige folgte.

3) *Die Fische.* Die Inder kennen nur *einen Fisch* (*mîna*, oder *matsya*), wie SCHLEGEL schon angeführt hat. Unser Javanischer Thierkreis bietet uns einen Fisch mit Elephantenrüssel und Schlagzähnen, auch der Unterkiefer ist ganz der des Elephanten, S. Fig. 9—12. Dazu kommt, dass in Bali der *Gadjamîna*, der Elephantfisch, bekannt ist, und dass die hölzernen Kisten in denen Leichen verbrannt werden, bei der Sudrakaste häufig die Gestalt des *Gadjamîna* haben, während die höhern Kasten eine weisse oder schwarze Stierge-

Digitized by Google

stalt dazu wählen. Endlich nennen die Maleier das Wallross *Gadjamîna*, da es zwar keinen Rüssel, aber doch die Schlagzähne des Elephanten hat. Bei ihrer Erfahrenheit zur See mussten sie sich überzeugen dass ein *Gadjamîna*, wie ihn der Thierkreis darstellt, nicht vorhanden ist. Wie kamen nun aber die Hindus zur Bildung dieses Ungeheuers, das den Beweis liefern könnte, dass auch sie statt des Einfachen, Natürlichen, das Phantastische, Monströse wählten, welchen Vorwurf ich eher den Griechen hinsichtlich des Thierkreises machen möchte? Ich glaube dass sie in demselben Falle waren wie Nearch, der seine Trompeten erschallen liess, um die feindliche Macht (der Wallfische) im Indischen Meere zu bekämpfen. Von der Küste sahen sie *Seeungeheuer, die Wasser in die Höhe spieen;* sie meinten also dass dieselben dem Elephanten ähnlich einen Rüssel haben müssten, durch den sie das Wasser hinaufsandten. Es können Jahrhunderte vergangen sein, ehe man sich auf die Jagd dieser Thiere hinauswagte, und unterdessen hatte die Mythe ihren *Gadjamîna* gebildet und in den Thierkreis versetzt, ohne sich um spätere Entdeckungen und Berichtigungen zu kümmern.

Man hat mir hiegegen eingeworfen, dass oft todte Wallfische auf die Küsten geworfen werden; jedoch war es nicht nöthig, dass der einmal gefasste Begriff dadurch verändert wurde; wenn auch diese Thiere keinen Rüssel zeigten, so konnte in dem unendlichen Meere doch eine andere Art mit Rüsseln bestehen, die dann wahrscheinlich ihre Todten in andern Gegenden liessen.

Noch habe ich ein Wort zu sagen über die Meinung, dass Hindus, und selbst Javanen, aus eigner Willkur den Griechischen Thierkreis modificirt und den Erscheinungen ihres Landes angepasst hätten. Was die Javanen angeht, und namentlich die Balinesen, die jetzigen Stellvertreter des Javanischen Hinduismus, so glaube ich versichern zu

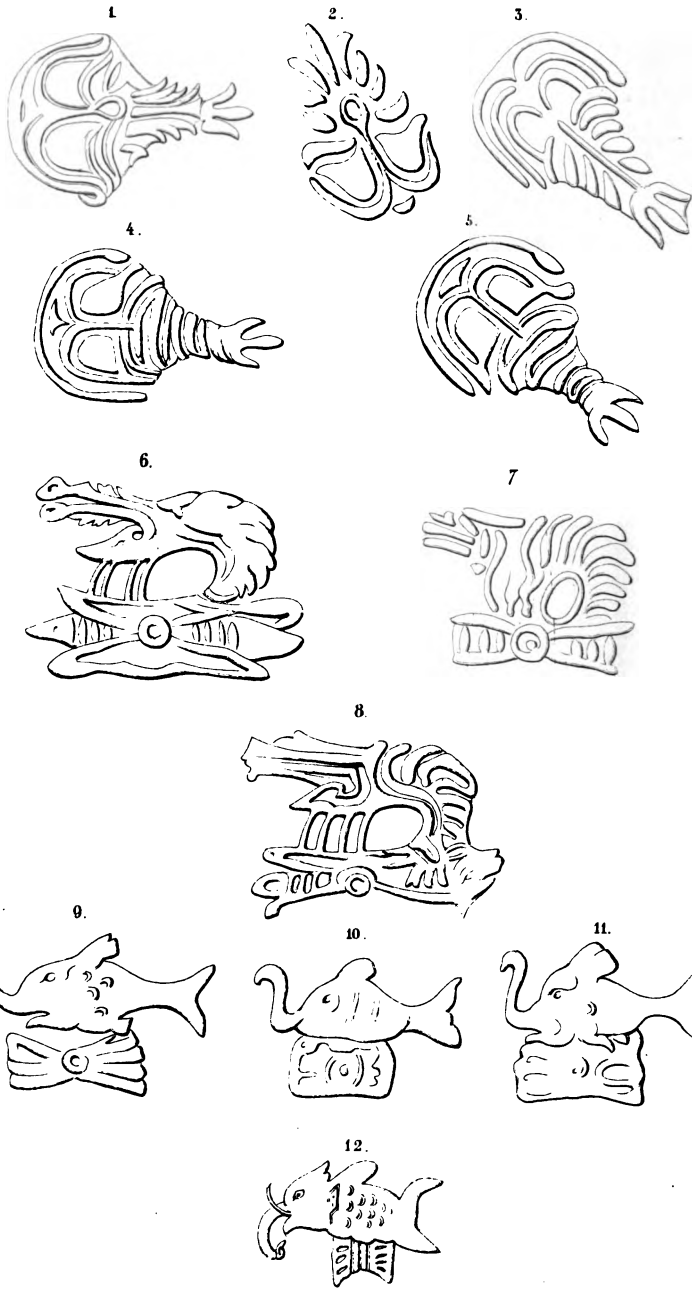
Digitized by Google

können, dass ihre Ehrfurcht vor der alten Ueberlieferung so gross ist, dass man sie willkürlicher Veränderungen in solchen Dingen gewiss nicht beschuldigen kann. Was wir bei ihnen verkehrt und missverstanden vorfinden, ist auf Java dem Mohammedanischen Einfluss und der Nonchalance des Volkes, die jedoch auch erst unter dem Mohammedanismus recht aufgewuchert ist, auf Bali der grossen zeitlichen Entfernung von der Quelle der Religion und Einrichtungen zuzuschreiben. Dass auf Bali bei den vornehmen Priestern eine ausserordentlich getreue Tradition alles aus Indien stammenden geistigen Besitzes bewahrt ist, habe ich schon öfters früher angedeutet.

Was nun die Veränderungen des Griechischen Thierkreises von Seiten der Inder angeht, so ist die in der That eine sehr eigenthümliche! Es ist, glaube ich, in der ganzen Welt Grundsatz, dass das Zusamengesetzte auf das Einfache folgt; nur die Bilder des Thierkreises haben die Inder nicht complicirter gemacht, *sondern vereinfacht!* Natürlich drehe ich die Sache um, und beschaue die Inder als Erfinder — nicht der Berechnung der Dodekatemorien, die wird wohl, nach IDELER, von den Babyloniern gemacht und über See (durch die Phönizier, Ophir = Abhîra, Tylos und Abydos im Persischen Meerbusen) den Inder mitgetheilt sein —, sondern der Zeichen des Zodiacus. Ich bin hier weiter gegangen in der Mittheilung, als ich beabsichtigte; jedoch trieb mich dazu die feste Ueberzeugung von der Nichtigkeit der Griechischen Ansprüche. Um die Sache ausführlich zu behandeln, wären auch die neuern Egyptischen Untersuchungen, namentlich von ROUGÉ im *Athénée Français*, zu berücksichtigen, während die Biotschen Chinesen wohl zu beseitigen sind, wie schon ihre ursprünglichen 24 (statt 27) Naxatras vermuthen liessen.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

NB. Die Abbildungen 1—11 sind von Bechern im Niederländischen Reichsmuseum der Alterthümer zu Leiden :

N°. 1. von dem Becher in dem Inventar des Museums gemerkt I. C. *a.* 20.
„ 2. (auch auf dem Originale umgekehrt vorgestellt) I. C. *a.* 21.
„ 3. D. E. 2.
„ 4. D. E. 1.
„ 5. I. S. 9.
„ 6. I. C. *a.* 20.
„ 7. D. E. 2.
„ 8. I. S. 9.
„ 9. I. C. *a.* 20.
„ 10. D. E. 2.
„ 11. I. S. 9.
„ 12. von einem Becher im Museum der *Bataviaschen Gesellschaft der Künste- und Wissenschaften zu Batavia,* nach einer Abbildung im XXIII. Th. der *Verhandelingen,* Taf. 19. Das Original ist, leider, verschwunden.

's Gravenhage, 3. *Februar* 1863.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den APRIL 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, L. J. F. JANSSEN, S. VISSERING, G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. C. G. BOOT, H. C. MILLIES, J. BOSSCHA, J. VAN LENNEP, A. KUENEN, W. G. BRILL, J. P. SIX, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. H. SCHOLTEN, L. A. TE WINKEL, N. BEETS, M. DE VRIES, S. KARSTEN, W. MOLL.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en, na eenige toevoeging, vastgesteld.

Ingekomen is eene Missieve van den Secretaris van de Commissie voor het oprichten van het Museum ter nagedachtenis van Koning Willem I, begeleidende de Circulaire en het Programma van het Museum, ten einde de ondersteuning en bevordering dezer onderneming den leden der Akademie aan te bevelen.

Digitized by Google

De Heer VAN DEN BRINK brengt verslag uit over de Verrichtingen der Commissie voor het Hollandsche en Zeeuwsche Charterboek, hetwelk hier achter zal opgenomen worden.

Na het uitbrengen van dat Rapport wordt overgaan tot de behandeling der mededeeling van het Corresponderend lid Dr. FRIEDERICH, *Over een drietal teekens van den oud-Javaanschen Dierenriem*, door den Heer LEEMANS in de Vergadering van Maart voorgelezen. De Voorzitter verleent daartoe het woord aan den Heer MILLIES, die eene uitvoerige bijdrage voorleest over de teekens van den Dierenriem, hunne namen, en de wijze van voorstelling op de Indische monumenten, onder verwijzing naar verschillende schrijvers, die dit onderwerp behandeld hebben en met toelichtingen ontleend uit een door hem ter tafel gebrachten bronzen Oud-Javaanschen beker, waarop de 12 teekens van den Dierenriem zijn voorgesteld, en afkomstig uit de verzameling van den Baron VAN DER CAPELLEN, alsmede van eenige Indische munten en steenen met gelijksoortige voorstellingen uit de verzameling van den Spreker. In den loop zijner mededeeling zegt hij zich niet te kunnen vereenigen met het denkbeeld van den Heer FRIEDERICH, dat de meerdere eenvoudigheid der door hem behandelde voorstellingen pleit voor hare meerdere oorspronkelijkheid en hoogeren ouderdom, dan die der meer zamengestelde voorstellingen van den Griekschen Dierenriem.

De Heer LEEMANS, het woord daarop erlangende, verklaart in eenigzins moeijelijke stelling te verkeeren, daar hij vooreerst de aanmerkingen te beantwoorden heeft, gemaakt tegen een opstel dat niet van zijne hand is, eene taak die alleen de schrijver zelf voldoende zou kunnen volbrengen; ten anderen, dewijl geene discussie heeft plaats

Digitized by Google

gehad, zoo als door het Reglement bedoeld is, maar eene geschrevene mededeeling of verhandeling is voorgelezen over den geheelen omvang van een onderwerp, waarvan slechts een gedeelte door den Heer FRIEDERICH behandeld was; eindelijk, daar alleen eenige korte opmerkingen in de vorige Vergadering ter tafel waren gebracht. Wilde hij den thans door den vorigen Spreker ingeslagen weg volgen, zoude hij mede eene volledige Verhandeling moeten leveren, bij voorbeeld over de Naksjatra's der oude Hindoes en hunne betrekking tot de teekenen van den Dierenriem, of over de overeenkomsten en afwijkingen der Oud-Indische voorstellingen van den Dierenriem, bij de Sinezen, Japanners en oude Egyptenaars voorkomende. Hij meent echter dit veld niet te moeten betreden en zal dus enkel antwoorden op de aanmerkingen, naar aanleiding van de mededeeling van den Heer FRIEDERICH vroeger in het midden gebracht, en waarvan hij toen aanteekening heeft gehouden.

De Heer MILLIES had zijne bevreemding betuigd, dat de Heer FRIEDERICH bij de behandeling niet op het werk van RAFFLES heeft verwezen. De Heer LEEMANS meent, dat de Heer F. daarin zeer verstandig had gehandeld. De afbeeldingen, die RAFFLES van de voorstellingen der bedoelde teekens op Javaansche monumenten (een bronzen beker en een oud Javaansch H.S.) gaf, zijn zeer gebrekkig, en toelichting of verklaring zoekt men bij RAFFLES voor dat onderwerp te vergeefs. In de afbeeldingen van den Dierenriem uit het Cheribonsche H.S. zijn de beelden naauwelijks te erkennen, maar bovendien zijn er de teekens van Ram en Stier verwisseld, en de naam van het ééne onder het beeld van het andere gesteld: eene vergissing, die door den Heer MILLIES niet schijnt bemerkt te zijn. De Heer FRIEDERICH had gelijk, dat hij, een aantal oorspronkelijke stukken geraadpleegd hebbende, onnaauwkeurige afbeel-

Digitized by Google

dingen van vroegere schrijvers, en daaronder die van RAFFLES, buiten behandeling liet.

Eene andere bijzonderheid had den Heer MILLIES verwonderd, dat namelijk de Heer FRIEDERICH niets had gezegd omtrent de zonderlinge voorstelling van het beeld van den Leeuw. De Heer LEEMANS antwoordt, dat de Heer FRIEDERICH slechts drie teekens als onderwerpen zijner mededeelingen opgegeven en dus ook behandeld had: namelijk de Tweelingen, den Steenbok en de Visschen (op de Javaansche voorstellingen, den *limulus moluccanus*, den *palaemon*, eene groote garnaalsoort, en den walvisch *gadjamjni* of olifantsvisch). Daar nu onder die drie teekens dat van den *Singa* niet behoort, is het natuurlijk, dat de Heer FRIEDERICH even min over dit laatste, als over de acht andere door hem thans niet behandelde teekenen gesproken, maar zich die tot eene latere mededeeling voorbehouden heeft.

Eindelijk had de Heer MILLIES in de laatste Vergadering gemeend, dat de opvatting van den Heer FRIEDERICH ongegrond was, dat de voorstelling van het beeld, beantwoordende aan dat der Tweelingen, bij de Javanen *mimi* Sanskr. *mithuna* geheeten, op het in den Indischen Archipel algemeen bekende en steeds paarsgewijs voorkomende schaaldier, den *limulus moluccanus* te huis bracht. Van dit denkbeeld schijnt het geachte lid bij nadere raadpleging van goede bronnen te zijn teruggekomen. En inderdaad, door een drietal teekeningen meende de Heer LEEMANS genoegzaam te kunnen staven, hoe noodig het is voor dergelijke onderwerpen oorspronkelijke gedenkteekenen, en wel zoovele mogelijk, te raadplegen; een vereischte, waarvoor wij in den rijken voorraad van Javaansche bekers met de bedoelde voorstellingen, in het Leidsche Museum van Oudheden aanwezig, zulke uitnemende bijdragen bezitten. Hij deed zien, hoe men in den *mithuna* van eenen dier

Digitized by Google

bekers nimmer den *limulus moluccanus* zou kunnen herkennen, wanneer niet de voorstelling van hetzelfde teeken op andere bekers den overgang toonde en de overeenkomst boven allen twijfel verhief.

Ten aanzien van de Verhandeling door den Heer MILLIES in de tegenwoordige Vergadering voorgelezen, bepaalt de Heer LEEMANS zich voor het tegenwoordige slechts tot twee korte opmerkingen. Vooreerst nopens de naar zijne meening onjuiste opvatting van het geachte lid, die in het beeld van het teeken aan den Steenbok beantwoordende eene kreeft meent te zien, terwijl de vergelijking van de monumenten met de dieren *in naturâ* in het Leidsche Museum van Natuurlijke Historie voorhanden, de meening van den Heer FRIEDERICH bevestigt, dat eene bijzonder groote garnaalsoort (*Palaemon*) voor de Indiërs het voorbeeld geleverd heeft. Ten tweede nopens het beeld beantwoordende aan de Visschen, den *Gadjamjni*, waaraan de Heer M. menschenbeenen meende te bespeuren. De Heer LEEMANS durfde gerust op grond van eene vergelijking met andere afbeeldingen staande houden, dat daarvoor geen grond voorhanden was, ofschoon de vrij ruw en onnaauwkeurig bewerkte beker uit de verzameling van den Baron VAN DER CAPELLEN hiertoe aanleiding had kunnen geven.

De Voorzitter vraagt aan de beide Sprekers, of zij de door hen voorgedragene Bijdragen voor de *Verslagen en Mededeelingen* bestemd hebben. De Heer LEEMANS drukt namens den Heer FRIEDERICH den wensch uit, dat de bijdrage van dien Heer in het Hoogduitsch, waarin zij is opgesteld, uitgegeven worde; waarmede de Vergadering genoegen neemt. Later zal de Verhandeling van den Heer MILLIES, die haar nog nader wenscht te herzien en aan te vullen in het Tijdschrift der Afdeeling kunnen worden opgenomen.

Bij de laatste omvrage biedt de Heer JANSSEN voor de

Digitized by Google

Bibliotheek aan, het werk van Dr. GROTEFEND, *Imperium Romanum tributim descriptum.* Hannov., 1863.

De Heer LEEMANS vermeldt, dat bij de Commissie voor de Oude Monumenten is ingekómen eene Mededeeling van den Heer M. BERNTSEN, Onderwijzer te Beek (gemeente Berch in Gelderland).

De Heer VAN DEN BRINK biedt aan voor de Bibliotheek het tweede Deel zijner *Studiën en Schetsen:* en de Heer BOOT, namens den bekroonden Dichter JOSEPH GIACOLETTI, twee bundels Latijnsche gedichten, den één getiteld: *De Vapore;* en den ander een *Supplementum* daartoe behoorende met eene Italiaansche Voorrede en vertaling van den Latijnschen tekst. In de Voorrede wordt het vraagstuk omtrent de studie en het gebruik maken van het Latijn in onze dagen besproken. De Auteur is voornemens in een uitgebreid Latijnsch gedicht in vier boeken den Stoom in den ruimsten omvang te behandelen.

Daar niemand iets verder ter tafel brengt, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Digitized by Google

VERSLAG

WEGENS HET

CHARTERBOEK VAN HOLLAND EN ZEELAND,

UITGEBRACHT DOOR DEN HEER

R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

Het is ons aangenaam ten derdenmale voor uwe vergadering rapport te doen over de verrigtingen uwer commissie voor het Hollandsch en Zeeuwsch Charterboek, te aangenamer, omdat dit rapport ofschoon van langzamen vooruitgang, toch van vooruitgang getuigen mag. Wij schromen niet het woord *langzaam* te gebruiken. Wanneer wij het oog vestigen op de uitgaven van charterboeken en cartulaires, die buitenslands, in Duitschland en Frankrijk,. elkander opvolgen en als verdringen, dan mogen wij ons echter niet in de begoocheling verliezen, dat er daar voortvarender of ijveriger zou worden gewerkt. Wij moeten in rekening brengen hoe veel voorbereiding de voortreffelijke regesta van ERHARD gekost hebben en hoe de verdienstelijke geleerde bezweken is, eer de helft van zijnen arbeid tot stand kwam. Wij mogen niet vergeten, hoe vele jaren er over het voortreffelijke *Urkundenbuch* van LACOMBLET zijn heengegaan; hoe bij stukken en brokken de geleerde BOEHMER zijne vroeger bijeengebragte regesta ver-

Digitized by Google

rijkt en vermeerderd heeft om tot de nieuwe uitgave van dit werk over te gaan; hoe de aanmoediging van geldelijke belooning in het naburige België niet heeft kunnen teweeg brengen, dat het bijeenbrengen van oude charters anders dan schoorvoetende zijn gang gaat. Voeg er bij, dat Duitsche Archivarissen veelal in gesloten Archieven genesteld zijn, waar zij gezet en ongestoord met vereenigde krachten hunnen, om zoo te zeggen, umbratischen arbeid kunnen ten einde brengen, terwijl eene wenschelijke openbaarheid, zoo als die bij ons en in België plaats heeft, de beambten van het eene onderzoek naar het andere drijft, en hen aan eene verstrooijing prijs geeft, welke voor het publiek zeer voordeelig is, maar hen belemmert zichzelven een gedenkteeken van Titanische werkzaamheid te stichten. Wij spreken niet van Frankrijk; het eerste deel der verzameling van TEULET komt ons op het oogenblik in handen; alhoewel een vlugtig doorzien van dien arbeid ons te leur gesteld heeft in hetgeen wij daarin verwachtten te vinden voor onze vroegste betrekkingen met Frankrijk, wij hebben eerbied voor die reusachtige onderneming en rekenen op haar welslagen, overtuigd dat de overheerschende wil van een enkele, die voor het ter beschikking stellen van ruime middelen niet terugdeinst, ook dikwijls op wetenschappelijk gebied menig grootsch en lofwaardig gedenkteeken stichten kan.

Evenmin als wij onzen geleerden van hunne langzaamheid een verwijt maken, evenmin kunnen wij de Regering beschuldigen, dat zij niet naar gelang van hare middelen onze onderneming zou ondersteunen. Integendeel wij zien ons in staat daaromtrent de meest gewenschte mededeelingen te doen. Daar die mededeelingen echter in verband staan met onze huishoudelijke belangen, zullen wij u, Mijnheer de Voorzitter, verlof vragen die in onze buitengewone Vergadering van heden te doen.

Digitized by Google

Voorzeker zouden wij niemand het: Rusticus expecta dum defluit amnis aanprijzen; maar toch heeft de vertraging ook zijn voordeel gehad. Uwe Commissie is des te beter in staat geweest den grooten omvang van de haar opgedragen taak te overzien en tot het besef te komen van het vele dat nog te onderzoeken viel, eer zij zich aan de voltooijing van den arbeid kon zetten. Misschien is het eenigermate eene vrucht van hare bemoeijingen, niet dat de Gemeentebesturen op het bewaren en ordenen van de Stedelijke Archieven meer dan vroeger zijn bedacht geworden, maar dat de met die bewaring en ordening belaste beambten met de Commissie in gelijke strekking zijn werkzaam geweest. Het is ons een genoegen, hier de charterregisters van de Heeren VAN DEN BRANDELER voor Dordrecht, SOUTENDAM voor Delft, SASSEN voor 's Hertogenbosch, te kunnen vermelden, alle in den loop des vorigen jaars in het licht verschenen. Voor Haarlem wordt iets dergelijks eerlang van den ijverigen Archivaris Mr. ENSCHEDÉ te gemoet gezien. Het Alkmaarsche Archief is onder bewerking van den naauwkeurigen Dr. SCHELTEMA, en de gemeente Schoonhoven is, zoo wij vernemen, in onderhandeling om haar kostbaar maar sedert het einde der vorige eeuw, toen zich de kundige Burgemeester HOOLA VAN NOOTEN de zaak der oorkonden zijner stad aantrok, verwaarloosd Archief aan eene nieuwe inventarisatie en rangschikking te onderwerpen. Eershalve echter zij boven allen het register der oorkonden van Kampen vermeld, een arbeid, die om zijne voortreffelijke uitvoering het bestuur dier gemeente aan alle Gemeentebesturen, den Archivaris Ds. MOLHUYSEN, aan alle Gemeente-Archivarissen ten voorbeeld stelt.

Deze en dergelijke werken hebben in het afgeloopen jaar uwe Commissie in staat gesteld de verzameling harer bouwstoffen te verrijken en bij eene aanstaande uitgave der oorkonden de beste bronnen te raadplegen.

Digitized by Google

Het zij ons vergund hier een stap achterwaarts te doen.

Met het begin des voorleden jaars was de lijst der charters, bestemd om in het eerste gedeelte van het Charterboek te worden opgenomen en door ons geacht medelid Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH bijeenverzameld, afgedrukt. Het belangrijke boekdeel is u allen bekend. De uitgave daarvan had een dubbel doel: ten eersten werden deskundigen uitgenoodigd, om, mogten hun Charters bekend zijn niet in onze lijst opgenomen, daarvan aan de Commissie mededeeling te doen; ten tweeden, om wanneer de originelen of de beste teksten niet aan ons bekend of onder ons bereik waren, de aanwijzing te geven van de plaats waar die te vinden waren, of de wijze, waarop die verkregen konden worden. Dit tweevoudig doel werd door de Commissie uitgedrukt in de Hollandsche en Fransche circulaire van April 1862, waarmede de exemplaren aan de geleerden en inrigtingen, voor welke zij bestemd waren, zijn toegezonden.

Duizend exemplaren zijn er van die lijst gedrukt geworden: vijfhonderd ter beschikking van het bestuur der Akademie gesteld; vijfhonderd ter beschikking der Commissie. In eene van hare zittingen in het vorige jaar gehouden, heeft de Commissie de lijsten opgemaakt der personen en inrigtingen, aan welke zij het register zoo binnen- als buitenslands meende te moeten toezenden. Binnenslands waren het Gemeentebesturen, Polderbesturen, bijzondere personen, zulke niet alleen van welke de Commissie inlichtingen meende te mogen verwachten, maar ook zulke die in het algemeen hunne belangstelling in de zaak hadden geopenbaard. Naar buitenslands is de toezending geschied aan boekerijen en Archieven, waarvan men eenige bijdragen kon verwachten, en aan geleerden, die zich door het uitgeven van werken over de middeleeuwen naar aanleiding van oorkonden naam hadden verworven. Mannen als BOEHMER, WAITZ, BETHMANN, VOIGT zijn hiermede bedoeld.

Digitized by Google

De verzendingen binnenslands hebben door de tusschenkomst het departement van Binnenlandsche Zaken plaats gehad; naar buitenslands door dat van Buitenlandsche Zaken. Nu en dan vond de Commissie zelve gelegenheid de verspreiding van het register te bevorderen; zoo als in Engeland door de welwillende tusschenkomst van den legatie-attaché Baron MACKAY, in Italië door tusschenkomst van den ook als historicus bekenden Minister Cavaliere CARUTTI, en onlangs in Hannover door tusschenkomst van den geleerden Baron VON HODENBERG.

Het resultaat dier toezendingen is voor binnenslands geweest het volgende:

Vele brieven van dankbetuiging voor toegezonden exemplaren van eenige provinciale en verschillende gemeentebesturen.

Mededeelingen van den Archivaris van Amsterdam Dr. P. SCHELTEMA, die vooral uit een in het Archief van de hoofdstad voorhanden H.S. van VAN ALKEMADE eenige bijdragen heeft verschaft, welke ons medelid VAN DEN BERGH zich beijverd heeft in zijne lijst op te nemen.

Eenige opmerkingen van den Heer J. VAN DEN BRANDELER, Secretaris van Dordrecht, over eenige in die stad voorhanden Charters, van welke wij eene naauwkeurige omschrijving aan hem dank weten.

Gelijke opmerkingen van den Heer Mr. G. N. DE STOPPELAAR te Middelburg, die op eenige door ons overgeslagen Charters de aandacht heeft gevestigd, en eene onwillekeurig begane fout, maar die wegens een chronologischen misslag onze lijst ontsiert (bl. 27), heeft verbeterd.

Eene opgave van Mr. F. J. A. VAN LANSCHOT, Substituut-Officier bij de Arrondissements-regtbank te 's Hertogenbosch, van eenige Charters het land van Heusden en Geertruidenberg betreffende, welke hij teregt meende, dat in onze verzameling behoorden te worden opgenomen. Eene gelijke

Digitized by Google

opgave van Dr. C. R. HERMANS, oud Archivaris van 's Hertogenbosch, van gelijke strekking.

De Heer Mr. J. EGBERTS RISSEEUW te Oostburg heeft ons evenzeer een bewijs van welwillendheid gegeven, door onze aandacht te vestigen op eenige Charters van de XII^de^ en XIII^de^ eeuw, welke het 4de en 5de district van Zeeland betreffen. Die geleerde oudheidkundige schijnt niet begrepen te hebben, dat wij die stukken, volgens een later door ons genomen besluit, buiten ons programma hadden gesteld en aan een eventueel Charterboek van Vlaanderen hadden overgelaten. Wij blijven echter hoogen prijs hechten aan de aangeknoopte verbinding met dien geoefenden geschiedkenner, en zullen gaarne, waar het mogt voorkomen, zijne voorlichting inroepen.

De Heer J. DE FREMERY van S. Francisco heeft zich zijn verblijf in zijne geboorteplaats 's Gravenzande te nutte gemaakt om het Archief dier gemeente te onderzoeken. Wij danken aan hem de ontdekking van een paar belangrijke Charters uit den tijd van koning WILLEM. Uit een onlangs voor het Rijks-Archief aangekocht cartularium der regulieren van 's Gravenzande, aan hem ten leen verstrekt, heeft hij ons een paar Charters van de XIII^de^ eeuw opgegeven, en tevens aangewezen, welke hij voor volgende eeuwen de opneming in het Charterboek waardig achtte.

Eindelijk heeft de Heer PERK te Hilversum ons opgegeven, wat hij in zijne verzameling voor Amstelland en Gooiland had bijeengebragt. Wij nemen ons voor, van die mededeelingen, waar het mogt voorkomen, een dankbaar gebruik te maken.

Het is der Commissie eene aangename taak, aan de genoemde Heeren voor hunne hooggeschatte medewerking haren opregten dank te betuigen. Gaarne begrijpen wij in die dankbetuiging tevens de Archivarissen van Haarlem en Rotterdam, de H.H. ENSCHEDÉ en SCHEFFER, die zoo door

Digitized by Google

mondelinge mededeelingen als het verstrekken van afschriften onze onderneming hebben bevorderd.

Bij de dankbetuiging mogen wij eene herinnering voegen aan gedane beloften: aan ons geacht medelid Mr. G. A. MEES voor de kaart van het graafschap Holland en Zeeland bij het einde der Boergoensche regering; aan Mr. A. J. KLEYN, Procureur te Breda, voor eene met oorkonden gedocumenteerde kaart der grensscheiding tusschen Holland en Brabant in de tegenwoordige provincie Noord-Brabant; aan Mr. A. A. J. MEYLINK voor bijdragen uit den rijken schat der door hem verzamelde oorkonden; aan Dr. P. SCHELTEMA ten aanzien der door hem ontdekte Charters in het Archief van Beverwijk.

Nieuwe toezeggingen heeft de Commissie ontvangen van Jhr. Mr. D. VAN AKERLAKEN, van aanwijzingen, althans voor latere tijden, uit het Archief van Hoorn, en van Ds. H. Q. JANSSEN te St. Anna ter Muiden, die aan de Commissie zijne hulp heeft aangeboden voor het onderzoek der stukken, in het Archief van het Seminarie van Brugge voorhanden.

Mogen wij op eenige ondersteuning van binnenslands ons beroemen, van buitenslands hebben wij niets ervaren. De redenen laten zich gemakkelijker gissen dan zeggen. Toch blijven wij veel verwachten van de goede overeenstemming, welke er steeds tusschen de Archieven van België en de onze bestaat: van de door ons medelid VAN DEN BERGH aangeknoopte verbindingen met Duitsche en Engelsche geleerden, zoo als BOND te Londen en KAUSSLER te Stutgardt. Op het Archief van Munchen was onze verwachting zeer gespannen: wij hoopten om onze oude betrekkingen tot het Beijersche huis daar een en ander te vinden, wat uit onze Charterkamers zoo onder keizerin MARGARETHA als later verdwenen was. Wij vernamen van goederhand, dat ondanks al den loffelijken ijver der Beijersche regering voor Duitsche geschiedenis, de oude oor-

Digitized by Google

konden van den staat zelven een chaos vormden, die nog steeds vergeefs op zijnen Prometheus wachtte. Meer hoop vestigen wij op de onlangs aangeknoopte betrekking met Dr. EHMCK te Bremen. Onder toezigt van dien geleerde geeft die stad haar Charterboek uit, waarvan de eerste aflevering tot het jaar 1200 onlangs het licht zag. Dr. EHMCK heeft zich tot ons om bijdragen voór zijnen arbeid gewend, en die zijn hem toegezegd onder voorwaarde van gelijke hulpvaardigheid van zijnen kant. Ook van de Hannoversche Archieven beloven wij ons door tusschenkomst van den Baron VON HODENBERG het beste. Daarentegen staan echter voor ons kwade kansen. Mannen op wier medehulp wij vertrouwd hadden, zijn door den dood weggerukt: Dr. LEGLAY te Rijssel verdient daarbij in de eerste plaats te worden herdacht.

Uwe Vergadering gevoelt het: in vele opzigten heeft zich de Commissie naar eigen krachten verwezen gevonden. Gelukkig dat noch de middelen, noch de lust ontbraken. Het strekt ter eere van ons medelid den Heer VAN DEN BERGH, dat de nasporingen zoo binnen als buiten de Commissie te werk gesteld op de naauwkeurigheid en volledigheid van zijnen arbeid de kroon hebben gezet. Nog geen vijftigtal Charters zijn wij in staat geweest aan zijne aanteekeningen toe te voegen, en onder dit getal bevonden zich onderscheidene van zoo twijfelachtige waarde, dat wij ze alleenlijk volledigheidshalve opnamen. En echter, zie hier welke onze hulpbronnen waren: wij spraken, meenen wij, in een vroeger Rapport van de belangrijkheid van het Archief der Domeinen door het departement van Financiën aan het Rijks-Archief overgegeven: in de eerste plaats van het tot dusverre genoegzaam ongekende, althans ontoegankelijke Archief der domeinen van het huis van Nassau. Het was van oudsher een uitstekend bewaard Archief, en toen uw rapporteur zich onlangs met den Heer VAN DEN BERGH

Digitized by Google

aan het onderzoek van dat Archief zette, helaas, in welken staat vonden wij het terug! De hand van den Franschen overheerscher had er de sporen van zijn geweldigen, maar niet altoos met kennis van zaken bestuurden greep in achtergelaten. De oude oorkonden van het huis van Oosterhout en Dongen hadden belangrijke verliezen ondergaan; vooral betreurden wij het gemis der beste en oudste helft der zoogenaamde Dijk- en Waterschapsbrieven meest van den Lopikerwaard. Doch de smart over het gemis, wij moeten het erkennen, is tevens opgewogen door de vreugde over hetgeen teruggevonden wordt. De afdeeling Maartensdijk was onder anderen gelukkig zeer volledig gebleven, en de belangrijke originele stukken over de onderhandelingen van FILIPS VAN BOURGONDIË met JACOBA VAN BEIJEREN en over haar huwelijk met FRANK VAN BORSELEN vielen ons op het onverwachtst in handen.

In de Nassausche charters is, zoo als over het geheel in onze Vaderlandsche Archieven, de XIII^{de} eeuw nog schraal vertegenwoordigd: eerst met de XIV^{de} vloeit de stroom ruim en rijkelijk. Van daar dat uw rapporteur geene verontschuldiging zal behoeven, wanneer hij verzekert, dat bij de *Curae secundae*, waaraan hij de door hem bijeengebragte aanteekeningen onderwierp, hij verre bleek van die volledigheid, waarop zijn collega VAN DEN BERGH zich kan beroemen. En op zulk eene volledigheid stelde hij te meer prijs, omdat juist het tijdvak, dat hij in zijne eerste afdeeling wenschte te behandelen, dat van 1299 tot 1316, een zeer duister tijdperk in onze geschiedenis is. Uit kleine bijzonderheden moet de strijd tusschen den Graaf en het Rijk, de overstrooming der Vlamingen en hunne verdrijving, het herleven der onafhankelijke Heeren en hun bedwingen onder het krachtig regiment van den voortreffelijken WILLEM III, de voortgezette ontwikkeling der gemeenten enz. het overwigt van Holland op het Sticht, worden

Digitized by Google

zamengesteld. Uw rapporteur had hier des te meer schroom als onbelangrijk te verwerpen stukken, waarover hij in een later tijdperk luchtiger zou zijn heengegleden. Vandaar dat de verzameling, welke toen hij U die ruim een jaar geleden overlegde, ongeveer 200 bij VAN MIERIS niet opgenomen charters bedroeg, thans tot bij de 600 is aangegroeid. Hij begrijpt echter ten volle, dat het ook voor hem pligt is ergens een punt te zetten en na nog eene vlugtige herziening zal hij er toe overgaan, zijnen arbeid even als die des Heeren VAN DEN BERGH ter perse over te geven.

Voor uwen rapporteur, even als voor onzen medewerker den Heer Mr. VAN LIMBURG BROUWER, zijn de Nassausche Archieven en de Domein-Archieven de groote voorraadschuren geweest, waaruit zij hunne verzamelingen van onuitgegeven charters hebben zamengesteld: voor den Heer VAN LIMBURG BROUWER echter nog meer bijzonder de Archieven en registers der Hollandsche rekenkamer, welke ofschoon deze eerst in 1446 tot stand kwam, de retroacta van vroeger opnam en bewaarde. Uwe Commissie zal u niet behoeven te zeggen, hoeveel bij het onderzoek dier registers hem voorkwam, dat tot dusverre onbekend, eene plaats in de oorkonden onzer geschiedenis verdiende. Gaven wij u bij eene vorige gelegenheid de verzekering, dat de Heer v. L. B. zich met de voltooijing van zijn arbeid bezig hield, thans kunnen wij u mededeelen, dat die voltooid is, en dat de verzamelaar niets liever wenscht, dan dat zijne lijst even als die van den Heer VAN DEN BERGH, en van uwen rapporteur door den druk worde bekend gemaakt.

Tot het drukken der beide lijsten is op eene in de vorige maand gehouden vergadering door de Commissie besloten. Er is nog een ander besluit genomen: terwijl het drukken dier lijsten onder handen is, zal de Heer VAN DEN BERGH de zijne herzien, ten einde de oorspronkelijke of beste teksten der door hem aangewezen oorkonden op

Digitized by Google

te sporen en naar gelang zijner bevindingen, zal tot het afschrijven der originelen worden overgegaan en zoo die elders berusten, het verzoek daartoe gedaan of de last daartoe gegeven worden. Kosten zijn er aan dien arbeid verbonden, doch daarover in het algemeen straks nader. Voor het oogenblik is er een verzoek aan u, M. H. te rigten. Toen de Commissie hare taak aanvaardde, aanvaardde zij die onder voorbehoud van de medewerking van alle de leden der Akademie, waar die hulp mogt worden ingeroepen. Wij hebben van die beloften een bescheiden gebruik gemaakt. Thans is echter de tijd daar, waarop de Commissie bepaaldelijk hare medeleden te Leiden, te Utrecht en elders gevestigd, zal moeten uitnoodigen haar in het afschrijven en mededeelen van charters uit de plaatsen waar elk hunner gevestigd is, wel te willen bijstaan.

Sedert het laatste jaar heeft ons de hulp van een ijverig en kundig lid onzer Commissie Prof. DE WAL ontbroken. De treurige toestand zijner gezondheid die aanleiding tot dit gemis gaf, moest een spoorslag voor ons zijn om, gedachtig aan het *hora ruit*, onzen ijver te verdubbelen. Thans komt de tijding tot ons, dat ons geacht medelid weder binnen de grenzen onzes vaderlands is terugkeerd. Mogt het zijn in corpore sano, dat aan de mens sana, welke wij steeds in onzen voormaligen voorzitter vereerden, een duurzamen steun geeft.

R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.
L. PH. C. VAN DEN BERGH.
G. H. M. DELPRAT.
G. DE VRIES, AZ.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den MEI 1868.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, C. LEEMANS, J. DIRKS, J. C. G. BOOT, G. DE VRIES AZ., L. J. F. JANSSEN, J. VAN LENNEP, G. MEES AZ., J. H. SCHOLTEN, H. C. MILLIES, W. MOLL, A. KUENEN, J. H. HOLWERDA, D. HARTING.

Bij afwezendheid van den Secretaris wordt zijne taak waargenomen door het lid J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en, nadat de Heeren MILLIES en LEEMANS een paar verbeteringen verzocht hebben, vastgesteld.

Ingekomen zijn Missieven van den Secretaris van het Fransche Instituut, inhoudende het bericht, dat de *Académie des Inscriptions et belles-lettres* gaarne zooveel in haar vermogen is wil medewerken tot het leveren van bouwstof voor het Charterboek, en van den Minister van Binnenlandsche Zaken met het bericht, dat Zijne Majesteit de benoeming van de Heeren C. W. OPZOOMER en W. MOLL tot Voorzitter en Onder-Voorzitter der Afdeeling heeft bekrach-

Digitized by Google

tigd. Voorts nog een brief van Mevr. de Wed. DE GREUVE, Geb. JACOBS, kennis gevende, dat haar echtgenoot FR. C. DE GREUVE, rustend Lid der Akademie, den 29sten April l.l. te Groningen is overleden. Aan den Secretaris wordt opgedragen, namens de Akademie, een brief van rouwbeklag aan de Weduwe te zenden.

De Heer SIX is door bezigheden verhinderd de Vergadering bij te wonen en de aangekondigde numismatieke mededeeling te leveren.

De Heer VAN LENNEP verklaart, dat hij voor ditmaal niet bereid is eene bijdrage te leveren.

Door het Corresponderend lid der Akademie, Dr. R. H. TH. FRIEDERICH, is aan den Heer LEEMANS eene Hoogduitsche verhandeling toegezonden over twee Oud-Indische opschriften op een beeld van Mandjuçri, dat uit Java afkomstig, thans in het nieuwe Museum te Berlijn bewaard wordt. Naar aanleiding van dat stuk, doet de Heer LEEMANS eene mededeeling van den hoofdinhoud, met weglating der uitvoerige taalkundige toelichtingen, die uitsluitend voor de beoefenaars van het Sanskrit en van de Oud-Javaansche taal van belang zijn en voor eene mondelinge voordracht minder geschikt schijnen.

In 1857 had de Heer FRIEDERICH gelegenheid om te Batavia eene verzameling van teekeningen in te zien van Javaansche oudheden, afkomstig van wijlen den Heer N. ENGELHARD, in leven Gouverneur van Javaas Noord-oostelijk gedeelte. Behalve de oorspronkelijke teekeningen van onderscheidene platen, door RAFFLES in zijne *History of Java* opgenomen, bevonden zich in de verzameling ook een drietal afteekeningen van Oud-Javaansche opschriften, die vooral

Digitized by Google

de aandacht van den Heer FRIEDERICH tot zich trokken. Een opschrift was op vier zijden van eenen steen uitgehouwen, die met den tegenwoordig op Java gebruikelijken naam van *Batu-tulis* (*beschreven steen*) bestempeld wordt. Of, en zoo ja, waar het oorspronkelijke nog aanwezig is, was onbekend. Indien de steen niet dezelfde is, dien RAFFLES aan den Gouverneur-Generaal Lord MINTO, ten geschenke gaf (zie de Voorrede van Deel VIII der *Verhandd. van het Bat. Genootschap*), dan hoopt de Heer FRIEDERICH hem nog op Java te zullen vinden. De uitvoering van de belangrijke hem opgedragen taak van het verzamelen, bekend maken en verklaren der oude opschriften van Java en Sumatra biedt daartoe de beste gelegenheid aan.

Het opschrift, in Kawi-quadraat karakter en Kawi-taal, is uit de negende eeuw na Çaka, tusschen 820 en 860; het jaartal in cijfers uitgedrukt, zoover de Heer FRIEDERICH zich herinnert, 835, behoort tot een tijdperk, waarin het Buddhisme op Java de overmagt had; onderscheidene uitdrukkingen en het schrift zelve leveren daarvoor het bewijs. De teekening is zeer verkleind en daardoor onduidelijk, ook biedt zij verscheidene gapingen, zoodat de opsporing van den steen zelven voor eene juiste verklaring zeer te wenschen is.

De twee andere opschriften, waarvan de teekeningen aanwezig waren, bevinden zich op de vóór- en achterzijden van de trachietsteenen plaat, waartegen in hoog verheven werk een beeld is uitgehouwen, omringd van vier andere kleinere beelden, alle in gedaante, houding, versieringen enz. aan het groote gelijk. Het werd met twee andere door den Heer ENGELHARD naar Nederland gezonden; stond sedert voor het huis van Mevr. de Wed. SERVATIUS te Zuidlaren in Drenthe en werd na haar overlijden aan den Heer BOER te 's Gravenhage verkocht, waar het gedurende eenige jaren in den tuin van den Bazaar geplaatst was. Vroeger hadden nog

Digitized by Google

bij het leven van Mevr. SERVATIUS over den aankoop van het beeld onderhandelingen plaats gehad met het Museum van Oudheden te Leiden, doch was de daarvoor gevorderde som te hoog geoordeeld. Toen de Heer BOER eigenaar was geworden voor een vrij wat matiger prijs, was met dezen door den Directeur van het Museum nogmaals eene onderhandeling aangeknoopt, doch zonder anderen uitslag dan de toezegging, dat bij eenig bod van eene andere zijde, aan het Museum van Oudheden de gelegenheid gegeven zou worden om op de zaak terug te komen. Aan die toezegging is evenwel niet voldaan; en het beeld werd in 1861 voor de Koninklijke Museën te Berlijn aangekocht.

In 1828 waren van beide opschriften, onder toezigt van den Heer WESTENDORP, naauwkeurige teekeningen vervaardigd, die op last van het Koninklijk Nederlandsch Instituut op steen gebragt, en waarvan eenige afdrukken gemaakt zijn.

De onnaauwkeurige afschriften, die de Heer FRIEDERICH in 1857 in handen kreeg, lieten geene naauwkeurige ontcijfering toe, maar deden toch met genoegzame zekerheid het jaartal, eenige namen en vele belangrijke uitdrukkingen kennen, waardoor de voorname inhoud van het geheel aan het licht werd gesteld. Toen de Heer FRIEDERICH in het voorjaar 1861 te Leiden kennis kreeg van de zooeven vermelde fac-similes van het Instituut, erlangde hij daarin een aanzienlijk hulpmiddel tot verdere verklaring, zoodat slechts nog weinige punten onzeker bleven, die weldra bij een onderzoek van het oorspronkelijke beeld te 's Gravenhage, voldoende werden opgehelderd.

Prof. LASSEN te Bonn, die door een exemplaar van de fac-simile's van het Instituut reeds lang met beide opschriften bekend was geworden, had van het grootste der twee, in het IV^de^ Deel zijner *Indische Alterthumskunde* eene verklaring gegeven, doch daarbij het jaartal over het hoofd

Digitized by Google

gezien; later in de *Addenda* tot dat IV^de^ Deel, vermeldde hij als de uitkomst van een nader onderzoek, den naam van Mandjuçri als op het grootere opschrift voorkomende, maar verstoken van de gelegenheid om de onduidelijkheden of onnaauwkeurigheden van de gelithographiëerde fac-simile's, door eene vergelijking met het oorspronkelijk op te heffen, kon hij de bezwaren niet overwinnen, die aan eene juiste verklaring van den geheelen inhoud en de beteekenis van enkele woorden in den weg stonden.

Ook een ander Duitsch geleerde, de Hoogleeraar GILDEMEISTER te Bonn, had zich eenigen tijd met het onderwerp bezig gehouden. Toen hij in 1838 te Leiden zich ophield, had hij, naar het exemplaar der in het Museum van Oudheden bewaarde lithographiën, in hedendaagsche Devanâgarî karakters, een afschrift genomen, doch de ontcijfering niet afgewerkt, en ook den naam van Mandjuçri niet herkend.

De Heer FRIEDERICH, die boven beide genoemde geleerden het voorregt genoot van het oorspronkelijk zelf te kunnen onderzoeken, en wien bovendien een vrij goed afdruksel in papier ten dienste stond, heeft zijne lezing en verklaring ook aan hun oordeel onderworpen, en gebruik kunnen maken van hunne opmerkingen en bedenkingen.

De steenen plaat, waarop het beeld is uitgehouwen, heeft eene hoogte van 1,074, eene breedte van 0,78 el. Het beeld, eenigszins minder hoog, zit op de Oostersche wijze op een lotuskussen, heeft het benedenligchaam tot aan de enkels met den sarong bekleed, de ooren, den hals, de borst, armen, polsen, enkels, duimen, pinken en de groote teenen met de gewone versiersels, banden, ringen enz. getooid, draagt het groote kegelvormige hoofdkapsel, den band, en de sjerp over den linkerschouder. Achter het hoofd de eenigszins als hoefijzer gevormde lichtschijf. De oogen half gesloten nedergeslagen, de mond met eene uit-

Digitized by Google

drukking van aangename rust. De linkerhand op de hoogte van de borst houdt een voorwerp, waarin wellig̃t een opgerold beschreven lontaar-blad, of liever nog een van de ook op Java zoo dikwerf voorkomende steenen beitels, wiggen of zoogenaamde bliksemtanden herkend moet worden; in de regts af omhoog geheven regterhand houdt hij een zwaard, schuins achter het hoofdkapsel met den punt opwaarts. Aan de regter- en linkerzijde verheffen zich lotusstengels. Eindelijk is het groote beeld omgeven van vier kleinere in alles aan het eerste gelijk, twee aan wederzijde van het hoofd, twee andere geheel onder aan op de steenen plaat uitgehouwen.

Op de voorzijde van de steenen plaat, boven het hoofd van het beeld, is het eene der beide opschriften in twee regels uitgebeiteld; het andere bevindt zich op de achterzijde in zeven regels, waarvan de zesde slechts gedeeltelijk gevuld is, de zevende alleen het jaartal bevat. Beide zijn in Sanskrit-schrift en -taal, en metrisch zaâmgesteld. Het eerste opschrift wordt door den Heer FRIEDERICH aldus vertaald:

Door den opperkoning van het geslacht der Arya is Mañdjuçri (s beeld) *sierlijk opgerigt,*

in het jaar 5. 6. 2. maan (= 1265), *tot vermeerdering van het geloof* (aan de ware leer) *in de plaats der Buddha's.*

Het tweede opschrift:

In het rijk (Java), *dat door den held der voortreffelijke koningen veroverd werd; uit zijn geslacht heeft Suddhadhîh,*

gesticht in het land Djâva, ook hij door zijne voortreffelijke eigenschappen een Adityavarman,

vertrouwende (of steunende) *op de Rijksgrooten, in de Pura* (stad?) *der Buddhaplaats, eenen wonderbaren, prachtigen tempel,*

met het doel, om moeder, vader en verwanten tot gemeenschappelijk geluk uit dit bestaan (over) *te brengen.*

Digitized by Google

In het jaar na Çaka 1265.

Hoogstwaarschijnlijk is Suddhadhîh in het tweede opschrift dezelfde persoon, die in het eerste als de *opperkoning*, die het beeld deed vervaardigen en wijden, wordt vermeld.

MAÑDJUÇRI is de stichter en de verkondiger van de leer van Adibuddha, die door de deïstische afdeeling der Buddhisten als eene godheid wordt geëerd. Hij is vooral bekend bij de noordelijke Buddhisten in Nepal en Tibet; bij de Mongolen is hij het als zendeling of apostel. Het is belangrijk dezen persoon ook op Java vermeld en hoog vereerd aan te treffen, nadat de Heer FRIEDERICH reeds vroeger het bestaan der meeste Dhyanibuddha's, hunne çakti's en hun Tantrikagevolg op Java het eerst had doen kennen.

Of de Buddhaplaats, Djinalayapura, in het tweede opschrift een eigennaam is van eene stad, dan wel eene Buddhistische tempelgroep aanduidt, is niet geheel zeker. De Heer FRIEDERICH acht het laatste het waarschijnlijkst.

Het „gemeenschappelijk geluk", dat Suddhadhîh door de oprigting van het beeld en de stichting van eenen prachtigen tempel voor zijne moeder, zijnen vader en verwanten wilde bevorderen of verwerven, is de vernietiging, de oplossing van het bestaan, de *moxa*, in tegenstelling van het aardsche bestaan of *bhava*.

Deze mededeeling, die door platen wordt opgehelderd, geeft geene aanleiding tot discussie.

De Heer LEEMANS bericht, dat de snij- en beeldhouwwerken, afkomstig van de kap van de oude hofzaal te 's Gravenhage, door de Regering aangekocht en bestemd zijn, om in het op te richten Museum voor vaderlandsche geschiedenis geplaatst te worden.

Digitized by Google

De Heer G. DE VRIES AZ. deelt eenige berichten mede over hetgeen onder de leiding van den Heer J. A. ENSCHEDÉ van Haarlem gedaan wordt ter ontdekking en bewaring der ruïne van Brederode. Door het opruimen van de opgehoopte aarde zijn vele stukken muurwerk voor den dag gekomen, en wordt de mogelijkheid geopend, om eerlang een plan van het oude gebouw te maken en het tegen verder verval te beveiligen.

Bij de Commissie voor de overblijfselen der Vaderlandsche kunst is ingekomen een bericht van den Heer A. C. BON van Westschouwen.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JUNIJ 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, L. J. F. JANSSEN, M. DE VRIES, J. C. G. BOOT, G. DE VRIES, AZN., G. H. M. DELPRAT, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, C. LEEMANS, J. H. SCHOLTEN, J. E. GOUDSMIT, W. C. MEES, W. G. BRILL, J. P. SIX, W. MOLL. Afd. Natuurk. P. BLEEKER.

Door den Heer BOOT, die als waarnemend Secretaris de vorige Vergadering heeft bijgestaan, wordt het Proces-Verbaal dezer Vergadering voorgelezen en door de Vergadering vastgesteld.

Wordt voorgelezen eene Missieve van den Heer BRUMUND, Predikant alhier, die de Vergadering namens de Weduwe mededeeling doet van het overlijden zijns broeders, Correspondent der Afdeeling. De Vergadering hiervan kennis genomen hebbende, machtigt den Secretaris deze mededeeling door eene missieve van rouwbeklag te beantwoorden.

De Heer JANSSEN spreekt over de jongste ontcijferingsproeven van het etruskisch, door den Graaf CONESTABILE.

Digitized by Google

Hij herinnert vooraf, dat de etruskische taaloverblijfselen, in opschriften bestaande, hardnekkig weêrstand geboden hebben en nog blijven bieden aan de ontcijferingspogingen der geleerden; dat alle europesche en vele aziatische talen, elk afzonderlijk, vruchteloos om den sleutel er van gevraagd zijn; dat nog niet lang geleden een duitsch geleerde het geheele arsenaal der semietische taalkennis had geëxploiteerd om het bewijs te vinden, dat het etruskisch uit het semietisch behoorde verklaard te worden, maar dat die proeve juist het tegenovergestelde had geleerd, zoodat men nu voor goed weet, dat het uit het semitisch niet te verklaren is. Dat spreker, door zulke ondervinding voorgelicht, zich niet opgewekt zou gevoeld hebben, dit vraagstuk, na ons medelid v. d. BERGH *), nogmaals in deze vergadering te brengen, wanneer daarvoor niet eene bijzondere aanleiding bestond; dat een geacht buitenlandsch lid der Akademie, Graaf G. CONESTABILE, hoogleeraar in de archeologie te Perugia, zeer onlangs eene opmerkelijke ontcijferingsproeve uitgegeven had, onder den titel: *Sur l'inscription d'une statuette étrusque, publiée — dans les Annales de l'Institut Archéol. de Rome* (Paris, Lahure, 1863); dat hij die verhandeling had in het licht gezonden met het bepaalde oogmerk om er het gevoelen van deskundigen over te vernemen, en dat hij met dit oogmerk een exemplaar aan deze Akademie had toegezonden; dat spreker, bij het overhandigen van dat exemplaar, gemeend had niet beter te kunnen beantwoorden aan het wetenschappelijke streven van den schrijver, dan door de aandacht der vergadering kort bij den inhoud te bepalen; dat dit het nut kon hebben, van bedenkingen of wenken uit te lokken, vruchtbaar misschien voor de verdere beoefening van het etruskisch, en dat het ook voor sommige leden niet onbelangrijk

*) Zie *Verslagen en Meded. Afd. Lett.* VI, 801.

Digitized by Google

zou zijn, te weten, hoe ver men het thans in het buitenland in de ontcijfering van het etruskisch gebracht heeft *), daar CONESTABILE voor een der uitstekendste beoefenaars van het etruskisch behoort gehouden te worden. Etrusker van afkomst en levensbetrekking, — tusschen de etruskische monumenten van den voortijd groot geworden — verdienstelijk door (op het voorbeeld van geleerde voorgangers, als de Lanzi's en Vermiglioli's) het verzamelen en uitgeven van etruskische taaloverblijfelen, — bekend met alles wat vroeger door geleerden op dit gebied gewrocht is, paart hij aan vlijt en waarheidsliefde eene zeldzame bescheidenheid, en wenscht zijne ontcijferingsproeven ook meer als waarschijnlijke gissingen, dan als met zekerheid gewonnen resultaten beschouwd te hebben.

De ontcijferingen hebben betrekking tot het opschrift van een voetstuk van een bronzen vrouwenbeeldje te Rome, in bezit van den Heer L. DEPOLETTI, en in 1861 voor het eerst uitgegeven door Dr. BRUNN, in de *Annali dell' Instit. di Corr. Arch.* Tom XXXIII, Tav. agg. T. 2, cf. p. 412. Het beeldje stelt eene jeugdige vrouw of maagd voor, bekleed met eene *tunica* met korte mouwen, waarover een *pallium* geslagen is, dat, om het lijf getrokken, bevallig over haren linker arm hangt. Zij heeft lange oorbellen in de ooren; het hoofdhaar is van voren gescheiden en om de kruin en achter sierlijk gevlochten, terwijl de voeten van hooge toeschoenen voorzien zijn. Zij houdt den rechterarm zijwaarts van het lijf en de linkerhand open, als de geste van eene biddende; de linkerarm is omnêergestrekt, en uit de ongebogen vingers dier hand is af te leiden dat zij daarin iets gedragen heeft, mogelijk een krans of andere gave. Het beeldje is als kunstwerk middelmatig van bewerking

*) Onafhankelijk hiervan zijn de etruskische studiën van ons geacht medelid VAN DEN BERGH, die spoedig in KUHNS *Zeitschrift* zullen uitkomen.

Digitized by Google

en schijnt in ouderdom den eersten romeinschen keizertijd niet te boven te gaan; het opschrift is dus niet zeer oud, maar de letters zijn, op elk der vier zijden van het voetstukje, keurig gegraveerd. Het opschrift luidt:

d.i. volgens CONESTABILE: *Titius lubens donavit, divinitatis auxilio invocato* (statuam hanc) *dedicavit.* Tot die vertaling komt hij langs dezen weg. Het eerste woord, TITE, als voornaam en als familienaam bij de Etruskers zeer gewoon, is hier de naam des toewijders, TITIVS. In het tweede woord, ALPANS, dat met kleine varianten op onderscheidene etruskische toewijdingen, ook op den fraaien bronzen knaap in het Leidsche museum voorkomt, ziet hij, met FABRETTI, geen eigennaam, omdat het, volgens zijn oordeel, niet aannemelijk is, dat van een en denzelfden persoon bijna alle tot ons overgekomene toewijdingen afkomstig zouden zijn. Hij zoekt er daarom eene beteekenis voor, die op alle toewijdingen past, en vindt deze in het latijnsche *lubens*, door verplaatsing van de twee eerste letters AL in LA = LV. Het derde woord, TVRCE, komt, even als het voorafgaande, meermalen in etr. toewijdingsopschriften voor, o. a. op een kandelaber en op een archaïstischen krijgsman in het Leidsche museum; daarom zal het eveneens eene beteekenis hebben, die algemeen in toewijdingen of geschenken past. De meeste Etruskologen hebben het dan ook door *donum*, verwant met het gr. δῶρον, vertaald. CONESTABILE ziet er, wegens den uitgang CE, een verbalen vorm in, overeenkomstig met het gr. δεδώρηκε = *donavit.* Het volgende woord, AISERAS, beteekent *dei* of *divinitatis.* SUETONIUS berigt, in het leven van AUGUSTUS, cap. 97, dat het woord AESAR bij de Etruskers *God* beteekent. Bij gelegenheid van eene lustratie was de bliksem geslagen in het opschrift van het standbeeld

Digitized by Google

van AUGUSTUS en had de eerste letter van den titel CAESAR weggenomen; toen hadden de *haruspices* de aanstaande apotheose van AUGUSTUS voorspeld, omdat AESAR bij de Etruskers *godheid* beteekent. De uitgang AS wordt hier genomen als de tweede naamval van het enkelvoudige, en wel wegens het te veronderstellen naauwe verband van dit woord met het volgende: THVFLTHICLA of THVFLTHKLA. CONESTABILE voert gronden aan, waarom de lezing THVFLTHICLA de voorkeur verdient, en waarom men er twee verschillende woorden in behoort te zien, in weêrwil van het ontbreken van een scheidteeken, te weten: THVFLTHI en CLA. Nu is THVFLTHI naauw verwant met het elders op etr. votiefopschriften meermalen voorkomende THVFVLTHAS, THVFLTHAS en THUPLTHAS, en hij ziet in dit woord, naar het voorbeeld van LANZI, verwantschap met het gr. ὠφελίω; houdt het evenwel niet, gelijk deze, voor een verbaal, overeenkomstig met het part. ὠφελησθεῖσα, maar voor een substantief, overeenkomstig met ὠφελήσεις (in den ablat. ὠφελήσει), met verwisseling van de THI in SI en met weglating van de adspiratie TH, terwijl de v de plaats inneemt van de lange o, den Etruskers onbekend. CLA is, volgens C., niet op te vatten in de beteekenis van het bekende en dikwijls voorkomende etruskische CLAN en CLEN, *natus* of *e genere*, maar zal de beteekenis hebben van het partic. van καλεῖν = *calare, vocare invocare*, en dus in den ablativus vertaald moeten worden: *invocato* sc. *divinitatis auxilio*. Het laatste woord TRVTFECIE, elders niet voorkomende, zou wel een eigennaam *kunnen* zijn, meer of minder overeenkomende met den umbrischen TRVTIVIS, die door TRVTIDIVS vertaald wordt; maar in dat geval zou hij met het ver verwijderde TITE in verband moeten gebragt worden, en dit is niet wel doenlijk; daarom vermoedt hij er een verbale in, overeenkomstig met *dedicavit* of *consecravit*.

Digitized by Google

In het beeldje zelve meent hij de personificatie te moeten zien van het gebed of de invocatie van Titius.

Spreker merkt hierna op, dat in de genoemde verhandeling de gronden voor deze verklaringen en gissingen uitvoerig opgegeven, en tevens zeer vele bedenkingen, die er tegen gemaakt *konden* worden, weêrlegd zijn, zoodat hij gelooft, dat iemand *wien het als taak opgelegd was dit opschrift te verklaren*, bezwaarlijk eene uitlegging zoude vinden, die zich in het algemeen door zoo vele gronden van waarschijnlijkheid aanbeval als de door CONESTABILE voorgestelde. Hiermede wilde hij evenwel niet beweren, dat alle door C. aangevoerde gronden even zwaar zijn of denzelfden graad van waarschijnlijkheid hebben, en dat er niet nog eenige door hem niet aangevoerde twijfelingen zouden kunnen gemaakt worden. Hij voelt zich zelfs gedrongen van deze laatste er eene enkele aan te voeren.

Bij de verklaring van het woord ALPANS, door LUBENS, was door den Heer C. geen gewag gemaakt van het reeds door C. O. MÜLLER voorgestelde gevoelen, dat dit woord ALBUS zou beteekenen; zulks had spreker eenigermate bevreemd, omdat MÜLLER er gronden voor aanvoerde, die wél overweging verdienen; hij wijst namelijk op FESTUS (PAUL. DIAC. p. 4) als berichtgever, dat het latijnsche ALBUS in het oud-sabijnsche ALPUN heet. Wanneer nu die overlevering gegrond is, zou men er bezwaarlijk aan kunnen twijfelen, dat het etruskische ALPAN eveneens ALBUS beteekent, aangezien er tusschen het etruskisch en oud-sabijnsch allezins verwantschap bestond; zoo heet b. v. de *Zonnegod* in het oud-sabijnsch *Ausel* en in het etruskisch *Usil* of *Uschil*. Daarom heeft dan ook Dr. E. HÜBNER hetzelfde etruskische woord ALPAN, in twee toewijdingsopschriften van bronzen beeldjes, die in 1847 te Cortona gevonden zijn, zonder van andere opvattingen te gewagen vertaald door *candidum* sc. *donum*.

Digitized by Google

CONESTABILE ziet in het woord TVRCE niet, gelijk de meeste Etruskologen na MÜLLER, den substantieven vorm *donum*, maar den verbalen *donavit*. Men zou daartegen mogen aanvoeren dat, als het laatste woord van het opschrift TRVTFECIE, gelijk C. vermoedt *dedicavit* of *consecravit* beteekent, TVRCE bezwaarlijk een gelijksoortigen verbalen vorm zou kunnen zijn, omdat de analogie van andere oud-italische opschriften leert, dat de uitdrukkingen *donavit dedicavit*, zoo zij op opschriften voorkomen, steeds vereenigd zijn, en niet, gelijk hier, door andere tusschenvoegsels gescheiden.

Het woord CLA wordt door C. door vergelijking met het gr. κάλειν en het lat. *calare, invocare*, voor den ablativus van het participium *imploratus* gehouden; spreker kan zich niet ontveinzen dat dit, enkel met het oog op dit woord, het bezwaar niet opheft, dat overal elders waar het etruskische CLAN (CLA, CL) voorkomt, er de beteekenis van *natus* of *e genere* aan behoort toegekend te worden, gelijk C. ook zelf erkend heeft.

In weêrwil van de zeer gelukkige verklaring van het woord AISERAS, door *divinitatis* of *dei*, vraagt men toch onwillekeurig naar den *naam* dier godheid, gelijk die in alle andere oud-italische toewijdingsopschriften pleegt voor te komen, en dien men bij een zoo polytheïstisch volk als de Etruskers waren, hier allezins zou verwacht hebben.

Maar in weêrwil van soortgelijke bedenkingen gelooft spreker, dat men op den door CONESTABILE betreden weg van ontcijfering behoort voort te gaan. Nadat nevens het semietisch, ook het baskisch en finnisch vruchteloos geraadpleegd was, werd men wel gedrongen met de indo-germaansche talen te rade te gaan, gelijk dan ook in de laatste jaren door de beste beoefenaren van het etruskisch, b. v. A. MAURY, geschied was. Spreker brengt hiervoor

Digitized by Google

eenige nadere gronden bij, maar herinnert tevens, dat de ondervinding van den schralen oogst, dien tot dusver de vergelijking met indo-germaansche talen heeft opgeleverd, weinig hoop geeft ooit den volledigen sleutel tot het etruskisch te zullen vinden, wanneer er niet een of meer uitvoerige twee-talige opschriften ontdekt worden, en die dus meer bevatten dan de kleine sepulchrale *bilingues*, waarin men enkel de latijnsche transcriptie van naam, afkomst en leeftijd aantreft. Tot het vinden daarvan blijft de hoop bestaan; een volk zoo ontwikkeld als de Etruskers, bloeiende door kunst en uitgebreiden handel, heeft zeker monumenten nagelaten, uitvoeriger beschreven dan de tot nu toe gevondene. Inmiddels wenscht spreker, dat men naar het voorbeeld van CONESTABILE voortga de alom verspreide en nog verborgene etruskische opschriften te verzamelen en uit te geven, en de vroeger uitgegevene kritisch te herzien. De grootst mogelijke massa van gezuiverde bouwstoffen is voorshands voor die studie van het grootste belang. Spreker heldert dit laatste nog op door te wijzen op een paar voorbeelden van gebrekkig uitgegeven opschriften, het eene, een twee-talig grafschrift bij FABRETTI, *Inscr.*, p. 696, N°. 171, het andere een bijschrift op den fraaien etruskischen scarabé in het Kon. Kab. van gegrav. steenen te 's Gravenhage, volgens VISCONTI voorstellende den dichter TYRTAEUS, als held. VISCONTI had het etruskisch opschrift op dezen scarabé gelezen ꟻAϱTDVϱ. CONESTABILE echter had, na naauwkeurig onderzoek van den steen, gevonden, dat het opschrift behoorde gelezen te worden IVQϱTꟻ1 (PETRUI) of ꟻϱ1TDVI (IURTPE). Doch ook hiermede scheen het pleit om de ware lezing te vinden nog niet geheel beslist; spreker althans, ofschoon gaarne den voorrang erkennende van de jeugdiger oogen van CONESTABILE, had gemeend op dien steen te lezen ꟻ11TDV1 (PURTPE). Ware deze lezing de juiste, dan zou

Digitized by Google

de Tyrtaeus van VISCONTI, ofschoon langs een anderen weg, kunnen behouden blijven.

Na deze mededeeling worden door andere leden vele bedenkingen tegen de verklaring van den Heer CONESTABILE gemaakt. De Heer GOUDSMIT tracht door het voorbeeld eener geheel verschillende vertaling aan te toonen, dat hier alles onzeker moet gerekend worden. De Heer BOOT meent, dat men zelfs het Etruskisch alphabet nog niet genoegzaam kent, veel min over taal en taalvormen kan oordeelen en vraagt hoe veel letters dat alphabet bevat. Ook de Heer M. DE VRIES voegt zich bij de twijfelenden. Hij zegt dat, indien het Etruskisch gelijk de Heer C. onderstelt, eene indo-germaansche taal is, de vormen (b. v. de Nominativus op *s.* eindigende) dit zouden moeten doen bespeuren. De geheele methode schijnt hem onzeker te blijven. Ook hij heeft bezwaren tegen de omzetting van letters, welke voorgeslagen is, en die hem willekeurig toeschijnt. Het geheele consonantisme heeft zoo weinig van dat der indo-germaansche talen, dat eene verklaring uit die talen hem onwaarschijnlijk voorkomt. Hem heeft zich de vraag ook voorgedaan, of in de *Inscriptiones bilingues* wel het onderste opschrift altoos eene bloote vertaling van het bovenste is?

De Heer LEEMANS vindt, dat men in zijn twijfel te ver gaat. Hem zou het bijna onverklaarbaar zijn, indien eene taal van zulk eenen beslissenden invloed in Italië, en die door zoovele Romeinen verstaan en gesproken is, niet vroeg of laat voor verklaring mocht vatbaar worden. Hij vermeldt eenen landgenoot van CONESTABILE, met name BERTANI, die de Etruskische opschriften regelrecht uit het Sanskrit heeft zoeken te verklaren. De Heer JANSSEN doet opmerken, dat Graaf CONESTABILE het geschrift van BERTANI zeer goed gekend heeft, doch dat deze slechts eenige vruchten

Digitized by Google

van onderzoek, tot eigen oefening in het Sanskrit, heeft gegeven.

De Heer OPZOOMER wenscht vóór alles te weten, of er in de verklaring der Etruskische opschriften reeds iets boven allen twijfel verheven is, dan of men nog geheel van gissingen afhangt. De Heer JANSSEN doet o. a. opmerken, dat eenige oude schrijvers enkele Etruskische woorden opgeven en verklaren, en dat deze een veilig hulpmiddel aanbieden. De Heer M. DE VRIES wenschte al deze door oude schrijvers verklaarde woorden als grondslag van verder onderzoek bijeengebracht en behandeld te zien; een arbeid, waartoe hij den Heer JANSSEN opwekt.

De Heer BRILL drukt den wensch uit, dat men mannen, die aan de ontcijfering van dit raadselachtig schrift een onvermoeibare volharding, stalen vlijt en groote scherpzinnigheid besteden, niet moge ontmoedigen door alleen op de onzekerheid van de uitkomsten en het uiteenloopende der gissingen te wijzen, en maakt nog eenige opmerkingen tot ondersteuning der woordverklaringen van CONESTABILE.

De Heer JANSSEN, door den Voorzitter uitgenoodigd om voor het Proces-Verbaal dezer Vergadering een inhoudsopgave zijner Bijdrage aan den Secretaris mede te deelen, neemt dit op zich.

De Heer BOOT deelt mede, dat de Gedenkpenning aan den bekroonden dichter van het Latijnsche Prijsvers van wege het Bestuur der Akademie is toegezonden, nadat deze in overleg met de Commissie van beoordeeling verscheidene verbeteringen in zijn dichtstuk had gebracht.

De Heer VAN DEN BRINK geeft de Vergadering bericht, dat het Rapport wegens het Charterboek niet is geteekend

Digitized by Google

door den Heer VAN DEN BERGH, daar deze thans te Londen werkzaam is om Charters, daar ter plaatse voorhanden, voor het ondernomene werk af te schrijven, en dat men van deze werkzaamheid voor de onderneming goede vruchten mag te gemoet zien.

Daar een der leden na deze gewone nog eene buitengewone Vergadering verzocht heeft, wordt de mededeeling van den Heer LEEMANS verdaagd, en de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den SEPTEMBER 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, T. ROORDA, J. P. SIX, L. J. F. JANSSEN, J. C. G. BOOT, S. KARSTEN, J. VAN LENNEP, J. HOFFMANN, N. BEETS, D. HARTING, W. G. BRILL, J. H. HOLWERDA, H. C. MILLIES.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

De Secretaris leest voor het in Junij ll. ingekomen doodsbericht van den Heer NIJHOFF, en meldt, dat hij een brief van rouwbeklag aan de Weduwe van den overledene heeft geschreven.

Is ingekomen eene Missieve van den Heer ARNOLD SCHAEPKENS ten geleide van een exemplaar van zijn werkje *L'art religieux. Souvenir des frères* VAN EIJCK. Aangenomen voor de Bibliotheek.

Digitized by Google

De Heer BOOT deelt mede, hoe ver men is gevorderd met het afdrukken van het bekroonde Latijnsche Prijsvers. Er zal eene keurige staalgravure aan worden toegevoegd, en eerlang zal het dichtstuk in het licht verschijnen.

De Secretaris leest een woord ter nagedachtenis der overledene medeleden der Akademie DE GREUVE en NIJHOFF. De Vergadering verzoekt, dat dit woord moge worden gedrukt; de Secretaris verklaart dit te zullen in overweging nemen.

De Heer SIX doet mededeeling van eene afbeelding van een Monument in de Domkerk te Ments ter gedachtenis van SIEGFRIED VAN ECKSTEIN, Aartsbisschop van Ments. De Aartsbisschop kroont met de rechterhand HENDRIK VAN THURINGEN, met de linker WILLEM VAN HOLLAND tot Roomsch-Koningen, en vermeldt dat een afgietsel daarvan bij de Maatschappij *Arti et Amicitia* is ingekomen.

Datzelfde lid spreekt over eenige munten van de eerste Ptolemeën, in de schikking van welke gedenkpenningen de Numismaten, een LENORMANT, SCHLEDEHAUS en GROTE zijns inziens nog niet zoo gelukkig zijn geslaagd als in andere hunner onderzoekingen. De Heer SIX komt, na het geven van eenige beschouwingen over een zeker aantal door hem ter vergadering medegebrachte muntstukken, tot het resultaat, dat vele der gouden en zilveren munten, die men tot dus ver aan PTOLEMAEUS I toeschreef, niet in Egypte, maar in Phenicië, en eerst geruimen tijd na den dood van dien Vorst geslagen zijn.

Op verzoek van den Heer JANSSEN is de Heer SIX gaarne bereid om deze mededeeling, naauwkeurig geformuleerd, aan den Secretaris te doen geworden. Andere Numismaten

Digitized by Google

zullen daardoor gelegenheid erlangen, meent dat lid, om op de verkregen resultaten voort te bouwen.

De Heer VAN LENNEP wenscht de Vergadering eenige oogenblikken te onderhouden over den oorsprong van het St. Nikolaasfeest. Het daarover door onze geleerde landgenooten VAN HENGEL, SCHOTEL en TER GOUW openbaar gemaakte heeft hem nog niet volkomen voldaan. Waarom hebben de Nederlanders aan de viering van *dit* feest de voorkeur gegeven boven die van het Kerstfeest, hetwelk bij hunne stamgenooten bijna eenparig is ingevoerd? Spreker haalt eene plaats van BREERO aan, waarin de viering van St. Nikolaas uitvoerig wordt beschreven. Den oorsprong dezer gewoonte meent de Heer VAN LENNEP aangewezen te vinden in een brief van Mevrouw DE SÉVIGNÉ, voorkomende in de verzameling door HACHETTE uitgegeven, en waarop eene aanteekening, uit het Dictionnaire de Trevoux ontleend, vermeldt, dat de Spanjaarden het feest *sapate* noemden, en op gelijke wijze als bij ons met het onderling toezenden van geschenken en *Surprises* aan hunne vrienden, vierden. Hieruit maakt de spreker op, dat wij onzen St. Nicolaas aan de Spanjaarden verschuldigd zijn. Het zal dus waarschijnlijk het eerst bij de Hovelingen van FILIPS den Schoone in zwang zijn gekomen, en van het hof tot het volk zijn doorgedrongen.

Bij deze gelegenheid maakt de Heer VAN LENNEP zijne medeleden opmerkzaam op het groot aanbelang dezer Briefwisseling van Mevrouw DE SÉVIGNÉ, en op de geleerde noten die er aan zijn toegevoegd, tot opheldering van onze Geschiedenis. Bij voorbeeld omtrent den overtocht des franschen legers in 1672 over den Rijn bevatten de in deze brieven voorkomende berichten eenige volkomen juiste bijzonderheden; alsmede omtrent onzen DE RUYTER bij ge-

Digitized by Google

legenheid der vermelding van diens dood. Uit het een en ander blijkt, dat de uitgever uit de beste bronnen heeft geput, en dat men hem dan ook in andere opzichten gerustelijk kan vertrouwen.

De Heer BEILL bevestigt de opmerkingen van den Heer VAN LENNEP, ook op grond van het woord *sapate*, dat in het Spaansch een *schoen* beteekent (gelijk het fransche *savate*).

De Heer MILLIES maakt tegen het gevoelen van den Heer VAN LENNEP de bedenking, dat de viering van het St. Nikolaasfeest niet van de Hovelingen van FILIPS den Schoone is uitgegaan, maar vooral onder de lagere volksklasse is in gebruik geweest. Hij vermeldt, hoe de Kerkeraad te Amsterdam tusschen de jaren 1640 en 1650 zich tegen de viering van dit „paapsche feest" verzet heeft, en heeft gezocht het door de Regering te doen afschaffen. Het St. Nikolaasfeest vond, gelijk uit de handelingen des Kerkeraads blijkt, vooral onder de midden- en lagere klassen, groote belangstelling; weshalve Spreker het bezwaarlijk als op het voorbeeld der Hovelingen doorgedrongen, kan beschouwen.

De Heer VAN LENNEP, hoezeer niet ontkennende dat het feest reeds zeer vroeg ook bij het volk is gevierd, vraagt alleen, of zulks plaats had op de wijze zooals dit thans in gebruik is. Te Amsterdam werd het, aangezien St. Nikolaas hier de Patroon der stad was, met bijzondere voorliefde aangehouden: de plaats van Mevrouw DE SÉVIGNÉ bewijst dat het onder de hoogere standen in haren tijd, ter gelegenheid van het huwelijk eener Prinses van Savoye, werd gevierd.

De Heer HOFFMANN spreekt in het breede over de beoefening der Hollandsche taal in Japan. Die beoefening

Digitized by Google

was eene behoefte voor de Japanners sedert zij in het begin der zeventiende eeuw onder de andere natiën bijna uitsluitend met Hollanders in aanraking kwamen. De Spreker geeft een overzicht van hetgeen van dien eersten tijd af, ter beoefening onzer taal door Japanners geschied is, en verklaart zich, op voorstel van den Voorzitter, bereid, zijne bijdrage ter plaatsing in de *Verslagen en Mededeelingen* uit te werken, en aan den Secretaris te verstrekken.

De Heer HOLWERDA brengt hulde aan de uitgave door den Hoogl. COBET van de *Hellenica* van XENOPHON in het licht gegeven en de emendatiën die de Hoogl. daaraan heeft toegevoegd, doch maakt over sommige zijner conjecturen aanmerkingen en bedenkingen, die hij in het breede ontwikkelt, en voornemens is later in het Latijn voor de Werken der Afdeeling te bearbeiden.

De Heer BRILL, die voornemens was geweest over de gewoonlijk verkeerdelijk beoordeelde gevolgen van het twaalfjarig bestand te spreken, zal deze bijdrage wegens het vergevorderde uur tot eene volgende vergadering uitstellen.

Nadat de Heer ROORDA een exemplaar van zijn werk *Dichtmaat, versmaat en versbouw* voor de boekerij der Akademie heeft aangeboden, en de Heer JANSSEN het onlangs uitgekomene werkje van den Graaf CONESTABILE: *Second Spicilegium de quelques monuments étrusques,* wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Digitized by Google

OVER DE MUNTEN,

DIE DEN

NAAM VAN PTOLEMAEUS SOTER DRAGEN.

DOOR

J. P. SIX.

De munten der Ptolemaeën, koningen van Egypte, wachten nog steeds op eene behoorlijke rangschikking, en hoezeer F. LENORMANT in de *Revue Numismatique* en vooral A. SCHLEDEHAUS in GROTE's *Münzstudien* er in geslaagd zijn om de Cyprische seriën (Cittium, Paphus en Salamis) met juistheid onder de latere Ptolemaeën te verdeelen, zoo zijn zij echter op verre na zoo gelukkig niet geweest in hunne onderzoekingen van de seriën, die onder de eerste Lagiden zijn gemunt. De reden hiervan is, dat zij, zoo als algemeen geschiedt, de zilveren tetradrachmen, die het gewone type hebben: Kop van SOTER met diadeem, de hals met de aegis van Jupiter bekleed. Kz. Adelaar op den bliksem van Jupiter staande, met het opschrift ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ, toeschrijven aan PTOLEMAEUS I SOTER zelven. LENORMANT erkent echter, dat sommige dier stukken van lateren tijd, enkelen zelfs van de regering van PTOLEMAEUS IV PHILOPATOR schijnen te dagteekenen. Evenzoo worden de overige goud- en zilverstukken, die dezelfde typen hebben, maar met het opschrift ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ,

Digitized by Google

gewoonlijk gerekend te beginnen onder SOTER en voort te duren onder zijn eerste opvolgers.

Dit is echter onjuist. SOTER is, sedert hij in 305 v. Chr. dien eernaam van de Rhodiërs ontving, geen meester van Phenicië geweest, en het schijnt toch, dat dáár de tetradrachmen met het opschrift ΣΩΤΗΡΟΣ zijn geslagen. Van de stukken, die de eerste letters der namen van Tyrus, Sidon, Gaza, Ptolemais, Stratonos Pyrgos, Joppe, enz. voeren, is het zeker, van de overigen zeer waarschijnlijk, en zonder eenigen grond heeft men eenigen als in Egypte gemunt willen doen voorkomen.

PHILADELPHUS daarentegen is, kort nadat hem in 285 de regering door zijnen vader was overgegeven, welligt terstond na den dood van SELEUCUS I van Syrië in 281, meester geworden van Phenicië en van aanzienlijke bezittingen in Klein-Azië. Zijne vrouw ARSINOE sloeg te Tyrus en Sidon gouden tetrastaters of octodrachmen met de jaartallen ΑΔ, ΑΖ, ΑΗ (34, 37, 38) en diezelfde jaartallen met diezelfde stedenamen verbonden, vindt men op de *Soter* tetradrachmen. Het zijn, naar allen schijn, regeringsjaren van PHILADELPHUS.

Dan is het ook hoogst onwaarschijnlijk, dat SOTER zijn eigen beeldtenis op munten heeft doen plaatsen, iets dat toen nog niet in gebruik was, doch zeer natuurlijk, dat PHILADELPHUS, na den dood zijn vaders, hem als een tweeden ΖΕΥΣ ΣΩΤΗΡ op zijne munten afbeeldde, even als LYSIMACHUS op de zijnen den kop van ALEXANDER den Groote, als zoon van AMMON gehoornd, heeft doen graveren.

Zijn de *Soter* tetradrachmen in Phenicië geslagen, dan zijn ze alle ouder dan 199, het jaar, waarin ANTIOCHUS III die streken aan PTOLEMAEUS V EPIPHANES heeft ontnomen, en ze weder met Syrië heeft vereenigd, nadat ze daarvan 80 jaren waren afgescheiden geweest. Hiermede stemmen overeen vier *Soter* tetradrachmen met de jaartallen ΞΕ, ΟΒ, ΟΗ en ΠΔ (65, 72, 78 en 84), die, als regerings-

Digitized by Google

jaren van PHILADELPHUS gerekend, vallen in 221, 214 en 208 v. Chr. onder PHILOPATOR en in 202 onder EPIPHANES, drie jaren vóór dat hij Phenicië verloor. Hoogere jaren zijn nog niet bekend geworden.

Maar er is ook geen grond om aan te nemen, dat de andere gouden en zilveren munten der Lagiden, (voor zoo ver ze niet, door het voeren der namen van Κιττιον, Παφος en Σαλαμις, blijken in Cyprus te zijn geslagen) in Egypte vervaardigd zijn, hoezeer ook F. LENORMANT gemeend heeft, in de daarop voorkomende letters en monogrammen namen van steden, in Egypte gelegen, te vinden. Integendeel kunnen die monogrammen even goed en beter de namen behelzen van steden, behoorende tot de bezittingen, die PHILADELPHUS en EUERGETES op de kusten van Klein-Azië en in Syrië hebben gehad.

Hierbij komt, dat toen PHILOMETOR in 147 een oogenblik koning van Syrië was, hij terstond zilveren tetradrachmen deed slaan, maar dat, toen ANTIOCHUS IV gedurende eenigen tijd, 170—168, Egypte beheerschte, hij aldaar niet in zilver, zoo als hij in Syrië gewoon was, maar slechts in koper heeft gemunt.

Ook is het opmerkelijk, dat EPIPHANES, onder wien Phenicië verloren ging, de laatste is wiens beeld op goudstukken wordt gevonden; dat de koperen munten in Egypte veel zwaarder waren dan in eenig ander land, waar men zilveren munt bezigde; en dat in den papyrus, door LETRONNE uitgegeven (*Recompense promise à qui découvrira ou ramènera deux esclaves etc.*), wel sprake is van goudstukken ter waarde van eene mina zilver, aan een gezant, een Cariër uit Alabanda, ontvreemd, maar dat de belooning aan den aanbrenger niet in goud of zilver, maar in talenten en drachmen koper wordt uitgeloofd.

Het schijnt dus, dat in Egypte alleen koperen munt wettig betaalmiddel was.

Digitized by Google

Kunnen de munten, waarop SOTERS kop wordt gevonden, niet van hem afkomstig zijn, zoo zijn er toch anderen, die hem behooren.

Vooreerst de staters en tetradrachmen met typen en opschrift van ALEXANDER den Groote, die door L. MÜLLER (*Numismatique d'Alexandre le Grand*) met regt als Egyptisch zijn erkend, en die blijkens den stijl eenigen tijd na ALEXANDERS dood zijn gemunt.

Dan andere tetradrachmen, daarin van de vorige verschillende, dat zij den kop van ALEXANDER, met diadeem, gehoornd als zoon van AMMON en met olifantshuid bedekt, vertoonen.

Voorts tetradrachmen en drachmen met denzelfden kop, en op de keerzijde Pallas Promachos, de adelaar op den bliksem, het opschrift ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ en de monogrammen of namen van steden, waaronder dat van Gaza. Gaza is van 320 tot 315 aan SOTER onderworpen geweest, toen hij nog in naam van ALEXANDER ROXANES zoon regeerde en van dien tijd dagteekenen dus die munten.

Eindelijk na den dood van den jongen ALEXANDER in 311, halve gouden staters met de gewone type van ALEXANDER en het opschrift ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ.

Ook koperen munten zijn er van SOTER in grooten getale en daaronder sommige, die gewoonlijk in veel lateren tijd worden geplaatst, zoo als SCHLEDEHAUS dit onlangs heeft aangetoond.

Maar al weet men, dat de munten, vroeger aan SOTER toegeschreven, hem niet behooren, zoo zal het toch moeilijk zijn, om ze tusschen zijne opvolgers te verdeelen, zoo lang er geene lijst bestaat van al de stukken, waarop jaartallen voorkomen, en het dus niet zeker is of die getallen regeringsjaren zijn of dat zij tot eene aera behooren.

Digitized by Google

OVER DE BEOEFENING

DER

NEDERLANDSCHE TAAL IN JAPAN.

MEDEDEELING VAN

J. HOFFMANN.

Onder de Westersche talen, die in Japan beoefend worden, neemt van ouds af de Nederlandsche, of zoo als men ze in Japan noemt, de Nederduitsche of Hollandsche taal, de voornaamste plaats in.

Toen in het begin der 17de eeuw het Japansche rijk alleen voor het verkeer met China en Holland geopend bleef, was van de Westersche talen alleen de Hollandsche van belang en spoedig werd een collegie van tolken opgerigt, dat zich in het verkeer met de Hollanders te Desima op de beoefening dier taal toelegde.

Naar gelang men meer en meer met haar bekend werd, werd ook de belangstelling in de Nederlandsche literatuur meer en meer opgewekt, en wat in de eerste plaats de aandacht trok, waren de boeken over genees- en heelkunde. Om deze te kunnen verstaan, begonnen weldra ook Japansche doctoren zich op de beoefening van het Hollandsch toe te leggen, en de lijfartsen van vele vorsten werden

Digitized by Google

door de studie dezer taal in staat gesteld, de Nederlandsche werken over geneeskunde te leeren kennen, en hunne lijders naar Europesche voorschriften te behandelen.

Het is het doel niet van den Spreker de uitbreiding van de beoefening der Nederlandsche taal en literatuur in Japan geschiedkundig na te gaan en de namen der meest verdienstelijke mannen op te noemen. Hij wenscht zich te bepalen tot het vermelden van eenige feiten, die hij in den omgang met Japanezen heeft leeren kennen en die het meest zijne aandacht trokken.

Terwijl bij de Japansche tolken de beoefening van het Hollandsch van den beginne af eene praktische rigting nam, en het leeren *spreken* een eerste vereischte was, zagen de Japansche geleerden, die in onderscheidene deelen des rijks de vreemde taal uit boeken moesten leeren, zich van het voorregt, dat de Japansche tolken genoten, van den omgang met Europeërs verstoken, en zij konden zich met de juiste uitspraak der Nederl. taal niet bekend maken.

Afgaande op de omschrijving der Nederlandsche klanken door middel van het Japansch syllabaire, dat zelf zoo hoogst gebrekkig is, dat het niet eens toereikend is het Japansch te schrijven, zoo als het gesproken wordt, heeft men zoo goed of kwaad het ging aan het Nederlandsch eene uitspraak toegekend, die de ware niet is en niet kon zijn. Deze uitspraak ging van den vader op den zoon, van den leeraar op den leerling over en gold voor goede munt. Een Nederlandsche tekst, door den eenen voorgelezen, werd immers door den anderen, die evenzoo had leeren lezen, verstaan. Toen evenwel de geleerden en doctoren, die het Japansch Gezantschap, dat verleden jaar Europa bezocht, waren toegevoegd, en die reeds door het vertalen van Nederl. boekwerken zich als gelukkige beoefenaars der Nederl. taal hadden doen kennen, hier met Nederlanders in aanraking kwamen, moesten ze tot hun leedwezen onder-

Digitized by Google

vinden, dat de gesproken taal hun vreemd was — dat men hen zelven slechts weinig verstond en zijn toevlugt nemen moest tot het schrift.

Wat zij schreven, was correct Nederlandsch, de wijze van uitdrukking klaar en duidelijk, zoo lang er geene onderlinge verwisseling van de *l* en *r* insloop. Hun oog was aan het geschreven woord gewend, mond en oor daarentegen waren een' weg opgegaan, die nu bleek niet de regte te zijn.

Het verschijnsel is geenzins vreemd: als de Engelsche geleerde het Latijn op zijn Engelsch uitspreekt, wordt hij door collega's van het continent ook niet, of toch zeer moeijelijk verstaan. En even als men te Oxford het Latijn op zijn Engelsch leest, leert men op de Hollandsche school, die sedert eenige jaren in de hoofdstad Jeddo is opgerigt, het Hollandsch op eene eigenaardige wijze lezen. Volgens mededeeling van een mijner Japansche vrienden, die zelf deze school bezocht heeft, telde zij in 1861, d. i. vóór het vertrek van het gezantschap uit Japan, een zestigtal leerlingen, die zich onder de leiding van meesters op het aanleeren der Nederlandsche taal en op het vertalen van allerlei Nederlandsche boeken toelegden. Toen nog was het Nederlandsch de meest beoefende vreemde taal in Japan, maar men gaat te ver, als men denkt dat het tevens de hoftaal is, of meent dat het die zou kunnen worden. Dit in 't voorbijgaan gezegd. Het Nederlandsch heeft dus in Japan hetzelfde lot als het Chineesch ondergaan. Ook hiervan heeft zich eene uitspraak ingang verschaft, die op zich zelve staat en door geen Chinees verstaan wordt. Men heeft deze gebrekkige uitspraak van het Chineesch wel eens voor een bepaald oud Chineesch dialect willen doen doorgaan, maar spreker ziet er nog al bezwaar in, deze meening te beamen.

Spreker komt tot de moeijelijkheden, waarmede de Ja-

Digitized by Google

paners in hunnen onvermoeiden ijver om het Nederlandsch magtig te worden, te kampen hebben.

Tot de voornaamste moeijelijkheden behoort het groote *verschil*, dat tusschen het Japansch, als behoorende tot de Altaïsche taalfamilie, en tusschen de talen van het Westen, de Indo-Germaansche, bestaat. De hooger opgevoerde ontwikkeling dezer talen biedt den Japaner eene menigte verschijnselen, die hem geheel en al vreemd zijn, zoo als onze behandeling van het werkwoord, het gebruik van lidwoorden en duizend andere schakeringen, waarvoor het genie der Japansche taal ongevoelig bleef.

Eene andere moeijelijkheid biedt het spraakorgaan, dat aan eene menigte klanken der Europesche talen niet gewend is, en slechts na groote inspanning en veel oefening de uitspraak daarvan kan magtig worden. Daar aan een zestal onzer Japansche gasten sedert eenige maanden ten huize van den spreker door een' hoofdonderwijzer onderwijs in de Nederlandsche taal gegeven wordt, was hij van den beginne af in de gelegenheid, het eigenaardige van hun spraakorgaan te leeren kennen en daarvan ook aanteekeningen te houden. Geen van hen verstond aanvankelijk een woord Hollandsch.

Het onderwijs werd aangevangen met het leeren der klanken *a, e, i, o, oe.*

De uitspraak der *a* zweemde in den aanvang naar a in het Engelsche *wall;*

de *e* naar de *ê* in het Fransche *même*, doch minder helder;

de *o* neigde veel naar de *a* in het Engelsche *to walk;*

de *i* veel tot de *i* in ons *in;*

oe was bij de meesten onverstaanbaar, alhoewel zij in het Japansch een zeer gewone klank is.

Uiterst moeijelijk was eene goede uitspraak te verkrijgen van ons *ij, au, ou, eeu aau, oei* en *ieu*, vooral van *u, eu* en *ui.*

Digitized by Google

Bij het leeren kennen en uitspreken der medeklinkers, die dadelijk van een der vijf klanken gevolgd werden, waren de volgende voor bijna allen uiterst moeijelijk: *ka, ke, ki, ko, koe,* het laatste als *ko* in ons *kort; ta, te, ti, to, toe;* voor *ti* werd *tsi* en *tschi,* en voor *toe, tsoe* gezegd. Bij de poging om *ti* voort te brengen, ontstond veelal *tsi,* uit *diep* werd *tsiep* en *teip,* en het duurde lang alvorens de verlangde klank *ti* tot stand kwam.

Se en *si* klonken als *sje* en *sji* (Hoogd. sche, schi); ook in Japansche woorden plegen ze, naar den tongval van Yeddo, *se* en *si* als *sje* en *sji* uit te spreken.

Tusschen *b* en *d* werd veelal geen verschil opgemerkt, hetgeen evenwel aan eene onderlinge verwisseling der drukletters te wijten was. *M* en *n* werden vrij wel uitgesproken, ook *f* en *w,* maar de uitspraak der *v* was hun zeer moeijelijk.

De eerste pogingen om *sch* uit te spreken, kwamen op *sk* neer, vervolgens op Hoogd. *sch,* en eerst na veel oefening verkreeg men ons *sch* in *schip.*

De grootste zwarigheid echter deed zich in de *l* en *r* voor. In het Japansch zelf ontbreekt de *l,* en als die klank in woorden uit vreemde talen overgenomen voorkwam, werd hij met de *r* gelijk gesteld. Eene en dezelfde Japansche letter gold voor twee klanken, die men voor eenzelvig hield; een misslag van den kant der Japanners, die Europesche taalkundigen op het denkbeeld heeft gebragt, als stond de tongklank *r* der Japansche reeks ra, re, ri, ro, roe tusschen *r* en *l,* en men heeft zelfs om dezen medeklinker af te beelden, eene uit *r* en *l* gecombineerde letter doen gieten.

Het feit is echter dit, dat de tong van een *pur sang* Japanner uit Jedo onze *l* in het geheel niet kan uitspreken en eene lange oefening noodig heeft, om een klank te uiten, die er eenigzins op gelijkt.

Digitized by Google

In plaats van bij de *l* den tip der tong tegen het gehemelte digt bij de bovenste rij tanden op te ligten, werd, bij onze gasten de tong, zonder ergens aan te raken door den mond geslingerd, terwijl bij de *r* de tong onbewegelijk scheen gehouden te worden, en ons ratelen bij die letter door hen niet kon worden voortgebragt. De eigenlijk Japansche *r* heeft haren zetel achter op de tong even als de *r* in het Engelsche *part.*

Het verdient opmerking, dat bij de Chinezen juist het omgekeerde plaats heeft, en dat deze wel de *l*, maar volstrekt geene *r* kunnen uitspreken.

De overige medeklinkers *k*, *p*, *s*, *z* en *t* werden, als er geene *i* opvolgde, vrij goed uitgesproken.

Om eenig overzigt te geven van de afwijkingen in de uitspraak, volgen hier eenige woorden met de uitspraak zoo als ze bij sommigen werd opgemerkt.

Nederlandsche woorden.	Uitspraak van sommige Japaners.
zal	zaal, zôl
hol	rol, hoil
vil	viel
wol	woil
ul	ioel, ook ioerl
hoog	goog, de g als in fr. garçon
haak	gaak
loom	room, lroom, ook droom
rood	dood
zien	sjien
oor	oollr of oorl
duur	dioer
schip	skip, sjip of sjép
loop	lôp, lôpf; *o* als *a* in Eng. *to walk*
ril	rel, fr. *é*

Digitized by Google

Nederlandsche woorden.	Uitspraak van sommige Japaners.
baal	daal
weer	wêr, fr. *é*
wiel	wêl
poot, zit, heet	poote, zit-te, heet-te.

Deze opmerkingen, die sommige eigenaardigheden van het Japansche spraakorgaan toelichten, werden, zoo als gezegd is, bij een zestal Japenezen gedurende het onderwijs, dat ze in de Nederlandsche taal ontvingen, gemaakt.

Eene derde moeijelijkheid is voor de Japansche beoefenaars der Nederlandsche taal gelegen in den klemtoon, waarvan degenen, die het Nederlandsch alleen uit boeken kennen en niet van eenen Nederlandschen meester hebben leeren *spreken*, geene voorstelling hebben. Zij spreken zonder *syllaben-*, *woord-* en *zintoon;* en geeft de afwijkende uitspraak van vele onzer klinkers en medeklinkers reeds eene onzekere voorstelling van hetgeen men zeggen wil, de achterwegelating van den klemtoon heft den band tusschen de verschillende lettergrepen op, en maakt het verstaan schier onmogelijk. Dit gebrek wordt alleen verholpen door de aanwending van accenten, zoo als door ons geschied is. Nu heeft men een middel om *regéring* te onderscheiden van *régeling*.

De Spreker meent zijne mededeeling niet te mogen besluiten, zonder nog met een woord te reppen van het bestaan van tongvallen der Japansche taal. Volgens eene van den Heer FOEKOETSI GEN ITSIROO, Secretaris en tolk van het Japansche gezantschap, verkregene mededeeling, heeft bijna iedere provincie van het Japansche rijk een eigen tongval, en het verschil der tongvallen wordt grooter, naar gelang de provinciën meer van elkander verwijderd zijn. Het is een feit, dat de inboorling van Nangasaki en die van Hakodate (in het noorden van Japan)

Digitized by Google

elkander niet verstaan. De koopman of ambtenaar uit Jeddo kent den tongval van Nangasaki niet; men wordt door hem niet begrepen als men in dezen tongval spreekt. Te midden van de verschillende tongvallen heeft zich echter één als algemeene spreektaal doen gelden; het is de spreektaal van Jeddo, den zetel van het Gouvernement van den Taikoen; ieder wel opgevoed Japaner maakt zich met die taal bekend en ook in de scholen wordt zij onderwezen.

Als voorbeeld dezer algemeene spreektaal mogen de Winkelgesprekken dienen, die door Spr. in 1861 in het Hollandsch, Engelsch en Japansch zijn uitgegeven en waaraan zich nu eene in dit jaar door R. ALCOCK uitgegeven reeks van *Familiar Dialogues in Japanese with English and French translations* aansluit. De Jeddotaal onderscheidt zich vooral door eene overmaat van beleefdheid, die ook op de onbeduidendste uitingen haren stempel drukt.

De vraag, welken tongval de beoefenaar der Japansche taal dient te kiezen, is dus in dien zin beslist, dat de Jeddotaal de sleutel is tot het verkeer met het beschaafde deel der natie; terwijl de kennis van andere tongvallen hem in staat stelt, ook den gemeenen man in andere gedeelten des Rijks te verstaan.

Digitized by Google

OPMERKINGEN

OVER DEN

OUD-JAVAANSCHEN DIERENRIEM,

DOOR

H. C. MILLIES.

Bij een onderzoek naar den dierenriem schijnt het, gelijk bij andere volken, ook doelmatig bij de Javanen en de overige natiën van den Indischen Archipel de *beelden* en de *namen* der teekens van den dierenriem te onderscheiden, terwijl op Java en elders nog weder in beiden de oud-Hindoesche van de latere Mohammedaansche zodiakaal-teekens verschillen. Afbeeldingen zijn van Java, zoo veel ik weet, alleen tot nu toe uit de Hindoe-periode bekend. Twee daarvan zijn uitgegeven door RAFFLES in zijne *History of Java.* Lond., 1817. 4°. Vol. I. p. 478 en Vol. II. p. 57. De eerste is ontleend aan een oud HS. van Cheribon, waarvan de tijd der vervaardiging niet is opgegeven, en stelt de 12 beelden in afzonderlijke verticale vakken voor. Naar de gelijkvormigheid der beide eerste figuren te oordeelen, schijnen zij uit de *Falak Boedha Kawi* ontleend te zijn, die zich thans in een der HSS. van de Bibliotheek der Royal Asiatic Society te Londen bevindt en waarvan, op verzoek van den Heer A. B. COHEN STUART, onlangs alleen de twee eerste

Digitized by Google

figuren en bijschriften in de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië*, VIe Dl., 4^e Stuk. Amst., 1863, Pl. IX^a en IX^b in steendruk zijn uitgegeven. Wegens de merkwaardigheid van eenige beelden en namen in het door RAFFLES gebruikte HS., is het jammer, dat ook de overige figuren en bijschriften, zoo die zich in het Londensche HS. bevinden, niet mede in gemeld Tijdschrift zijn opgenomen *). De tweede, niet zeer duidelijke afbeelding, door RAFFLES uitgegeven, is, gelijk al de andere tot dusver bekende, ontleend aan een koperen vaas of beker, die, volgens hem, het jaartal 1361, Jav. jaart., draagt. Op dezen zodiakaal-beker staan, even als op al de andere mij bekende, boven de beelden van den dierenriem, nog twaalf andere figuren. Een' gelijksoortigen beker van het jaar 1243? deed JOHN CRAWFURD, naar het schijnt niet geheel naauwkeurig, afbeelden in zijn *History of the Indian Archipelago*. Edinb., 1820. Vol. I. pag. 297, Pl. 8. Een derde, van het jaar 1242 of 1246, werd mede niet geheel naauwkeurig afgebeeld en door den Heer FRIEDERICH bekend gemaakt in de *Verhandelingen van het Batav. Genootschap*, Dl. XXIII. Batav., 1850. Pl. 19 en bl. 31 der beschrijving. Een' vierden, naar ik meen met het jaarmerk 1282 (c. 1360 n. Chr.), die, afkomstig uit de schoone en zoo jammerlijk verstrooide verzameling van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN, thans in bezit is van den Heer W. HEKKING JR. te Amsterdam, mag ik U, met toestemming van den tegenwoordigen eigenaar, hier vertoonen (zie op de plaat figuur I). Het doet mij leed, dat ik de rijke verzameling van soortgelijke

*) Op te merken is, dat de in gewone Javaansche letters gedrukte stukken op blz. 288 en 289 niet, gelijk Mr. S. KEIJZER meent, overeenkomen met de lithographische facsimilé's op Pl. IX^a en IX^b, maar veeleer eene soort van corrupte Javaansche vertaling of verklaring der Kawi-bijschriften bevatten.

Digitized by Google

monumenten, volgens den Heer LEEMANS, te Leiden bewaard, evenmin heb kunnen raadplegen, als die zich in den Haag en te Delft bevinden *). Eene zorgvuldige vergelijking toch zou vermoedelijk nog eenige kleine merkwaardige bijzonderheden in deze gedenkteekenen der oudheid kunnen doen opmerken of ophelderen.

Daar het ontwijfelbaar zeker is, dat de kennis van den dierenriem uit Indië naar Java is overgebragt, is het bij de vergelijking te betreuren, dat ons wel oude namen en beschrijvingen, maar geene afbeeldingen uit Indië bekend zijn, die met zekerheid tot vroege oudheid opklimmen. De eerste die, zoo veel ik weet, eene afbeelding gaf van een dierenriem uit een tempel in Madura in Zuid-Indië, was JOHN CALL, wiens afteekening, schoon wat onduidelijk, eenige merkwaardige bijzonderheden bevat. Zij is te vinden in de *Philosophical Transactions*, Vol. LXII. Lond., 1772. 4°. Tab. X, pag. 353. Eene andere afbeelding, wel van nieuweren oorsprong, gaf W. JONES in de *Asiatic Researches*, Vol. II. Lond., 1799. 4°. pag. 303. Eene derde, uit Carnatica, met de beelden der planeten en naxatra's komt voor in de *Transactions of the Royal Asiatic Society*. Lond., 1835. Vol. III. p. 31. Tab. I. Eene vierde in EDW. MOOR's *Hindu Pantheon*. Lond., 1810., 4°. Tab. 88, ken ik alleen

*) Sedert had de Hoogleeraar T. ROORDA de goedheid mij een' soortgelijken beker in zijn bezit te doen kennen en daarvan eene naauwkeurige afteekening te bezorgen. Een' anderen, weinig verschillenden, maar goed bewaarden beker vond ik in het Koninkl. Kabinet van Zeldzaamheden te 's Hage en aan de voorkomendheid van den Heer A. A. VAN DE KASTEELE, die steeds bereid is die verzameling dienstbaar te maken aan wetenschappelijk onderzoek, heb ik het te danken, dat ik eene afbeelding van dat stuk kan geven (Zie op de plaat fig. II). Twee oud-Jav. bekers zag ik bij den Heer G. L. BAUD te 's Gravenhage. De een komt geheel overeen met dien van het Haagsch Museum; de ander, schoon bijna vergaan en hoogst onduidelijk, is zeer opmerkelijk wegens het groot verschil in de figuren en in de plaatsing der zodiakaal-teekens. Het doet mij leed, de toegezegde afteekening van dat stuk niet te kunnen mededeelen.

Digitized by Google

uit de copij in: *Religions de l'antiquité de* FRÉD. CREUZER, trad. par J. D. GUIGNIAUT. Tome IV, 1e partie. Paris, 1841, 8°. Tab. XVII. fig. 94. pag. 18. Eene verzameling van vier reeksen Boeddhistische zodiak-figuren uit Ceilon, gaf EDWARD UPHAM, in *The history and doctrine of Budhism.* Lond., 1829. f°. pl. 9, 10, 11, 12 ad pag. 88. Eindelijk kunnen hier nog bijgevoegd worden de munten met beelden van den dierenriem in Hindostan door den Sultan DJEHÂNKÎR *), gelijk vroeger door andere vorsten in het Oosten, geslagen.

Voor de afbeeldingen van den Mohammedaanschen dierenriem meen ik, onder anderen, te kunnen verwijzen op REINAUD, *Description des monumens Musulmans du cabinet de M. le Duc de Blacas.* Tome II. Paris, 1828, 8°. pl. X. pag. 404 sq., en *Fundgruben des Orients*, Wien. 1811. f°. IIr. Bd. S. 100. In deze astrologische afbeelding is vooral merkwaardig, dat, in navolging der bekende zodiakaal-medailles te Alexandrië in het 8e jaar van ANTONINUS PIUS geslagen, en ten deele ook van den dierenriem te Palmyra (cf. WOOD, *The ruins of Palmyra.* Lond. 1753. f°. pl. XIX, A), met de teekenen van den dierenriem ook de beelden der planeten verbonden zijn. Verder op de hemelglobe, in 1225 in Egypte gemaakt, door SIMON ASSEMANI beschreven in *Globus coelestis Cufico-Arabicus Veliterni Musei Borgiani*

---

*) Eenige ontwijfelbaar echte kon ik uit mijne verzameling aan de Vergadering doen zien. Zij zijn afgebeeld bij TAVERNIER, *Six Voyages*, 2e Partie. Paris, 1679. 8°. pag. 609. — A. BOGAERTS, *Historische Reizen.* Amst., 1711. 4°. bl. 310. — EDW. MOOR, *Narrative of the operations of Capt.* LITTLE's *Detachment* etc. Lond., 1794. 4°. bij pag. 487. — O. G. TYCHSEN, *Introductio in rem numm. Muhammed.* Rostoch. 1794. 8°. p. 207. Additam. Rost., 1796. p. 78. — *Musei Caes. Vindobon. numi zodiacales illustr. a* P. PAULINO A S. BARTHOLOMAEO. Vindob. 1799. 4°. — *Numismata orient. enodata opera* JONAE HALLENBERG. Part. post. Upsal. 1822. 8°. Tab. IV—VIII. — MARSDEN, *Numism. Orientalia.* Lond., 1823. 4°. pl. XL en XLI. N. 840 sq. — BONNEVILLE, *Traité des monnaies d'or et d'argent des differens peuples.* Paris. 1806. f°. pl. II.

Digitized by Google

illustratus. Patav., 1790. 4°. Een andere, in 1289 te Maragha vervaardigd, is verklaard door BEIGEL in BODE's *Astronomisches Jahrbuch* voor 1808. Een derde, te Mausil gemaakt in 1275, is door Professor DORN opgehelderd in *Transactions of the Royal Asiatic Society.* Vol. II. Lond., 1830. 4°. pag. 371—392.

Het onderzoek naar den oorsprong van de beelden van den dierenriem bij de verschillende volken heeft vooral in deze eeuw eene rijke litteratuur doen ontstaan, waarvan wij hier de voornaamste werken vermelden *).

---

*) L. IDELER, *Hist. Unters. über die astron. Beob. der Alten.* Berlin, 1806. 8°. — DUPUIS, *Mémoire explicatif du Zodiaque.* Paris, 1806. 4°. — L. IDELER, *Unters. über den Ursprung der Sternnamen.* Berlin, 1809. 8°. — J. G. RHODE, *Versuch über das Alter des Thierkreises und den Ursprung der Sternbilder.* Breslau, 1809. — H. T. COLEBROOKE, *On the Indian and Arabian divisions of the Zodiack,* in *Asiatic Res.* IXth Vol. Lond., 1809. 4°. — L. IDELER, *Ueber die Sternkunde der Chaldäer,* in *Abhandl. Berliner Akad.* 1814. Berlin, 1818. S. 199. — LETRONNE, *Observ. crit. des représ. Zodiac.* Paris, 1824 en *Journ. des Sav.* 1824. p. 398. — BUTTMANN, *Ueber die Entstehung der Sternbilder auf der griech. Sfäre,* in *Abhandl. Berliner Akad.* 1826. Berl. 1829. S. 19. 4°. — F. VON BOHLEN, *Das alte Indien.* Königsb., 1830. 8°. Th. II. S. 252 fg. — F. F. STUHR, *Unters. über die Ursprünglichkeit und Alterthümlichkeit der Sternkunde unter den Chinesen u. Indier.* Berl., 1831. 8°. — LETRONNE, *Sur l'origine grecque des Zodiaques prétendus égyptiens,* in *Revue des deux Mondes.* Paris, 1837. 8°. — L. IDELER, *Ursprung des Thierkreises,* in *Abhandl. Berl. Akad.* 1838. 4°. — J. B. BIOT, in *Journal des Savants.* 1839, p. 721—730. 1840, p. 27—41. 73—93. 142—152. 227—254. 264—279. 1845, p. 39—54. 1859, p. 197—211. 271—289. 369—387. 401—418. 475—498. 580—584. 1860, p. 479—487. 596—611. 655—677. 763—785. 1861, p. 284—296. 325—342. 420—437. 468—481. 573—585. 604—622. — LETRONNE, in *Journal des Savants,* Août—Nov. 1839. 1840. Dec. *Sur l'origine du Zodiaque grec et sur plusieurs points de l'uranographie et de la chronologie des Chaldéens.* Paris, 1840. 4°. — A. W. VON SCHLEGEL, *Ueber die Sternbilder des Thierkreises im alten Indien,* in *Zeits. für die Kunde des Morgenl.* Bd. I. Gött., 1837. 8°. S. 334. — Dez. aldaar, Bd. III. Gött., 1840. S. 369 fg. — C. M. WHISH en CHR. LASSEN, aldaar, Bd. IV. Bonn, 1842 S. 302 fg. — STERN, *in Götting. gel. Anzeigen.* Dec. 1840. S. 2002. fg. — A. HOLTZMANN, *Ueber den griech. Ursprung des Indischen Thierkreises.* Karlsr., 1841. 8°. — A. WEBER, *Indische Studien.* Bd. II. Berl., 1853. S. 236 fg. 414. — Dez., *Indische Skizzen.* Berl., 1857. 8°. S. 95 fg. — Dez., *Die vedischen Nachrichten von den Naxatra,* in *Abhandl. Berl. Akad.* 1860. 1861. — WHITNEY en E. BURGESS in *Journ. Americ. Orient. So-*

Digitized by Google

De beelden en namen van den dierenriem en der planeten omvatten een veld van nasporing van verbazenden omvang. Hoeveel daarop ook reeds is onderzocht, zeer veel blijft daar nog te doen overig, hetgeen belangrijk is te achten niet slechts voor de geschiedenis van den menschelijken geest op den weg der wetenschap en in zijne afwijkingen, maar ook voor de kennis van den vaak nog zoo duisteren band van onderlinge gemeenschap en mededeeling onder de volken in de vroege oudheid. Uit de eerste beginselen van sterrekundige waarneming geboren, weldra tot nuttige tijdsbepaling, maar ook tot geheimzinnige bedoelingen aangewend, met verschillende godsdienstige stelsels verbonden, in het oosten van vroegen tijd tot op heden door astrologie diep ingrijpend in het dagelijksch leven, in het westen, behalve in de sterrekunde, ook nog als rijke bron voor symboliek en heraldiek gebezigd, overal onder den invloed der beeldende kunst, die den geheimen zin der hemelsche teekenen in aardsche vormen zoekt uit te drukken, heeft de kennis dier sterrebeelden de volken van het oosten naar het westen met een band omstrengeld, niet minder uitgestrekt, maar ook vaak niet minder geheimzinnig dan de schitterende gordel aan het hemelruim. Welk eene zonderlinge, oppervlakkig duistere metamorphose in beeld en naam hierbij somtijds heeft plaats gehad, toont ons welligt het best de Semitische korenaar, in het Arameesch שִׁבּוֹלָא *),

---

ciety. VIth Vol. bl. 141. vg, — LASSEN, *Ind. Alterth.* Bd. I. S. 765. 823. Bd. II. S. 1122 fg. Bd. III. S. 83. Bd. IV. S. 841 fg. — MAX MÜLLER, *On ancient Hindu Astronomy and Chronology.* Oxf. 1862. 4°. (Voorrede van het IVe Dl. der *Rig-Veda*).

*) De overgang is welligt door letteromzetting van het Aram. תּוֹבְלָא uit בִּתּוּלָא, zoo als חֶקֶל = כֶּשֶׂל, כְּנֵס en נְכֵס enz. vergl. Rigt. 12, 6 en 11, 38, of uit het bijgevoegde (planetarische of maandgenius) vrouwenbeeld te verklaren. Zoo komt de Maagd op het altaar van Gabies en elders voor met de attributen van Ceres (September). Cf. *Musée du Louvre.* VISCONTI, *Monum. Gab.* 16 en 17. DE CLARAC, *Musée de Sculpture,* pl. 171.

Digitized by Google

Hebreeuwsch שִׁבֳּלֶת, die als Στάχυς en Παρθένος tot de Grieken, als Spica, Virgo, Sibulla tot de Romeinen is overgegaan, en als de Arabisch-Mohammedaansche سُنْبُلَة zelfs onder Maleiërs en Javanen in de eilanden van het verre Oosten is doorgedrongen.

In eene vroegere mededeeling over den dierenriem op Bali kwam de Heer FRIEDERICH door een zeker defect handschrift tot de zonderlinge gissing, dat voorheen de dierenriem aldaar, gelijk bij de oude Grieken, slechts *elf* beelden zou gehad hebben. In zijne laatste mededeeling heeft hij van deze gissing niet meer gewaagd en schijnt hij de ongegrondheid daarvan te hebben ingezien. Ten aanzien zijner laatste mededeeling, zooveel ik die uit het gehoor heb kunnen nagaan, zou ik wenschen twee bedenkingen in het midden te brengen. Minder juist en door hem zelf reeds weêrlegd schijnt mij namelijk de bewering, dat de Javanen en Balinezen geen figuren in den dierenriem zouden veranderd hebben, maar dit eerst door de Mohammedanen zou zijn geschied. Ten anderen komt mij het besluit, om uit de meerdere eenvoudigheid dezer beelden op de oude Javaansche monumenten ook de meerdere oorspronkelijkheid der beelden van den Indischen dierenriem boven dien der Grieken af te leiden, eenigzins vreemd voor. Want behalve dat de meerdere of mindere eenvoudigheid der beelden bij verschillende volken vaak van het doel of den smaak des kunstenaars afhangt, is het toch wel zeker, dat de Grieksche zodiaknamen en beelden in Indië bekend waren lang voor den tijd, dat de Javaansche bekers vervaardigd zijn. Bovenal echter wensch ik op eenige bijzonderheden te wijzen, die voor mij duister zijn gebleven en die de Heer FRIEDERICH met zijne kennis en hulpmiddelen welligt het best zal kunnen ophelderen. Daartoe zal ik kortelijk bij ieder der beelden en namen van den oud-Javaanschen dierenriem stil staan.

Digitized by Google

De oud-Javaansche namen der zodiakaal-teekens, door RAFFLES en anderen opgegeven, zijn grootendeels de oude Sanskriet-namen, slechts gewijzigd naar het Javaansch orgaan, of die der oude Hindoes, welligt vóór dat de Grieken de hunne naar Indië overbragten, en komen reeds veel vroeger dan op de koperen bekers voor op inscriptiën door den Heer FRIEDERICH bekend gemaakt, zoo als de 5e, *singha*, de Leeuw, op eene inscriptie van 843 of 853, de 6e, *kanyá*, de Maagd, in een opschrift van 1216. In de beelden daarentegen zien wij eene merkwaardige vrijheid, die zich deels in wijziging, deels in geheele verandering en localisatie openbaart. Die vrijheid in voorwerpen van godsdienstige, astrologische kunst, zeker onder den invloed en het toezigt der priesters ontstaan, is een zonderling en welligt kenmerkend verschijnsel van de reeds oudtijds in die eilanden heerschende godsdienstige onverschilligheid en vermengingszucht.

1. In het HS. van Cheribon heet het 1e teeken, volgens RAFFLES, I. p. 477, *mésa* of *mesársi*; de laatste naam is bij HAGEMAN, *Handleiding tot de kennis der geschiedenis enz. van Java*, 2e Deel. Batavia, 1852. bl. 367, verder verbasterd in *Mesaris*. Den juisten vorm vinden wij in de Falak Boedha Kawi (*Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Neerl. Ind.* Dl. VI, bl. 288) ꦩꦺꦱꦱꦫꦱꦶ, welke vorm de transscriptie is van het Sanskriet *mêša-rášji*, het Ram-teeken. Dit *rášji*, teeken, van waar de zodiacus in het Sanskriet: *rášjitjakra*, teeken-rad of teeken-cirkel wordt genoemd, is door RAFFLES juist geschreven in de Weegschaal: *tularási*, en in den Schorpioen: *priwitarási*, maar door HAGEMAN en anderen weder verbasterd in: *toeloeressi* en *priwitoressi*. Bij verschillende volken heeft het eerste beeld verschillende namen van klein-vee ontleend, gedragen, zoo als ram, schaap, lam, b. v. aries, κριὸς, טלה, اخذا, الحمل, ורך (in de Bundehesch); of bok, geit, zoo als in het Sanskriet: *mêša*, *adja*, *tjhâ-*

Digitized by Google

ga *). Ofschoon nu de ram den Javanen wel onbekend was, is de afbeelding van dit zodiakaal-teeken toch doorgaans op de bekers tamelijk juist. In het HS. van Cheribon vertoont de figuur meer de gedaante van een geit, en daaruit schijnt het te verklaren, dat onder de *windoe*-namen, die blijkbaar allen namen van de zodiakaal-teekens zijn, ook *méndå* voorkomt.

Gelijk de meeste andere figuren staat ook dit teeken op een voetstuk; in het Cheribonsche HS. nog tusschen arabesken of festonnen, blijkbaar om de figuur te individualiseren en van de anderen af te zonderen. Op de bekers heeft de kunstenaar slechts bij enkele beelden, blijkbaar om bepaalde redenen, het voetstuk weggelaten. Bij het 3e en 5e teeken ligt de oorzaak wel in den vorm en de grootte der figuur. Bij de Weegschaal hebben de bekers in figuur I en II en die bij Prof. T. ROORDA, RAFFLES en CRAWFURD een voetstuk; juister schijnt die op den beker bij FRIEDERICH weggelaten. Daarentegen heeft het teeken voor den Boogschutter daar een soort van voet, die op al de anderen ontbreekt. Nog is op te merken, dat dit voetstuk bij den Ram en naar het schijnt bij de Maagd, van al de overigen afwijkt en eene schuitvormige gedaante heeft. De overige voetstukken, schoon eenigzins verschillend (gelijk zijn Stier, Weegschaal en Visschen?), komen in vorm overeen met eene versiering, die beneden aan zuilen

---

*) In de merkwaardige lijst der Syrische zodiaknamen volgens de school van BARDESANES, is het mij niet duidelijk, hoe Dr. LAND, in zijne *Anecdota Syriaca*, T. I. L. B. 1862. 4°. pag. 32, heeft kunnen lezen ﻡﺳ ﺃﺣﻳ en dit vertalen: *aries fortis*, want dan zou er immers ﺃﻟﻡﺳ moeten staan. RENAN heeft in het *Journal Asiat.* 1852, Avril, p. 298 gelezen ﻟﻡﺳ ﺃﺣﻳ, maar dit niet verklaard. Dat dit echter de juiste lezing is, blijkt uit het schoone facsimile bij Dr. LAND, pl. XI. N. 53. Mij schijnt dit eenvoudig aldus verstaan te moeten worden: *de Ram* (schaap, lam), *Nisan*, zoodat daarmede wordt aangeduid, dat met dit teeken de 1e maand Nisan en dus het jaar aanvangt.

Digitized by Google

in de tempels van Ellora en elders in Indië wordt gevonden.

2. De Stier, bij RAFFLES *m'rísa* of *m'resába*, in de Falak-Boedha Kawi, l.l. bl. 289, *mrésabarěsi*, in het Sanskriet *wrěša*, *wrěšabha*, of *rěšabha* genoemd, draagt als windoenaam bij CRAWFURD, l.l. p. 302, den Sanskriet buffelnaam *maisha* (*mahiša*) *). De figuur op de koperen bekers gelijkt naar de Nandî of heilige bult-stier van Sjiwa. In de afbeelding uit het Cheribonsche HS. heeft hij fantastisch vier hoornen, in de afbeelding uit de Falak Boedha Kawi slechts drie. Bij CRAWFURD is de afbeelding van de twee eerste en van eenige andere figuren blijkbaar onnaauwkeurig.

3. Het derde teeken is wel een der merkwaardigste en zonderlingste van allen. RAFFLES geeft twee namen op *m'ritúna* of *m'rikaga*. De eerste is de gewone Sanskrietnaam *mithoena*. Of die naam oorspronkelijk Sanskriet is, zou ik schier betwijfelen, daar de wortel niet duidelijk aanwezig schijnt. Gewoonlijk verstaat men daaronder een paar wezens van dezelfde soort, maar van verschillend geslacht, zoo als een jongen en een meisje, man en vrouw, en van daar drukt het het begrip van zamenvoeging en vereeniging uit. Deze voorstelling, zoo afwijkende van de overige eenvoudige, uit de natuur en het dagelijksch leven ontleende beelden, heeft blijkbaar bij vele volken groote moeijelijkheid gegeven en verscheidenheid in naam en figuur doen ontstaan. Nu eens zijn het twee kinderen van dezelfde grootte, جَمْلَانِ, δίδυμοι, gemini; dan zijn het twee beelden, جَمَلَيْ, gelijk bij den Syrischen Bardesanes; dan een paar, een jongeling met een knods (gadâ) en een meisje met de luit (vînâ) †); dan

*) Dezelfde verwisseling schijnt voor te komen bij de figuren van den voet-afdruk van Sjâkja, waar ook verschillende zodiakaal-namen voorkomen. Cf. E. BURNOUF, *Le Lotus de la bonne loi*. Paris, 1852. 4°. pag. 637, N. 51.

†) Cf. *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, B. IV S. 305, 344.

Digitized by Google

weder een vrijend paar, en op een der Boeddhistische afbeeldingen van Ceilon gelijkt het paar precies naar een oud-Hollandsche boer en boerin. Cf. UPHAM, l.l. pl. 12. In Egypte duidt de naam in het demotisch schrift twee plantenstengels aan. Naar mij voorkomt, heeft de fantasie zich hier groote vrijheid veroorloofd en het begrip steeds fijner zoeken uit te drukken. Zoo is het teeken der Tweelingen op den zodiak uit Zuid-Indië, door J. CALL medegedeeld, uitgedrukt door een man, die op de luit speelt en waarschijnlijk daarbij zingt. Evenzoo vertoont de afbeelding uit Ceilon bij UPHAM l.c. pl. 9 eene zittende vrouw, die op de luit speelt, en toch draagt deze voorstelling, die wel het idée van harmonie, zamenstemming uitdrukt, ook daar den naam van *mithoena*. Op Java zien wij nog grootere vrijheid. Het HS. van Cheribon duidt de Tweelingen aan door het beeld van een tweevleugeligen vlinder. Op die figuur doelt zeker de naam door RAFFLES opgegeven: *m'rikaga*, the Butterfly, door HAGEMAN l.l. vertaald: botervlieg! Waar echter die naam *m'rikaga* te huis behoort, wat die eigenlijk beteekent, heb ik nog niet kunnen ontdekken. Zooveel ik weet, komt dat woord alleen voor in het *Javaansch en Nederduitsch Woordenboek* van P. P. ROORDA VAN EYSINGA, Kampen, 1835. 8°., maar daar ook bij: „Mrikogo, Kawi, de botervlieg (het hemelteeken de tweelingen)" schrijft en al de andere namen van RAFFLES met dezelfde fouten geeft, geloof ik, dat hij alleen uit de lijst van RAFFLES heeft geput. Of het woord met *kâga*, een groote vogel (Skr. een kraai, raaf), of *khaga* (Skr. een

Hoogst opmerkelijk is het, dat dezelfde voorstelling op het welligt Egyptisch-Grieksch zodiak-fragment voorkomt, dat te Rome in 1705 gevonden, door BIANCHINI is bekend gemaakt. Cf. *Histoire de l'Acad. royale des Sciences.* Année 1708. Paris. 1709. 4°. p. 110. Deze figuur schijnt mij de gissing van ALBÎROENÎ (bij REINAUD, *Mém. sur l'Inde*, Paris, 1849. 4°. p. 364) minder aannemelijk te maken, die meent, dat het beeld der Tweelingen bij de Hindoes is verward of verwisseld met het beeld van Orion.

Digitized by Google

sprinkhaan zamenhangt, weet ik niet. Aan het Sanskr. *markata, markataka* een spin, of het Jav. ꦩꦂꦏꦛ and ꦩꦂꦏꦠ een witte mier, schijnt om de daarvan zoo geheel afwijkende figuur tot verklaring van den naam *m'rikaga* niet gedacht te kunnen worden. Daar de gewone Jav. naam voor een vlinder *koepoe*, Soendâsch: *koekoepoe*, Maleisch: *koepoe-koepoe, râma-râma* is, vermoed ik, dat hierin een vreemde naam schuilt of wel een bijzondere soort van vlinder door dien naam wordt aangeduid. Daarentegen komt op de zodiakaal-bekers altoos het schaaldier voor, dat in het Javaansch, volgens RUMPHIUS, *D'Amboinsche Rariteitskamer.* Amst., 1741. fol. bl. 21 sq. pl. XII, *mime* en *mimi*, bij de Maleiers *balangkas*, بلڠكس, door hem Cancer Perversus, door anderen Xiphosura en Limulus Moluccanus wordt genoemd, en waarover onze vaderlandsche geleerde J. VAN DER HOEVEN, in zijne uitstekende *Recherches sur l'histoire naturelle et l'anatomie des limules.* Leyde, 1838, fol. eene hoogst leerrijke monographie heeft geleverd. Wat RUMPHIUS verhaalt l.l. bl. 22: „men vindt haar meest op de binnen- of voorzijde van Java, daar moerassige en vlakke stranden zijn, altijd twee en twee bij malkander, te weten mannetje en wijfje, en het wijfje moet het mannetje, 'twelk altijd kleender is, op den rugge draagen," is ook, volgens mededeeling van ons medelid Prof. HOFFMANN, bij v. D. HOEVEN l.l. pag. 33, door Japansche natuurkundigen opgemerkt. Naar een oud Chineesch volksverhaal, is het wijfje blind en moet zij door het mannetje geleid worden; als zij hem verliest, moet zij sterven. Niet vreemd is het dus, dat in de nieuwere Javaansche letterkunde *mimi-mintoenà* tot vergelijking dient voor een paar jonggehuwden, die gestadig bij elkander blijven, en de Javaansche dichter zegt: „zij gaan hand aan hand, als twee zeekrabben," *) maar vreemder is het, dat deze

*) Vg. *Geschiedenis van Baron* SAKÉNDHÈR, *een Javaansch verhaal,*

Digitized by Google

zoo veranderde en gelocaliseerde figuur toch den ouden Sanskrietnaam *mithoena* behouden heeft. De afbeeldingen, ofschoon niet zeer naauwkeurig, schijnen het dier van de onderzijde voor te stellen, waardoor dus het kleiner mannetje op den rug der *mimi* niet zigtbaar is, terwijl overal, hetzij uit gebrek aan ruimte, of liever omdat het dier gewoonlijk op de markt dit ligchaamsdeel mist, de lange, regte doornstaart ontbreekt. Duidelijker welligt dan op de uitgegeven afbeeldingen is de figuur zigtbaar op den beker van het Haagsch Museum.

4. De Kreeft heeft bij RAFFLES weder twee namen, *kalakáta* of *kkala kadi*. Het eerste, zoo het juist is geschreven, is wel uit het Sanskriet *karkata* ontstaan, welke naam ook CRAWFURD, II. p. 303, opgeeft. Daaruit zijn verder de Kawi-vormen ꦏꦂꦏꦠ and ꦏꦏꦠ voortgekomen. Den anderen naam bij RAFFLES weet ik nog niet te verklaren; misschien is daarvoor het vrouw. *karkaṭî* te lezen. Opmerkelijk is het, dat onder alle figuren van den dierenriem deze bij verschillende volken in alle tijden wel het minst gewijzigd is. Slechts bij de Egyptenaren is de scarabeus soms daarvoor in de plaats gekomen. Vermoedelijk als symbool van den achteruitgang in de daglengte, of in de natuur, ontstond uit den bekenden eigenaardigen diervorm met den naam ook meestal het gelijkvormige beeld. Afwijkend is misschien op de bekers alleen, dat de groote scharen niet ter zijde, maar naar boven zijn gekeerd, eene aanduiding van de meer astrologische, dan astronomische beteekenis dezer monumenten. Die plaatsing kan echter ook eenvoudig het gevolg zijn van gebrek aan ruimte.

5. Bij het teeken van den Leeuw schijnt zich weder de groote vrijheid der Javanen te vertoonen. RAFFLES vermeldt

---

bewerkt door A. B. COHEN STUART. Batavia, 1851. 8°. 2e stuk, bl. 127, 238, 239. — Djâjâ Lenkârâ, door denz., in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Ind.* Dl. II. 's Gravenh. 1854, bl. 177.

Digitized by Google

twee namen, den gewonen Sanskriet-naam van het zodiakaalteeken *sing'ha* (Skr. *singha*) en een anderen naam *grigréson*. Omgekeerd dan bij N°. 3, stemt hier het Cheribonsche HS. met den eersten naam overeen en vertoont ons het ietwat fantastisch beeld van een zittenden leeuw. Op al de mij bekende bekers daarentegen wordt dit teeken aangeduid door een gedrochtelijk figuur, met horens, dierenpooten, gespleten hoeven en een langen staart, een dier monsters, waarmede de Oostersche verbeelding het gebied der bhoêta's en râxasa's of daemonen bevolkt. Op dit beeld zal nu wel die naam *grigréson* *) moeten doelen, maar wederom weet ik dat woord niet zeker te verklaren.

6. De Maagd heeft weder bij RAFFLES twee namen, *kanyâ*, den ouden Sanskriet-naam, en *kangerâsa*. Het laatste is mij weder duister, maar ik vermoed, dat het een drukfout is voor *kanyâ-rási*, het teeken van de Maagd. In het HS. van Cheribon is het beeld eene naar Oostersche wijze op de knieën zittende vrouw, gelijk de meeste beelden in dat HS. regts gekeerd, met een onzeker werktuig, een schepter, wapen of weversspoel? in de linkerhand. Op de bekers zit zij links gekeerd en is mede het voorwerp, dat zij in de regterhand houdt, onduidelijk; het meest gelijkt het, naar een sikkel (*arit* of *ani-ani*). Op de Indische monumenten houdt zij eene vrucht of bloemen in de hand, of ook, als de oude Ceres, korenhalmen en een lamp †), en zit zij somtijds in een vaartuig.

*) HAGEMAN ll. schrijft: *grigeson*; waarom, blijkt niet. ROORDA VAN EYSINGA, de eenige, die het in zijn Woordenboek heeft opgenomen, verklaart het: „*grigrésŏn*, K. krab, (het hemelsteeken de Kreeft)," en heeft dus slechts RAFFLES gevolgd. In het Sanskriet draagt dit teeken nog de namen *mrĕgarâdj* (rex venationis, quadrupedum s. dorcadum), *mrĕgendra* en *hari* (equus, leo; nomen Vishnus). Welligt is de naam *grigreson*, als eigennaam van Sjiwa op te vatten en een afgeleide vorm uit Sanskr. *karkasja*, hard, wreed. Vgl. het Jav. [illegible] K. N. bij T. ROORDA, *Jav. Woordenb.*, bl. 689. Of kan het uit *kĕrik* (*Jav. Woordenb.* bl. 175) en *rási* ontstaan zijn?

†) Cf. SPENCE HARDY, *Manual of Budhism*. Lond. 1853. 8°. p. 23.

Digitized by Google

7. De Weegschaal heeft bij RAFFLES alleen den bekenden Sanskriet-naam: *tulâ* of *tulâ-râsi*. De vorm van de weegschaal is niet alleen op de Javaansche, maar ook op de Indische monumenten gelijk. Slechts komt daar, even als bij de Grieken en Egyptenaren, nog doorgaans een persoon bij, die de weegschaal opgeheven houdt.

8. Van den Schorpioen geeft RAFFLES weder twee namen: *mri-chika* of *priwitarási*. De eerste is wel uit het Sanskriet *wrĕsjtjika* ontstaan. In den tweeden naam komt weder *rási* voor, maar *priwita* is mij niet als naam van dit dier bekend. Welligt is het uit het Sanskr. *parwwita*, een visch, silurus, te verklaren. Bij de Hindoes heet de Schorpioen, behalven *âli*, ook nog *nakra*, krokodil. Onder de dieren van de windoejaren komt nog een, naar het schijnt, oude naam van den Schorpioen, *was* (garnaal?) en behalve *witjitra* (*moertjitâ?*), *tjatjing*, ook die van de verwante *klabang* (*kula* + *abang*), *kâlâdjengking* en *loewing* voor *). Het beeld is op de verschillende monumenten meestal gelijkvormig; bij FRIEDERICH is de figuur regts, op al de andere bekers links gekeerd, hetgeen opmerkelijk is, omdat bij dien stand uit de scharen geen nieuw beeld, dat van de Weegschaal kon ontstaan, noch de Weegschaal door den Schorpioen kon verdrongen worden, hetgeen men meent, dat in den oud-Griekschen dierenriem zou geschied zijn. Bij CRAWFURD vertoont het beeld een dubbele, vierkoppige slang, wat wel aan onduidelijkheid van het origineel, of aan de fantasie van den afteekenaar te wijten zal zijn.

9. Voor den Boogschutter vermeldt RAFFLES weder twee namen, *dánu* of *wánoh*. De eerste is de oude Sanskrietnaam *dhanoe*, ook *dhanoes*, boog, in het Jav. pijl; de andere zal voor *panah*, Ng. pijl (in het Soendâsch en Maleisch ook boog) staan. Alleen de beker bij FRIEDERICH vertoont een enkelen pijl of pijlspits, eigenlijk meer de spits van een hellebaard. Op al de andere bekers zijn pijl en boog vereenigd, even

*) Cf. CRAWFURD, II. p. 302. *Tijds. N. I.* 1852. II, bl. 347 sqq. 429.

Digitized by Google

als op den dierenriem van Madura in Indië en op pl. 13 bij UPHAM ll. In andere afbeeldingen is het of een man met boog en pijl, of komen soorten van centaurenfiguren voor, gelijk ook de Sanskriet-naam *dhanoerdhara* den boogschutter aanduidt. De figuren bij UPHAM l. l. pl. 10 en 11, met het bovenlijf van een mensch, die een' boog in de linkerhand houdt, en het onderlijf van een paard, komen geheel overeen met de astrologische beschrijving van JAWANÊSJWARA in *Zeitschrift für die Kunde des Morgenl.* IV^r. Bd. S. 346. De figuur bij CRAWFURD gelijkt naar die op den beker van den Heer W. HEKKING. Op de bekers bij RAFFLES, van Prof. T. ROORDA en het Haagsch Museum is de pijl schuins links naar boven gekeerd, blijkbaar uit gemis aan ruimte; in het Cheribonsche HS. heeft de pijlspits drie tanden. Dat ook elders de boog of de pijl alleen werd afgebeeld, of althans het voornaamste deel van het sterrebeeld werd geacht, blijkt zoowel uit ARATUS, die naar het schijnt in vs. 664 τόξον boog, voor τοξότης boogschutter zegt, als uit den Egyptischen naam van dit teeken in demotisch schrift (pijl) en uit den meest gewonen Arabischen naam القوس de boog.

10. De Steenbok is weder een der merkwaardigste beelden, die bij vele volken de fantasie heeft opgewekt en verschillende figuren heeft doen ontstaan. Bij RAFFLES draagt hij den gewonen Sanskriet-naam *makára* (Skr. makara), als *windoe*-naam nog meer naar polynesische uitspraak gewijzigd *mangkårå*. Of ook die naam *makara* oorspronkelijk Sanskriet is, meen ik te moeten betwijfelen *), en het zijn vooral de namen en beelden van *mithoena*, *makara* en welligt *mîna*, die mij doen vermoeden, dat ook de oude Indiërs de beelden van den dierenriem van elders ontvangen hebben. Met

*) VON BOHLEN, ll. II. S. 258, leidt dien naam af van *mak*, opstijgen, en meent dat *makara* oorspronkelijk den dolphijn aanduidt.

Digitized by Google

dien naam *makara* is bij de oude Indiërs geen vast en duidelijk begrip verbonden, gelijk dan ook dit teeken in het Sanskriet nog de namen draagt, die den Steenbok aanduiden: *mrĕga, mrĕgâsya, mrĕgadrĕsj, êṇadrĕsj, êṇa*. WILSON verklaart *makara* van een zeemonster, gewoonlijk met den krokodil en den haai verward, maar eigenlijk een fabelachtig dier; als een visch zou men kunnen vermoeden, dat het de gehoornde haai of eenhoorn-visch is, maar het wordt, gelijk in de afbeeldingen van den dierenriem, dikwerf geteekend met den kop en de voorpooten van de antilope en het ligchaam en de staart van een visch enz. Zoo wordt de Steenbok niet slechts op Egyptische monumenten, b. v. op den dierenriem van den tempel van Esné (*Descript. de l'Egypte, Antiq.* pl. 87), maar ook op een Babylonischen agaat afgebeeld bij J. LANDSEER, *Sabaean Researches*. Lond. 1823. 4°. pag. 288. Zoo komt de *makara* ook voor in de zeker jonge zodiak-figuren door W. JONES uitgegeven in de *Asiat. Researches*, Vol. II. p. 303. In de afbeelding uit Carnatica in *Transactions of the Royal Asiatic Society*, Vol. III, Pl. I, p. 31, is het een krokodil. Uit de tempels van Zuid-Indië gaf J. CALL twee figuren, een steenbok en de naar het schijnt oudere figuur van een zaag- of zwaardvisch. Cf. *Philos. Transact.* Vol. LXII, pag. 353 *). Dat SCHLEGEL's opvatting van makara als *pristis* dus grond heeft, blijkt uit de Indische monumenten. Maar gelijk πρίστις van πρίειν *snijden*, vaak is verward geworden met πρῆστις van πρήθειν blazen †), zoo komt ook zonderling genoeg onder de Boeddhistische figuren een waterspuitende visch, of soort van walvisch voor. Cf. UPHAM

---

*) Bij dit beeld zou men aan מגרה zaag (μάχαιρα), منجل snijden, of aan مِنْجَمَة rostrum, scalprum, kunnen denken.

†) Cf. L. IDELER, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*. Berlin, 1809. 8°. S. 208 fg.

Digitized by Google

ll. pl. 12. Op andere afbeeldingen zijn allerlei gedrochtelijke dierfiguren te zien. Cf. ibid. pl. 9 en 11. Als een antediluviaansche saurier komt de *makara* voor onder de figuren van een Siameschen prabat of voetafdruk van Boeddha. Cf. *Transact. R. A. S.* Vol. III, pl. 8 en p. 112, en BURNOUF, *Le Lotus*, pag. 637, 641. Tot de oude Javanen is ook de naam *makara* overgebragt, maar op al de bekende zodiakaal-bekers is daarvoor de groote zee-garnaal (*oerang segårå*, Mal. *oedang laoet* *) afgebeeld. Gelijk in de Indische Mahâbhârata, VI, 75, 3280 volgg. Vol. II, p. 445 eene slagorde in den strijd, naar de gedaante der makara ingerigt, wordt beschreven, zoo komt ook in de Bråtå-Joedå de *makårå-bjoehå* of *bjoehå-makårå* voor, die als garnaal- of kreeft-slagorde wordt verklaard. Cf. RAFFLES, *History of Java*, Vol. I, ad p. 297, en *Bråtå-Joedå*, door A. B. COHEN STUART, 1e Dl. Batavia. 1860. 4°. bl. 245, 246. Naar ik vermoed, is de naam *makara* of *mangkårå* weder van de Indiërs tot de Arabieren overgegaan en door de Alphonsinische tafels als *menkar*, in het zuidelijk sterrebeeld van den Walvisch, ook tot onze sterrennamen doorgedrongen †).

11. De Waterman heet, volgens RAFFLES, *kúba*, hetgeen wel een fout voor *koemba*, zoo als CRAWFURD heeft, of het Sanskriet-woord *koembha*, pot, zal zijn. De figuur beantwoordt dan ook op al de oud-Javaansche en sommige Indische afbeeldingen aan dien naam. Op de meeste monumenten is de *koembha* eenvoudig, gelijk in de afbeeldingen der bekers bij RAFFLES, CRAWFURD, op die van den Heer HEKKING, het Haagsch Museum, Prof. T. ROORDA en bij UPHAM,

*) Vgl. RUMPHIUS, ll. bl. 2 volg. en pl. I, ook Mal. *oedang ondor*, de terugloopende kreeft, hetgeen beter met het 4e sterrebeeld zou overeenstemmen.

†) IDELER, *Sternnamen*, l. c. S. 210, wil het uit منخر *neusspits* verklaren.

Digitized by Google

pl. 12. In het HS. van Cheribon bij RAFFLES schijnt de *koembha* omgekeerd, vermoedelijk om het begrip van uitgieting aan te duiden. Bij J. CALL loopen twee kruiswijze banden over het vat en heeft het twee horens aan den bovenrand. In de afbeelding bij den Heer FRIEDERICH is aan den mond van het vat een onduidelijk voorwerp, dat welligt uit de figuur bij UPHAM, pl. 9 te verklaren is. Het vat namelijk met een ei of bal in de opening, de *kâma-koembha*, het vat der begeerte, is het Indische symbool voor de cornu copiae. *) Niet alleen in dien zin, maar ook als de bekende aalmoezenpot der Boeddhistische priesters is het een gewoon beeld en komt het op oude Boeddhistische munten en beeldwerken, waarschijnlijk ook op Java, voor. Hoe weinig meestal bij de latere Hindoes, die door de Grieken deze sterrebeelden weder ontvingen, de Ὑδροχόος is verstaan, blijkt daaruit, dat in de jongere figuren een persoon, man of vrouw, is voorgesteld, die staande of zittende een vat in de hand omhoog heft (*koembhadhara*). Cf. UPHAM, pl. 10 en 11. *Asiatic Researches*, Vol. II. ad p. 308.

12. De Visschen dragen, volgens RAFFLES, den naam *ména*, hetgeen wel *mina* moet zijn en aan den ouden Sanskriet-naam *mîna* beantwoordt. Opmerking verdient, dat in het Sanskriet *mîna* meer uitsluitend van het hemelteeken wordt gebezigd, terwijl volgens het Woordenb. van GERICKE-ROORDA, bl. 583, *mina* in het Kawi in het algemeen visch, zeevisch beteekent. Gelijk in sommige Hindoe zodiak-afbeeldingen, zoo is dit teeken op al de bekende Javaansche monumenten door één enkelen visch aangeduid. Cf. J. CALL, *Philos. Transact.*, Vol. LXII, ad p. 353. *Transact. R. A. S.*, III. ad p. 31. Twee visschen dwars over elkander of omgekeerd in parallele rigting vertoonen UPHAM ll. pl. 9—12. *Asiat. Res.*

*) Cf. *Madras Journal of Literature and Science*. Jan.—March. 1858. pag. 232. — BURNOUF, *Le Lotus*, p. 630. — *Transact. R. A. S.* III. p. 73 sqq.

Digitized by Google

Vol. II, ad p. 303. Maar ook hier heeft de Javaansche fantasie gelocaliseerd. Bekend is het, welk een rijkdom en verscheidenheid, welke zonderlinge, fantastische vormen het visschenrijk in den Ind. Archipel vertoont. De vroegere mededeelingen van VALENTYN en anderen, de beroemde arbeid van het medelid onzer Akademie, Dr. BLEEKER, hebben onze O. I. visschen-wereld wereld-bekend gemaakt. Maar ook de eenvoudige inlander merkte gelijkenissen op tusschen de zonderlinge vischvormen en andere voorwerpen, vooral uit het dierenrijk en de inlandsche visch-namen drukken vaak die opgemerkte overeenkomsten uit. Zoo hebben zij, om van velen slechts een paar te noemen *), verschillende *ikan koeda laoet*, zeepaardjes, en de *ikan gadjah*, olifants-visch, volgens VALENTYN, „ zoo genaamd na zijne boven voor uitsteekende dubble snuit." Om eene andere reden, waarschijnlijk als de grootste der visschen, gelijk de olifant het grootste der landdieren is, wordt ook de walvisch in het Mal. *ikan gadjah*, in het Jav. *gadjah oelam*, olifantsvisch, het zeekalf, *mina gadjah* †) genoemd. Welligt is in deze voorstelling van den grootsten, den koning onder de visschen, de grond gelegen van de fantastische figuur op de Javaansche monumenten. In het HS. van Cheribon vertoont de visch nog slechts als sprieten de rudimenten van een tromp en slagtanden, bij CRAWFURD en RAFFLES reeds een ware olifantssnuit, bij FRIEDERICH nog daarenboven de groote slagtanden en op de bekers van den Heer HEKKING, het Haagsche Museum en van Prof. T. ROORDA rust de figuur nog bovendien op een paar kleine, maar vrij duidelijke menschenbeenen. Deze bijzonderheid verdient opmerking, omdat in de Arabisch-Indische astrologie de zodiak-figuren ook worden onderscheiden in die zonder voe-

*) Vgl. VALENTYN, *Visschen van Amboina*. IIIe Dl. 1e Stuk, bl. 366, N°. 60, bl. 388, N°. 130 en bl. 464, N°. 373.

†) Vgl. *Tijdschr. van Batav. Genoots*. 1854. IIe Dl. bl. 480 volg.

Digitized by Google

ten, in twee-voetige, vier-voetige en veelvoetige, terwijl *mîna* tot de eerste soort wordt gerekend. *)

Nog op een paar bijzonderheden wensch ik de aandacht te vestigen, die tot nu toe bij de zodiakaal-bekers onverklaard zijn gebleven. Op al de mij bekende bekers zijn boven de teekenen van den dierenriem een gelijk getal figuren, met uitzondering van de 9e, in menschelijke gedaante geplaatst, en wel op alle bekers dezelfde figuren in dezelfde orde. Daar zij in de eerste of bovenrei staan, moeten zij wel eene bijzondere beteekenis hebben, maar welke die is, heb ik nog niet kunnen ontdekken. De twee schrijvers, die ze alleen schijnen te hebben opgemerkt, geven niet veel licht. CRAWFURD II. pag. 303 zegt: „Besides the signs of the zodiac, we find represented upon these a variety of symbolical figures, which cannot be decyphered, some of men and some of animals." Waar RAFFLES de zodiakaal-bekers vermeldt, vol. II. p. 56, zegt hij niets van deze figuren, maar van het Cheribonsche HS. handelende zegt hij, vol. I. p. 478: „Each of the years represented in the Chéribon manuscript, and distinguished by the signs of the Zodiac, is considered sacred to one of the following Deities: Wísnu, Sámbo, Indra, Suria, Místri, Barúna, Sang Místri, Wandra Kurísia, Purusiah, Tabada, Aria, or Gána." Niets zou dus eenvoudiger schijnen, dan in de rei dier figuren de beelden van de genoemde reeks van Dewå's en Dewåtå's te veronderstellen, en inderdaad komen in de proeven van de Falak Boedha Kawi in het *Tijds. v. Taal-, Land- en Volkenkunde*, VIe Dl. bl. 288, Batårå Wisnoe Déwå bij Mésåh, en Batårå Samboeh bij Mrésåbå voor. Toch moet ik nog aan de geheele juistheid van RAFFLES' opgave twijfelen. Van minder gewigt is het, dat hij van geen maand-

*) Vgl. *Indische Studien*, von Dr. A. WEBER. IIr. Bd. Berlin, 1853. 8°. S. 258.

Digitized by Google

maar van jaar-teekens spreekt, maar grooter bezwaar geeft zijne lijst zelve. Hij noemt inderdaad geen 12, maar slechts 11 Goden. De Heer HAGEMAN heeft, naar het schijnt, beproefd die lijst te verbeteren en schrijft, ll. bl. 367: „Wisnoe, Samboe, Hendhro, Soeryo, Histri, Waroeno, Mistri, Tjondhro, Koerisio, Poeroesio, Tabada, Gono," maar of dit slechts bij gissing, dan wel op eenigen grond is geschied, blijkt nergens, en bij hem blijven, even als bij RAFFLES, de namen Histri, Mistri, Wandra, Kurísia, Purusia, Tabada, Aria of Gana duister. Door gissing laten zich welligt eenige dier namen, b. v. Histri, voor *Sjrí*, de vrouw van Wisñoe, Laxmî, Gana voor Gañesja, Wandra voor Tjandra enz. verklaren, maar dit mist genoegzaam vasten grond. Volgens RAFFLES' lijst zou het eerste beeld Wisñoe moeten voorstellen, maar niets duidt die Godheid aan, veeleer zou het derde beeld ons aan Wisñoe in de Waråha-awatåra, de gedaante-verwisseling in een ever, kunnen doen denken. In de opgave bij RAFFLES komen eenige namen overeen met die der *Âditja's*, de 12 zon- of maand-genii, maar zij volgen niet in dezelfde orde, en sommige namen verschillen geheel. *) Wanneer wij die beelden nagaan, dan blijkt het, dat het 2e, 5e, 8e, 10e en 12e aan elkander gelijk zijn, het 6e verschilt slechts een weinig en is iets grooter. Zoo schijnen ook het 4e en 11e gelijk te zijn en een' linksgekeerden man, die een houweel of wapen draagt, voor te stellen. De bij de ouden en in de Arabisch-Indische astrologie meest gewone onderscheidingen van *gelukkige* en *ongelukkige*, *mannelijke* en *vrouwelijke* teekenen, schijnen in deze figuren niet te zijn aangeduid. Naar hun stand zou men eer daarin de onderscheiding van *staande* en *gaande* beelden kunnen vermoeden,

*) Vgl. NIKLAS MÜLLER, *Glauben, Wissen und Kunst der alten Hindus*. Ier. Bd. Mainz, 1822. 8°. S. 544. Tab. I. *The Vishnu Purâna*, by H. H. Wilson. Lond. 1840. 4°. pag. 122 en 234. — BÖHTLINGK und ROTH, *Sanskrit-Wörterbuch*, Ier Theil. St. Petersb. 1855. 4°. bl. 632.

Digitized by Google

maar ook hierin komen deze figuren met de van elders bekende opgaven niet geheel overeen. In de Arab. Indische astrologie zijn ♉ ♌ ♏ ♒ *vast*, ♈ ♋ ♎ ♑ *wandelend*, de overigen beide. *) Op de bekers zijn ♉ ♌ ♍ ♏ ♑ ♐ staande of van voren, de overigen ♈ ♊ ♋ ♎ ♐ ♒ zijn ter zijde of in beweging naar de linkerhand voorgesteld. Slechts op den beker bij FRIEDERICH is ♐ regts gekeerd. Dit 9e beeld alleen is een dier-figuur en schijnt een hoen aan te duiden. Of dit beeld te verklaren is uit de thans op Bali bekende incarnatie van Wisiioe als haan (Silingsing) †), waag ik niet te beslissen, ofschoon ik aan de oudheid dier voorstelling zou twijfelen. Al mijne pogingen om deze geheimzinnige figuren te verklaren, zijn onvoldoende gebleven. De opgave bij NIKLAS MÜLLER, *Glauben, Wissen und Kunst der Alten Hindus*, Ier Bd. Mainz, 1822. 8°., S. 544. Tab. I. die in een lijst der oud-Indische zodiakaal-paratonellons ?, bij het teeken van den Boogschutter het hoen plaatst, kan wel geen licht verspreiden, daar die beelden aan den Chineschen dierenriem ontleend zijn. Hoogst opmerkelijk echter is het, dat het sterrebeeld de Schutter in het Bisayasch den naam draagt van *manog pana*, p i j l - k i p (-ster) §), wat dus geheel past op de figuur voor Sagittarius met het daarboven geplaatste kip-beeld op de oud-Javaansche bekers. Men zou dien naam *manog pana* kunnen verklaren uit den Arabischen struis*vogel*, النعام, in dit sterrebeeld, en den Jav. zodiaknaam: p a n a h, maar daartegen is het bezwaar, dat de figuur op de oud-Jav. bekers vóór-Islamitisch schijnt te zijn.

---

*) Vgl. M. *Manili Astronomicon, a Jos. Scaligero ed.* L. B. 1600, 4°. p. 37, 132. A. WEBER, *Indische Studien*, IIer. Bd. Berl. 1853. S. 257.

†) Vgl. *Verhand. Batav. Gen.* Dl. XXII. Batavia, 1849. 4°. *Verslag van Bali*, bl. 57.

§) Vgl. Fr. ALONSO DE MENTRIDA, *Diccionario de la lengua Bisaya.* (*Manila*), 1841, f°. bl. 759.

Digitized by Google

Met het genoemde hangt waarschijnlijk eene andere bijzonderheid zamen, de vraag namelijk, waar die oud-Javaansche dierenriem aanvangt. Wij zijn zoo gewoon naar oud gebruik met den Ram te beginnen, dat wij ook ligt hier zouden meenen hetzelfde te moeten doen. Toch duidt niets onder deze figuren aan, dat de rei met den Ram begint; daarentegen vertoonen alle mij bekende bekers met datums de bijzonderheid, dat het jaartal altoos boven Dhanoe, het teeken van den Boogschutter staat. Waar een jaartal ontbreekt, zoo als op den beker van het Haagsch Museum, is in plaats daarvan doorgaans eene figuur geplaatst, die naar eene zon gelijkt; op den beker van den Hoogl. T. ROORDA is blijkbaar de ruimte opengelaten. Uit de onderzoekingen van A. WEBER is het bekend, hoe dikwerf het jaarbegin in Indië heeft afgewisseld, oudtijds in de maand Kârttika, later in Âsjwina en andere maanden is gesteld.*) De Heer FRIEDERICH vangt zijne lijst van Indisch-Balinesche maandnamen aan met Sjrâwaṇa (Julij-Aug.), maar zegt: „het jaar wordt begonnen met de maand Kasanga (de 9e), deze heet met de Indische naam Tjetra (Skr. Tjaitra) en begint volgens WILSON in Maart." †) Daar in eene oud-Javaansche inscriptie van het jaar 843 de Leeuw in de maand Sjrâwaṇa, in een opschrift van het jaar 1216 de Maagd in de maand Bhâdrapada worden vermeld §), blijkt het, dat in beide jaren het 1e teeken, de Ram, of het jaarbegin in de maand Tjaitra of Madhoemasa viel. Dat deze maand op Bali Kasanga (de 9e) heet, wijst op een ander jaarbegin met de maand Sjrâwaṇa en van elders weten wij, dat bij de Zuidelijke Boeddhisten tweederlei jaarbegin was, met

*) A. WEBER in *Abh. Berl. Akad.* 1860. S. 285. 306 sq. 1861. S. 325 sq.

†) Vgl. *Verhand. Batav. Gen.* Dl. XXIII. *Verslag van Bali*, bl. 49.

§) Vgl. FRIEDERICH, *Inscriptien van Java en Sumatra*. Batavia, 1857. 4°. bl. 87.

Digitized by Google

Tjaitra (in de lente), of met Sjrâwaṇa (in den regentijd) *). Duidt nu het 9e teeken het jaarbegin aan, dan zijn op de bekers de zodiakaal-teekens geheel verplaatst, zoodat de Ram in plaats van bij Tjaitra te staan, nu bij Sjrâwaṇa is gekomen, terwijl het oude jaarbegin met Tjaitra nog bij het 9e teeken wordt aangeduid. Stellen wij volgens de inscripties het jaarbegin met de maand Tjaitra in den Ram, dan zou de Schutter, het 9e teeken, met de maand Mârgasîrsa (Nov. Dec.) overeenkomen, die ook wel als jaarbegin bij de Boeddhisten wordt vermeld †), maar waarvan ons nog geen spoor in den Indischen Archipel is voorgekomen. Wij achten toch het laatste nog het meest waarschijnlijke.

De mij bekende zodiakaal-bekers zijn van geelachtig koper vervaardigd, terwijl de figuren *en-relief* daarop gesoldeerd zijn. Op den bodem is aan de binnenzijde nog eene stervormige figuur te zien, maar die te onduidelijk is om bepaald te kunnen worden. Zij verschillen eenigzins in grootte en loopen een weinig schuins op, zoodat de opening grooter is dan de bodem. De beker, in figuur I afgebeeld, heeft eene hoogte van 0,11 Ned. el, de middellijn beneden is 0,105, boven 0,126; de beker in figuur II voorgesteld, is 0,10 Ned. el hoog, de middellijn beneden is 0,095, boven 0,117 Ned. el.

Vraagt men naar het doel, waarvoor die zodiakaal-bekers vervaardigd zijn, dan hebben wij daarin waarschijnlijk geen oude inhoudsmaten, maar veeleer eene astrologische strekking te vermoeden. Met hoe verwonderlijke naauwkeurigheid ook op de oude inscripties de tijdsbepaling voorkomt, zoo geloof ik toch, op verschillende gronden te mogen beweren, dat in den Indischen Archipel de uit Indië overge-

*) Vgl. A. WEBER l.l. 1861. S, 332, 351 sq.

†) Vgl. A. WEBER, l.l. S. 332 sq.

Digitized by Google

bragte astronomie minder ingang heeft gevonden, dan de astrologie, die tot op dezen dag een voorname plaats in het leven der inlanders inneemt *). Dat de teekenen van den dierenriem ook elders in den Indischen Archipel oudtijds in vereering en waarschijnlijk in bijgeloovig gebruik zijn geweest, is mij onverwacht mede van elders gebleken. In de midden-eeuwen bloeide op de westkust van Sumatra de door Arabische en Perzische geografen beroemd geworden stad Fantsoer. In de nabijheid der plaats, waar die stad heeft gestaan, werden voor eenige jaren onder andere Hindoe-oudheden, ook vele ringen met gesneden steenen gevonden. Door een mijner vrienden mogt ik een aantal dier steenen verkrijgen en vond op eenigen ook figuren van den dierenriem. Waarschijnlijk zijn die teekenen als gelukkig geacht en daarom in ringen als amuleten (δακτύλιοι φυσικοί of φαρμακῖται bij HESYCHIUS) †) gedragen. De figuren, die op deze ring-steenen van Sumatra voorkomen, schijnen mij de volgende te zijn: fig. 1 de Ram, fig. 2 de Stier, fig. 3 de Leeuw, fig. 4, 5 de Schorpioen (k a l a, schorpioen en duizendpoot), fig. 6 de Steenbok (m a k a r a of k a l a)? fig. 7 de Waterman (k o e m b h a), fig. 8 de Visschen (m î n a, één visch). Deze steenen zijn allen van *ingesneden* werk (*intaglio*).

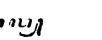
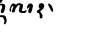
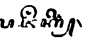
Uit den Mohammedaanschen tijd kennen wij geen afbeeldingen van den dierenriem op Java. De *namen* der teekenen in het Javaansch vinden wij alleen bij RAFFLES en BRÜCKNER, met een paar verscheidenheden bij beiden. Bijna geheel, met weglating van het lidwoord, aan het Arabisch ontleend, zijn zij dezelfde, die met eenig verschil van uitspraak en transscriptie, ook in het Soendâsch en Maleisch gebruikt worden. Wij stellen ze hier naast elkander §):

*) Vgl. over het gebruik van astrologische vazen, REINAUD, II. T. II. pag. 359, sq. 386 sq.

†) Cf. PHILOSTRATUS, *Vita Apollonii*, 3, 41. P. VON BOHLEN, *Das alte Indien*, IIer Th. S. 251.

§) RAFFLES, *History of Java*, Vol. II. pag. LXXIII, waar ook de

Digitized by Google

Arabisch.	Javaansch.		Soendâsch.		Maleisch.
	RAFFLES.	BRÜCKNER.	RAFFLES.	DE WILDE.	RAFFLES.
الحمل	kámel		kámel	gamal	hamel
الثور	táred		sur	soer	thur
الجوزاء	jus		júja	joesa	júza
السرطان	sertan		sertan	sertan	sertan
الاسد	ásad		ásad	asad	ásad
السنبلة	sumbúla		sanblah	sanbelah	sánbla
الميزان	mízan		mérjan	(ontbreekt)	mírzan
العقرب	kála		kála	kala	kála
القوس	kos		kus	koes	kos
الجدي	júdi		jadi	jadi	jádi
الدلو	dálwi		delu	daloe	dálu
الحوت	khot		hut	(ontbreekt)	hot

Opmerkelijk is het, dat hier overal, in plaats van den Arabischen naam voor het Schorpioenteeken, de oud-Indische naam *kala* is bewaard geworden. Welligt heeft dit alleen zijn grond in den voor het Maleisch orgaan moeijelijk uit te spreken Arabischen vorm عقرب, en is dus het inheemsch geworden zachter Maleisch woord k a l a ook bij de Javanen daarvoor gebezigd. Hieruit kan men opmaken, dat de Arabische zodiak-namen van de Maleiers tot de Javanen, en niet omgekeerd, zijn overgebragt.

In de Javaansche lijst is de tweede naam *táred* duis-

Maduresche namen voorkomen. — G. BRÜCKNER, *Een klein woordenboek der Holl., Eng. en Javaansche talen.* Batavia, 1842. 8°. bl. 4. — *Nederd., Mal. en Soendasch Woordenboek,* door A. DE WILDE, uitgegeven door T. ROORDA. Amst., 1841. 8°.

Digitized by Google

ter. Aan عطارد *othāred*, Mercurius, is wel niet te denken. Duister is ook bij BRÜCKNER de naam voor de Weegschaal: *djiman*; welligt slechts een drukfout voor *midjan*. Niet waarschijnlijk is het, dat *djiman* uit الزبان, de Schaar van den schorpioen, zou ontstaan zijn. Bij het 11e teeken is de naam bij BRÜCKNER *nělloe* welligt door den invloed van het Arabisch artikel uit *ěndělloe* te verklaren. De vorm *ddlwi* met de izâfet bij RAFFLES is wel aan de Perzen ontleend en uit دلو چرخ ontstaan.

Uit eenige van deze Arabisch-polynesische namen kan men welligt opmaken, dat zij niet aan de Grieksche, maar aan de Indische beelden van den dierenriem zijn ontleend. Misschien is daarvoor aan te voeren de naam ꦗꦾ = الجوزاء (in plaats van التوامين), bij de Arabische astronomen zoowel voor de Tweelingen als voor Orion gebruikt, wanneer, gelijk AL-BÎROENÎ *) beweert, maar mij minder waarschijnlijk voorkomt, die overbrenging uit het Indische beeld voor de Tweelingen, een man met de vînā en een knods, zou ontstaan zijn. Meer waarschijnlijkheid zou voor dien Indischen oorsprong der Arabische Zodiak-namen kunnen liggen in القوس *de boog*, الجدي *de bok* en het meest in الحوت *de visch*. Wederkeerig is uit die Arabisch-polynesische namen de oude figuur der Indische zodiak-teekenen op te maken uit den tijd, dat de Arabieren die van de Hindoes overnamen.

De oud-Indische zodiaknamen op Bali nog in gebruik, heeft de Heer FRIEDERICH doen kennen in zijne mededeelingen in het *Tijds. voor Ned. Indie*, VIIIe Jaarg. 4e. Dl.

*) Cf. REINAUD, *Mémoire sur l'Inde*. Paris, 1849. 4°. p. 364. — GILDEMEISTER, *Scriptorum Arabum de rebus Indicis loci*. Bonnae, 1838. 8°. p. XIV. — WEBER, in *Abhandl. Berliner Akad.* 1860. p. 322.

Digitized by Google

bl. 211 en *Verhand.-Bat. Genootschap*, Dl. XXIII, Verslag van Bali, bl. 56.

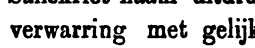
Verder oostwaarts schijnen zij niet te zijn doorgedrongen. In de werken van Dr. MATTHES over het Makassaarsch worden zij althans niet vermeld. Uit het Boegineesch heeft CRAWFURD *) de maandnamen medegedeeld, waaronder nog eenige oud-Indische namen te herkennen zijn, maar van de zodiaknamen gewaagt hij niet.

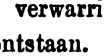
In de talen der Philippijnen heb ik geen ander spoor der zodiak-namen gevonden, dan de bovengenoemde zonderlinge naam in het Bisayasch: *manog pana*.

Merkwaardig zijn de namen der zodiak-teekenen bij de Bataks op Sumatra, in het belangrijke Woordenboek van Dr. H. N. VAN DER TUUK medegedeeld (aldaar bl. 429, 523 en op de namen). Thans zijn zij uitsluitend voor bijgeloovigheden in gebruik, maar de namen schijnen eene regtstreeksche mededeeling uit Indië aan te duiden, daar in allen het oorspronkelijke Sanskriet-woord terstond te herkennen is. Daar echter die Sanskriet-namen als vreemdelingen zijn aangenomen, maar niet meer worden verstaan, zijn zij door inlandsche woorden verklaard geworden, die nu eens de beteekenis van den Sanskriet-naam uitdrukken, dan weder uit misverstand en verwarring met gelijkluidende inlandsche woorden zijn ontstaan.

Naar het eerste teeken *mēsa* wordt de dierenriem zelve parmēsa genaamd. Dé namen met hunne verklaringen zijn de volgende:

♈ *mēsa*, verklaard door *hambing*, een geit.

♉ *marsoba*, uit verwarring van *soba* met *saba* verklaard door *saba saba*, een vlinder.

♊ *nitoena*, ook *itoena* en *nitoeni*; door ver-

*) Cf. CRAWFURD, *History of the Indian Archipelago*. Edinb. 1820. Vol. I, p. 305.

Digitized by Google

warring met *toena* verklaard door *goja* en *gojatoena*, een aardworm.

 harahata, verklaard door *tohoek*, een kikvorsch.

 singa, verklaard door *babijat*, tijger.

 hanija, verklaard door *lali*, een kiekendief.

 tola, verklaard door *timbangan*, mede uit verwarring met het Niasch *teula*, boom, verklaard door *hajoe*.

 martiha, verklaard door *bintang*, ster, *goerigoeri*, potje, en *batoe*, steen.

 dano, door verwarring met het bekende polynes. woord verklaard met *aēk*, water.

 mahara, verklaard door *sigoerampang*, kreeft, ook door *batoe*, steen.

 markoemba, verklaard door *tampajan*, ook door *aēk*, water.

 mēna, verklaard door *dēngkē*, visch.

Op Madagaskar vinden wij het zonderling gebruik, dat in het binnenland de maanden, ofschoon zij maan-maanden zijn, de namen dragen der Arabische zodiak-teekenen *), b. v. Alahemali (FLACOURT), Alahamady (ELLIS) = الحمل, Azorou (FLACOURT), Adaoro (ELLIS) = الثور, Alizozo (FLACOURT), Adizaozy (ELLIS) = الجوزاء enz. Daar nu deze maandjaren $11\frac{1}{4}$ dag korter zijn dan het zonnejaar, zoo doorloopt de 1e maand Alahemali (de Ram) alle jaargetijden, en kon hij bij FLACOURT in den herfst, bij ELLIS in April gesteld worden. Bovendien worden deze zodiaknamen

*) Cf. ELLIS, *History of Madagascar*, Lond. Vol. I, p. 445, 452. — FLACOURT, *Relation de la grande isle Madagascar*. Paris, 1661. 4°. p. 178.

Digitized by Google

nog gebruikt om de 28 dagen van elke maand, en om de uren van den dag aan te duiden, vooral tot het bepalen van gelukkige en ongelukkige tijdstippen. Aan de oostkust bij de Betsimisaraka's, en aan de westkust bij de Sakalava's zijn geheel andere namen in gebruik, waarvan sommigen een Indischen oorsprong aanduiden, b. v. ifosa = Skr. pausa, maka = Skr. mâgha *).

Bij een beperkt gedeelte van de Polynesische volken, slechts op Sumatra, Java en Bali, vonden wij den Indischen dierenriem overgebragt, met behoud der meeste Indische namen, maar met wijziging van eenige beelden. Wanneer die overbrenging heeft plaats gehad, laat zich wel niet juist bepalen. De bekers met jaartallen schijnen allen tot de 13e of 14e eeuw te behooren, die zonder jaartallen zijn, met eene enkele uitzondering, wel uit denzelfden tijd. In opschriften komen de Indische zodiak-namen reeds voor in 843 of 853.

Op de lang en voortdurend behandelde strijdvraag, of de Hindoes de zodiak-beelden het eerst van de Grieken, of de Grieken die van de Hindoes, dan wel beiden ze van een ander volk, Chaldeën, Egyptenaren enz. ontvangen hebben, kunnen de beelden en namen in den Indischen Archipel wel geen licht hoegenaamd werpen. Die vraag is, gelijk zoo vele andere gewigtige en verwante problemen, op het tegenwoordige standpunt der onderzoekingen naar de oudste verbindingen tusschen Azië en Europa, nog wel niet met geheel afdoende zekerheid te beantwoorden. In Griekenland begint de zodiak-verdeeling eerst volledíger sedert CLEOSTRATUS (vijfde eeuw v. Chr.) bekend te worden, maar die kennis schijnt meer eene van elders zich mededeelende, dan

*) Cf. ELLIS, l. c. p. 445. FLACOURT, l. l. p. 177. Zeer afwijkend worden zij opgegeven door onzen FRED. DE HOUTMAN, in zijn *Spraeck ende woord-boeck inde Maleysche ende Madagask. Talen.* Amst. 1603, bl. 180.

Digitized by Google

eene zelfstandig ontwikkelde te zijn. Daar reeds de ouden leerden, dat de verdeeling der ecliptica in dodecatemorien in vroegen tijd bij de Chaldeën bekend en door hen uitgevonden was *), is het niet onwaarschijnlijk, dat met die kennis ook de beelden, hetzij regtstreeks, hetzij door de Phoeniciërs van de Chaldeën tot de Grieken is overgebragt. In Indië, waar de kennis der naxatra of maanstatie's zeer oud schijnt, komt de twaalfvoudige verdeeling van den zonneweg, zoover thans bekend is, eerst sedert den tijd der door ALEXANDER geopende gemeenschap met Indië voor, en schijnt zij ook daar door Griekschen en Arabischen invloed eene meer beperkte, meest astrologische beteekenis verkregen te hebben. Een der oudste, tot dusver bekende, Indische vermeldingen van de zodiak-beelden is die van VARÂHA-MIHIRA (in het einde der 5e en begin der 6e eeuw na Chr.) in zijn *horâśâstra*, welk werk reeds in zijn' titel den invloed van het Grieksch verraadt, terwijl door denzelfden schrijver niet slechts Grieksche astronomen genoemd worden, maar ook de Grieksche zodiak-namen in het Sanskriet nagevormd worden, b. v. Krija = Κριός, Tâvoeri = Ταῦρος, djitoema = Δίδυμοι enz. In de oudste Indische beschrijving der zodiak-beelden komen de Skr. namen, zoo als *nrĕmithoena* en *nrĕjoegma*, een mannenpaar, *tjâpin*, de boogdrager, *ghatin*, de Waterman, *matsyau*, twee visschen, in beteekenis met de Grieksche beelden geheel overeen †). Waarschijnlijk heeft die mededeeling uit Griekenland over Egypte plaats gehad en welligt zijn daardoor enkele bijzonderheden in de zodiakfiguren van den Indischen dierenriem te verklaren. Of misschien ook in Indië hetzelfde heeft plaats

*) Vgl. DIODORUS SICULUS, *Bibl. Hist.* II, 30. LAYARD, *Nineveh und seine Ueberreste*, Leipz. 1850. 8°. S. 411. en de Arabische overleveringen bij CHWOLSOHN, *Die Ssabier*. St. Petersb. 1856. 8°. IIr. Th. S. 661, 683, 839, en Index onder *Tammûz*.

†) Cf. *Zeits. für die Kunde des Morgenl.* IV. S. 342. sq. LASSEN, *Ind. Alterth.* IV. 843 sq. *Ind. Studien*, IIr. Bd. S. 414.

Digitized by Google

gehad, wat in Egypte schijnt te moeten aangenomen worden, dat vóór de overbrenging der Grieksche zodiak-beelden, reeds oudere eenigzins verschillende, maar uit dezelfde gemeenschappelijke bron afkomstige in gebruik zijn geweest, zullen de latere onderzoekingen moeten leeren. Meest waarschijnlijk meen ik nog het gevoelen te moeten houden, dat in Babylon, volgens de overlevering der ouden de bakermat der sterrekunde, ook de oorsprong van de verdeeling der ecliptica in 12 deelen en van de aanduiding dier deelen door de oude bekende zinnebeelden gezocht moet worden.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ZUID-HOLLAND.

Namen der gemeenten en chten, voor zoover deze door esturen in hunne antwoorden opgegeven en met de spelling die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aar.			
anderveen.			
enbroek.			
terbroek.			
terdijk.			
terland.			
thuizen.			
ttienhoven.			
iaan Pieterse-ambacht.	. . . . .	Adriaan-Pietersen-ambacht.	
las (Oud).	. . . . .	Oud-Alblas.	
lasserdam.			
randswaard.			
emade.			
hen.	Alfen.	Alfen.	
eide.	Ameyden of Ameyde.	Ameide.	
mers.			
merstol.			
el.			
elschendam.	Arkelschedam.	Arkelsche- of Arkelerdam.	
eren.			
endrecht.	Barendregt.	Barendrecht.	De afleiding van *drecht* (*trecht*), d. i. *overtocht* over de Baarne brengt deze spelling mede.
woutswaarder.			
Beer.			
erland (Oud en Nieuw, uid-).	. . . . .	Oud-, Nieuw-, Zuid-Beijerland.	
edenberg.			
thuijsen.	Benthuizen.	Benthuizen.	

aatsnamen.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Benthorn.			
Bergambacht.			
Bergschenhoek.	Bergsche hoek	Bergschen-hoek.	
Berkel.			
Berkenwoude.			
Biert.			
Blaakschendijk.	Blaaksche dijk.	Blaaksche-dijk.	Men acht het verkiesl[ijk] om hier, overeenkom[stig] het veldwinnend gebr[uik] de *n* weg te laten.
Blankenburg.			
Bleiswijk.			
Bleskensgraaf.			
Bodegraven.	Bodegrave (oudtijds: Bodelodengrave).	Bodegrave.	Voor de bijvoeging van [de] *n* aan het slot, in st[rijd] met de oudste schr[ijf]wijze, bestaat geen re[den]
Bolnes.			
Den Bommel.	de Bommel.	den Bommel.	In de thans meest gebr[uike]lijke schrijfwijze sch[ijnt] het niet raadzaam ver[an]dering in te voeren.
Bommeskous.			
Boskoop.			
Bovenberg.			
Brandwijk en Gijbeland.	. . . . .	Brandwijk- en-Gijbeland.	
Brielle.	den Briel.	Brielle of den Briel.	
Briels Nieuwland.	. . . . .	Briels-Nieuwland.	
Broek.			
Broekhuizen.			
Cappelle op den IJssel.	Kappelle op den Yssel.	Kapelle.	Voor de verdubbeling der *p* bestaat geen reden.
Charlois.			
Cillaarshoek.			
Deiffelsbroek.	. . . . .	Deifelsbroek.	
Delfgaauw.			
Delfshaven.	Delftshaven.	Delftshaven.	De oorsprong van den naam ligt in de aloude betrekking der plaats tot Delft, waarvan zij de haven uitmaakt. Er bestaat geen reden, om door het weg-

Digitized by Google

Namen der gemeenten en uchten, voor zoover deze door Besturen in hunne antwoorden opgegeven en met de spelling ɔij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
			laten van de *t* dien oorsprong te verduisteren.
ft.			
elsluis.			
merbroek.			
ksland.			
Donk.			
drecht.			
ɔbeldam.			
dragtspolder.	. . . . .	Eendrachtspolder.	
igendijk.			
rdingen.			
enoord.			
rvliet.			
stbrug.			
kensammers.			
ssendam.	Giesendam.	Giesendam.	
sen-Nieuwkerk.			
sen-Oudekerk.			
phoek.			
dereede.			
dschalxoord.	Godschalksoord. Goedschalksoord.	Godschalksoord.	
inchem.	Gorkum.	Gorinchem.	
ıda of ter Gou.			
ıdriaan.			
Gouwe.			
ıdswaard, gezegd Korenlijk.			
erwelle.	Goejanverwelle.	Goejan-verwelle.	De afleiding wettigt de voorgestelde schrijfwijze.
ravenambacht.			
ravendeel.			
ravenhage of den Haag.			
ravezande en Zandmbacht.	's Gravesande.	'sGravenzande.	De *n*, aan het eind van het eerste bestanddeel van dezen naam (*des Graven zand*) gevorderd, is eerst sedert de laatste eeuw meer algemeen verwaarloosd en schijnt in uitspraak en schrift hersteld te kunnen worden.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Groot-ammers.	. . . . .	Groot-Ammers.	
Haastrecht.			
Hagestein.			
Hardinxveld.	Hardings-veld.	Hardingsveld.	De naam schijnt verb terd met *Hertogsveld*
Hazerswoude.			
Heenvliet.			
Heerjansdam.	Heer-Jans-dam	Heer-Jans-dam	
Heer-oudelands-ambacht.	. . . . .	Heer-Oudelands-ambacht.	
Hei- en Boeicop.	Heikop, Boei-kop.	Heikop, Boeikop.	
De Heide.			
Heinenoord.			
Hekelingen.			
Hekendorp.			
Hellevoetsluis.			
Helsdingen.			
Helvoet (Nieuw).	Nieuw Helle-voet.	Nieuw-Helle-voet.	
Hendrik-Ido-ambacht.			
Herkingen (Oud en Nieuw).	. . . . .	Oud-Herkingen, Nieuw-Herkingen.	
Heukelum.	Heukelom, Hoekelom.	Heukelum.	Er bestaat geene reden afwijking van het woon gebruik.
Hillegersberg.	Hillegonds-berg.	Hillegersberg.	De voorgestelde sch wijze is op de waar leiding gegrond.
Hitsaart.	Hitsert.	Hitsert.	De schrijfwijze op de o ste kaart is *den Hits*
Hillegom.			
Hillesluis.			
Hof van Delft.	. . . . .	Hof-van-Delft.	
Hogenban.	Hoogenban.	Hoogenban.	
Hofwegen.			
Honderdland.			
Hondsholredijk.	Honslaarsdijk. Honselredijk.	Honselersdijk.	De naam is afgeleid het kasteel Hensel *Honsel.*
Hoog-Blokland.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Hoog-Boekhorst.			
Hoogendijk.			
Hoogeveen.			
Hoogvliet.			
De Hoorn.			
Hoornaar.			
Kaag.			
Katendrecht.			
Katwijk.			
Katwijk aan Zee. Katwijk a. den Rijn.	Catwyck.	Katwijk, Katwijk-aan-zee.	
Kedichem.			
Kethel en Spaland.	. . . . .	Ketel.	
Keulen.			
Kijfhoek.			
Klaaswaal.			
Koningsveld.			
Kortenoord.			
Koudekerk.			
Kralingen.			
Kreek.			
Kreekenstein.	Krekenstein.	Krekenstein.	
Krimpen aan de Lek.			
Krimpen aan den IJssel.			
Kuipersveer.			
Kwintsheul.			
Laag-Blokland.			
Lage-eind.			
Lage-land.			
Lagendijk.			
Langerak.			
Lange Ruigeweiden.	. . . . .	Lange-Ruigeweiden.	
Langstraat.			
Leerambacht.			
Leerbroek.			
Leerdam.			
Lekkerkerk.			
Lexmond.	Leksmond.	Leksmond.	
Leyden.	Leiden, Leijden (op het oude stadszegel van 1290: Leyden).	Leiden.	
Leyderdorp.	Leiderdorp.	Leiderdorp.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
De Lier.			
Lisse.			
Achter Lindt.	Lint, Lind.	Achter-Lind.	
Groote Lindt.		Groote-Lind.	
Kleine Lindt.		Kleine-Lind.	
Lombardije.			
Loosduinen.			
Maasdam.			
Maasland.			
Maassluis.			
Marcelis-Jellishoek.			
Matena.			
Mathenesse (Oud- en Nieuw-).	Matthenesse. Matenesse.	Matenesse.	
Meerkerk.			
De Meije.			
Melissant en Dirksland.	Melisland.	Melissand.	De *d* is als eindletter wegens den oorsprong van den naam te verkiezen.
Merwe.			
Middelburg.			
Middelharnis.			
Middelkoop.			
Middelsluis.			
Mijnsheerenland.	. . . . .	Mijnsherenland.	
Minkeloos.			
Moerkapelle.	Moercapelle. Moercappelle.	Moerkapelle.	
Molenaarsgraaf.			
Molenbrug.			
Monster.			
Moordrecht.			
Naaldwijk.			
Neder-Slingeland.			
Nieuwe-gote.	. . . . .	Nieuwe-Gote.	
Nieuwenbrug.			
Nieuwendijk.			
Nieuwenhoorn.			
Nieuwerbrug.			
Nieuwerkerk aan den IJssel.			
Nieuwesluis.			
Nieuwe-veen.	. . . . .	Nieuweveen.	
Nieuwe-wetering.	. . . . .	Nieuwe-Wetering.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en uchten, voor zoover deze door Besturen in hunne antwoorden opgegeven en met de spelling ɔij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
uwkoop.			
uwland.			
uw-Lekkerkerk.			
uwpoort.			
uwveen.			
ldijk.			
ordeloos.			
orden.			
ordwijk.			
ordwijkerhout.			
otdorp.			
mansdorp.			
gstgeest en Poelgeest.	Oestgeest (in de XVIIe eeuw).	Oestgeest.	
nmoorden.			
ltgensplaat.			
stdijk.			
stendam.			
sterdijk.			
sthoek.			
stvoorne.			
anjepolder.			
toland.			
dade.			
ddorp.			
de Leede.	. . . . .	Oude-Leede.	
denhoorn.			
d- en Nieuw-Struysen.	Oud-en Nieuw-Struisen.	Oud-en Nieuw-Struisen.	
derkerk aan den IJssel.			
desluis.			
dewater.			
dewetering.	. . . . .	Oude-Wetering.	
dshoorn.	Eertijds: Woudshoorn.	Oudshoorn.	De wederinvoering van den ouden vorm zou slechts verwarring baren.
kkoop.			
erschie.	Ouwerschie.	Ouwerschie.	Niet slechts tot herstel van den ouden, op plaatselijke gesteldheid gegronden vorm, als om aan het gewoon spraakgebruik van het volk in de omstreken en te Rotterdam te voldoen.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Over-Slingeland.			
Overtogt.	Overtocht.	Overtocht.	
Papekop.	In vroegeren tijd: Papecoop.	Papekop of Papekoop.	
Papendrecht.			
Pernis.			
Peursum.			
Piershil.			
Pijnacker.	. . . . .	Pijnakker.	
Poeldijk.			
Poortugaal.			
Pruimendijk.			
Puttershoek.			
Raamburg.			
Reedijk.			
Reeuwijk.			
Rhoon.	Roon.	Roon.	
Ridderkerk.			
Rietveld en de Bree.	. . . . .	Rietveld-en-de-Bree.	
Rijndijk.			
Rijnsaterwoude.	Rijnzatewoud.	Rijnzaterwoude.	De oorsprong van den naam eischt de *z* in plaats der *s*
Rijnsburg.			
Rijpwetering.			
Rijsoord.			
Rijswijk.			
Rockanje.	Rokanje, Rakanje.	Rokanje.	
Roelofarendsveen.	. . . . .	Roelof-Arendsveen.	
Rotterdam.			
Rozenburg.			
Rozenburg (Oud- en Nieuw-).			
Ruygbroek.	Ruigbroek.	Ruigbroek.	
Ruyven.	. . . . .	Ruiven.	
Sandelingen.			
Sassenheym.	Sassenheim.	Sassenheim.	
Schelluinen.			
Schenkeldijk.			
Scheveningen.			
Schiebroek.			
Schiedam.			
Schipluiden.			
Schoonderloo.	Schouderlo.	Schoonderloo.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en ıuchten, voor zoover deze door Besturen in hunne antwoorden ı opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
ıoonrewoerd.	Schooner-woerd.	Schooner-woerd.	
ıoonhoven.			
ıuddebeurs.			
Schuring.			
nonshaven.			
ıt Antoniepolder.	. . . . .	Sint-Antonie-Polder.	
edrecht.			
kkerveer.			
ıipwijk.			
ıisschendijk.	. . . . .	Sluischen-dijk.	
ɛt Sluisje.			
ıitshoek.			
ɔmmelsdijk.			
ɔijk.			
ɔijkenisse.	Spijkenis.	Spijkenisse.	
ad aan 't Haringvliet.	. . . . .	Stad-aan-'t Haringvliet.	
eenplaats.			
ein en Willens.	. . . . .	Stein-en-Willens.	
ellendam.			
olwijk.			
ompwijk.			
ougiesdijk.			
reefkerk.			
revelshoek.			
rompaar.			
rijensas.			
ıppershout.			
ɛdingerbroek.			
ɛn Tempel.			
ɛr Bregge.	Ter-bregge.	Terbregge.	
ɛr Heiden.			
enhoven.			
ɛ Tinte.			
ɔnge (Nieuwe, Oude).		Nieuwe-,Oude-Tonge.	
ısschenlanen.			
ıyl.	Thuyl.	Tuil.	
alkenburg.			
elgersdijk.			
eur.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Vianen.			
Vierpolders.			
Het Vissertje.	het Visschertje.	het Visschertje.	De voorgestelde schrijfwijze is meer overeenkomstig het taaleigen.
Vlaardingen.			
Vlaardinger-ambacht.			
Vlist en Bonrepas.	. . . . .	Vlist-en-Bonrepas.	
Voorburg.			
Voorhout.			
Voorschoten.			
Vrijenban.			
Vrije en Lage Boekhorst.	. . . . .	Vrije-, Lage-Boekhorst.	
Vuurbaakschendijk.			
Uiterbuurt.			
Waarder.			
Waasdorp.			
De Wacht.			
Waddinxveen.	Waddingsveen.	Waddingsveen.	
Warmond.			
Wassenaar.	Wassenaer.	Wassenaar.	
Wateringen.			
Westdijk.			
Westmaas en Group.	. . . . .	Westmaas-en-Group.	
Weverwijk.			
Wijngaarden.			
Wilde Veenen.	. . . . .	Wilde-Venen.	
Wilsveen.			
Woerden.			
Woubrugge.			
't Woud.			
IJsselmonde (Oost- en West-).	. . . . .	Oost-, West-IJselmonde.	
Zegwaart.	Zegwaard.	Zegwaard.	De oorsprong van den naam vereischt de *d* als eindletter.
Zevenberg.			
Zevenhoven.			
Zevenhuizen.			
Zoetermeer.	Soetermeer.	Zoetermeer.	
Zoeterwoude.	Soeterwoude.	Zoeterwoude.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en huchten, voor zoover deze door Besturen in hunne antwoorden jn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
uteveen.			
Zand.			
e Zilk.			
nkwegsche Dijk.	. . . . .	Zinkwegsche-dijk.	
idbroek.			
idland.			
idwijk.	Zuydwijk.	Zuidwijk.	
wammerdam.			
wartewaal.			
wijndrecht.			
jderveld.			

Digitized by Google

ZEELAND.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing
Aagtekerk.			
Aardenburg.			
Abbekinderen.			
Abdale.			
Andries.			
Arnemuiden.			
Axel.	. . . . .	Aksel.	
Baarland.			
Baarsdorp.			
Bakendorp.			
Belder.			
Biervliet.			
Bieselinge.	Biezelinge. Biezingen.	Biezelinge.	Deze spelling eischt de u spraak en zoo wordt de naam gespeld van water, aan welks ha het dorp gesticht w
De Biezen.			
Biggekerke.			
Bloois.			
Bommenede.			
Borssele.	Borsselen.	Borsele.	Als afkomstig van het o *Borsale*, of *Burselt*
Boschhoofd.			
Boschkapelle.			
Bouchautsche haven.	Boekhoutshaven.	Boekhoutsche-haven.	De plaats heet naar *Bo haut* (oud - Vlaam spellmg voor *Boekh* een der vier ambach aan het kasteel van G onderworpen.
Boudewijnskerke.			
Breskens.			
Brigdamme.			
Brouwershaven.			
Bruinisse.			
Brijdorpe.			
Burgh.	. . . . .	Burg.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en ehuchten, voor zoover deze door e Besturen in hunne antwoorden ijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
urghsluis.	. . . . .	Burgsluis.	
uttingen.			
adzand.	Kadzant. Kadzand.	Kadzand.	De oorsprong van den naam: *bekade zand*, wettigt de voorgestelde schrijfwijze.
amperland.	Kamperland.	Kamperland.	
linge.	Klinge.	Klinge.	De plaats heet naar de *klingen*, kleine heuveltjes, waarbij zij ligt, of gelegen was.
olijnsplaat.	Kolijnsplaat.	Kolijnsplaat.	
omburg.			
en Doren.			
reischer.	Dreyschor, Dryschor, Drieschor.	Drijschor.	Deze spelling was in 1591 reeds in zwang.
riewegen, bij Biervliet en bij Ter Neuzen.			
uivelshoek.			
uijvendijke.	. . . . .	Duivendijke.	
ede.			
lkerzee.	. . . . .	Elkersee.	Het laatste bestanddeel van den naam is *ee* niet *zee*: dus behoort de sis-klank tot het eerste bestanddeel.
llemeet.			
llewoutsdijk.	. . . . .	Ellewoudsdijk.	De oorsprong van den naam vordert de *d* in plaats der *t*.
lzingen.			
versdijk.			
ort Bath.			
apinge.			
eersdijk.			
oes.			
raauw en Langendam.	. . . . .	Graauw-en-Langendam.	
Gravenpolder.			
e Groe.			
roede.			
roendijk.			
rooten-abeele.	Grooten-abele.	Grooten-abeele.	Overeenkomstig de meest gewone uitspraak. Al schijnt de afleiding van *Abel* voor de enkele *e* te pleiten.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Grijpskerke.			
Haamstede.	Haemstede.	Haamstede.	
Hansweert.	. . . . .	Hansweerd.	De *t* behoort volgens de zamenstelling met *weerd* voor de *d* te wijken.
's Heer-Abtskerke.			
's Heer-Arendskerke.			
's Heer-Elsdorp.			
's Heerenhoek.	. . . . .	's Herenhoek.	
's Heer-Hendrikskinderen.	. . . . .	's Heer-Hendriks-kinderen.	
's Heer-Janspolder.			
Heikant.			
Heille.	. . . . .	Heile.	
Heinkenszand.			
Hengstdijk.			
Hoedekenskerke.			
Hoek.			
Hondegemsambacht.			
Hontenisse.			
Hoofdplaat.			
Hulst.			
Kappelle.	. . . . .	Kapelle.	
Kapellebrug.			
Kats.	Cats.	Kats.	
Kattendijke.			
Kauter.			
Kerkwerve.			
Kleverskerke.			
Klein-Abeele.	Klein-Abele.	Klein-abeele.	(Zie Grooten-abeele).
Kloetinge.	Cloetinge.	Kloetinge.	Afkomstig van *kloeten*, *kluiten*, uit de moerasige gronden gedolven. Voor het gebruik van de C, in plaats van de K, is dus geen reden.
Kloosterzande.			
Koewacht.			
Kortgene.	Cortgene.	Kortgene.	
Koudekerke.			
Krabbendijke.			
Kreverhil.			
Kruininge.			
Kruisdijke.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en chten, voor zoover deze door besturen in hunne antwoorden opgegeven en met de spelling ij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
itaart.	. . . . .	Kruitaard.	De waarschijnlijke oorsprong van den naam brengt de *d* in plaats van de *t* mede.
idendamme.			
akkel.			
nzwaarde.	. . . . .	Lamswaarde	Als zamengesteld uit *lam* en *waard* (*weerd*).
perskapel.			
ntershoek.			
riekerke.	Marienkerke. Maria kerke.	Mariekerke.	
liskerke.			
ddelburg.			
ortiere.			
uzen.	Ter Neuzen.	Ter Neuzen.	
euwdorp.			
euwerkerk, bij Arnemuiden en in Duiveland.			
euwerskerke, bij Kerkwerve.			
euwesluis.			
euw en Sint-Joosland.	. . . . .	Nieuw-en-Sint-Joosland.	
euwland.			
euw-Strijen.			
euwvliet.			
euwwerve.			
sse.			
ordgouwe.			
ordwelle.			
mero een.	. . . . .	Numero-een.	
stburg.			
stdijk.			
ster- en Middel-Zwake.			
sterland.			
stkapelle.			
stkerke.			
st- en West-Souburg			
senisse.			
hene.	Otene.	Otene.	
idelande.			
idendijk.			
idkerkhof.			
id Sabbinge.	. . . . .	Oud-Sabbinge.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oud Vossemeer.	. . . . .	Oud-Vossemeer.	
Ouwerkerk.			
Ouwersluis.			
Overslagh.	Overslag.	Overslag.	
Ovezand.			
Paal.			
Pauluspolder.			
Philippine.	Filippine.	Philippine.	De geheel onduitsche vorm van den naam wettigt de *ph* in plaats van de *f*.
Poortvliet.			
Posthoorn.			
Rapenburg.			
Renesse.			
Rengerskerke.			
Retranchement.			
Rilland en Maire.	. . . . .	Rilland-en-Maire.	
Ritthem.	Rietheim. Rithem.	Rithem.	
Rozenberg.			
Rijnsburg.			
Sas van Gent.	Sas van Gend.	Sas van Gend.	De *d* is te verkiezen, daar men ook den naam der stad *Gend* met eene *d* schijnt te moeten schrijven.
Sasput.			
Schakerloo.			
Scharendijke.			
Schelfhoutskerke.			
Schapenbout.			
Scherpenisse.			
Schoondijke.			
Schore.			
Schuddebeurs.			
Serooskerke.			
Sint-Anna-land.			
Sint-Anna-ter-Muiden.			
St. Janskerke.			
St. Jansland.			
St. Janssteen.			
St. Kruis.			
St. Laurens.			
St. Maartensdijk.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en chten, voor zoover deze door esturen in hunne antwoorden opgegeven en met de spelling j die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Philipsland.	. . . . .	St. Filipsland.	In 1487 door FILIPS van Bourgondië gesticht of bedijkt.
:.			
Sluis.			
hil.			
utskerke.			
enisse.			
noven.			
peldijk.			
peldijksche veer.	. . . . .	Stoppeldijk-sche-veer.	
Hofstede.			
Vate.			
len.	Tolen.	Tolen.	De plaats ontleent haren naam van *Tol:* vroeger was hier een grafelijke Tol gevestigd, welke tot de stichting der gemeente aanleiding heeft gegeven.
iiteit.			
kijen.			
kenisse.			
eiskreek.			
Veer.			
re.			
ne.			
ke.			
singen.			
uwenpolder.			
Vuilpan.			
arde.	Waarden.	Waarde.	
lsoorden.			
terland-kerkje.			
meldinge.			
rendijke.			
stdorpe.			
ster Schouwen.	. . . . .	Wester-Schouwen.	
stkapelle.			
stkerke.			
ssekerke.			
lhelminapolder.			
lphaarsdijk.	Wolfaarsdijk.	Wolfertsdijk.	
seke.	. . . . .	Ierseke.	

laatsnamen.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Yersekendam.	. . . . .	Iersekendam.	
IJzendijke.			
Zaamslag.			
't Zand.			
Zandberg.			
Zandijk.			
Zeedorp.			
Zierikzee.	. . . . .	Zieriksee.	Zie bij *Elkersee*.
Zijpe.			
Zonnemaire.			
Zoutelande.			
Zoutespui.			
Zuiddorpe.			
Zuidzande.			

Digitized by Google

UTRECHT.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Ter Aa (onder Loenersloot).	ter Aa.	Ter A.	
Ter Aar (onder Ruwiel).	Ter Aa.	Ter A.	
Aesdom.	Aasdom.	Aasdom.	
Abcoude.	Abcou, Abkoude.	Abkoude.	De naam is oorspronkelijk *Abbekeroude:* dus bestaat voor de *c* geene reden.
Abstede.	Abtstede.	Abstede.	Naar de analogie van Abdij, Abbenbroek, Abswoud.
Achterberg.			
Achterveld.			
Achterwetering.			
Achthoven.			
Achttienhoven.			
Amerongen.			
Amersfoort.			
A-Schat.			
Baambrugge.	Banebrugge, Baambrug, Baanbrug.	Baambrug.	De *n* van het woord *baan*, waarmede de naam is zamengesteld, is door den invloed van de lipletter *b* in *m* overgegaan, als in *aambeeld*.
Baarn.	Baren.	Baarn.	
De Beets.			
Bemuurde Weerd.	Bemuurde Waard.	Bemuurde Waard.	Uit de voorbeelden van Maarschalkerwaard, Breukelerwaard, blijkt, dat de schrijfwijze Weerd geen vaststaand provincialismus in Utrecht is. Het schijnt geraden als eenparige schrijfwijs die in te voeren, welke het meest met de algemeen aangenomene overeenkomt.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Benschop.	Benscoop, Benskoop.	Benskoop.	Benschop is eene wijziging van *Benskoop*, eene zamenstelling met hetzelfde *kop* of *koop*, hetwelk ook in *Boskoop*, *Oukoop*, *Vriezekoop* voorkomt.
De Bilt.	De Bildt.	De Bilt.	De schrijfwijze met eene enkele *t* schijnt de laatste honderd jaren officieel te zijn geworden en door de Ambachtsheren aangenomen.
De Birk.	De Birkt.	De Birk.	
Blaauwkapel.			
Blokhoven.			
Blokland (onder Mijdrecht).			
Blokland (onder Willeskoop).			
Blijenburg.	Blijenborch.	Blijenburg.	
Den Brand.			
Breukelen.			
Breukelerveen.	Breukelveen, Breukelenveen.	Breukelerveen.	De *n* aan het einde van den naam Breukelen is uit eene andere oorzaak ontstaan dan in Maarsen (oudt. *Marsna*); daarom mag de analogie van *Maarseveen* of *Maarsenveen* hier niet gelden. De analogie met *Breukelerwaard* beslist voor *Breukelerveen*.
Cabauw.	Cabau, Cabaauw.	Kabauw.	Hoezeer Cabauw en Cothen zeer gewoonlijk met C worden geschreven, heeft echter reeds de *Tegenwoordige Staat* de schrijfwijze met K gangbaar gemaakt. Het Charter van 1285 bij Kluit, *Codex Diplom.* p. 880. kent reeds de schrijfwijze met K.
Cattenbroek.	. . . . .	Kattenbroek.	
Catharijne.	Cathrijne, Katharijne, Katharijnen, Katrijnen.	Katrijne.	Er schijnt geen bezwaar tegen den echt-oudhollandschen vorm te bestaan.
Cothen.	. . . . .	Koten.	Zie bij *Cabauw*.
Covelswade (Groot en Klein)	Kovelswade, Covels Wade, Kovels Wade.	Groot- en Klein-Kovelswade.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Kromwijk.	. . . . .	Kromwijk.	
Karthuizen.			
Konkelaar.			
Koorn.			
Kriebergen.			
Den Dwarsdijk.			
Kuist.			
Kijkhuizen.			
Kijkveld.			
Ter Eem.			
Eemdijk.			
Eemnes.			
Elst.			
Emiclaar.	Emmiklaar.	Emmiklaar.	Waarschijnlijk is de naam zamengesteld met een verbogen vorm of afleiding van den persoonsnaam Emmo of Emo.
Den Engh.	. . . . .	Den Eng.	De oudste vorm kent die *h* niet. Het bekende geslacht noemde zich *Wien Eng*, ook op zijne zegels.
De Ganssteeg.			
Geerestein.			
Gerverscop.	. . . . .	Gerverskoop.	Verg. boven bij *Benschop*.
't Goy (Houten en).	. . . . .	't Gooi.	
De Grebbe.			
Groenekan.			
Groeneveld.			
Haarzuilens.	. . . . .	De Haar Zuilens.	Dit moet noodzakelijk in drie woorden geschreven worden. Het is dat gedeelte van De Haar, dat tot Zuilensch regtsgebied behoorde. *Zuilens* is een Genitief, even als in *Breukelen St. Pieters*.
Den Ham.			
Hamersveld.			
Harmelen.			
Heemstede (onder Houten).			
Hees.			
Heeswijk.			
Kort Heeswijk.	. . . . .	Kort-Heeswijk.	
Heeswijks Blokland.			
De Hoef (onder Hoogland).	Den Hoef.	Den Hoef.	
Den Hoef (onder Mijdrecht).			
Hoenkoop.	Honkoop.	Honkoop.	Deze vorm wordt aanbevolen door de analogie

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
			van Honswijk. De eigennaam Hunno, Onno, Oene is het eerste bestanddeel der zamenstelling.
Honswijk.	Hondswijk.	Honswijk.	Zie bij Honkoop.
De Hooge Weide.	De Hooge-weide.	De Hooge Weide.	
Hoogelande.	Hoogelanden. Hoghelanden.	Hoogelande.	De oudste voorkomende vorm is *Hoghenlande*, waaruit de familienaam ontstaan is.
Hoogland.	Hoogelandt.	Hoogland.	
Houten.			
Isselt.			
Jaarsveld.	Jaarsveldt, Jaarsvelt.	Jaarsveld.	
Jutphaas.	Jutfaas.	Jutfaas.	De *ph* is een ingedrongen letter. Het oudste Charter geeft *Judefas*.
Kamerik.	Kamerijk, Camerik, Camerijk.	Kamerik.	De oudste vorm is *Kamerka*. De *i* is toonloos even als in Demmerik, dat uit Demmerka ontstaan is.
Kockengen.	Cockengen, Cockingen.	Kok-engen.	Dus zoude ten gevalle der uitspraak moeten worden geschreven, even als Rok-anje.
Koppel.			
Laag Nieuwkoop.	Laagniekoop.	Laag-Nieuwkoop.	
De Lage Weide.			
Langbroek.			
Lauwenregt.	Lauwerecht, Lauwenrecht, Lauwerecht.	Lauwenrecht.	
Leersum.			
Leusden.			
Leusderbroek.			
Linschoten.	Lindschoten, Linschooten, Linkschoten, Linkschooten.	Linschoten.	
Linschoterhaar.			
Loenen.			
Loenersloot.	Loenresloot.	Loenersloot.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Loosdrecht.			
Lopik.	Loopick.	Lopik.	Den oude vorm is *Lopeke*
Lijnpad.			
Maarn.			
Maarsbergen.			
Maarschalkerwaard.			
Maarseveen.			
Maarsen.			
St. Maartensdijk.	Maartensdijk.	St. Maartensdijk.	De herinnering mag behouden worden, dat de dijk door de Kerk van Utrecht is aangelegd en oorspronkelijk aan haar behoorde.
Mastwijk.			
De Meern.			
Mennonitebuurt.	. . . . .	Mennonietenbuurt.	
Montfoort.			
Mageveld.			
Mijdrecht.	Mijdregt, Meijert.	Mijdrecht.	Even als Loosdrecht. — Meijert is eene verkorting, even als *Uitert* voor *Utrecht*.
Mijnden.			
Nedereind.			
Den Nieuwen-Oord.	Nieuwenoord, Nijen Oord, Den Nijenoord.	Den Nieuwen Oord.	
De Nieuwe Weerd.	De Nieuwe waard, De Nijenweert, Nijenweerd.	De Nieuwe waard.	Verg. boven bij *Bemuurde Waard*.
Nieuwe Wetering.	. . . . .	Nieuwe-Wetering.	
Nieuw Loosdrecht.	. . . . .	Nieuw-Loosdrecht.	
Nigtevecht.	Nichtevecht.	Nichtevecht.	Het Gemeentebestuur verkiest de schrijfwijze met *g*, als afgeleid van het *neigen* van de Vecht. Maar de oorsprong des naams is te zoeken in de oude Gouwe *Niftarlaka*. De overgang van *f* in *ch* vóór de *t* is gewoon
Noord Linschoten.	. . . . .	Noord-Linschoten.	
Noord Polsbroek.	. . . . .	Noord-Polsbroek.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Nijenrode.	Nienrode, Nieuwenrode.	Nijenrode.	
Odijk.	. . . . .	Odik.	De oudste vorm is Odinchem even als van Bunnik Bodinchem. Dus moet men volgens de analogie *Odik* schrijven. In de XIIde en de XIIIde eeuw schreef men Odeke even als Lopeke. Er is te Odijk geen zweem van hetgeen wij een dijk noemen, en het spraakgebruik doet nog Odik, Ojik hooren.
Oostbroek.			
Oostraven.	. . . . .	Oost-Raven.	
Oostveen.			
Oud-Loosdrecht.			
Oudegein.			
Den Ouden Oord.	Den Oudenoord, Den Oudenoort.	Den Ouden Oord.	
Oudenrhijn.	. . . . .	Den Oudenrijn.	De plaatsen naar de rivier den Rijn genoemd volgen de schrijfwijze, van welke de Staat, wien de stroom toekomt, het voorbeeld geeft.
Oudhuizen.			
Oudkerk.			
Oudover.			
Oud Wulven.	. . . . .	Oud-Wulven.	
Oucoop.	. . . . .	Oukoop.	Verg. boven bij *Benschop*.
Overeind.			
Polsbroek.			
Polsbroekerdam.			
Portengen.	Bartengen.	Portengen.	Het gebruik heeft beslist, ofschoon de oudste bekende vorm van 1320 eigenlijk Bertangen is.
Pothuizen.			
Pijlsweerd.	Pijlswaard.	Pijlswaard.	Verg. bij *Bemuurde Weerd*.
Pijnenburg.			
Rateles.			
Remmerten.			
Renswoude.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en ehuchten, voor zoover deze door e Besturen in hunne antwoorden jn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
henen.	. . . . .	Reenen.	Schoon het Gemeentebestuur de schrijfwijze vast en eenparig noemt, had reeds de *Tegenw. Staat* de schrijfwijze Reenen in zwang gebragt. Deze laatste schijnt te verkiezen. Hetzij men in den naam het Rom. *Grinnes* wil terugvinden, hetzij men aan de rivier den Rijn denke, er is in geen geval eenige noodzakelijkheid voor de onhollandsche *rh*, welke ook niet in de Charters der XIde, XII en XIIIde Eeuw gevonden wordt.
hijnauwen.	. . . . .	Rijnauwen.	Zamengesteld met den naam van den Rijn. De oude schrijfwijze kent de *h* niet in den geslachtsnaam Renesse van Rijnouwen; ook wel R. van Renouwen.
ietveld.			
oode brug.	Roodebrug, Rodebrug.	Roodebrug.	
uwiel.	Ruëel.	Ruwiel.	
ijzenburg.			
chalkwijk.			
chonauwen.	. . . . .	Schoonauwen.	
lachtmaat.			
nelrewaard.	. . . . .	Snelerwaard.	Het Gemeentebestuur toont bijzondere gehechtheid aan den verouderden vorm, en het zou onrecht zijn dien te laten verbasteren tot Snellerwaard of Snelderwaard. De oude vorm is Snedelwaard, waarom men Snelerwaard of Sneelrewaard zou mogen voorslaan.
norrenhoef.			
oest.	Zoest.	Soest.	
oestbergen.			
oestdijk.			
oesterberg.			
pakenburg.			
terkenburg.			
toutenburg.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Sweserengh.	. . . . .	Zwesereng.	Verg. bij *Den Engh.*
Tienhoven.			
Tolsteeg.	Tollesteeg.	Tolsteeg.	
Tull en 't Waal.	Tul en Twaal.	Tulle-en-'t Waal.	Er is geene reden om de onhollandsche *ll* aan het einde te behouden. De variant door het Gemeentebestuur opgegeven heeft echter al te veel van eene koene afkorting ten behoeve van het schrijfgebruik. De lat. vorm van den naam is van oudsher *Tulla.*
Utrecht.			
De Vaart.			
Vechten.			
Veenendaal.	. . . . .	Venendaal.	
Veldhuizen.	Veldhuijzen.	Veldhuizen.	
Vinkeveen en Waverveen.	Vinke-Waverveen.	. . . . .	Beide benamingen zijn goed. Intusschen zijn die Gemeenten bij Besluit van 1840 vereenigd. Waar het een gedeelte der gemeente afzonderlijk geldt, zal òf Vinkeveen òf Waverveen moeten geschreven worden.
Vleuten.			
Vreeland.	Vreedeland.	Vreêland.	
Vreeswijk.	Vreeswijck.	Vreeswijk.	
De Vuursche.	. . . . .	Vuursche.	
Waijen.	. . . . .	Waaijen.	
De Weerd.	. . . . .	De Waard.	Verg. bij *Bemuurde Weerd.*
Werkhoven.	. . . . .	. . . . .	Schoon de oude vorm Werconde was, is echter de verbastering te algemeen en te zeer verjaard, om verandering toe te laten.
Westbroek.			
Westraven.	. . . . .	West-Raven.	
Westveen.	Westerveen.	Westveen.	
Willeskop.	Willescop, Willeschop, Wilschap.	Willeskoop.	Verg. boven bij *Benschop.*
Willege Langerak.	. . . . .	Willege-Langerak.	
Wilnis.	Willes.	Wilnis.	
Buiten Wittevrouwen.	Buiten de Wittevrouwen, Buiten Witte Vrouwen.	Buiten-Wittevrouwen.	Wittevrouwen is plaatsnaam geworden als vervangende: het Wittevrouwen-Klooster.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Woudenberg.			
Wulven.			
Wulverhorst.			
Wijk bij Duurstede.	Wijk te Duurstede, Wijk bij Duyrstede.	Wijk-bij-Duurstede.	
IJsselstein.	. . . . .	IJselstein.	
IJsselvere.	. . . . .	IJselveer.	
Zantvoort (onder Baarn).	. . . . .	Zandvoort.	
Zegveld.	Sekveld.	Zegveld.	Het Gemeentebestuur leidt den naam af van zekere grasplant, *Seck* genoemd (bij Kiliaan *Carex*) of van *segghe* (ald. *gramen palustre majus*), waarmede de plaats begroeid zou geweest zijn. Zou dit ook de afleiding zijn van het Zuid-Hollandsche Zegwaard? Intusschen zijn de *z* en *g* door het gebruik te zeer gevestigd dan dat men daarvan zou mogen afwijken.
Zeldert.			
Zevender.	Sevender, Seventer.	Zevender.	
Zevenhuizen.			
Zevenhoven.			
Zeijst.	Seijst, Zijst, Zeist.	Zeist.	
Zuid-Polsbroek.			
Zuid Linschoten.	. . . . .	Zuid-Linschoten.	
Benoorden de Zuwe.			
Zuijlen.	Zuilen.	Zuilen.	De oude naam is *Sula* en Sulen of Suulen. Ook het naar Zuilen genoemde Zuilenstein en De Haar Zuilens hebben de *y* sints lang verbannen.
De Zijp.			

Digitized by Google

FRIESLAND.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik *).	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Gemeente ACHTKARSPELEN.			
Twijzel.	Op twijzel.	Twijzel.	
Roohel (Gehucht).	Roodehel.	Roohel.	
Augustinusga.	Augustijnsga.	Augustinusga.	
Gemeente AENGWIRDEN.			
Tjalleberd.	Tjallebert, Tjallebirt, Tjallebird, Tjalbird.	Tjalleberd.	Deze spelling is aangenomen op de kaart der Gemeente, in de provinciale Almanak, en sedert de laatste dertig jaren gevolgd.
Luinjeberd.	Luinjebert, Luinjebirt, Luinjebird.	Luinjeberd.	
Terband.	Terbant.	Terband.	Als boven.
Terbandster schans (Gehucht).	Terbantster schans.	Terbandster-schans.	
Gemeente AMELAND.			
Hollum.	Holm.	Hollum.	De verkorting verdonkert den oorsprong van den naam, die zamengesteld is met een persoonsnaam, als *Ballum*, van *Balle*.
Ballum.	Balm.	Ballum.	
Gemeente BAARDERADEEL.			
Waekens (Geh.).	Weakens.	Weakens.	Volgens het verlangen van het Bestuur, hetwelk dien Frieschen tweeklank dus het best teruggegeven acht.
Fons (Gehucht).	Fondens.	Fons.	
Wieuwens of Sprong (Geh.).	Wijwens.	Wieuwens.	
Meamerd (Gehucht).	Memerd.	Meamerd.	

*) De bewerker van deze lijst der plaatsnamen in Friesland heeft een stelsel gevolgd, eenigzins verschillend van datgene, 'twelk is aangenomen voor de lijsten der andere Provinciën, die in alfabethische orde zijn gerangschikt. Hier daarentegen zijn de gehuchten en buurten geplaatst onder de gemeenten, waartoe zij behooren. Men heeft gemeend, dat in dezen geene strenge eenparigheid vereischt werd.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Gemeente BARRADEEL.			
Tzummarum.	Tjummarum.	Tzummarum.	
Gemeente HET BILDT.			
St. Anna Parochie.	St. Anna.	St. Anna-Parochie.	
St. Jacobi Parochie.	St. Jacob.	St. Jacobi-Parochie.	
Lieve Vrouwe Parochie.	Lieve Vrouwen Parochie. Vrouwen-Parochie. Vrouwenbuurt. Vrouwbuurt.	Lieve-Vrouwe-Parochie. Lieve-Vrouwen-Parochie.	
Gemeente.			
Bolsward.	Bolswaard.	Bolsward.	
Gemeente DANTUMADEEL.			
Dantumawoude.	Dantumawolde Damwoude Damwolde	Dantumawoude.	
Gemeente.			
Dokkum.	Dockum.	Dokkum.	Als bevattende het woord *dok* (haven).
Gemeente DONIAWERSTAL.			
Oosterhaule.	Ouwsterhaule.	Ouwsterhaule.	De naam is ontleend van het dorp *Ouwer* of *Auwer*.
Ooster Nijega.	Ouwster Nijega.	Ouwster-Nijega.	
Goingarijp.	Goengarijp.	Goengarijp.	
Gemeente FERWERDERADEEL.			
Hogebeintum.	Hoogebeintum.	Hoogebeintum.	Overeenkomstig den N. Atlas v. Friesland.
Lichtaard.	Ligtaard.	Lichtaard.	
Bartelehiem (Gehucht).	Bethlehem.	Bethlehem.	Naar het klooster van dien naam.
Vaardeburen (Gehucht).	. . . . .	Vaartburen.	Om de ligging aan de *Blijervaart*.
Gemeente FRANEKERADEEL.			
Tzum.	Tjum.	Tzum.	
Doyem.	Doyum.	Doyum.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Gemeente GAASTERLAND.			
Harich.	Harig.	Harich.	
Nijemirdum.	Nieuwemirdum.	Nijemirdum.	
Wijkel.	Wijckel.	Wijkel.	
Gemeente.			
Hindeloopen.	Hindelopen.	Hindeloopen.	Fr. *Hinleapen:* de *ea*, komt overeen met de Nederlandsche scherpe open *oo*.
Gemeente IDAARDERADEEL.			
Warrega.	Warga.	Warrega.	Wegens de analogie van de *Warren* en de *Warreweg*.
Zuiderend (Gehucht).	Zuurend.	Zuiderend.	Als ten zuiden van Grouw liggende.
Gortum (Gehucht).	Gottum, Gotum.	Gotum.	
De Bird (Gehucht).	de But.	de Bird.	
Tjijnzerburen (Gehucht).	Sienserburen, Tsijnserburen.	Tsijnserburen.	
Gemeente KOLLUMERLAND en N. KRUISLAND.			
Augsbuurt.	of Lutkewoude en Lutjewoude.	Augsbuurt. (Lutkewoude).	
Kollumerpomp (Gehucht).	De Pomp.	Kollumerpomp.	
Gemeente MENALDUMADEEL.			
Menaldum.	Menaam.	Menaldum.	
Berlikum.	Berlicum, Belkum.	Berlikum.	
Engelum.	Englum.	Engelum.	
Dronrijp.	De Rijp. De Riep.	Dronrijp.	
Marssum.	Marsum.	Marsum.	Schijnt uit *Merris-*, *Merisheim* zamengetrokken.
Boxum.	. . . . .	. . . . .	De *x* schijnt wegens het nimmer weifelend gebruik toegelaten te moeten worden.
Gemeente OOSTDONGERADEEL.			
Niawier of	Nijawier. Nijewier.	Nijewier.	Even als in *Nijkerk*, *Nijemirdum* enz.
Metslawier.	Metzlawier.	Metslawier.	
Morra.	Morrha.	Morra.	
Paesens.	Peazens,	Peasens.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Gemeente OOST-STELLINGWERF.			
Duurswold (Gehucht).	Lege Duurswoud.	Laag-Duurswoude en Hoog-Duurswoude.	Om het te onderscheiden van *Duurswoude* in Opsterland.
Elsloo.	Elslo, Elseloo.	Elsloo.	
Tronde (Gehucht).	t' Ronde.	Tronde.	
Oldeberkoop.	Oudeberkoop, Oudebercoop.	Oldeberkoop.	
Dedgeburen.	Delleburen. Deddingaburt.	Deddingaburt.	
Haulerwijk.	Hauwelderwijk. Hiaulerwijk.	Haulerwijk.	
Fochteloo.	Vogteloo, Vochteloo.	Vochteloo.	
Appelscha.	Appelsche.	Appelscha.	
Gemeente OPSTERLAND.			
Olterterp.	Olderterp.	Olterterp.	
Siegerswoude.	Siegerswold.	Siegerswoude.	
Duurswoude.	Duurswolde.	Duurswoude.	
Gemeente RAUWERDERHEM.			
Rauwerd.	Raard, Raad.	Rauwerd.	Om het te onderscheiden van *Raard* bij Dokkum en de naamsafleiding.
Irnsum.	Eernsum.	Irnsum.	
Poppingawier.	Poppengawier.	Poppingawier.	Van *Poppinga*.
Terzool.	Tersool.	Terzool.	
Gemeente SCHOTERLAND.			
Hoornsterzwaag.	Hornsterzwaag.	Hornsterzwaag.	
Oudehorne.	Oldehorne, Oudehoren.	Oudehorne.	
Nijehorne.	Nieuwhoorn, Nieuwe horne.	Nijehorne.	Zie bij *Niawier*.
Oudeschoot.	Oldeschoot.	Oudeschoot.	
Rottum.	Rottem.	Rottum.	
St. Johannesga.	St. Jansga.	St. Johannesga.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Delfstrahuizen.	Delfsterhuizen. Delsterhuizen.	Delfstrahuizen.	
Gemeente SMALLINGERLAND.			
Dragten.	Drachten.	Drachten.	Als *Drechterland: en de Drechten.*
Gemeente STAVOREN.			
Stavoren.	Staveren.	Stavoren.	Evenwel in de 10de eeuw *Staverun*, en in de 11de eeuw *Staveren*. De vermeende afleiding van *Stavo* is van later tijd.
Gemeente UTINGERADEEL.			
Oldeboorn.	Oudeboorn.	Oldeboorn.	
Akkum.	Ackrum.	Akkrum.	
Terkaple.	Tercaple.	Terkaple.	
Akmarijp.	Acmarijp.	Akmarijp.	
Gemeente WESTSTELLINGWERF.			
Nijetrijne.	Nijtrijne.	Nijetrijne.	
Nijelemmer.	Nijelamer, Nijlamer.	Nijelemmer.	
Nijeholtwolde.	Nijholtwolde.	Nijeholtwolde.	
Nijeholtpade.	Nijeholtpa. Nijholtpa.	Nijeholtpade.	
Oudelemmer.	Oudelamer.	Oudelemmer.	
Ter Idzerd.	Ter Idzard.	Ter Idzerd.	
Finkega.	Vinkega.	Finkega.	
Gemeente WONSERADEEL.			
Cornwerd.	Kornwerd.	Kornwerd.	
Longerhouw.	Longerhou.	Longerhou.	
Zurich.	Zurig.	Zurig.	
Oegeklooster.	Ugoklooster.	Oegeklooster.	
Gemeente WIJMBRITSERADEEL.			
Idsega.	Idzega.	Idsega.	
Nijland.	Nieuwland.	Nijland.	
Folsgare.	Folsgara.	Folsgare.	
Gemeente IJLST.			
IJlst.	Drielst.	IJlst.	

Digitized by Google

GELDERLAND.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aalst (Lienden).			
Aalst (Poederooijen).			
Aalten.			
Aam (Elst).			
Achterhoek (Nijkerk).			
Achterveld (Neede).			
Acquooi (Beesd).	. . . . .	Akkooi.	
Aerdt (Herwen en Aard).	. . . . .	Aard.	De oude vorm is *Arde*, *Aerde*.
Afferden (Druten).			
Almen (Gorsel).			
Alphen (Apeltern).	Alfen.	Alfen.	
Altforst (Apeltern).	Oudvorst, Outforst.	Altforst.	
Ammerzoden.	Amerzode, Amersooi, Amersoijen.	Ammersooi.	De volkstaal heeft *Ammerode* en *Amelrooi*.
Ampsen (Laren).			
Andelst (Valburg).			
Angeren (Bemmel).			
Angerlo.			
Ankelaar (Apeldoorn).	Ankeler.	Ankelaar.	
Apeldoorn.			
Aperlo (Doornspijk).	Aperloo.	Aperloo.	
Appel (Nijkerk).			
Appeltern.	Appelteren, Apelteren.	Apelteren.	Oudtijds *Apelteren*.
Ark (Nijkerk).			
Armoede (Lochem).			
Arnhem.			
Asch (Buren).			
Avest (Eibergen).			
Avezaath (Kerk) (Zoelen).	. . . . .	Kerk-Avezate.	In twee woorden: Kerk- en Kapel-Avezate zijn deelen van één geheel.
Avezaath (Kapel) (Zoelen).		Kapel-Avezate.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Azewijn (Berg).			
Baak (Steenderen).			
Baal (Bemmel).			
Babberich (Zevenaar).			
Bakerweerd (Steenderen).			
Balgoy.	Balgooi, Balgoyen.	Balgooi.	
Barchem (Laren).			
Barlo (Aalten).	. . . . .	Barloo.	
Barneveld.			
Batenburg.			
Beek (Ubbergen).			
Beek (Berg).			
Beekbergen (Apeldoorn).	. . . . .	Bekbergen.	De oudste vorm is *Begbergen;* in de volkstaal heet het *Bekbergen.*
Beemde (Apeldoorn).	Beemte.	Beemde.	
Beest.	Beesd.	Beesd.	Oudtijds *Beesde.*
't Beggelder (Dinksperloo).			
Bekveld (Hengeloo).			
Beltrum (Eibergen).			
Bemmel.			
Bennekom (Eede).			
Bergerden (Bemmel).			
Bergh.	Berg.	Berg.	
Bergharen.	Burgharen.	Bergharen.	
Beuningen.			
Beusichem.	Beuzekom, Beusekom.	Beusichem en Beuzekom.	De oude vorm is *Bosinchem;* de uitspraak *Beuzekom.*
Bijland (Herwen).	Bylant.	Bijland.	
Byssel (Doornspyk).	. . . . .	Bissel.	Overeenkomstig de uitspraak.
Bijsteren (Putten).			
Binnenheurne (Wisch).			
Borculo.	Borkulo.	Borkeloo.	Als afgeleid van den naam van de rivier de Berkel of Borkel.
Boshuurne (Laren).	. . . . .	Boschheurne.	
Braamt (Berg).			
Brakel.			
Bredelaar (Elst).	. . . . .	Breedelaar.	
Bredenbroek (Gendringen).	. . . . .	Breedenbroek.	
Bredevoort (Aalten).	Bredevoord, Breevoort.	Breedevoort.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Brinkheurn (Winterswijk).	. . . . .	Brinkheurn.	
Broeke (Neede).			
Bronkhorst (Steenderen).			
Bronsbergen (Warnsveld).	Brunsbergen.	Bronsbergen.	
Brouwershoek (Ruurloo).			
Bruchem (Kerkwijk).			
Brummen.			
den Bruul (Ruurloo).			
Buren.			
Buurmalsen.			
Cortenoever (Brummen).	. . . . .	Kortenoever.	
Culemborg.	Culemborgh, Culenborg, Culenborch, Kuilenburg, Kuilenburch.	Kuilenburg.	Oudtijds *Culenborch.*
Dale (Aalten).			
Dalem (Vuren).			
Deelen (Eede).			
Deest (Druten).			
Deil.			
Delden (Vorden).			
Delwijnen (Kerkwijk).			
Dichteren (Deutichem).			
Didam.	. . . . .	Diedam.	
Dieren (Reede).			
Diermen (Putten).			
Dinxperlo.	. . . . .	Dinksperloo.	
Dochteren (Lochem).			
Doddendaal (Ewijk).			
Dodewaard.			
Doesborgh.	Doesburg.	Doesburg.	
Doesburg (Eede).			
Doetinchem, stad en ambt.	Doetichem, Deutichem.	Deutichem en Deutekum.	De oude vorm is *Duttinchem, Dotinchem;* de gewone uitspraak *Deutekum.*
Doornenburg (Bemmel).	. . . . .	Dorenburg.	Oudtijds *Dorenbure, Dorenborgh.*
Doornik (Bemmel).			
Doornspijk.			
Doornsteeg (Nijkerk).			
Doorwerth.	Dorenweerd.	Dorenweerd.	De oude vorm is *Dorenwerde;* de spelling *Doorwerth* is in gebruik gekomen in de voorgaande eeuw, toen de

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
			plaats zich in handen van een Engelsch geslacht bevond.
Dorth (Gorsel).	. . . . .	Dort.	De oude vorm is *Durf*, *Duriete*.
Drempt (Hummeloo).	. . . . .	Dremt.	
Dreumel.			
Drie (Ermeloo).			
Driel.			
Driel (Heteren).			
Drul (Groesbeek).			
Drumpt (Wadenooijen).	. . . . .	Drumt.	
Druten.			
Duiven.			
Dunsborg (Hengeloo).			
Echteld.			
Eck (Maurik).	. . . . .	Ek.	
Ede.		Eede.	
Eerbeek (Brummen).			
Eibergen.			
Elburg.			
Elden (Elst).			
Eldrik (Hummeloo).			
Ellekom.	Ellecom, Elkum.	Ellekum.	De oude vorm is *Ellinchem*; het spraakgebruik wil *Ellekam*.
Elspeet (Ermeloo).			
Elst.			
Emmer (Steenderen).			
Empe (Brummen).			
Emst (Epe).			
Engeland (Apeldoorn).			
Enspik (Deil).	Enspijk.	Enspik.	
Epe.			
Erichem (Buren).			
Erlecom (Ubbergen).	Erlecum.	Erlekom.	
Ermelo.	. . . . .	Ermeloo.	
Eschaten (Eede).			
Essen (Barneveld).			
Est (Est en Op-ijnen).			
Esveld (Barneveld).			
Etten (Gendringen).			
Everwenninkhoek (Ruurloo).			
Ewijk.			
Exel (Laren).	. . . . .	Eksel.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Flieren (Gent).			
de Fliert (Eede).			
Formerhoek (Ruurloo).			
Fraterweerd (Reede).			
Gaanderen Deutichem).			
Gameren.			
Garderen (Barneveld).			
Garvelinkhoek (Ruurloo).			
Geesteren (Borkeloo).			
Geldermalsen.			
Gellicum (Deil).	Gellekum.	Gellekum.	In overeenstemming met Deutekum, Ellekum, Renkum, enz.
Gelselaer (Borkeloo).	. . . . .	Gelselaar.	
Gendringen.			
Gent.	Gendt.	Gent.	Tot in het midden der elfde eeuw komt de plaats voor onder den naam van *Gannita;* later meest *Ghent.*
Giesbeek (Angerloo).			
de Glind (Barneveld).			
Gorssel.	. . . . .	Gorsel.	
Gortel (Epe).			
het Goy (Hengeloo).	. . . . .	het Gooi of Gooi.	
Grafwege (Groesbeek).			
's Gravenwaard (Herwen).			
Grieth (Zevenaar).	. . . . .	Griet.	
Groenlo.	Grol.	Groenloo en Grol.	De oude vorm is *Grunlo:* als *Grolle* komt de plaats reeds voor in de vijftiende eeuw, en aan dezen vorm zijn historische herinneringen verbonden.
Groesbeek.			
Groessen (Duiven).	. . . . .	Groesen.	
Haaften.			
Haalderen (Bemmel).			
de Haar (Ruurloo).			
Haarlo (Borkeloo).	. . . . .	Haarloo.	
Haart (Aalten).			
Hall (Brummen).	. . . . .	Halle.	
Halvikhuizen (Putten).			
Harderwijk.			
Harskamp (Eede).			
Harsseler (Barneveld).	. . . . .	Harseler.	
Hatert (Nijmegen).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Hattem.	Hattum.	Hattem.	
Havikkerweerd (Reede).	. . . . .	Havikerweerd.	
Hedel.			
Heelsum (Renkum).			
Heelweg (Wisch).			
Heerde.			
's Heerenberg (Berg).	. . . . .	's Herenberg.	
Heerewaarden.	. . . . .	Herwarden.	Oudtijds *Herivurda, Herwarden, Herwerden.*
Hees (Nijmegen).			
Heesselt (Varik).	. . . . .	Heesel.	Oudtijds *Hesola.*
Heidenhoek (Zelhem).			
Hell (Putten).	. . . . .	Helle.	
Hellouw (Haaften).			
Hemmen.			
Hengelo.	. . . . .	Hengeloo.	
Henxel (Winterswijk).	Hengsel.	Hengsel.	
Hernen (Bergharen).			
Herveld (Valburg).			
Herwen (Herwen en Aard).			
Herwijneu.			
Heteren.			
Heumen.			
Heurne (Aalten).			
de Heurne (Dinksperloo).			
de Heuvel (Bemmel).			
Hien (Dodewaard).			
Hijkant (Groesbeek).	. . . . .	Heikant.	
Hoef (Putten).			
Hoenderlo (Apeldoorn).	. . . . .	Hoenderloo.	
Hoenza-Driel (Driel).	. . . . .	. . . . .	Niet Hoenzadriel. Onder de gemeente Driel behoort ook Veld-Driel.
Hoevelaken.			
Holk (Nijkerk).			
Hollanderbroek (Elst).			
Holterhoek (Eibergen).			
Holthuizen (Zevenaar).			
Homoet (Valburg).	Homoed.	Homoet.	
de Honderdmorgen (Bemmel).	. . . . .	de Honderdmorgen.	
Hoonte (Neede).			
Hoophuizen (Ermeloo).			
Hoorn (Heerde).			
Horssen.	. . . . .	Horsen.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Horst (Doornspijk).			
Horst (Ermeloo).			
Horsterhoek (Heerde).			
Houtdorp (Ermeloo).			
Huinen (Putten).			
Huissen.	Huussen.	Huisen.	
Hulhuizen (Gent).			
Hulshorst (Ermeloo).			
Hummelo.	. . . . .	Hummeloo.	
Huppel (Winterswijk).			
Hupsel (Eibergen).			
Hurwenen.			
IJsselhunten (Gendringen).	. . . . .	IJselhunten.	
IJzendoorn.			
IJzerlo (Aalten).	. . . . .	IJzerloo.	
IJzevoorde (Deutichem).			
Imbosch (Rozendaal).			
Indoornik (Heteren).			
Ingen (Lienden).			
Kallenbroek (Barneveld).	Callenbroek.	Kallenbroek.	
Keent (Balgooi).	Keenth.	Keent.	
Kekerdom (Ubbergen).			
Keppel (Hoog) (Hummeloo).	. . . . .	Hoog-Keppel.	Zie bij Avezate.
Keppel (Laag) (Hummeloo).	. . . . .	Laag-Keppel.	Zie bij Avezate.
Kerkwijk.			
Kesteren.			
Kilder (Berg).			
Kommersdijk (Gent).			
Kootwijk (Barneveld).			
Korle (Winterswijk).	Corle.	Korle.	
Kotten (Winterswijk).			
Laar (Eede).			
Laar (Elst).			
Lakemond (Heteren).			
Langen (Laren).			
Langerak (Deutichem).			
Laren (Angerloo).			
Lathum.	Lathem, Latem.	Latem.	De *h* wordt bij de uitspraak niet gehoord.
Leede (Kesteren).			
Leesten (Warnsveld).			
Leeuwen (Wamel).			
Lengel (Berg).			
Lent (Elst).			
Leur (Bergharen).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Leuth (Ubbergen).	Leut.	Leut.	
Leuvenheim (Brummen).			
Leuvenum (Ermeloo).			
Lichtenvoorde.			
Lienden.			
Lienden (Elst).			
Lieren (Apeldoorn).			
Lievelde (Lichtenvoorde).			
Linde (Vorden).			
Lindvelde (Eibergen).			
Lintelo (Aalten).	. . . . .	Linteloo.	
Lobith (Herwen).	. . . . .	Lobit.	
Lochem.	Logchem.	Lochem.	
Lochuisen (Neede).	. . . . .	Lochuizen.	
Loenen (Apeldoorn).			
Loenen (Valburg).			
Loevestein (Poederooijen).			
Loo (Duiven).			
Loo (Eibergen).			
't Loo (Apeldoorn).			
Lunteren (Eede).			
Lusinkbrink (Ruurloo).			
Luur (Steenderen).	. . . . .	Luur of de Luur.	
Maanen (Eede).	. . . . .	Manen.	
Maasbommel (Apelteren).			
Malburgen (Huisen).			
Malden (Heumen).			
Mallem (Eibergen).	Mallum.	Mallem.	
Marienwaard (Beesd).			
Markluiden (Heerde).			
de Marsch (Lienden).			
Maurik.			
Meddeho, Meddo (Winterswijk).	. . . . .	Meddo.	
Medel (Echteld).			
Meerten (Lienden).			
Meerveld (Apeldoorn).			
Megchelen (Gendringen).			
Merm (Elst).			
Meteren (Lienden).			
Meulunteren (Eede).			
Middachter-Steeg (Reede).	Middagter-Steeg.	Middachter-Steeg.	Zie bij Avezate.
Millingen.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Milt (Gendringen).			
Miste (Winterswijk).			
Mossel (Eede).			
Mossel (Vorden).			
Munnikeland (Poederooijen).	Monnikenland, Munnikenland.	Monnikenland.	
Nederasselt (Over-Asselt).	. . . . .	Neder-Asselt.	In twee woorden: Asselt bestaat uit een Over- en een Neder-Asselt.
Nederhemert.	. . . . .	. . . . .	Ophemert en Nederhemert zijn afzonderlijke gemeenten.
Nederrijks-Wald (Groesbeek).	. . . . .	Nederrijkswald	
Nederwoud (Eede).			
Neede.			
Neerbosch (Nijmegen).			
Neêr-IJnen (Waardenburg).			
Nettelhorst (Laren).			
Netterden (Berg).			
Nieuwaal (Gameren).			
Nieuwerf (Groesbeek).	Nijerf.	Nieuw-erf.	
Niftrik (Wichen).			
Nijbroek (Voorst).			
Nijkerk.			
Nijmegen.	Nimwegen.	Nijmegen.	
Noordijk (Neede).	. . . . .	Noorddijk.	
Noordink (Hengeloo).			
Norden (Putten).			
Nuld (Putten).			
Nunspeet (Ermeloo).			
Ochten (Echteld),	Uchten.	Ochten.	
Oene (Epe).			
Oer (Gendringen).			
Olborgen (Steenderen).			
Oldebroek.			
Ommeren (Lienden).			
Ooy (Echteld).	. . . . .	Ooi.	
Ooy (Ubbergen).	. . . . .	Ooi of de Ooi.	
Ooy (Zevenaar).	. . . . .	Ooi.	
Oolde (Laren).			
Oosselt (Deutichem).	. . . . .	Ooselt.	
Oostbeek (Doornspijk).			
Oostendorp (Doornspijk).			
Oosterbeek (Renkum).			
Oosterhout (Valburg).	Oosterholt.	Oosterhout.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oosterhuizen (Apeldoorn).			
Oosterwijk (Zelhem).			
Oosterwolde (Doornspijk).			
Ophemert.	. . . . .	Ophemert.	Zie bij Nederhemert.
Op-Heusden (Kesteren).	. . . . .	Opheusden.	
Op-IJnen (Est en Op-IJnen).	. . . . .	Op-IJnen.	
Orden (Apeldoorn).			
Otterlo (Eede).	. . . . .	Otterloo.	
Oudewaard (Kesteren).			
Overasselt.	. . . . .	Over-Asselt.	Zie bij Neder-Asselt.
Overwoud (Eede).			
Pampel (Eede).			
Pannerden.			
Passewaay (Wadenooyen).	Paaschwaay, Pasewaai.	Passewaai.	
Persingen (Ubbergen).			
Plagdel (Rozendaal).			
de Plak (Groesbeek).			
Pol (Gendringen).			
Pouderoyen.	. . . . .	Poederooijen.	
Puiflijk (Druten).	Puiflik.	Puflik.	Overeenkomstig de uitspraak.
Putten.			
Raa (Steenderen).	. . . . .	Rade.	Oudtijds *Rathe, Rode.*
Rafelder (Gendringen).			
Randwijk (Heteren).			
Ratum (Winterswijk).			
Ravenswaay (Maurik).	. . . . .	Ravenswaai.	
Reemst (Eede).			
Reet (Elst).			
Rekken (Eibergen).			
Renkum.			
Ressen (Bemmel).			
Rheden.	Rheede.	Reede.	
Rhedersteeg (Reede).	. . . . .	Reeder-Steeg.	
Rheenderen (Brummen).	. . . . .	Reenderen.	
Rhenoy (Beesd).	. . . . .	Renooi.	
Rietschoof (Nederhemert).			
Rijkerswoerd (Elst).			
Rijswijk (Maurik).			
Rosendaal.	Roosendael, Rozendaal.	Rozendaal.	
Rossem.	Rossum.	Rossem.	
Rumpt (Deil).	. . . . .	Rumt.	
Ruurlo.	Reurlo, Ruerlo.	Ruurloo.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Scherpenzeel			
Sillevold (Wisch).	. . . . .	Silvolden.	Oudtijds *Selvolden, Silvolden.*
Sinderhoek (Wisch).			
Sligtenhorst (Nijkerk).	. . . . .	Slichtenhorst.	
Slijk-Ewijk (Valburg).			
Soeren (Hoog-) (Apeldoorn).	. . . . .	Hoog-Soeren.	
Soeren (Laag-) (Reede).	. . . . .	Laag-Soeren.	
Spankeren (Reede).			
Speuld (Ermeloo).			
Spijk (Herwen).			
Staverden (Ermeloo).			
Steenderen.			
Steenwaard (Herwen).			
Stockum (Berg).	Stokkum.	Stokkum.	
Stroe (Barneveld).			
Telgt (Ermeloo).			
Ter Borg (Wisch).	Terborg, Ter Borch.	Terborg.	
Ter Let (Rozendaal).		Terlet.	
Terwolde (Voorst).			
Tiel.	Thiel.	Tiel.	Oudtijds *Tiela, Tyle, Tyele,* en ook heden wordt de *h* in de uitspraak niet gehoord.
Toldijk (Steenderen).			
Tonden (Brummen).			
Tongeren (Epe).			
Tonsel (Ermeloo).			
Tricht (Buurmalsen).			
Tuil (Haaften).	Tuyl.	Tuil.	
Twello (Voorst).	. . . . .	Twelloo.	
Ubbergen.			
Ugchelen (Apeldoorn).			
Ulft (Gendringen).			
Uttel (Apeldoorn).	Uddel, Uttelt.	Uddel.	Als meest beantwoordende aan de uitspraak.
Vaassen (Epe).	. . . . .	. . . . .	De spelling *Vasen* zou misschien tot eene valsche uitspraak leiden.
Valburg.			
Valk (Eede).			
Varik.			
Varssel (Hengeloo).	. . . . .	Varsel.	
Varsseveld (Wisch).	. . . . .	Varseveld.	
Varzelder (Gendringen).			
Veenendaal (Eede).	. . . . .	Venendaal.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Veessen (Heerde).	. . . . .	. . . . .	Zie bij Vaassen.
Veld-Driel (Driel).	. . . . .	Veld-Driel.	Zie bij Hoenza-Driel.
Veldhoek (Ruurloo).			
Veldhuizen (Eede).			
Veldhunten (Gendringen).			
Veldwijk (Vorden).			
Veldwijk (Ermeloo).			
Velp (Reede).			
Velswijk (Zelhem).			
Verwolde (Laren).			
Vethuizen (Berg).			
Vierakker (Warnsveld).			
Vierhouten (Ermeloo).			
Vinkwijk (Berg).			
Voorst.			
Voorst (Gendringen).			
Voorstonden (Brummen).			
Voorthuizen (Barneveld).			
Vorden.			
Vorgten (Heerde).	Vorchten.	Vorchten.	De oude vorm is *Forcchten*.
Vragender (Lichtenvoorde).			
Vuren.			
Waardenburg.			
Wadenoijen.	Wadenoyen, Wadenooijen.	Wadenooijen.	
Wageningen.			
Wals (Gendringen).			
Wamel.			
Wapenvelde (Heerde).			
Warken (Warnsveld).			
Warm (Gendringen).			
Warnsveld.			
Wassinkbrink (Zelhem).			
Wehl.	. . . . .	Weel.	Oude vorm *Wele*.
Well (Ammersooi).	. . . . .	Welle.	
Wenum (Apeldoorn).	. . . . .	Wenem.	Oudtijds *Weneme*, *Wenem*.
Werven (Heerde).			
Westendorp (Wisch).			
Westereng (Eede).			
Westerhuis (Eede).			
Westervoort.			
Weurt (Beuningen).			
Wichmond (Warnsveld).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en huchten, voor zoover deze door Besturen in hunne antwoorden n opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
icken (Gendringen).	. . . . .	Wikken.	
iel (Maurik).			
ijchen.	. . . . .	Wichen.	
ijnbergen (Berg).			
ilp (Voorst).			
inkelhoek (Ruurloo).			
insen (Ewijk).	Winssen.	Winsen.	
interswijk.	Wenterswijk.	Winterswijk.	
isch.			
issel (Apeldoorn).	Wijssel, Wiessel.	Wissel.	
issingen (Doornspijk).			
issinkhoek (Ruurloo).			
olferen (Valburg).			
olfheeze (Dorenweerd).	. . . . .	Wolfhees.	
Woold (Winterswijk).			
ordragen (Ammersooi).			
ormingen (Apeldoorn).	Wormen.	Wormingen.	
orthrheden (Reede).	. . . . .	Wortreede.	
ullenhoven (Nijkerk).			
alt-Bommel.	Zalt-Boemel.	Zaltbommel.	
andwijk (Tiel).			
eddam (Berg).			
eeland (Millingen).			
elhem.			
ennewijnen (Ophemert).			
etten (Valburg).			
evenaar.			
evenhuizen (Apeldoorn).			
iek (Gendringen).			
ieuwent (Ruurloo).	Sieuwent, Sijwent.	Zieuwent.	
ilven (Apeldoorn).			
oelen.			
oelmonde (Beusichem).	Soelmont, Sermont.	Zoelmond.	
uilichem.			
utphen.	. . . . .	Zutfen.	De oude vorm is *Sutvene*, *Sutfene*, *Sutfenne*.
wartebroek (Barneveld).			
weekhorst (Zevenaar).			
wiep (Laren).			
wolle (Eibergen).			

Digitized by Google

OVERIJSEL.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aalderinkhof (Almeloo, Ambt).			
Achterhoek (Almeloo, Ambt).			
Achterveld (Averreest).			
Agelo (Venekamp).	. . . . .	Ageloo.	
Albergen (Tubbergen).			
Almelo (Stad en Ambt).	. . . . .	Almeloo.	
Ane (Gramsbergen).			
Anerveen (Gramsbergen).			
Anevelde (Gramsbergen).			
St. Annabrink (Delden).			
Archem (Ommen, Ambt).			
Arrien (Ommen, Ambt).			
Aschet (Genemuiden).			In 1308 *Aschet*, in 1436 *Aschat*, in 1438, 1485, 1602, 1803 *Aschet*.
Aselo (Delden, Ambt).	Azelo, Asselo.	Azeloo.	In 1255 *Aselo*.
Avereest.	. . . . .	Averreest.	Zamengesteld uit *Aver* en *Reest* een riviertje.
Averlo (Diepenveen).	. . . . .	Averloo.	
Baalder (Hardenberg, Ambt).			
Baarlo (Zwartsluis).	. . . . .	Baarloo.	
Barsbeek (Vollenhoven, Ambt).			
Bathmen.	Batmen, Battem.	Batmen.	In 1523 *Batman*.
Beckum (Hengeloo).	. . . . .	Bekkum.	
Beerse (Ommen, Ambt).	Beerze.	Beerze.	In 1227 en 1328 *Beerse*.
Bellinkhof (Almeloo, Ambt).			
Bentelo (Delden, Ambt).	. . . . .	Benteloo.	
Bergentheim (Hardenberg, Ambt).			
Berghuizen (Losser).			
Berkum (Zwoller-kerspel).			
Bestmen (Ommen, Ambt).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Beuningen (Losser).			
Beuseberg (Holten).	. . . . .	Beuzeberg.	
Bis- of Bisschops-Wetering (IJselmuiden).			
Blankenham.			
Blokzijl.			
Boekelo (Haaksbergen).	Boeklo.	Boekeloo.	
Boetelo (Raalte).	. . . . .	Boeteloo.	
Bolkshoek (Almeloo, Ambt).			
Boomshoek (Almeloo, Ambt).			
Borkelo (Holten).	. . . . .	Borkeloo.	
Borne.			
Bornerbroek (Borne).			
Bovenboer (Wanneperveen).			
le Braam (Haaksbergen).			
Brammeld (Haaksbergen).			
Breklenkamp (Denekamp).			
Broekheurne (Lonneker).			
Broekland (Raalte).			
Brucht (Hardenberg, Ambt).			
Bruinehaar (Friezenveen).			
Brunnepe (Kampen).			
Buitenrot (Rijsen).			
Buurse (Haaksbergen).			
Cellemuiden (Zwoller-kerspel).	Selmuiden. Zelmuiden.	Zelmuiden.	
Collendoorn (Hardenberg, Ambt).	. . . . .	Kollendoorn.	In de 14e of 15e eeuw *Kalendora*.
Daarle (Hellendoorn).			
Dalfsen.	Dalfzen.	Dalfsen.	
de Dedemsvaart (Averreest en Hardenberg).			
Delden (Stad en Ambt).			
Deldenerbroek (Delden, Ambt).	. . . . .	Deldener-broek	
Deldeneresch (Delden, Ambt).	. . . . .	Deldener-esch.	
Denekamp.			
Deuringen (Noord-) (Denekamp).			
Deurningen (Weerseloo).			
Deventer.			
Diepenheim.			
Diepenveen.			
Dieze (Zwolle).			
Diffele (Hardenberg, Ambt).	Diffelen.	Diffelen.	
Dinxterveen (Wanneperveen).	. . . . .	Dinksterveen.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Dortherhoek (Batmen).	. . . . .	Dorterhoek.	Oudtijds *Dorret*, *Durret*.
Driene (Lonneker).			
Dulder (Weerseloo).			
Duur (Olst).			
Dwarsgracht (Giethoorn).			
Eerde (Ommen, Ambt).			
Eesveen (Steenwijkerwold).			
Eeze (Steenwijkerwold).			
Egede (Hellendoorn).			
Elen (Hellendoorn).			
Elsen (Markeloo).	. . . . .	Elzen.	
Elsenerbroek (Markeloo).	. . . . .	Elzenerbroek.	
Emmeloord (Schokland).			
Enschede.			
Enter (Wierden).			
Enterbroek (Wierden).			
Eppenzolder (Haaksbergen).			
Eschmarke (Lonneker).			
Eshoek (Almeloo, Ambt).	. . . . .	. . . . .	Is in deze buurschap de *esch* gelegen, dan zal de spelling *Eschhoek* moeten zijn.
Espelo (Holten).	. . . . .	Espeloo.	
Essen (Diepenveen).			
Fleringen (Tubbergen).			
Gammelke (Weerseloo).			
Geesteren (Tubbergen).			
Genemuiden.			
Genne (Zwoller-kerspel).			
Giethoorn.			
Gietmen (Ommen, Ambt).			
Goor.			
Grafhorst.			
Gramsbergen.			
Haaksbergen.			
Hare (Oldemark).			
Haarle (Hellendoorn en Tubbergen).			
Haarst (Zwoller-kerspel).			
Haatland (Kampen).			
den Ham.			
Hamingen (Staphorst).			
Harkulo (Zwollerkerspel).	. . . . .	Herkeloo.	In 1309, 1485 en bij DUMBAR Herkelo.

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en ehuchten, voor zoover deze door e Besturen in hunne antwoorden jn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
[ardenbergh (Stad en Ambt).	Hardenberg.	Hardenberg.	In 1232 *Hardenberch*, 1233 *Hardenborch*, 1268 *Hardenberg*.
[arsenhorst (Wilsem).			
[asselerdijk (Zwoller-kerspel)			
[asselt (Weerseloo).			
[asselt.			
[eemse (Hardenberg, Ambt).	. . . . .	Heemze.	
[eemserveen (Hardenberg, Ambt).	. . . . .	Heemzerveen.	
[eerenbroek (Zwoller-kerspel).	. . . . .	Herenbroek.	
[eeten (Raalte).			
[eetveld (Vollenhove, Ambt).			
[eino.	. . . . .	Heinoo.	
[ellendoorn.			
[engelo.	. . . . .	Hengeloo.	
[engeveld (Wije).			
[engevelde (Delden).			
[engforden (Olst).			
[erfte (Zwoller-kerspel).			
[erike (Markeloo).			
[ertmen (Borne).			
[erxen (Wije).	. . . . .	Herksen.	
[esselingen (Staphorst).			
[exel (Wierden).	. . . . .	Heksel.	
[ezingen (Tubbergen).			
[olten.			
[olten (Zwoller-kerspel).			
[oltheme (Gramsbergen).	. . . . .	Holtheem.	In 1649 *Holtheem*, waarschijnlijk uit *Holt* en *Heem*.
[olthone (Gramsbergen).	. . . . .	Holthoon.	In 1352 *Holthoen*, in 1649 *Holthoon*, zamengesteld uit *Holt* en *Hoon*.
[olthuizen (Haaksbergen).			
[onesch (Haaksbergen).	. . . . .	Hoonesch.	Zamengesteld uit *Hoon* en *Esch*.
e Hoogeweg (Kamperveen).	. . . . .	de Hooge weg.	
[ooge-Wetering (Diepenveen).			
[ulsen of Overwater (Hellendoorn).	. . . . .	Hulzen.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
de Hulst (Nieuw-Leuzen).			
Huurne (Wierden).			
Ittersum (Zwoller kerspel).			
St. Jans-Klooster (Vollenhove, Ambt).			
Jonen (Giethoorn).			
Junne (Ommen, Ambt).			
Kalenberg (Oldemark).			
Kallenkotte (Steenwijkerwold).			
Kampen.			
Kampereiland (Kampen).	. . . . .	Kamper-eiland.	
Kamperveen.			
Kerspelsgoor (Markeloo).			
Klooster (Giethoorn).			
Kloosterhaar (Hardenberg, Ambt).			
Kluppelshuizen (Almeloo, Ambt).			
Knoopshofte (Almeloo, Ambt).			
Kuinre.			
Kuinredijk (Vollenhove, Ambt).			
Kwadollen (Vollenhove, Ambt).			
Langelo (Haaksbergen).	. . . . .	Langeloo.	
Langeholten (Zwoller-kerspel).			
Langeveen (Tubbergen).			
Lattrop (Denekamp).	Latdorp.	Lattrop.	
Leeuwte (Vollenhove, Ambt).			
Lemele (Ommen, Ambt).			
Lemselo (Weerseloo).	. . . . .	Lemzeloo.	
Lettele (Diepenveen .			
Linde (Diepenveen).			
Linde (den Ham).			
Linderte (Raalte).			
Lonneker.			
Loo (Batmen).			
Look (Holten).			
Losser.			
Loozen (Gramsbergen).			
Lutte (Losser).			
Lutten (Hardenberg, Ambt			
Luttenberg (Raalte).			
Magele (den Ham).			
Mander (Tubbergen)			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Mandjesweerd (Kampen).			
Marienberg (Hardenberg, Ambt).	. . . . .	Mariënberg.	
Markelo.	. . . . .	Markeloo.	
Marle (Hellendoorn en Wije).			
de Meele (Nieuw-Leuzen).			
Meer (den Ham).			
Middel (Olst).	Middle, Middele, Middelerhoek.	Middel.	
Molenbuurt (Schokland).			
Muggenbeet (Giethoorn en Steenwijkerwold).			
't Nederland (Steenwijkerwold).			
Neerdorp (Holten).			
Nieuwesluis (Zwartsluis).			
Nieuw-Leusen.	. . . . .	Nieuw-Leuzen.	
de Nieuwstad (Wilsem).			
Noetsele (Hellendoorn).			
Noordijk (Weerseloo).	. . . . .	Noorddijk.	Kennelijk zamengesteld uit *Noord* en *Dijk*.
Noordmeer (den Ham).			
Notter (Weerden).			
Nijstad (Weerseloo).			
Nijverdal (Hellendoorn).			
Oele (Hengeloo).			
Okkenbroek (Diepenveen).			
Oldemarkt.	. . . . .	Oldemark.	Een oude *mark*, niet *markt*.
Oldeneel (Zwoller-kerspel).			
Oldenzaal.			
Olst.			
Ommen (Stad en Ambt).			
Ommerschans (Ommen en Averreest).			
Het Onderdijksche (Wilsem).			
Onna (Steenwijkerwold).			
Oosterholt (IJselmuiden).			
Ootmarsum.	Ootmarssum.	Ootmarsum.	
Ortele.			
Ossenzijl (Oldemark).			
Oude Kerk (Schokland).	. . . . .	Oudekerk.	
Oude-Ootmarsum (Denekamp).	Olde Ootmarsum.	Oude-Ootmarsum.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oude-Wetering (IJselmuiden).			
Overwater of *Hulzen* (Hellendoorn).			
Overwetering (Olst).			
Oxe (Diepenveen).	. . . . .	Okse.	
Paaslo (Oldemark).	. . . . .	Paasloo.	
de Plas (IJselmuiden).			
Pleegste (Raalte).			
Raan (Hellendoorn).			
Radewijk (Hardenberg, Ambt).			
Ramele (Raalte).			
Rande (Diepenveen).			
Rheese (Hardenberg, Ambt).	. . . . .	Reeze.	In 1398 *Redeze*, in de 15e eeuw *Reedze*.
Rheeserveen (Hardenberg, Ambt).	. . . . .	Reezerveen.	
Rektum (Wierden).			
Reigershofte (Almeloo, Ambt).			
Reulake (Vollenhove, Ambt).			
Reutum (Tubbergen).			
Riele (Diepenveen).			
Rijssen.	. . . . .	Rijsen.	
Robolligehoek (Zwoller-kerspel).			
Rondute (Wanneperveen).			
Rossum (Weerseloo).			
Rouveen (Staphorst).			
Rouveensche-Hulst (Staphorst).			
Ruitenhuizen (Nieuw-Leuzen).	Roetenhuizen.	Ruitenhuizen.	
Ruitenveen (Nieuw-Leuzen).			
Rutbeek (Lonneker).			
Schalkhaar (Diepenveen).			
Schelle (Zwoller-kerspel).			
Schelfhorst (Almeloo, Ambt).			
Scherwolde (Steenwijkerwold).			
Schokland.			
Schoppenstee (Delden).			
Schutsloot (Wanneperveen).			
Sibculo (Hardenberg, Ambt).	Sipculo.	Sibkeloo.	In 1252 *Sebekeloe*, in 1405 *Sipkeloe*, in 1447 *Zibekeloe*.
Slagharen (Hardenberg, Ambt).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Slaghoek (Almeloo, Ambt).			
Sluitersveld (Almeloo, Ambt).			
Spoolde (Zwoller-kerspel).			
Staphorst.			
Steenwijk.			
Steenwijkerwold.	Steenwijkerwoud.	Steenwijkerwold.	
Stegeren (Ommen, Ambt).			
Stepelo (Haaksbergen).	Stepele.	Stepeloo.	
Stokkeler (Almeloo, Ambt).			
Stokkum (Markeloo).	. . . . .	Stokkem.	In 1188 en 1331 *Stochem*.
Stouwe (Zwartsluis).			
Streukel (Zwoller-kerspel).			
Tij (Steenwijkerwold).			
Tijenraan (Raalte).			
Telligte (Venekamp).			
Tjoene (Diepenveen).			
Tongeren (Wije).			
Tubbergen.			
Tuk (Steenwijkerwold).			
Twekkelo (Lonneker).	. . . . .	Twekkeloo.	
Uiterwijk (Welsen).			
Usselo (Lonneker).	. . . . .	Usseloo.	
Varsen (Ommen, Ambt).			
Vasse (Tubbergen).			
Veecaten (Zalk).	. . . . .	Veekaten.	
den Velde (Gramsbergen).			
ten Velde (Zwartsluis).			
Venebrugge (Hardenburg, Ambt).			
Verlaat (Steenwijk).	Vallaat.	Verlaat.	
Vilsteren (Ommen, Ambt).			
Visschendijk (Almeloo, Ambt).			
Vollenhove (Stad, Ambt).	Vollenhoven.	Vollenhove.	
Volte (Weerseloo).			
Voorst (Zwoller-kerspel).			
Vossebrink (Delden).			
Vriesenveen.	. . . . .	Friezenveen.	
Vrieswijk (Diepenveen).	. . . . .	Frieswijk.	
Vulik (Diepenveen).			
Wanneperveen.			
Wateregge (Almeloo, Ambt).			
Waterstein (Genemuiden).			
Wechele (Diepenveen).			
Wechterholt (Wije).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
de Weerden (Kampen).			
Weerselo.	. . . . .	Weerseloo.	
Welsum (Olst).			
Wendel (Vollenhove, Ambt).			
Wengelo (Wije),	. . . . .	Wengeloo.	
Wesepe (Olst).	Wezop, Wezepe.	Wezepe.	
Westenholte (Zwoller-kerspel).			
Westerik (Weerseloo).			
Westerwoud (Steenwijkerwold).			
Wiene (Delden).			
Wierden.			
Willemsoord (Steenwijkerwold).			
Wilsum.	. . . . .	Wilsem.	In 1213 *Wilsem*, 1260 *Wilssem*, 1308 *Wylsem*.
Windesheim (Zwoller-kerspel).			
Windeshoek (Almeloo, Ambt).			
Woolde (Hengeloo).			
Wijhe.	. . . . .	Wije.	In 1133 *Wije*, 1145 *Wilo*, in 1227, 1439 en 1447 *Wije*.
Wijnvoorde (Wije).			
Wijthmen (Zwoller-kerspel).	. . . . .	Wijtmen.	In 't laatst der 14e of begin der 15e eeuw *Wytmen*.
IJhorst (Staphorst).			
IJpelo (Wierden).	. . . . .	IJpeloo.	
IJselham (Oldemark).			
IJselmuiden.			
Zaarsveld (Weerseloo).			
Zalk.			
Zalne (Zwoller-kerspel).			
Zandbeld (Vollenhove, Ambt).	. . . . .	Zandbelt.	
Zandbelt (Wanneperveen).			
Zandberg (IJselmuiden).			
de Zande (Kamperveen).			
Zeedijk (Zwoller-kerspel).			
Zeefe (Ommen, Ambt).			
Zeldam (Delden, Ambt).			
Zenderen (Borne).			
Zoeke (Weerseloo).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Zuideinde (Kamperveen).	. . . . .	Zuid-einde.	
Zuiderbuurt (Schokland).			
Zuidlo (Batmen).	. . . . .	Zuidloo.	
Zuidveen (Steenwijk, Steenwijkerwold).			
Zuno (Wierden).			
Zuthem (Zwoller-kerspel).	Suthem. Zuythem.	Zutem.	De *h* wordt in de uitspraak niet gehoord.
Zuurbeek (Vollenhove, Ambt).			
Zwartendijk (Kampen).	. . . . .	Zwartdijk.	
Zwartewatersklooster (Zwartsluis).			
Zwartsluis.			
Zwolle (Stad en Kerspel).			

Digitized by Google

NOORD-BRABANT.

(NB. De namen van onbeduidende gehuchten zijn alleen opgenomen, wanneer de schrijfwijs wankelde).

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aarle Rixtel.	. . . . .	Aarle-Rikstel.	
Alphen.	. . . . .	Alfen.	
Alvershool.			
den Andel.			
Asten.			
Baardwijk.			
Baarschot (Diesen).			
Baerle-Nassau.	. . . . .	Baarle-Nassau.	
Bakel.			
Beek en Donk.			
Beers.			
Berchem.	Berghem.	Berchem.	
Bergeijck.	Bergeijk.	Bergeik.	
Bergen op Zoom.	. . . . .	Bergen-op-Zoom.	
Berkel.			
Berlicum.	Balkom.	Berlikum.	
Besoijen.	. . . . .	Bezooijen.	
Best.			
Beugen.	Boegen.	Beugen.	
Biest.			
Bladel.			
Bochoven.	Bokhoven.	Bokhoven.	
Boekel.			
Borkel en Schaft.			
Boxmeer.	Boexmeer.	Boksmeer.	
Boxtel.	. . . . .	Bokstel.	
Breda.			
Broekant (Budel).	. . . . .	Broekkant.	
Budel.			
Buulderbosch (Budel).			
Capelle.	Schrevelduin-capelle.	S[illegible]	
Casteren.	Kaster[illegible]		
Chaam.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Cromvoirt.	. . . . .	Kromvoort.	
Cuijk.	Cuijck.	Kuik.	
Demen (Diesen).			
Deurne.			
Deurzen en Dennenburg.			
Dieden c. a.			
Diessen.	. . . . .	Diesen.	
Dinteloord.			
Dinther.	. . . . .	Dinter.	
Dommelen.			
Dongen.			
Drongelen.			
Drunen.			
Duizel.	Duijsel.	Duizel.	
den Dungen.	Dungen.	Dungen.	
Dussen.			
Eersel.	Eerzel.	Eersel.	De oude naam is *Eresloch*.
Eethen.	. . . . .	Eeten.	
Eindhoven.	Endehoven.	Eindhoven.	
Emmikhoven.	Emmichoven.	Emmikhoven.	
Empel en Meerwijk.			
Engelen.			
Erp.			
Esch.			
Escharen.			
Etten.			
Fijnaart en Heijningen.	. . . . .	Fijnaart en Heiningen.	
Gassel.			
Geertruidenberg.	S. Geertruidenberg.	Geertruidenberg.	
Geffen.			
Geldrop.			
Gemert.			
Gestel en Blaarthem.			
Giessen.	Giese.	Giesen.	
Gilzen.	Gilze.	Gilze.	
Ginneken.			
Goirle.	Goorle.	Goorle.	
Grave.	de Graef.	Grave.	
's Gravenmoer.	's Gravemoer.	's Gravenmoer.	
Haaren.		Haren.	
Halsteren.			
Haps.	Hoeps.	Haps.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Hedikhuizen.			
Heesch.			
Heeswijk.			
Heeze.	Heese.	Heeze.	
Helmond.			
Helvoirt.	. . . . .	Helvoort.	
Herlaar.	Halder (S. Michielsgestel).	Herlaar.	
Herpen.			
Herpt.			
's Hertogenbosch.			
Heukelom.	Huikelom, Huiclom.	Heukelom.	
Heusden.			
Hilvarenbeek.			
Hoeven en S. Martijnspolder.	Hoeven.	Hoeven.	
Hoogeloon.	. . . . .	Hoogloon.	
Hooge- en Lage-Mierde.			
Huisseling.	. . . . .	Huiseling.	
Hulsel.	Hulzel.	Hulzel.	
Huybergen.	. . . . .	Huibergen.	
Keerschop.	Keersop.	Keerschop.	
Klundert.			
Knegsel (Vessem).	Knegzel.	Knegsel.	
Leende.			
Liempde.	Liemde, Lijemde.	Liemde.	
Lierop.			
Lieshout.			
Liessel (Deurne).	Lijssel	Liesel.	
Linden.			
Lith.			
Lithoijen.	. . . . .	Lithooijen.	
Loon op Zand.	. . . . .	Loon-op-Zand.	
Luiksgestel.			
Maarheeze.	Maarhees.	Maarhees.	
Maashees en Overloon.	. . . . .	Overloon en Maashees.	Op voorstel van het gemeente-bestuur, om verwarring met Maarhees te voorkomen.
Made en Drimmelen.			
Meeuwen.			
Megen.	Meghen.	Megen.	
S. Michielsgestel.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Mierlo.	. . . . .	Mierloo.	
Mill en S. Hubert.	. . . . .	Mil en S. Hubert.	
Moergestel.			
Netersel.			
Nieuwkuik.	Nieuwencuyk c. a.	Nieuwkuik c.a.	
Nieuw-Vosmeer of N. Vossemeer.	. . . . .	Nieuw-Vosmeer.	
Nistelrode.			
Nieland.			
Nuenen.	. . . . .	Nunen.	
S. Oedenrode.			
Oerle.	Oers.	Oerle.	
Oirschot.	. . . . .	Oorschot.	
Oisterwijk.	Oosterwijk.	Oosterwijk.	
Onsenoord.	Onzenoord.	Onzenoord.	
Oosterhout.			
Oploo, S. Anthonis en Ledacker.	. . . . .	Oploo.	
Osch.			
Ossendrecht.			
Oudenbosch.			
Oud- en Nieuw-Gastel.			
Oudheusden en Elshout.			
Oijen en Teeffelen.	. . . . .	Ooijen.	
Princenhage.	. . . . .	Prinsenhage.	
Princeland (Dinteloord).	. . . . .	Prinsenland.	
Putte.			
Raamsdonk.			
Ravestein.	Ravenstein.	Ravestein.	
Reek.			
Reth.			
Reusel.	Rosel.	Reuzel.	
Reuth.			
Rixtel.	. . . . .	Rikstel.	
Rosmalen.			
Rosendaal.	. . . . .	Rozendaal.	
Rucphen.	Rukphen, Rukven, Rukfen, Rutphen.	Rukfen.	
Rijsbergen.			
Rijswijk.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Rijthoven.	Riethoven.	Rijthoven.	*Rijt* beteekent volgens het gemeente-bestuur *laagte* en die verklaring wordt door KILIAN en de ligging der plaats bevestigd.
Sambeek, vroeger S. Jansbeek.	. . . . .	Sambeek.	Sambeek heet het reeds in de 15e eeuw.
Schaluijnen.	. . . . .	Schaluinen.	
Schaijk.	. . . . .	Schaaik.	
Schipsdel.			
Schoordijk.	Schorik.	Schoordijk.	
Sleeuwijk.			
Soerendonk.			
Someren.	Soemeren, Zoemeren.	Zomeren.	
Son.	Sonne, Zon.	Zon.	
Sprangh.	Spranghe.	Sprang.	
Stand daarbuiten, vroeger 't Zand daarbuiten.	. . . . .	Stand-daarbuiten.	
Steenbergen.			
Steensel (Duizel).			
Steenvoort.	Stevert.	Steenvoort.	
Stiphout.			
Stratum.			
Strijp.			
Terheijden.	. . . . .	Terheiden.	
Terover.	de Reuver.	Terover?	
Teteringen.	Teteringe.	Teteringen.	
Tilburg.			
de Trent.			
Uden.			
Udenhout.			
Uijthuijsen.	. . . . .	Uithuizen.	
Uijtwijk.	. . . . .	Uitwijk.	
Ulecoten.	. . . . .	Ulekoten.	
Valkensweerd.	Varkensweerd.	Valkensweerd.	
Veen.			
Veghel.	Vechel.	Vechel.	De oudste naam.
Veldhoven.	Mereveld-hoven.	Mereveld-hoven.	
Velp.			
Vessem.			
Vierlingsbeek.	Vierlinxbeek.	Vierlingsbeek.	
Vlierden.			
Vlijmen.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Vorthem.	Vortum.	Vorthem.	
Vrijhoevencappel.	. . . . .	Vrijhoeven-kappel.	
Vucht.	Vught	Vucht.	
Waalre.	Waldere.	Waalre.	
Waalwijk.	Walik.	Waalwijk.	
Waardhuizen (Emmikhoven).			
Walschot.	Walsert.	Walschot.	
Wanroij, oudtijds Wanroede.	. . . . .	Wanrooi.	
Waspik.			
het Weebosch.			
de Werken.	de Wercke.	de Werken.	
Werkendam.			
Westerhoven.			
Willemstad.			
Wintelre.			
Witrijt.			
Woensel.			
Woensdrecht.	Oudtijds ook Woelsdrecht.	Woensdrecht.	
Woudrichem.	Woerkum.	Woudrichem.	
Wouw, vroeger Woude.	. . . . .	Wouw.	
Wijk en Aalburg.			
Zeeland.			
Zeelst.			
Zes gehuchten.	. . . . .	Zes-Gehuchten.	
Zevenbergen.	Sevenbergen.	Zevenbergen.	
Zundert.			
Zwaluwe (Hooge en Lage).	. . . . .	Hooge- en Lage-Zwaluwe.	

Digitized by Google

L I M B U R G.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aalbeek.	Aelbeek.	Aalbeek.	
Aaldonk.			
Aesterberg.	. . . . .	Aasterberg.	
Afferden.			
Akerstraat.			
Ambij.			
Amerika.			
Amstenrade.			
Annendaal.			
S. Anthonis Burik.	. . . . .	St. Antonis-Burik.	
Arcen.			
Arensgerhaud.	Arentsger-haud.	Arentsgerhout.	
Arrekoven.	. . . . .	Arrekhoven.	
As.			
Asenaij.	. . . . .	Azenaai.	
Asselt.			
Aijen.	. . . . .	Aaijen.	
Baalsbruggen.			
Baarlo.	. . . . .	Baarloo.	
Baarstraat.			
Baethen.	. . . . .	Baten.	
Banenheide.			
Banholt.			
Baexem.	. . . . .	Baaksem.	
Baumberg.			
Bauranstel.	Onderanstel.	Bauranstel.	
Bautsch.			
Beegden.			
Beek.			
Beekkant.			
Beesel.	Beezel, Besel.	Bezel.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Belfeld.	. . . . .	Belveld.	
Bemelen.	Beemelen.	Bemelen.	
Bentenaken.			
Benzenrade.			
Berg (naam van meer dan ééne plaats).			
Berg en Terblijt.			
Bergen.			
Bergenhuizen.			
Berghem.			
Bergerroth.	. . . . .	Bergerrode.	
Bergerstraat.			
Berghove.	. . . . .	Berghoven.	
Beringen.			
Berkelaar.			
Bertel.			
Bertzenhoven.	. . . . .	Bertsenhoven.	
Beschilberg.			
Beuken.			
Beukenboum.	. . . . .	Beukenboom.	
Bies.			
Biesland.			
Bild.			
Billenhuizen en Wetering.			
Bingelraede.	Bingelrade.	Bingelrade.	
Bisselt.			
Bisterveld.			
Blerik.			
Blitterswijk.			
Blijenbeek.			
Blijerheide.			
Bocholtz.			
Bocholtzerheide.			
Boeckenhuizen.	. . . . .	Boekenhuizen.	
Boekend.			
Boeket.			
Bolenberg.			
Bong.			
Booth.			
Borg, Borgh.	. . . . .	Borg.	
Borgharen.			
Born.			
den Bosch.			
Boschelken.			
Boschgrubben.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Boshoven.	. . . . .	Boschhoven.	
Boukoul.			
Braakhoven.			
Brachterbeek.			
Brachter St. Joost.	. . . . .	Brachter-St. Joost.	
Brand.			
Breust.			
Breijnder.	Breijdenrath.	Breidenrade.	
Breijvenroth.	. . . . .	Breivenrode.	
Bril.			
Broek.			
Broekhem.			
Broekhinne.			
Broekhuizen.			
Broekkant.			
Broeksittard.			
Brommelen.			
Brugmolen.			
Brumholt.			
Brunssem.	Brunssum.	Brunsem.	
Bruijsterbosch.	. . . . .	Bruisterbosch.	
Buchten.			
Budschop.			
Buggenum.			
Busserind.			
Calmont.	. . . . .	Kalmont.	
Chevremont.			
de Dam.			
Daniken.			
Deutenbach.	Deutzenbach.	Deutzenbach.	De afleiding onzeker.
Diergaarde.			
Dieteren.			
Doenrade (Groot en Klein).	. . . . .	Groot-Doenrade, Klein-Doenrade.	
Dolberg.			
Donck, Donk (naam van meer dan ééne plaats).	. . . . .	Donk.	
Dorp.			
Drievogel.			
Dubbroek.			
Echt.			
Echterbosch.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Eel.			
Egchel.	. . . . .	Echel.	
Ehrenstein.	Ernstein.	Eerenstein.	
Nieuw Ehrenstein.	. . . . .	Nieuw-Eerenstein.	
Eibeek.			
Eijgelshaven.	. . . . .	Eigelshaven.	
de Eik.			
Eiklenbosch.	. . . . .	Eikelenbosch.	
Eiland.			
Eind.	Erndt, Eng.	Eind.	
Einighausen.			
Eijs.	. . . . .	Eis.	
Eijsden.	. . . . .	Eisden.	
Ekkelrade.			
St. Elizabeth.			
Elkenraad.	. . . . .	Elkenrade.	
Elsloo.			
Elsteren.			
Epen.			
Erkelrade.			
Esschen.			
Etenaken.			
Etsberg.			
Etzenrath.	Etzenrade.	Etzenrade.	
Euverem.			
Everlo.	. . . . .	Everloo.	
Fromberg.			
Gasthuis.			
Gebroek (naam van meer dan ééne plaats).			
St. Geertruid.			
Geijsteren.	. . . . .	Geisteren.	
Geleen.			
Gellekoven.	. . . . .	Gellikhoven.	Waarschijnlijk met het woord *hoven* zaamgesteld, evenals vele plaatsnamen.
Gelo.	. . . . .	Geloo.	
Gennep.			
Genneperheide.			
Genneperhuis.			
Genouden.			
Gerendaal.			
Gerheggen.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Geul.	Geulle.	Geul.	
Geulem.			
Geverik.	Geverich.	Geverik.	
Graadhijd.	. . . . .	Graadheide.	
Gracht (naam van meer dan ééne plaats).			
Grathem.	. . . . .	Graathem.	
Grevenbicht.			
Groenstraat.			
Gronsfeld.	Gronsveld.	Gronsveld.	
Grootgenhout.			
Groothof.			
Grubbenvorst.			
Grijzegrubben.			
Gulpen.			
Guttekoven.	. . . . .	Guttikhoven.	Zie Gellekoven.
Haagsittard.			
Haanrade.			
Haasdal (Groot- en Klein-)			
Haelen.	. . . . .	Halen.	
Haler.			
Ham.			
Hantem.			
Harles.			
Hartelstein.			
Hasselt.			
Hasstad.			
Heel.	Panheel.	Panheel.	
Heer.			
Heerenanstel.	. . . . .	Herenanstel.	
Heerle.	Heerlen, Herle, Herlen.	Heerle.	
Heerlerheide.			
Hegelsom.			
Hegge (naam van meer dan ééne plaats).			
Hees, (de Voorste en Achterste)			
Heijen.			
de Heide (naam van meer dan ééne plaats).			
Heidehaven.			
Heikant.			
Heijenrade.	Heyenroth.	Heijenrade.	
Heisterbrug.	Eisterbrug.	Heisterbrug.	De afleiding [illegible].

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Heysterstraat.	. . . . .	Heisterstraat.	
Heithuizen.			
Helden.			
Helle.			
Hellenbroek.			
den Hering.			
Herk.			
Herkenbosch.			
Herkenrade.			
Herstraat.			
Herten.			
Heugem.			
Heukelom.			
Heuvelhoek.			
de Heverstraat.			
de Hikker.			
Hingen.			
Hobbelraede.	Hobbelrae.	Hobbelrade.	
Hoeff.	. . . . .	Hoef.	
Hoekem.			
Hoensbroek.			
Hoeven (naam van meer dan ééne plaats).			
Holsbroek.	. . . . .	Holtbroek.	
Holset.	. . . . .	Holst.	Afleiding onzeker.
de Holst.			
Holtbrink.			
Holtum.	Houtem.	Holtum.	
Holz.	. . . . .	Holts.	
Holzkuil.	. . . . .	Holtskuil.	
Hommert (naam van meer dan ééne plaats).			
Hondsheuvel.			
Hondsruk.			
Hontsoijen.	. . . . .	Hontsooijen.	
Hoogbeek of Schoonbree.			
Hooren en Brand.		Hoorn-en-Brand.	
Hopel.			
Horik.			
Horn.	Hoorn.	Horn.	
Horst.	ter Horst.	ter Horst.	
Hout.			
Houthem (naam van meer dan ééne plaats).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Houthemerberg.			
Hubzelen.			
Huisbroek.			
de Huls.			
Hulsberg.			
Hulsen (naam van meer dan ééne plaats).			
Hunnecum.	. . . . .	Hunnekom.	
Hunsel.			
Huskoven.	. . . . .	Huskhoven.	Zie Gellekoven.
Illikhoven.			
Ingber.			
Ingwegen.			
Itteren.			
Ittervoort.			
Jabeek.			
Jansgeleen.			
St. Joost.			
Caberg.	. . . . .	Kaberg.	
Cadier.	. . . . .	Kadier.	
Camerig.	. . . . .	Kamerig.	
Castenray.	. . . . .	Kastenrade.	
Catsop.	. . . . .	Katsop.	
Caumen.	. . . . .	Koumen.	
Cauts (Hoog).	. . . . .	Kouts (Hoog-)	
Coumerbroek.	. . . . .	Koumerbroek.	
Cottessen.	. . . . .	Kottessen.	
Crapoel.	. . . . .	Krapoel.	
Crombach.			
Cronbeek.	. . . . .	Krombeek.	
Cuestert (Hoog en Laag).	. . . . .	Koestert (Hoog- en Laag-)	
Kaffeberg.			
Kahlheide.	. . . . .	Kaalheide.	
Kamp.			
Kapel.			
Kasen.			
Kastert.			
Katert.			
Kelpen.			
Kelmont.			
Kerkrade.			
Kessel (naam van meer dan ééne plaats).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Keup.			
Keutenberg.			
Keyzerbosch.	. . . . .	Keizerbosch.	
Kinkhoven.			
Kirkel.			
Klaarstraat.			
Klapwaren.			
Kleenholtum.			
Kleinhof.			
Klimmen.	Climmen.	Klimmen.	
Kling.			
Klingenhout.			
Kloosteranstel.	Klaraanstel.	Kloosteranstel.	
Kloosterbosch.			
Kloosterrade.			
Knikkerdorp.			
Koestart.			
Koningsbeemd.			
Koningslust.			
Kortehei.			
Koumien.	Coumen, Coumert.	Koumen.	
Kouvender.	Couvenrode.	Kouvenrode.	
Kraan.			
Krawinkel.	Crawinkel.	Krawinkel.	
Kreijel.			
Kriekelberg.			
Kruchten.			
het Kruis.			
Kunraad.	Kunrot.	Kunrade.	
Laak (Groot en Klein).	. . . . .	Laak (Groot- en Klein-)	
Lahr (naam van meer dan ééne plaats).	. . . . .	Laar.	
Langhei.			
Langstraat.			
Lantsraad.	. . . . .	Landsrade.	
Laurenberg.			
Leemhorst.			
Leeuwen.			
Lemiers.			
Lerop.	. . . . .	Leerop.	
Leuken.			
Leunen.			
Leuwen.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Leveroy.	. . . . .	Leverode.	
Leijenbroek.			
Lichtenberg.			
Lier (Groot en Klein).	. . . . .	Lier (Groot- en Klein-)	
Limbricht.			
Limmel.			
Linne.			
Locht.			
Lomm.	. . . . .	Lom.	
de Looi.			
Looijerheide.			
Lottum.			
Lutteraad.	Lutterade.	Lutterade.	
Maalbroek.			
ten Maar.			
Maas.			
Maasband.			
Maasbracht.			
Maasbree.			
Maasniel.			
Maastricht.			
Maerland.	. . . . .	Maarland.	
Mamelis.			
Margraten.	Maergraten.	Margraten.	
Maris.			
Maxet.	. . . . .	Makset.	
Mechelen.			
Meerlo.	Mierlo.	Meerloo.	
Meers.			
Meers (Klein).	. . . . .	Meers (Klein-).	
Meerssen.	. . . . .	Meersen.	
Meerssenhoven.	. . . . .	Meersenhoven.	
Meeterik.			
Mheer.	. . . . .	Meer.	
Melderslo.	. . . . .	Meldersloo.	
Melick.	. . . . .	Melik.	
Merkelbeek.			
Merselo.	. . . . .	Merseloo.	
Merum.	Merem.	Merum.	
Mesch.			
Meyel.	. . . . .	Meijel.	
Middelaar.			
Middelijk.			
Mingarsborg.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Minnerstraat.			
Moerslag.			
Moesel Keent.	. . . . .	Moezel-Keent.	
Molenbroekroth.	. . . . .	Molenbroek-rode.	
Molenhoek.			
Molsberg.			
Montfort.			
Mook.			
Moorveld (naam van meer dan ééne plaats).			
de Mortel.			
Munstergeleen.			
Nagelbeek.			
Nattenhoven.			
Neer.			
Neerbeek (naam van meer dan ééne plaats).			
Neeritter.	Neder Itter.	Neêr-Itter.	
Nederhemert.			
Nierven.			
Nieuwenhagen.			
Nieuwstadt.	. . . . .	Nieuwstad.	
Nieuwstraat.			
Noorbeek.			
Nulland.	Nieuwland.	Nuland.	
Nunheim.			
Nuth.			
Nyke.	. . . . .	Nijke.	
Obbicht.			
St. Odilienberg.			
Oensel.	Onsel.	Oensel.	
Offenbek.			
Ohe.	. . . . .	Ooë.	
Oirlo.	. . . . .	Oorloo.	
Oirsbeek.	. . . . .	Oorsbeek.	
Oler.			
Onder.			
Onderspekholz.	. . . . .	Onderspek-holts.	
Ool.			
Oost.			
Oostenrijk.			
Oostrum.			
Ooyen.	. . . . .	Ooijen.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Ophoven (naam van twee plaatsen).			
Oppeven.			
Opscheumer.			
Ospel.			
Ottersum.			
Oudekerk.			
Oud Valkenburg.	. . . . .	Oud-Valkenburg.	
Oud Vroenhoven.	. . . . .	Oud-Vroenhoven.	
Overhaelen.	. . . . .	Overhalen.	
Overhoek.			
Overhoven.			
Overtegelen.			
Paarlo.	. . . . .	Paarloo.	
Palenberg.			
Panheil.			
Panningen.			
Panoven.	. . . . .	Pan-oven.	
Panovensche heide.	. . . . .	Pan-ovensche Heide.	
Papenhoven.			
Picardie.			
St. Pieter.			
de Plasmolen.			
de Plenkert.			
Pol.			
Posterholt.			
Putbroek.			
Puth.			
Raar.			
Raath.			
Rammetje.			
Ransdaal.			
Ransdal.			
Raputs.			
Razen.			
Religt.			
Retersbeek.			
Reutgen.			
Reuver.			
Riethorst.			
Rillen.			
Rimburg.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing
Rinkesfort.			
Roer.			
Roermond.			
Roeven.			
Roggel.			
Rooskenskant.			
Roosteren.			
het Rooth.			
Roozendaal.	. . . . .	Rozendaal.	
Rosveld.			
Rothem.			
Rukker.			
Rumysen.	. . . . .	Rumijzen.	
Ruusdaal.			
Rijckholt.	. . . . .	Rijkholt.	
Rijkel.			
Rijmerstok.			
Sandfort.	Sandvoort.	Sandfort.	
Schadijk.			
Schaesberg.	. . . . .	Schaasberg.	
Schandelo.	. . . . .	Schandeloo.	
de Schans.			
Scharn.			
Schey.	. . . . .	Schei.	
Scheidt.	. . . . .	Scheid.	
Schifferheide.			
Schielersheyd.	. . . . .	Schielersheide.	
Schietekoven.	. . . . .	Schietekhoven.	Zie Gellekoven.
Schilberg (Oud en Nieuw).	. . . . .	Schilberg (Oud- en Nieuw-).	
Schimmert.			
Schin op Geulle.	. . . . .	Schin-op-Geul.	
Schinnen.			
Schinveld.			
Schonborn.	. . . . .	Schoonborn.	
Schonstraat.	. . . . .	Schoonstraat.	
Schoor.			
Schoorveld.			
Schulder.			
ter Schuren.			
Schurenberg.			
Sevenum.	Sevenhem.	Sevenum.	
Sibbe.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Siebengewald.			
Simpelveld.			
Sittard.			
Slek.			
Slenaken.			
Smeermaas.			
Smak.			
Smitstraat.			
Spaanshuizen.			
Spanbroek.			
Spekholzerheide.	. . . . .	Spekholtserheide.	
Spick	. . . . .	Spik.	
Staat.			
Stadbroek.			
Stampray.	. . . . .	Stamprade.	
Stein.			
Stevensweert.	. . . . .	Stevensweerd.	
de Stilbak.			
Stogger.			
Stokt.			
Stox.	. . . . .	Stoks.	
Straak.			
Straatgen.			
Strabeek.			
ter Straten.			
Strateris.			
Strubben.			
Strucht.			
Strijthagenmolen.	. . . . .	Strijdhagermolen.	
Susteren.			
Suijkersberg.	. . . . .	Suikersberg.	
Swalmen.			
Swartbroek.			
Sweikhuizen.			
Swier.			
Swolgen.			
Tegelen.			
Terblijt.			
Terleeken.			
Terlinden.			
Ternaar.			
Terwinselen.			
Teutelbroek.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en ehuchten, voor zoover deze door e Besturen in hunne antwoorden jn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
ey.	. . . . .	Tei.	
horenroth.	. . . . .	Thornrode.	
horn.	Thoren, Thoeren, Thoor.	Thorn.	
hull.	. . . . .	Thul.	
ienray.	Thinraey.	Thinrade.	
ongerloo.			
ungeberg.			
bach over Worms.			
bagsberg.	. . . . .	Ubachsberg.	
lestraten.			
lfterhoek.			
lv.	. . . . .	Ulf.	
rmond.			
aals.	Vaels.	Vaals.	
aasraad.	Voerrode.	Vaasrade.	
alkenburg.	Valkenberg.	Valkenburg.	
ud Valkenburg.	. . . . .	Oud-Valkenburg.	
alkenhuizen.			
arst (de Voorste en Achterste).			
auput.			
elden.			
eldsche huizen.	. . . . .	Veldsche-Huizen.	
eldschuur.			
elgart.			
eltum.			
et Ven (naam van twee plaatsen).			
enlo.	Venloo.	Venloo.	
enray.	. . . . .	Venraai.	
ergeld.			
esaken.			
eurt.			
iel.			
ilt.			
ink (naam van twee plaatsen).			
isserweert.	Visscherweert.	Visscherweerd.	
le Vlaas.			
lieck.	. . . . .	Vliek.	
lodrop.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpeu, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Voerendaal.			
Voerrade.			
Voorhof.			
ter Voorst.			
Vorst.			
Vosberg.			
Vrank.			
Vroelen.			
Oud Vroenhoven.	. . . . .	Oud-Vroenhoven.	
Vrusschenig.			
Vijlen.			
de Waag.	Waag.	de Waag.	
Waatskamp.			
Walem (naam van twee plaatsen).	Waelem.	Walem.	
Wanssum (naam van twee plaatsen).	. . . . .	Wansum.	
Waterval.			
Waubach.			
Webrig.			
Weert (naam van meer dan ééne plaats).			
Well.	. . . . .	Wel.	
Wellerhei.			
Welsden (Groot en Klein).	. . . . .	Welsden (Groot- en Klein-).	
Welten.			
Wessem.			
Westering.			
Wilré.	Welder, Wilder, Wolder.	Wilder.	
Wilré.	. . . . .	Wilreê.	
de Winkel.			
de Winkelmolen.			
Winthagen.			
Wintraak (naam van twee plaatsen).	Winteraak.	Wintraak.	
Withuis.			
Wittem.			
Wolfhaag.			
Wolfhagen.			
Wolfhuis.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Woustenraed.	. . . . .	Woestenrade.	
Wijbach.			
Wijler.			
Wijnandsrade.			
de IJshövel.	. . . . .	de IJsheuvel.	
IJzeren (naam van twee plaatsen).			
Zandberg (naam van twee plaatsen).			
het Zelder.			
Zelderscheheide.		Zeldersche-Heide.	
Zevendaal.			
Zoterbeek.			

Digitized by Google

GRONINGEN.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik *).	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aalsum (Oldehove).			
Achterdiep (Sappemeer).			
Achterthesinge (ter Boer).	Achterthezing.	Achtertezinge.	
Adorp.			
Aduard.			
Aduardervoorwerk (Aduard).	. . . . .	Aduarder-voorwerk.	
Aduarderzijl (Aduard).	. . . . .	Aduarder-zijl.	
Aekamp (Finsterwold).	. . . . .	Akamp.	
Amsweer (Delfzijl).			
Andel (Bafloo).			
St. Annen (ten Boer).			
Ter Apel (Vlachtwedde).	Klooster ter Apel.	Ter Apel.	
Appingedam.	Appingadam.	Appingedam.	
Arwert (Bierum)	Arwerd.	Arwerd.	Het bekende *werd*, *waard*, zal wel het laatste bestanddeel van den naam uitmaken.
Baamsum.			
Baflo.	. . . . .	Bafloo.	
Balmahuizen.			
Bansum.			
Barlage.			
Barwerd.			
Bedum.			
Beersterhoogen.			
Beerta.			
Beijum.			
Bellingeweer.			
Bellingwolde.			
Benedenveensloot.			
Beswerd.			

*) De naam tusschen ( ), achter menige plaats gesteld, is die der gemeente, waaronder het gehucht behoort.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Bethlehem.			
Bierum.			
Biessum (Delfzijl).	Biezum.	Biesum.	De sis-klank is scherp; maar om den scherpen sis-klank uit te drukken volstaat ééne *s*.
Bigstart (Aduard).			
Binnen Ae (Termunten).	. . . . .	Binnen-A.	
Blijham.			
Blokum.			
Ten Boer.			
Boltklap.			
Boneschans.	. . . . .	. . . . .	Oudtijds *Boenerschans* naar het gehucht *Boene* (spreek uit *Bone*).
Ter Borg.			
Borgsweer.			
Bourtange (Vlachtwedde).	Boertange.	Boertange.	
Bouwerschap.			
Bovenburen.			
Bovendijks.			
Bovenrijge.			
Bovenstreek.			
Bovenveensloot.			
Breede (Warfum).	de Brede, de Breede.	Breede.	
De Breeken.	. . . . .	de Breken.	
De Bril.			
Buitenstreek.			
De Bult.			
Burgercompagnie (er zijn vier gehuchten van dezen naam, respectivelijk behoorende tot de gemeenten: Sappemeer, Muntendam, Veendam, Wildervank).	Borgercompagnie.	Burgercompagnie.	
Dallingeweer.			
Den Deel.			
Delfzijl.			
Diepswal (Zuidhorn).			
Dijkum.			
Dilgt.			
Doezum (Grootegast).	Doesum.	Doezum.	De sis-klank is zacht.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Dorkwerd (er zijn twee gehuchten van dezen naam: het eene in de gem. Adorp, het andere in de gemeente Hoogkerk).	Dorquert.	Dorkwerd.	
Douwen.			
Draaijerij.			
Drieborg.			
Duurkenakker.			
Eekwert (Loppersum).	Eekwerd.	Eekwerd.	
Eelwerd.			
Eenrum.			
Eest.			
Eexta (Scheemda).	Eeksta.	Eeksta.	
Eibertsburen (Grootegast).	Eiberburen.	Eibertsburen.	Waarschijnlijk van den eigennaam *Eibert* of *Egbert*.
Elens.			
Ellershuizen (Bedum).	Ellerhuizen, (oudt. Eilerdehusen en Elderhuizen).	Ellershuizen.	Er is geen reden om van de gewone uitspraak af te wijken; naar den ouden vorm te oordeelen zou de ware spelling zijn: *Ellerdshuizen*.
Emmerwolde (Ten Boer).	Hemerwolde.	Hemerwolde.	De oude naam is Hemthrawolda (zie DRIESSEN, *Mon. Gron.* I, 14).
Engeweer.			
Enum (er zijn twee plaatsen van dezen naam: eene in de gem. Zand, de andere in de gem. Oldenhove).	Eenum.	Enum.	Er is geen blijkbare grond om hier een scherpe *e* te veronderstellen.
Enumatel.			
Enzelens.			
Eppenhuizen.			
Essen.			
Euvelgunne.			
Ewer.			
Ezinge.	Ezinghe.	Ezinge.	
Faan.			
Farmsum.			
Feerwerd (Ezinge).	Feerwert.	Feerwerd.	(Zie Arwert).
Fiemel.			
Finsterwolde.	Finserwolde.	Finsterwolde.	De tweede lettergroep is waarschijnlijk de gewone adjektivale uitgang: daarom is de *t* te behouden.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Foksham (Slochteren).	Foxham.	Foksham.	
Foxhol.	. . . . .	Fokshol.	
Fransum.			
Fransumervoorwerk.			
Ganzedijk.			
Garmerwolde.			
Garnwerd.			
Garrelsweer.			
Garreweer.			
Garsthuizen (Stedum).	Garshuizen.	Garsthuizen.	De zeldzaamheid van de uitspraak *Garshuizen* doet aan den gewonen vorm van den naam de voorkeur geven, hoezeer de afleiding van *Gars* (bij letteromzetting voor *gras*) waarschijnlijk is.
Garsthuizervoorwerk.	Garshuizer-voorwerk.	Garsthuizer-voorwerk.	
Geefsweer.			
Glimmen.			
Godlinze.			
Graauwedijk.			
Groningen.			
Groningerpunt (Haren).			
Grootegast.			
Grijpskerk.			
Grijssloot.			
Grijze monnikkenklooster.	. . . . .	Grijzemonnik-ken-klooster.	
Haar (Marum).			
Ter Haar.			
Den Ham.			
Hamdijk (N. Schans).			
De Har (Stedum).			
Haren.			
Hardeweer.			
Harkstede.			
Harssens (Adorp).	. . . . .	Harsens.	Oudt Hersense, Hersinghe.
Den Haer (Bedum).			
't Heem (Wedde).	De Heemen.	't Heem.	De gewone naam is verkieselijk, al ware het slechts ter onderscheiding van *Heemen* onder Termunten.
Heemen.			
Heidenschap.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Heiligerlee.			
Hekkum.			
Hellum.			
Helpman.	Helpen.	Helpman.	Omdat de uitspraak *Helpen* slechts een verloop van *Helpman* schijnt te zijn.
Helwerd.			
Hemert (Ten Boer).	Hemerd.	Hemerd.	In de veronderstelling dat de naam eene zamenstelling is uit *Heem* en *werd* (*waard*).
Hemmen.			
Heveskes.			
Heveskesklooster (Delfzijl).	(Klooster) Oosterwierum.	Heveskesklooster.	Deze benaming heeft de andere (Oosterwierum) bijna geheel verdrongen.
Hillemahuis (Grijpskerk).			
Hoeksmeer.			
Höfte (er zijn twee plaatsen van dezen naam, de ééne onder Wedde, de andere onder Onstwedde).	. . . . .	Hufte.	
Den Holm.			
Holwierde (Bierum).	Holwierda.	Holwierde.	Deze uitspraak (Holwierde) de meest gewone.
Holwinda.			
Hongerige wolf.	. . . . .	Hongerigewolf.	
Hoogebrug.			
Hoogemeeden (Aduard).	. . . . .	Hooge-meeden.	Om de analogie van *Lagemeeden*. Zie voorts onder *Meeden*.
Hoogezand.			
Hoogwatum (Bierum).			
Hoorn (Wedde).			
Den Hoorn.			
Hoornsche dijk.	. . . . .	Hoornschedijk.	
Den Horn			
Hornhuizen (Kloosterburen).	Houwerdhuizen.	Hornhuizen.	De oude vorm is Horahuizen en niet Houwerdahuizen.
Horsten.			
De Houw.			
Houwerzijl.			
Huinigeweer.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Huizinghe (Middelstum).	Huizingh, Huizinge.	Huizinge.	
Ideweer (onder Farmsum).			
Jagerswijk (Sappemeer).	Jouwerswijk, Jouwers.	Jagerswijk.	*Jagerswijk* is de gewone schrijfwijze geworden, hoezeer de ware naam wel *Jouwerswijk* zal wezen.
Jipsinghuizen.			
Jouwer.			
Jukwerd.			
Juursemakluft.			
Kalkwijk (Hoogezand).			
Kantens.			
Katmis (Bierum).	Catmis.	Katmis.	
Kattenborg.			
Kibbelgaarn (Veendam).	Kibbelgaren.	Kibbelgaren.	In het laatste bestanddeel van den naam zal wel hetzelfde woord te zoeken zijn, dat men aantreft in *Gareweg* (onder Midwolde), *Gaarveen* (onder Slochteren), *Garnwerd*. Ook is er een *Kloostergare* onder Beerta.
De Kiel (Hoogezand).	De Kyl.	De Kiel.	
Kimwerd (Oldenhove).			
Kleinemeer.			
Kleingarnwerd (Winsum).	. . . . .	Klein-Garnwerd.	
Kleins-Ulsda (Bellingwolde).			
Kleinwierum.			
De Kley (Ulrum).	. . . . .	De Klei.	
Kloosterburen.			
Kloostergare.			
Kloosterholt.			
De Knijp.			
Kolham (Hoogezand).	Colham.	Kolham.	
Kommerzijl.			
Korengarst (Noordbroek).	Korengast.	Korengarst.	
De Korte akkers.			
Kropswolde.			
Kornhorn.			
Koudehoek.			
Krangeweer.			
Krassum (Garnwerd).	Krassen.	Krassum.	
Krewerd.			
Kroddeburen.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Kusemerbalk (Oldekerk).	De Jouwer.	Kusemerbalk.	*Kusemer* is een oude familienaam.
Lage meeden.	. . . . .	Lage-meeden.	Zie onder *Meeden*.
Lageweg.			
Lalleweer.			
Laskwerd (Appingedam).	Lasquert.	Laskwerd.	
Laude (Vlachtwedde).	Loude.	Laude.	
Leegkerk.			
Leek.			
Leens.			
Leermens.			
Lellens.			
Lesterhuis.			
Lete (Bellingwolde).	Leyte.	Leete.	
Lettelbert (Leek).	Luttelbert.	Lettelbert.	Lettel, hoezeer één met *luttel*, beantwoordt beter aan den waren vorm van dit adjectief, Goth. leitils.
Lidwolde.			
Linde (Marum).			
Lucaswolde.			
Luddeweer.			
Lula.			
Lutjeburen.			
Lutjewolde.			
Lutjewijtwerd.			
Lutkegast (Grootegast).	Lutjegast.	Lutjegast.	Wegens de analogie der voorgaande plaatsnamen.
Maarhuizen.			
Ter Maars.			
Maarslag (Wehe).	Oudt. Maarslacht.	Maarslacht.	Het laatste bestanddeel van den naam beteekent in Groningerland een waterkering.
Marsum.			
Marum.			
Meeden.	. . . . .	. . . . .	Met dubbele *ee* als waarschijnlijk het As. *mæd* æ = Goth. *di*.
Meedhuizen (Delfzijl).	Meethuizen.	Meedhuizen.	Als v. *meed* (weide).
Meerum (Loppersum).	Merum.	Merum.	
Menkeweer.			
Mensingeweer (Leens).	. . . . .	. . . . .	De plaats heet naar het geslacht *Mensinga* of *Mensinge*.
Middelbert.			

Digitized by Google.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Middelstum.			
Midwolde.			
Molenrijg.			
Morige.			
Muntendam.			
Musselhuizen.			
Nansum.			
Napels.			
Niebert.			
Niehove.			
Niekerk (twee plaatsen van dien naam onder Oldehove en Ulrum).			
Nienhuis (Loppersum).			
Nienklooster (Kloosterburen).	Nieuwenklooster. Nijenklooster.	Nijenklooster.	
Nieuw Beerta.	. . . . .	Nieuw-Beerta.	
Nieuwenhuis (Delfzijl).	Nijenhuis.	Nieuwenhuis.	
Nieuwe Pekela.	Pekel Aa. Æ.	Nieuwe-Pekela.	
Nieuwe Schans.	. . . . .	Nieuwe-Schans.	
Nieuwolda.	Nieuwolde.	Niewolda.	Volgens de analogie van *Niebert*, *Niehove* enz.
Nieuwscheemda.	. . . . .	Nieuw-Scheemda.	
Niezijl.			
Noordbroek.			
Noordbroekster hamrik.		Noordbroekster-hamrik.	
Noorddijk.			
Noorderburen (Zuidhorn).			
Noorderhoogebrug.			
Noordhorn.			
Noordhorner-ga (Zuidhorn).			
Noordhorner-tolhek(Zuidhorn).			
Noordlaren.			
Noordwolde.			
Noordwijk.			
Nuis.			
Obergum.			
Okswerd (Zuidhorn).	Oxwerd.	Okswerd.	
Oldehove.	Oldenhove.	Oldenhove.	De naam staat in den vorm des datiefs, alzoo is de *n* achter het eerste bestanddeel te verkiezen.

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oldekerk			
Oldeschans.			
Oldezijl.			
Oldorp.			
Oling.			
Ommelanderwijk.			
Onderdenduin.			
Onderwierun.			
Onnen.			
Oosteinde (Leek).	Oostindie.	Oosteinde.	De vorm *Oostindie* is waarschijnlijk door misvatting ontstaan, als bij 's Gravenhage de laan van *'t Nieuw-Oostindie*, voor *'t Nieuw-Oosteinde*.
Oosterburen (Middelstum).			
Oosterdijkshorn.			
Oostereind.			
Oostergast.			
Oosterhoogebrug.			
Oosternieland.			
Oostervalg (Warfum).	Oostervalge.	Oostervalg.	
Oosterwijtwerd.			
Oostwold (Slochteren).	Oostwoud.	Oostwold.	
Oostwolder polder.			
Oostum.			
Opende.			
Opmeeden (Delfzijl).			
Opwierde.			
Oterdum.			
Oudedijk.			
Oude Pekela.	Pekel Aa. Æ.	Oude-Pekela.	
Oudewierum.			
Oudezijl.			
Paddepoel.			
Pebebosch.			
Pieterburen.			
Pieterzijl.			
Plaggenborg.			
De Poffert.			
Ten Post.			
Ranum.			
Rasquerd (Bafloo).	Raskwerd. Rasquert.	Raskwerd.	
Reide.			
Reideland (Bedum).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Rennenborg.			
Rigstart (Aduard).			
Roodehaar.			
Roodeschool.			
Rottum (Warfum).	Rottumeroog.	Rottumeroog.	*Oog* beteekent *eiland*. Dus kan men zeer goed zeggen: *het eiland Rottum*, maar *het eiland Rottumeroog* ware een pleonasme.
Ruigewaarden (Oldenhove).			
Ruigezand (Oldenhove).			
Ruischebrug (Noorddijk).	Ruisscherbrug.	Ruischerbrug.	
Rijgdam.			
Saaksum.			
Saaxumhuizen (Bafloo).	. . . . .	Saaksumhuizen.	
Sappemeer.			
Sauwerd.			
Schaapbulten.			
Schans.			
Scharmer.			
Scheemda.	Scheemte.	Scheemda.	
Scheemdermeer.			
Scheemderzwaag.			
Schildwolde.			
Schilgeham (Winsum).	Schilligeham.	Schilgeham.	Er bestaat een oude Groninger-familie *Schilghe*.
Schot.			
Schouwen.			
Sebaldeburen.			
Sellingen (Vlachtwedde)	Zellingen. Sellinge.	Sellingen.	
Selwerd (Oldenhove).			
Siddeburen.			
Sitswerd.			
Slochteren.	Slogteren.	Slochteren.	
Smeerling.			
Smokerij (Wedde).	. . . . .	Smookerij.	De naam komt werkelijk van *smooken*.
Snipperij.			
Solwerd.			
Spitsbergen.			
Spijk.			
Stadskanaal (twee plaatsen, één in Onstwedde, de ander in Wildervank).	Nieuwe Stadskanaal.	Stadskanaal.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Stadsmusselkanaal.			
Stads nieuwe polder.	. . . . .	Stads-nieuwe-polder.	
Stads ter Apelkanaal.	. . . . .	Stads-ter-Apel kanaal.	
Starkenborg.			
Startenhuizen (Kantem).	Startinghuizen	Startinghuizen	
Startinghuizen (Stedum).			
Statenzijl.			
Stedum.			
Sterenborg.			
Stobben.			
Stootshorn.			
Stroobos (Grootegast).	Strobos.	Stroobos.	
Tange.			
Termunten.			
Termunterzijl.			
Tinallinge (Bafloo).	. . . . .	. . . . .	Voorheen *Inaldinge*, de *'t* zal dus het lidwoord zijn.
Thesinge (ten Boer).	Thesinghe, Thezing, Thezinge.	Tezinge.	
Thyum (Winsum).	. . . . .	Tijum.	
Tjamsweer.			
Tjuchgem (naam van twee plaatsen, de ééne in Slochteren, de andere in Uskwerd).	Tjuchum, Tjuchem.	Tjugchem.	
Tolbert.			
Toornwert (Middelstum).	Toornwerd. Doornwerd.	Toornwerd.	
Topweer.			
Triemunt (Marum).	Trimunt.	Triemunt.	
Tripscompagnie.			
Tuikwerd (Delfzijl).	Tuukwerd, oudt. Tucquard	Tuukwerd.	
Tweehuizen.			
Uitende.			
Uiterburen.			
Uithorn.			
Uithuistermeden.	Uithuizermeeden.	Uithuistermeeden.	Zie *Meeden*.
Uithuizen.			
Uitwierde (Delfzijl).	Uitwierda.	Uitwierde.	
Ulrum.			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Ulsda.			
Usquert.	Uskwerd.	Uskwerd.	
Veele.			
Het Veen.			
Veendam.			
Veendijk.			
Veenhuizen.			
De Vennen (Stedum).			
De Vierburen.			
Vierhuizen.			
Visvliet (Grijpskerk).			
St. Vitusholt.			
Vlagtwedde.	. . . . .	Vlachtwedde.	
Vliedorp.			
Vossenburg.			
Vriescheloo.			
't Waar.			
De Waarden.			
Wagenborgen.			
Ter Walslage.			
Warffum.	Warfum.	Warfum.	
Warfhuizen.			
Wartum (Termunten).			
De Warven (Delfzijl).			
Watwerd.			
Wedde.			
Wedderbergen.			
Wedderheide.			
Wedderhöfte.	. . . . .	Wedderhufte.	
Weddeweer.			
Weende.			
De Weer.			
Wehe.			
Weiwerd (Delfzijl).	Weiwert.	Weiwerd.	Zie Arwert.
Wessinghuizen.			
Westerbroek.			
De Westerd.			
Westerdijkshorn.			
Westerende.			
Westerendervoorwerk.			
Westergast.			
Westerhorn.			
Westernieuland (Eenrum).	Westernieuwland.	Westernieland.	Zie Nieuwolda.
Westervalg.	Westervalge.	Westervalg.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Westerwijtwerd.			
Westerzand.			
Wetsinghe (Adorp).	Wetsinge.	Wetsinge.	
Wierden.			
Wierhuizen (Eenrum).	Wierhuisen.	Wierhuizen.	
Wierum.			
Wierumerschouw.			
Wilderhof (Delfzijl).			
Wildervank.			
De Wilp.			
Windeweer.			
Winschoten.	Winschoot, oudt. Winschot	Winschoten.	Waarschijnlijk zamengesteld uit *Win* (eigennaam) en *kot* (landwoning).
Winschoter-Hoogebrug.			
Winschoter-zijl.			
Winsum.			
Wirdum.			
Ter Wisch.			
Wittewierum.			
Woldendorp.			
Wolfsbarge.			
Wollinghuizen.			
Woltersum.			
't Zandt.	Sand, Het Zand.	't Zand.	
Zanden.			
De Zanden.			
Zandeweer.			
Zandhoogte.			
Zeerijp.			
Zevenhuizen.			
Zijldijk.			
Zomerdijk.			
Zoutkamp (Ulrum).	Zoltkamp.	Zoutkamp.	
Zuidbroek.			
Zuiderburen (Zuidhorn).			
Zuiderveen.			
Zuidhorn.			
Zuidwending (Veendam).	Zijdwending, Zijdwende.	Zijdwending.	
Zuidwolde.			
Zuurdijk.			

Digitized by Google

DRENTE.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik *).	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aalden (Zweeloo).			
Ter Aard (Vries).			
Aardsche Veld (Assen).	Aarsche Veld.	Aardsche-veld.	
Alteveer (Hoogeveen).			
Alting (Beilen).			
Amelte (Assen).			
Amen (Rolde).			
Anderen (Anloo).			
Angelsloo (Emmen).			
Anholt (Ruinen).			
Den Anholt (Koevorden).			
Anloo.	Anlo.	Anloo.	
Annen (Anloo).			
Annerveen (Anloo).			
Annerveensche Compagnie (Anloo).	. . . . .	Annerveen-sche-Com-pagnie.	
Annerveensche Kanaal (Anloo).	. . . . .	Annerveen-sche-Kanaal.	
Anseep (Assen).			
Ansen (Ruinen).			
Ten Arloo (Zuidwolde).			
Armweide (Ruinen).			
Assen.			
Balinge (Westerbork).			
De Ballast (Koevorden).			
Ballo (Rolde).	Banlo, Balloo.	Balloo.	
Bazuin (Zuidwolde).			
Beilen.			
Beilervaart (Beilen).	. . . . .	Beilerwaard.	

*) De naam tusschen ( ), achter menige plaats gesteld, is die der gemeente, waaronder het gehucht behoort.

Digitized by Google

Namen der gemeenten, en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Benkoelen (Vries).			
Benneveld (Zweeloo).			
Bloemberg (Zuidwolde).			
Blijdenstein (Ruinerwold).			
Bonnen (Gieten).			
Bonnerveen (Gieten).			
Borger.			
Bovensmilde (Smilde).			
Broekhuizen (Ruinerwold).			
Bronger (Borger).	Bronneger, Bronninger.	Bronger.	
Brunsting (Beilen).	Breustinge.	Brunsting.	
Bruntinge (Westerbork).			
Buinen (Borger).			
Buinermond (Borger).			
Buinerveen (Borger).			
Bunne (Vries).			
Busselte (Havelte).			
Coevorden.	Koevorden, Koeverden.	Koevorden.	
Dalen.			
Dalerveen (Dalen).			
Diever.	Dever, Deveren, Dieveren.	Diever.	
Dieverbrug (Diever).			
Dingstede (Meppel).			
Diphoorn (Sleen).			
Doldersum (Vledder).			
Donderen (Vries).			
Drenthsche-Reesten (Zuidwolde).	. . . . .	Drentsche-Reesten.	
Drogt (Zuidwolde).	. . . . .	Drocht.	
Drouwen (Borger).			
Drouwenermond (Borger).	Nieuw-Drouwen.	Drouwenermond.	
Drouwenerveen (Borger).			
Dryber (Beilen).	. . . . .	Drijber.	
Duurze (Rolde).			
Dwingelo.	Dwingeloe, Dwingeloo, Dwingloo.	Dwingeloo.	
Eelde.			
Eelderwolde (Eelde).			
Eemster (Dwingeloo).	Eemshoorn.	Eemster.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten, en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Eemten (de Wijk).			
Een (Norg).			
Eext (Anloo).	Eekst.	Eekst.	
Eexterveen.	Eeksterveen.	Eeksterveen.	
Eexterveensche Kanaal.	Eeksterveen-sche Kanaal.	Eeksterveen-sche-Kanaal.	
Ekehaar (Rolde).			
Eldershaar (Borger).			
Eldersloo (Rolde).			
Eleveld (Rolde).			
Elp (Westerbork).			
Emmen.			
Engeland (Ruinen).			
Erm (Sleen).			
Eurzing (Beilen).			
Eurzinge (Havelte).			
Exloerveen.	. . . . .	Ekslooerveen.	
Exloermond.	. . . . .	Ekslooermond.	
Exloo.	Exlo.	Eksloo.	
Fluitenberg (Ruinen).			
Foxwolde (Rooden).	. . . . .	Fokswolde.	
Frederiksoord (Vledder).			
Gasselte.			
Gasselternijveen.			
Gasselternijveensche mond.	. . . . .	Gasselternij-veensche-mond	
Gasselterboerveen.			
Gasselterboerveensche mond.	. . . . .	Gasselterboer-veensche-mond	
Gasteren (Anloo).			
Gees (Oosterhesselen).			
Gieten.			
Gortebrijhoek (Nijeveen).			
Gieterveen (Gieten).			
Grollo (Rolde).	Grolloo.	Grolloo.	
Gijsselte (Ruinen).			
Hallenwambuis (Ruinen).			
Het Haantje (Sleen).			
De Haar (er zijn twee plaatsen van dezen naam: de eene onder Sleen, de andere onder Assen).			
Haulweide (de Wijk).			
Havelte.			
Hees (Ruinen).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Hesselte (Havelte).			
Hollandsche Veld (Hoogeveen.	. . . . .	Hollandscheveld.	
Holthe (Beilen).	Holten.	Holte.	
Holtinge (Havelte).			
Hondhang (Ruinen).			
Hoogersmilde (Smilde).			
Hoogeveen.	Hogeveen.	Hoogeveen.	
Hooghalen (Beilen).			
De Hool (Sleen).			
Horrelveen (Havelte).			
Ter Horst (Beilen).			
Hijkersmilde (Smilde).			
IJda (Vries).			
Kalenberg (Ruinen).			
Kalteren (Diever).			
Kerkenbosch (Zuidwolde).			
Kerkenveld (Zuidwolde).			
Klatering (Beilen).			
De Klencke (Oosterhesselen).	. . . . .	De Klenke.	
Klooster (Koevorden).	Clooster, Cloester.	Klooster.	
Kloosterveen (twee plaatsen van dezen naam, eene onder Assen, de andere onder Smilde).			
Kockange (de Wijk).	. . . . .	Kok-ange.	
Kolderveen (Nijeveen).	Colderveen.	Kolderveen.	
Kolderveensche Bovenboer (Nijeveen).	. . . . .	Kolderveensche-Bovenboer.	
het Krakeel (Hoogeveen).			
Laaghalen (Beilen).			
Lageveen (Zuidwolde).			
Langeloo (Norg).			
Leegeveld (Havelte).	. . . . .	Legeveld.	Het eerste lid is voorzeker het adj. *leeg*, d. i. *laag*, en dus met eene zachte *e* te spellen.
Leggeloo (Dwingeloo).			
Leggeloërveld (Dwingeloo).	. . . . .	Leggelooerveld	
Leutingerwolde (Roden).			
Lhee (Dwingeloo).	Lehe.	Lee.	
Lheebroek (Dwingeloo).	Leebroek, Leërbroek, Leherbroek.	Leebroek.	

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Lieveren (Roden).			
Lievinge (Beilen).			
Linde (Zuidwolde).			
Het Lok (Havelte).			
De Loo (Koevorden).			
De Loo (Dalen).			
Het Loo (Dwingeloo).			
Loon (Assen).			
Lottergreppel (Zuidwolde).			
Lubbinge (Zuidwolde).			
Makkum (Beilen).			
Mantinge (Westerbork).			
De Maten (Emmen).			
Matsloot (Roden).			
Meppel.	Meppelt, Meppelen, Meppelte.	Meppel.	
Meppen (Zweeloo).			
Midlaren (Zuidlaren).			
Het Moer (Diever).			
Nietap (Roden).			
Nieuw Amsterdam (Emmen).	. . . . .	Nieuw-Amsterdam.	
Nieuw Buinen (Borger).	Buinermond.	Nieuw-Buinen.	
Nieuw Dordrecht (Emmen).	. . . . .	Nieuw-Dordrecht.	
Nieuw Schoonebeek (Dalen).	. . . . .	Nieuw-Schoonebeek.	
Nijensleek (Vledder).			
Nijentap (Havelte).			
Nijeveen.			
Nijeveensche Bovenboer (Nijeveen).	. . . . .	Nijeveensche-Bovenboer.	
Nijlanden (Rolde).			
Nijstad (Zuidwolde).			
Nolde (Zuidwolde).			
Noord Barge (Emmen).	. . . . .	Noord-Barge.	
Noord en Achterom (Hoogeveen).	. . . . .	Noord-en-Achterom.	
Norg.	Norch, Norgh.	Norg.	
Norgervaart (Norg).			
Nuil (Ruinen).			
Odoorn.			
Den Oever (Emmen).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oldediever (Diever).			
Oldenhave (Ruinen).			
Oosterboer (Meppel).			
Oosterbroek (Eelde).			
Oosterhesselen.			
Oranjedorp (Emmen).			
Orselte (Westerbork).			
Oshaar (de Wijk).			
Oudemolen (Vries).			
Paardelanden (Zuidwolde).			
Padhuis (Koeverden).			
Paterswolde (Gelde).			
Peeloo (Assen).			
Peest (Norg).			
Peize.			
Peizerwold (Peize).			
Peizerhorst (Peize).			
Pesse (Ruinen).			
Pesserdijk (Ruinen).			
Pesserveld (Hoogeveen).			
Pikveld (Koevorden).			
De Pol (Peize).			
De Punt (Vries).			
Rhee (Vries).	. . . . .	Ree.	
Roden.	Rhoden, Rhoon, Roon.	Roden.	
Roderwolde (Roden).			
Roswinkel (Emmen).	Rozewinkel.	Roswinkel.	
Ruimoord (Oosterhesselen).			
Ruinen.			
Ruinermond (Borger).			
Ruinerwold.			
Sandbuir (Roden).	Zandbuur.	Zandbuur.	
Schaalberg (Odoorn).	Zandberg.	Schaalberg of Zandberg.	De eene naam schijnt even gebruikelijk als de andere.
Schieven (Assen).			
Schimmelarij (Sleen).			
Schipborg (Anloo).	Schipbork.	Schipborg.	
Schiphorst (de Wijk).			
Schoonebeek (Dalen).			
Schoonloo (Rolde).			
Schoonoord (Sleen).			
Schottershuizen (Zuidwolde).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Sleen.			
Smilde.			
Spier (Beilen).			
Stapel (de Wijk).			
Steenbergen (Zuidwolde).			
Steendijk (Assen).			
Steenwijksmoer (Koevorden).			
Stuifzand (Ruinen).			
Taarloo (Vries).			
Terheil (Roden).			
Tinaarloo (Vries).	Tynaarloo.	Tinarlo.	
Tweeloo (Ruinerwold).			
Ubbena (Vries).			
Uffelte (Havelte).			
Valthe (Odoorn).	. . . . .	Valte.	
Valthermond.	. . . . .	Valtermond.	
Valtherveen.	. . . . .	Valterveen.	
Vastenow (Emmen).			
Veendijk (Havelte).			
Veenhof (Gieten).			
Veenhuizen (Norg).			
Veeningen (er zijn twee plaatsen van dezen naam, ééne onder Zuidwolde, de andere onder Vledder).	. . . . .	Veningen.	
Vlieghuis (Koevorden).			
Voshaar (Dwingeloo).			
De Vossebelt (Dalen).			
Vredeveld (Assen).			
Vries.			
Wachtum (Dalen).	Wachtem, Wagtem.	Wachtum.	
De Wal (Havelte).			
Wapse (Diever).			
Wapserveen (Havelte).			
Wateren (Diever).	Wateringen.	Wateren.	
Weerdinge (Emmen).			
Weerwille.			
Wemmenhove (Zuidwolde).			
Westdorp (Borger).			
Westenesch (Emmen).			
Westerbork.			
Westerveld (Zuidwolde).			
Westervelde (Norg).			

Digitized by Google

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Wesup (Zwellero).	Wesepe, Weesp.	Wezup.	
Weijerswold (Koevorden).			
De Wijk.			
Wijster (Beilen).	Wiphorn.	Wijster.	
Wimmenhove (Zuidwolde).			
Winde (Vries).			
Wittelte.	Wittelt, Witteltthe.	Wittelte.	
Witten (Assen).			
Zandberg (Odoorn).	Schaalberg.	Zandberg of Schaalberg.	Zie Schaalberg.
Zandvoort (er zijn twee plaatsen van dezen naam: de ééne onder Gieten, de andere onder Anloo).			
Zeegse (Vries).			
Zeijen (Vries).			
Zomerdijk (Meppel).			
Zuidbarge (Emmen).	. . . . .	Zuid-Barge.	In tegenstelling van Noord-Barge.
Zuidlaarderveen (Zuidlaren).			
Zuidlaren.			
Zuidsleen (Sleen).			
Zuidvelde (Norg).			
Zuidwolde.			
Zulte (Roden).			
Zwarteschaap (Ruinen).	Zwartschop.	Zwarteschaap.	
Zwiggelte (Westerbork).			
Zwinderen (Oosterhesselen).			

Digitized by Google

Digitized by Google

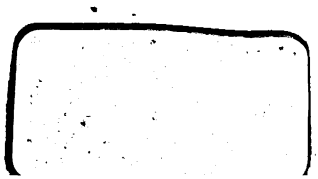
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google